

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a. VIHK 259 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

TÖID EESTI FILOLOOGIA ALALT

III

TARTU 1970

*Pühendatud III rahvusvahelisele
fennougristide kongressile*

*Посвящается III международному
конгрессу финноугроведов*

fu
1970

Per. A-1169

-259

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

TRANSACTIONS OF THE TARTU STATE UNIVERSITY

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK 259 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ в 1893 г.

TÖID EESTI FILOLOOGIA ALALT

III

Tartu 1970

Redaktsioonikolleegium:

P. Alvre (vastutav toimetaja), A. Kask, E. Laugaste, E. Vääri.

Редакционная коллегия:

П. Алврэ (ответственный редактор), А. Каск, Э. Лаугасте, Э. Вяари.

P₁

**Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu**

57748

ТРУДЫ ПО ЭСТОНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ III

На эстонском языке

Резюме на русском, немецком и английском языках
Тартуский государственный университет,
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja P. Alvre

Korrektorid E. Oja, N. Tšikalova, F. Kibbermann, O. Mutt

Ladumisele antud 11. II 1970. Trükkimisele antud 9. VI 1970. Trükipoognaid 19,5. Arvestuspoognaid 20,4. Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 2. 60 × 90.¹/₁₆. Trükiarv 500. MB-03988. Tell. nr. 897.

Hans Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli tn. 17/19. II

Hind 2.10 rbl.

6—2

FERDINAND JOHANN WIEDEMANNI KIRJAD JAKOB HURDALE

Paul Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Eesti NSV Teaduste Akadeemia F. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas on Jakob Hurda fondis (KM KO Fond 43, M 25:24) 24 Ferdinand Johann Wiedemanni kirja Jakob Hurdale, mis on saadetud aastatel 1863—1887. Kuigi nende kahe mehe kirjavahetus on kestnud aastaid, ei ole see siiski olnud intensiivne. Wiedemann on Hurdale kirjutanud üksnes tõsise vajaduse puhul. Ei ole andmeid sellest, et osa saadetud kirju oleks aja jooksul kaduma läinud. Olemasolevad 24 kirja on saadetud eri perioodidel ning need kajastavad ilmekalt Wiedemanni teaduslikke harrastusi mainitud ajajärkudel. 1.—3. kiri on Hurdale saadetud 1863. aastal, kui Wiedemann kirjutas uuri-must võru murdest. Selle perioodi kirjades palutakse saata keelelisi andmeid murde sõnavara ja grammatilise ehituse üksikasjade kohta. 4.—5. ja 7. kiri on kirjutatud 1866.—1869. aastal, kui Wiedemann koostas ja trükkis suurt eesti-saksa sõnaraamatut. Neis kirjades küsitakse üksikute sõnade ja väljendite kohta lähemat selgitust. 8.—10. kiri on saadetud tollal, kui Wiedemann taatles ning parandas eesti piiblitõlke keelt. 11. kiri on mitmesuguste küsimustega eesti keele grammatika koostamise ajast. Pärast pikemat vaheaega on Wiedemann taas saatnud keeleküsimusi 1881. ja 1882. aastal kohtuseaduste tõlkimise ja trükkimise ajal (14.—19. kiri). 13. kiri 1880. aastast, 20.—21. kiri 1885. aastast ja 24. da-teerimata kiri on õige mitmesuguse sisuga. Neist saab üksikuid huvitavaid andmeid Wiedemanni ja Hurda harrastuste kohta. Eriti tähelepannevad on 6. ja 12. kiri (1867, resp. 1876). Neis kirjades annab Wiedemann Hurdale nõu elukutse valikuks ning tutvustab teaduslike harrastuste võimalusi. Hurda harrastusi käsitlevad ka 22. ja 23. kiri (1885, resp. 1887).

F. J. Wiedemanni kirjadele lisaks on toodud tema tütre Johanna Wiedemanni kiri, mis on samas fondis, kus on akadeemiku enese kirjad. See 25. kiri on 1891. aastast. Kirjas on mõningaid andmeid

selle kohta, kuidas J. Hurt ja Wiedemanni tütar lugesid eesti-saksa sõnaraamatu teise trüki korrekture.

Kirjad on toodud saksakeelsetena algupärasel kujul. Neile on lisatud eestikeelsed tõlked. Allakirjutanu on saksakeelsete algupärandite avaldamist selle tõttu pidanud vajalikuks, et tõlge ei suuda kunagi absoluutse täpsusega algupärandi stiili ega mitmemõtteliste sõnade varjundeid edasi anda. Wiedemannil on liiatigi keeruline, osalt humoristlik stiil. Kirjades on ka mõningaid Wiedemanni isikupäraseid keelendeid ning balti-saksa sõnu. Aastate jooksul on kirjade saatja kirjaviis mõnel määral muutunud. Nõnda näiteks kirjutab ta viimastel eluaastatel prepositsiooni verbist lahus: *ab statten, ein sprechen* jne. Vanemates kirjades on prepositsioon ja verb ikka kokku kirjutatud neil juhtudel, kus nad on kokku kirjutatud kaasaegseski saksa keeles.

Tõlgete lõppu on lisatud kommentaare, et kirjades mainitud seigad oleksid lugejale kõigiti arusaadavad.

Kirjades mainitud kuupäevad on vana kalendri järgi. Kui tegemist on uue kalendriga, on Wiedemann seda eraldi nimetanud.

Hurda kirjad Wiedemannile pole vist säilinud, sest seni pole neid leitud arhiividest, kuhu on talletatud Wiedemanni järelejäänud paberid. Nende talletiste hulgas on üldse vaid üksikuid Wiedemannile saadetud kirju.

1

Reval d 20 August 1863.

Hochgeehrter Freund,

Ungeachtet ich in Dorpat schon so vielfach Ihre Musse und Güte in Anspruch genommen habe¹, so habe ich später beim ruhigen Durchgehen des mit Ihrer Hülfe gesammelten Materials für das Dörphtehstnische² doch noch manche empfindliche Lücken gefunden, welche mich nöthigen, noch ein Mal zu Ihrer Gefälligkeit meine Zuflucht zu nehmen. Ich habe mich bemüht es so einzurichten, dass Sie durch Erfüllung meines Wunsches am wenigsten Zeit verlieren, und hoffentlich zur Aufklärung aller meiner Zweifel nicht mehr Zeit gebrauchen werden als zu einer unserer vielen Sessionen. Auf den beiliegenden Blättern finden Sie zunächst eine Anzahl Verba, bei denen ich bitte die in den verschiedenen Rubriken hier und da fehlenden Formen hinzuzusetzen; unwillkürlich werden Sie dabei vielleicht auch bemerken, ob bei den von mir ausgefüllten Formen etwas Unrichtiges mit untergelaufen ist; eben so verhält es sich bei einer Anzahl Nomina, wo ich über den einen oder den anderen Casus ungewiss gewesen bin; endlich noch folgen einige Fragen, die so gestellt sind, dass Sie ohne eine ausführlichere Beantwortung nöthig zu haben, nur mit «ja» oder

«nein» abkōmen, oder die richtige Wortform unterstreichen, oder die falsche austreichen können.

Ihre früher erprobte Langmuth und Gefälligkeit, so wie die Schwierigkeit — um nicht zu sagen Unmöglichkeit — anderswo so rasch und einfach zum gewünschten Ziel zu kōmen wie bei Ihnen, lässt mich hoffen, das Sie diese neue Beanspruchung nicht nur nicht übel aufnehmen, sondern auch meine Bitte gewähren werden. Für diesen Fall bitte ich dann noch mir meine Beilagen nach Petersburg zurück zu senden, wohin ich am nächsten Montag zurückzukehren gedenke. Am einfachsten wäre es, wenn Sie sie in ein Papier mit meiner Namensadresse schlagen, dieses bloss mit einer Oblate befestigen und darum ein gewöhnliches Couvert machen mit der Adresse an die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Dann kōmt der Inhalt gewiss in meine Hände und Sie haben keine Postmarken dazu nöthig, da Zusendungen *an* die Akademie eben so portofrei sind wie *von* derselben.

Mit herzlicher Dankbarkeit für Ihre bisher mir schon erwiesene Freundlichkeit bin ich

Ihr
ergebenster F J. Wiedemann.

Tallinn 20. augustil 1963.

Kõrgesti austatud sõber,

Kuigi olen Tartus juba nõnda sagedasti Teie vaba aega ja hel-
dust ära kasutanud, nii olen hiljem Teie abiga tartu keele kohta
kogutud materjali rahulikult läbivaatamisel ometi veel mõned ek-
sitaavad lüngad leidnud, mis mind veel kord Teie headust kasutades
abi otsima sunnivad. Olen püüdnud seda nõnda korraldada, et
Teie minu soovi täitmisel kõige vähem aega kaotate, ja loodeta-
vasti minu kõikide kahtluste selgitamiseks enam aega ei kasuta
kui üheks meie paljudest istungitest. Kaasasolevatelt lehtedelt
leiate kõigepealt hulga pöördsonu, milledele palun mitmes rub-
riigis paiguti puuduvad vormid lisada; tahtmatult märkate ehk
ka sealjuures, kas minu poolt täidetud vormidesse pole midagi
eksklikku sisse lipsanud; samuti on lood hulga käändsõnadega, kus
olen ühe või teise käände puhul ebakindel olnud; lõpuks järgneb
veel mõningaid küsimusi, mis on nõnda esitatud, et Teie võite
neist pelga «ja» või «ei»-ga pääseda, ilma et oleks vaja täpsemat
vastust, või võite õige sõnakuju alla kriipsutada, või vale kustu-
tada.

Teie varem kogutud suur kannatlikkus ja lahusus, samuti ras-
kus — kui mitte öelda võimatus — mujal nõnda kiiresti ning liht-

salt soovitud sihile jõuda nagu Teie juures, lasevad mind loota, et Teie ei pane seda uut tülitamist sugugi pahaks, vaid et rahuldategi mu palve. Sel juhul palun siis veel mulle mu lisad Peterburgi tagasi saata, kuhu kavatsen tuleval esmaspäeval tagasi pöörduda. Kõige lihtsam oleks, kui Teie need minu nimeaadressiga paberisse pakite, selle üksnes lipikuga kinnitate ning ümber hariliku ümbriku Keiserliku Teaduste Akadeemia aadressiga teete. Siis tuleb sisu kindlasti minu kätte, ega pole Teil selleks vaja postmarke, sest Akadeemia minevad saadetised on samuti postmaksuvabad, nagu selle poolt tulevad.

Südamlikult Teid tänades Teie poolt mulle juba osutatud lahkuse eest olen

Teie
kõige ustavam F. J. Wiedemann.

1. 1863. aastal saabus Wiedemann Tallinna 1. mail ja juba järgmisel päeval kell kuus õhtupoolikul oli ta Tartus. Siia jäi ta 19. juunini ning peatus oma ämma juures (reisipäevikud 1858—1887, pagineerimata, KM KO Fond 169, M 14 : 11). Tartus olles kasutas Wiedemann Õpetatud Eesti Seltsi kogudes leidunud ainesikke. Uhtlasi uuris ta lõuna-eesti murdeid, eriti aga Põlva murrakut. Ta sai tuttavaks keelehuvilise üliõpilase Jakob Hurdaga, kellelt ta pani kirja nõnda palju andmeid, et nende põhjal võis hakata kirjutama eriuurimust lõuna-eesti murrete kohta.

2. Mõeldud on valmivat käsikirja, mis järgmisel aastal ilmus teosena "«Versuch über den werroehstnischen Dialekt». — Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg. VIIe Série, Tome VII, N° 8, St.-Pétersbourg 1864, 58 fooliolehekülge. Selle teose eessõnas (lk. 3) ütleb Wiedemann, et ta oli tulnud Tartusse kogumaks linnast ja selle ümbrusest aines-tikku eesti keele sõnaraamatu jaoks. Tartus oli ta aga tutvunud üliõpilase Hurdaga, kes oskas hästi «võru keelt». Jakob Hurt oli Põlva koolmeistri poeg ja tundis väga hästi oma kodukoha murrakut. Wiedemann oli innustunud murdest ja kavatses sellest ülevaate kirjutada. Sellise ülevaate kirjutamine oli Wiedemanni arvates vajalik, sest et tartumurdeline kirjakeel ei andnud õiget kujutust lõuna-eesti murdeist. Eesti NSV Teaduste Akadeemia F. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas hoitakse alal Wiedemanni mälestusi (KM KO Fond 169, M 20 : 1) «Nachrichten und Aufzeichnungen von und über Personen meiner Verwandtschaft, Erinnerungen aus meinem Leben, zusammengetragen St. Petersburg 1958 u. ff.» Selle käsikirja 273. lk-l kirjutab Wiedemann, et Jakob Hurda on tema poole toonud B. Sielemann (arvatavasti Hurda ülikoolikaaslane usuteaduse üliõpilane, pärastine Tõstamaa ja Palamuse pastor Burchard Sielmann).

2

St. Petersburg d 3 Septb. 1863.

Hochgeehrter Freund,

Seit einer Woche bin ich wieder zu Hause am eigenen Arbeitstisch und es sind noch nicht vierzehn Tage her, dass ich aus Reval meine Sendung verschiedener Desideranda durch meine Schwieger-

mutter an Sie abgehen liess, als ich schon gestern aus unsrer Kanzelei¹ Ihre Antwort darauf empfing. Ich beeile mich Ihnen den richtigen Empfang derselben zu melden und Ihnen zugleich für die eben so vollständige und ausführliche wie schnelle Beseitigung der mir noch übrig gebliebenen Unklarheiten meinen herzlichsten Dank zu sagen.

Mit aufrichtiger Hochachtung bin ich
Ihr ergebenster F J Wiedemann.

Peterburi 3. septb. 1863.

Kõrgesti austatud sõber,

Nädalapäevad olen jälle kodus oma kirjutuslaua taga ega pole veel kaht nädalat sellest möödunud, kui ma Tallinnast oma mitmesuguste soovidega saadetise oma ämma kaudu Teile teele saatsin, kui juba eile meie kantseleist¹ Teile vastuse sellele kätte sain. Ruttan Teile selle korralikku kättesaamist teatama ning ühtlasi Teile oma südamlikku tänu ütleva ebaselguste täieliku ja põhjaliku ning kiire kõrvaldamise eest, mis mulle olid veel alles jäänud.

Siira austusega olen
Teie kõige ustavam F J Wiedemann.

1. Peterburi Teaduste Akadeemia kantseleist.

3

St. Petersburg d 12 Decbr. 1863.

Hochgeehrter Freund,

So eben habe ich ein Mémoire¹ über das Werroehstnische beendet, das Sie in nicht gar langer Zeit gedruckt vor sich sehen werden. Als ich das grösstentheils bei Ihnen darüber² Gelernte nun in ein System zu bringen bemüht war, so fand sich, dass ich mir über einige Punkte doch noch nicht recht klar war, und wenn auch das Manuscript schon um einige Tage in die Druckerei geht, so wird sich, besonders da noch einige Typen dazu zu giesen sind, der Druck doch noch so lange hinziehen, dass ich Zeit hätte einige Einschreibsel zu machen, wenn Sie die Güte haben wollten, meine letzten Zweifel noch aufzuklären. Um Ihrer, wie ich wohl weiss, Ihnen jetzt sehr kostbaren Zeit so wenig wie möglich abzubrechen, habe ich meine Fragen auf die umstehende Hälfte dieses Briefes geschrieben, und Sie hätten nun weiter

nichts zu thun als diese Hälfte, mit den Antworten versehen, oder mit der Bezeichnung des Richtigen oder Falschen, abzuschneiden und wieder bei meiner Schwiegermutter abzugeben, wo meine Frau eben ist, die mir dann das Papier wird zukommen lassen³.

In Erwartung einer freundlichen Gewährung meines Wunsches bleibe ich

Ihr dankbar ergebener F J Wiedemann.

S. T.⁴

Herrn Stud. theol. Hurt
in
Dorpat

Peterburi 12. detsb. 1863.

Kõrgesti austatud sõber,

Just praegu olen lõpetanud võru-eesti keele kohta oleva «Toimetise»¹, mida mitte väga pika aja pärast enese ees trükituna näete. Kui ma peamiselt Teilt selle kohta² õpitu süstematiseerimisega vaeva nägin, siis ilmses, et mõnede punktide suhtes polnud ma siiski veel täiel selgusel, ja kuigi käsikiri juba mõne päeva pärast trükkikotta läheb, siis venib ometi trükkimine eriti sellepärast, et peab lisaks veel mõned tüübid valutama, siiski veel nii kaua, et mul oleks aega mõningate sissekirjutuste tegemiseks, kui Teie nii lahke oleksite ja mu viimased kahtlused veel selgitaksite. Et Teie, nagu ma hästi tean, Teile praegu väga kallist aega nõnda vähe kui võimalik raisata, olen oma küsimused selle kirja teisele poolele kirjutanud, ja Teil poleks nüüd enam midagi muud teha kui see pool vastustega varustatult, või õige või vale äramärkimisega, ära lõigata ja jälle minu ämma pool ära anda, kus mu abikaasa praegu on, kes siis paberi mulle kätte toimetavad³.

Oma soovi heatahtlikku täitmist oodates olen Teie

Teile tänulikult ustav F J Wiedemann.

S. T.⁴

Härra teol. üliõp. Hurt
Tartus

1. Wiedemanni uurimus «Versuch über den werroehstnischen Dialekt» ilmus Teaduste Akadeemia «Toimetiste» = «Mémoires» sarjas. Vt. kiri 1, viide 2.

2. Võru murde kohta.

3. Kirja lõppu on J. Hurt lisanud:

NB. Die Hälfte dieses Briefes mit den gestellten Fragen habe ich abgeschnitten, mit gewünschten Antworten versehen und zurückgeschickt.

d. 23ten Dec. 1863 J. Hurt.

NB. Selle kirja esitatud küsimustega poole lõikasin ära, varustasin soovi-
tud vastustega ja saatsin tagasi.

23-l dets. 1863 J. Hurt.

4. S. T. on lühend kas ladinakeelsest sine titulo 'ilma tiitlita' või salvo titulo 'arvestades ärajäänud tiitlit'.

Hochgeehrter Freund,

Ihre bisherige freundliche Bereitwilligkeit mir über zweifelhafte Punkte im Ehnstnischen Aufschluss zu geben, setzt Sie freilich immer meinen Behelligungen der Art aus, aber das liegt zu sehr in der Natur der Sache, als dass Sie sich sehr darüber wundern sollten, und wird auch wohl nicht eher aufhören, als bis Sie einmal einen dicken Strich davor ziehen und sagen: bis hierher und nicht weiter.

Dieses Mal betrifft es ein Grosses und einige Kleine. Ich fange mit dem ersten an. In der letzten Zeit fand ich in Dorpat unter den Manuscripten der ehstnischen Gesellschaft¹ eine von Rosenplänter angelangte und dem bekannten Deutschen von Radlof² nachgebildete Sammlung ehstnischer Dialektproben³, allerdings nur einen kleinen Anfang zu der vollständigen Sammlung, auf die es eigentlich abgesehen war, ich habe mir aber doch einige davon, welche mich besonders interessirten, copirt. Leider lassen diese Proben nun grossentheils die wünschenswerte Consequenz in der Hervorhebung und Begreifung des Dialektischen vermissen und fallen, da sie meist von Küstern und Schulmeistern herstämen, hier und da immer wieder in die gewohnte Kirchensprache zurück, denn die Proben sind, was sich andererseits freilich wieder empfiehlt, aus der Bibel genom̄en, und zwar die beiden Parabeln vom Säemann (Marc. IV, 3—8) und vom verlorenen Sohn (Luc. XV, 11—32) wie in der Sammlung deutscher Dialekte von Radlof. Es sind auch ein Paar dörpt-ehstnische darunter (aus Carolen und aus Helmet), und es wäre mir nun sehr willkommen und erwünscht, wenn ich von Ihnen auch eine Transscription dieser beiden Parabeln in dem reinen werro-ehstnischen Dialekt bekommen könnte, was Ihnen freilich kein Kopfbrechen weiter machen wird, aber doch so viel Mühe, dass ich mich anständiger Weise eigentlich schämen sollte, es Ihnen zuzumuthen.

Die oben erwähnten kleineren Dinge sind Auskünfte über einige zwar zunächst nicht ausschliesslich dörptehstnische Wörter, die aber doch Ihnen auch bekannt sein dürften.

1) Hat man bei Ihnen auch das Wort ramm (Kraft), G. rammu, I. rámmu⁴, oder hat es bei gleicher Flexion schon im Nominativ die vocalische Form rammu, wie angeblich im Reval-ehstnischen?

2) Söim od. söime⁵ (Krippe, ich weiss nicht, was im Dörpt-ehstnischen Luc. II, 12 dafür steht) ist werro-ehstnisch vielleicht nicht vorhanden. Jansenn⁶ meinte es heisse söim (wie löim) nicht söim, ich hatte geglaubt, es von söma ableiten und demgemäss besser söim schreiben zu müssen, wie ich auch glaube, dass man löi (von löma) und löi (vom löma) unterscheidet.

3) Hat man bei Ihnen ein Wort wie lõuk (lõugas) oder lauk (laugas) für den gemauerten Sitz vor der Ofenöffnung oder für «die tiefen Löcher in Morasten»?

4) Sollte, wie manches ander öselsche Wort, auch piz im Dörpt- oder Werro-ehstnischen vorkömen? Ich fand im Arensburgschen Kalender dieses Jahres⁷ S. 62 «tulukene põles pizi all», «pizi peal oli puid kuiwamas». Jansenn kannte das Wort nicht.

5) Wissen Sie, was für ein Handwerker ein «karbinder» ist? Ich fand das Wort in einem Manuscript.⁸

6) Im Ēsti-pošti-mēs d. J. (S. 99 Spalte 2, unten) ist die von Hercules getödtete lernäische Schlange «hällis-madu» genant. Was mag der erste Theil dieses Wortes bedeuten?⁹ Der Herausgeber¹⁰ selbst wusste darüber keine Auskunft zu geben.

7) Im Pernu-p.-m. d. J. (S. 145 Spalte 1., oben) ist ein rohi genant anne (oder ane, hane?) koli (oder kolli?), was mag das sein, ein Kraut oder eine Medicin?¹¹

8) Aus der Peipusgegend ist mir für «Starrhals» «sännikael» angegeben, sollte es sāni oder sāñni sein?¹²

9) Von eben daher «sorro» (wohl soro) mit einem nur halbleserlichen deutschen Worte «Heuschlagsbucht (?); was könnte das wohl sein?¹³

10) Ist Ihnen für «Trübes, nebligtes Wetter» ein Ausdruck bekant wie: ilm on sume, sumes, summas, summune?

11) Unterscheidet man auch bei Ihnen den abgedachten Raum vor dem Hause in ulo-alone und rāsta-alone? Ulo soll hier eigentlich nur den vorspringenden von Dach und Zim̄erdecke gebildeten Winkel bedeuten (wie an Krügen), rāstas nur die vorragende unterste Schicht des Strohdaches selbst.¹⁴

12) Hat man auch bei Ihnen õnar (od. õnar?) an Radspeichen, Deckeln, und was heisst es eigentlich?¹⁵

Sie brauchen natürlich mit den erbetenen Aufschlüssen sich gar nicht zu beeilen, denn sie werden, früher oder später, im̄er ganz gleich willkömen sein

Ihnen
aufrichtig ergebener F J Wiedemann

Turgel bei Weissenstein
d 11 Juli 1866.

Kõrgesti austatud sõber,

Teie senine lahke teenendusvalmus mulle eesti keele kahtlaste punktide kohta seletust anda jätab Teid muidugi ikka minu niisuguste tülituste meelevalda, aga see oleneb vägagi asja iseloo-

must, ilma et peaksite seda väga imestama, ega lakka see küll ka enne kui Te kord paksu kriipsu ette tõmbate ja ütlete? siia- maani, ega mitte edasi.

Seekord on küsimuses üks suur ja mõned väikesed asjad. Alustan esimesest. Viimasel ajal olen Tartus eesti seltsi¹ käsi- kirjade hulgast leidnud Rosenplänterilt saabunud ning tuntud saks- lase von Radlofi² järgi kujundatud eesti murdenäidete kogu³, muidugi vaid silmas peetud täieliku kogu väikese alguse, olen aga siiski enesele mõned neist kopeerinud, mis mind eriti huvit- asid. Kahjuks jääb neis näiteis siiski murdepärase esiletõstmiseks ja mõistmiseks soovitatavast järjekindlusest suurestigi vajaka ning (nad) taanduvad, kuna nad enamasti kõstritelt ja koolmeist- ritelt pärinevad, kohati üha harilikku kirikukeelde, sest näited on, mis teiselt poolt on muidugi jälle soovitav, piiblist võetud, nimelt mõlemad mõistukõned külvajast (Markuse IV, 3--8) ja kadunud pojast (Luuka XV, 11--32), nagu Radlofi saksa murrete kogus. Nende hulgas on ka paar tartu-eesti oma (Karulast ja Helmest), ja mulle oleks see siis väga teretulnud ning meeldiv, kui ma Teilt ka nende mõlemate mõistukõnede transkriptsiooni puhtas võru-eesti murdes võiksin saada, mis Teile muidugi mingisugust enamat peamurdmist ei tee, aga siiski nõnda palju vaeva nõua- vad, et ma õigupoolest peaksin korralikult häbenema seda Teilt nõudes.

Ülal mainitud vähemad asjad on teated mõnede kõigepealt küll mitte üksnes tartu-eesti sõnade kohta, mis ehk siiski võiksid Teile ka tuntud olla.

1) Kas ka Teil on sõnal *ramm* (jõud) g/enitiiv/ *rammu*, i/nfinitiiv/ *rämmu*⁴, või on tal sama fleksiooni puhul juba nomi- natiivis vokaalkuju *rammu*, nagu oletatavasti on tallinna-eesti keeles?

2) *Söim* e. *söime*⁵ (söim, ma ei tea, mis on tartu-eesti keeles Luuka II, 12 selle asemel) pole võru-eesti keeles ehk olemas. Jann- sen⁶ arvas, et see olevat *söim* (nagu *lõim*), mitte *söim*, olin usku- nud, et seda peab sõnast *sööma* tuletama ja sedamööda pigemini *söim*, kirjutatama nagu ma ka usun, et tehakse vahet *lõi* (sõnast *lööma*) ja *lõi* (sõnast *loom*) vahel.

3) Kas Teil on niisugust sõna, nagu *lõuk* (*lõugas*) või *lauk* (*laugas*) «ahjusuu ette müüritud istekoha» kohta või «sügavad augud soos» kohta?

4) Kas peaks, nagu mõni muu saaremaa sõna, ka *piis* tartu- eesti või võru-eesti keeles esinema? Leidsin käesoleva aasta Kuressaare kalendrist⁷ lk. 62 «tulukene põles piisi all», «piisi peal oli puid kuivamas». Jannsen ei tundnud sõna.

5) Kas Te teate, missugune käsitööline on «karbinder»? Leid- sin sõna ühest käsikirjast⁸.

6) K/äesoleva/ a/asta/ Eesti Postimehes (lk. 99, veerg 2, all) on Herkulese tapetud Lerna madu nimetatud *hällis-maoks*. Mida

võiks selle sõna esimene osa tähendada? ⁹ Väljaandja ise ei osanud selle kohta seletust anda ¹⁰.

7) K/äesoleva/ a/asta/ Pärnu Postimehes (lk. 145, veerg 1, üleval) on üht *rohtu* nimetatud *anne* (või *ane*, *hane*?) *koli* (või *kolli*?), mis võiks see olla, rohi või arstim? ¹¹

8) Peipsimaalt on mulle «kangekaelse» kohta mainitud sõna *sännikael*, kas peaks olema *säni* või *sänni*? ¹²

9) Samast on «*sorro*» (küllap *soro*) üksnes pooliti loetava saksakeelse sõnaga «*Heuschlagsbucht* (?)», mis see võiks küll olla? ¹³

10) Kas Teie on «sumeda, pilvise ilma» kohta tuttav niisugune väljend nagu *ilm on sume*, *summas*, *summune*?

11) Kas ka Teie poolt eristatakse maja ees olevat katusealust ruumi *ulo-aloseks* ja *räästa-aloseks*? *Ulo* peab siin õigupoolest vaid väljaulatuvat katuse ja lae poolt moodustatud nurka tähistama (nagu kõrtsidel), *räästas* ainult õlgkatuse etteulatuvat alumist kihti ennast. ¹⁴

12) Kas Teie pool on ka *õnar* (v. *õõnar*) rattakodarail, kaantel, ja mis see õieti on? ¹⁵

Teil pole muidugi palutud seletustega sugugi tarvis kiirustada, sest nad on, varem või hiljem, alati ühesuguselt teretunud.

Teie
siiralt ustav F J Wiedemann

Türi Paide lähedal
11. juulil 1866.

1. Õpetatud Eesti Selts.

2. 1817. aastal ilmus Johann Gottlieb Radlofi teos «Die Sprachen der Germanen in ihren sämtlichen Mundarten dargestellt und erläutert durch die Gleichniss-Reden vom Säemann und dem verlorenen Sohne, samt einer kurzen Geschichte der Namen der Teütschen». Frankfurt a/M.

3. Wiedemanni kirjas mainitud murdenäidete kohta on üksikasjalikult kirjutatud A. Kask «Esimesest eesti murdetekstide kogust». — Emakeele Seltsi Aastaraamat 12, Tallinn 1966, lk. 83—89.

4. Wiedemann nimetas partitiivi ehk osastavat infinitiiviks. Märkimisviisi *rámmu* osutab sõna kolmandat völdet.

5. Eestikeelses tõlkes on Wiedemanni kirjaviisis olevad näitesõnad transponeeritud eesti praegusesse kirjaviisi.

6. Johann Voldemar Jannsen on olnud pidevalt Wiedemanni keelejuhiks (reisipäevikud 1858—1887).

7. Kirjas mainitud Kuressaare kalender on «Eesti-rahva mõnnus Kalender ehk Tähtramat 1866 aasta peäle, pärrast Issanda Jesusse Kristusse sündmist», Kuressaare linnas 1865. Lk. 62 on asjaomased laused: *Uhhes kõkis põlles tullukene pisi al ja Pisi peäl ollid agga hea süllatäis puid kuitwamas*. Laused esinevad C. W. Freundlich'i kirjutatud naljandis.

8. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus on *karbinder* 'Buchbinder' = raamatukõitja.

9. Kahtlasena pole Wiedemann seda sõna eesti-saksa sõnaraamatusse võtnud.

9. Väljaandjana on mõeldud J. V. Jannsenit.

10. Seda sõna pole Wiedemann eesti-saksa sõnaraamatusse võtnud.
11. Eesti-saksa sõnaraamatus on *säni-kael* 'Starrkopf, Trotzkopf'.
13. Eesti-saksa sõnaraamatus on *soru* 'Waldbucht, Lichtung'.
14. Eesti-saksa sõnaraamatus on *räästa-alune* 'Raum unter dem Dachvorsprung' ja *ulu-alune* 'Raum unter dem Dache'.
15. Eesti-saksa sõnaraamatus on *õnar*, *õnaras* 'Falz, leistenförmiger Einschnitt'.

Hochgeehrter Freund,

Da Sie schon daran gewöhnt sind, dass Sie nicht bloss an-, sondern auch abwesend von mir in Anspruch genommen werden, so werden Sie auch jetzt weniger überrascht als belästigt sein, wenn ich schon wieder, nachdem ich Sie kaum erst mehrere Tage lang gehörig ausgepresst habe¹, mit einigen Fragen vor Ihnen erscheine über Punkte, welche ich theils damals vergessen hatte auf's Tapet zu bringen, theils erst später mir vorgekommen sind. Ich habe sie auf die umstehende Seite geschrieben, so dass Sie weiter nichts nöthig haben, als mir das Blatt couvertirt wieder hierher zurückzuschicken (Haus Wulff bei der ehstnischen Kirche)², wo ich noch bis zum 1 Juli zu verweilen gedenke.

Ihren liebenswürdigen Hausgenossen bitte ich einen herzlichen und dankbaren Gruss abzusatten, und Ihrem verehrten Senior³ mein Bedauern darüber auszusprechen, dass er es nur sich selber beizumessen haben wird, wenn ich im künftigen Jahre der Versuchung nicht sollte widerstehen können, aus Kannapä nicht direct nach Dorpat zu gehen, sondern mit einem Abstecher über Odenpä.

Ihr dankbar ergebener F J Wiedemann

Dorpat d 21 Juni
1867

Kõrgesti austatud sõber,

Kuna Te olete sellega juba harjunud, et ma ei tülita Teid vaid kohal, ent ka eemal olles, siis olete ka nüüd vähem üllatatud kui tülitatud, kui ma taaski pärast seda, kui olin Teid mitme päeva jooksul tublisti välja pressinud¹, Teie ette ilmun mõnede küsimustega punktide kohta, mis ma siis osalt olin unustanud kõne alla võtta, osalt on need mulle alles hiljem ette tulnud. Olen need teisele leheküljele kirjutanud, nõnda et Teil pole midagi muud vaja kui mulle leht ümbrikusse pandult jälle siia tagasi saata (Wulfi maja eesti kiriku juures²), kus kavatsen veel kuni 1. juulini peatuda.

Teie armastusväärsetele kodakondsetele palun südamliku ning tänuliku tervituse edasi anda, ja Teie austatud seniorile³ mu kahet-

sust selle kohta avaldada, et ta seda üksnes enese süüks peab võtma, kui ma tuleval aastal ei peaks suutma vastu panna kiusatusele Kanepist mitte otse Tartu minna, vaid väikese kõrvalpeõikega Otepää kaudu.

Tartu 21. juunil
1867

Teie tänulikult ustav F J Wiedemann

1. 1867. aastal peatus Wiedemann veidi kauem Otepääl, sest sel aastal pidas Hurt seal kirikuõpetaja prooviaastat Moritz Kauzmanni juures, kes oli Otepääl pastoriks 1850—1872. Tartus oli Wiedemann umbes kuu aega (reisi-päevik 1858—1887).

2. Mõeldud on Maarja kirikut, mis hävis tulekahjus Teise maailmasõja ajal.

3. Hurda senior oli pastor M. Kauzmann. Vt. viide 1.

6

St. Petersburg d 15 Septb. 1867

Hochgeehrter Freund,

Es bedarf wohl nicht erst der Versicherung wie gern ich in Ihrem gegenwärtigen Falle oder in anderen Ihnen zu Dienst und Gefallen sein möchte. Wenn ich daher jetzt nur sehr Allgemeines und Unzulängliches auf Ihre Anfragen Ihnen als Auskunft geben kann, so liegt es gewiss nicht an meinem guten Willen sondern nur an der Ungunst der Umstände.

Auf finnische Philologie¹ sich zu legen ist wohl nicht rathsam, wenn man darin zugleich allein ein Exiztenzmittel sucht. Ich habe mich damit nur nebenbei beschäftigt, während durch meine Anstellung beim Gymnasium meine Existenz schon sicher gestellt war. Für einen finnischen Philologen wird es schwerlich mehr als zwei Stellen geben, von welchen eine Familie leben kann, und diese sind beide schon besetzt, ich meine die Professur in Helsingfors und meine Stelle bei der Akademie. Wenn Sie daher Lust und Neigung haben sich auf das Studium der finnischen Sprachen² zu legen, so müssten Sie meiner Ueberzeugung nach dazu schon eine anderweitige sichere Stellung im Leben haben. Dazu kommt noch, dass Sie während der Vorbereitung zu einer der oben genannten beiden Stellen auf eine Unterstützung von aussen schwerlich würden rechnen können. Die Universitäten sind jetzt die einzigen so dotirten Anstalten, dass sie vielleicht die Mittel hätten einen Mann in Ihrer Lage bei seinen Studien zu unterstützen, denn die Akademie hat immer noch ihren alten kümmerlichen Etat, und die 2500 Rbl. welche sie für gelehrte Unternehmungen oder Unterstützung zu gelehrten Arbeiten, Reisen 00. zur Verfügung hat, reichen selbstverständlich schon lange nicht mehr für die

Bedürfnisse von vierzig Akademikern hin, geschweige denn, dass davon noch etwas an Auswärtige sollte vergeben werden können. Von den Universitäten ist aber Helsingfors wohl die einzige, die sich veranlasst fühlen möchte, zur Ausbildung eines finnischen Philologen Geldmittel zu bewilligen, und die solches auch wirklich schon gethan hat, aber es ist vor auszusehen, dass sie ihre Stipendien lieber In- d. h. Finnländern geben wird als Fremden.

So bleibe denn also wohl, meiner Ansicht nach, nichts übrig, als dass Sie erst eine Lehrer- oder sonst eine Ihren Neigungen und Fähigkeiten angemessene Stelle zu erlangen suchten, welche Ihre Existenz sichert und Ihnen Musse gewährt, daneben auch Ihrem Lieblingsfache zu leben, so wie ich es gethan habe. Eine solche Stelle in Petersburg hätte den Vorzug des grösseren Reichthums an literarischen Hülfsmitteln und der Möglichkeit des persönlichen Verkehrs mit Individuen von allerlei finnischen Stämmen; aber wenn diese Stelle keine unsichere beste Privatlehrerstelle, sondern eine so sichere sein soll, dass sie Ihnen die Möglichkeit gewährt, einen festen Lebensplan darauf zu gründen, so könnte es nur eine an einem der russischen Gymnasien oder der beiden grossen Kirchenschulen (Annenschule und Petrischule)³ sein, und zu einer Anstellung bei diesen bedarf es vor Allem eines Oberlehrerexamens.

Wenn Sie also wirklich entschlossen sind, die Theologie aufzugeben, was in sofern wohl schade wäre, als Sie dann Ihre ganze Studienzeit so gut wie verloren hätte/n/, so müssten Sie vor allen Dingen erst darauf hinarbeiten, in einem oder noch besser in mehren Fächern ein Oberlehrerexamen zu bestehen, um gerüstet zu sein, sobald sich an einer der höheren Schulen eine Vacanz eröffnet. Oder wenn Sie geringere Ansprüche an das Leben machen, so versuchen Sie es zuerst mit einem Kreislehrerexamen. In meiner Geburtsstadt Hapsal wird wahrscheinlich im künftigen Jahre mein Freund Russwurm⁴ seine Stelle aufgeben als Emeritus, und da sie ihn nebst Familie ernährt hat, so würde sie auch seinen Nachfolger nähren, und zu anderweitigen literarischen Beschäftigungen hat Russwurm ebenfalls vollauf Zeit gehabt.

Die Aussichten und Wege, welche ich Ihnen im Vorstehenden gewiesen habe, sind zwar nur sehr langsam zum Ziele führend, allein sie sind in der That die einzigen, welche sich mir darzubieten scheinen, und ich hoffe, dass Sie deshalb, weil es keine bessere und schneller zum Ziele führende sind, nicht zweifeln werden an der Dienstwilligkeit und Dankbarkeit

Ihres
aufrichtig ergebenen F J Wiedemann

Peterburi 15. septb. 1867.

Kõrgesti austatud sõber,

Ei ole küll sugugi vaja kinnitust, kui meelsasti ma Teie käesoleval juhul või teistelgi Teile teenistusvalmis oleksin ja meelehead teeksin. Kui ma seetõttu nüüd vaid väga üldist ning piisamatut Teie järelepärimisele Teile võin teatada, siis ei olene see muidugi minu hea tahte puudumisest, vaid oleneb üksnes asjaolude ebasoodsusest.

Soome filoloogiat¹ harrastama hakata pole küll soovitav, kui ühtlasi üksnes sellest elatusvahendit otsitakse. Ma olen sellega ainult möödaminnes tegelnud, kuna mu gümnaasiumi ametkohaga mu elatus oli juba kindlustatud. Soome filoloogi jaoks hakkab olema vaevalt enam kui kaks kohta, millest perekond võib elada, ja need on mõlemad juba hõivatud, ma mõtlen professuuri Helsingis ja enese kohta akadeemias. Kui Teil järelikult on soovi ja kalduvust soome keeli² uurima hakata, siis peaks Teil minu veendumuse järgi selleks juba mõni muu kindel koht elus olema. Pealegi veel, et Te ühele nimetatud mõlemast kohast valmistumise ajal vaevalt võiksite arvestada välist toetust. Ülikoolid on praegu ainsad sisetulekutega nõnda varustatud asutused, et neil oleks ehk vahendeid Teie olukorras olevat meest tema õpingutes toetada, sest akadeemial on ikkagi oma vana vilets eelarve, ja 2500 rbl., mis tal on käsutada teaduslike ürituste või teaduslike tööde toetuseks, reisideks jm., ei jätku ju muidugi enam neljakümne akadeemiku vajadusteks, saati siis, et sellest veel midagi võõrastele peaks anda saama. Ülikoolidest on aga Helsingi küll ainus, kes tunneks olevat kohustatud soome filoloogi väljaõpetamiseks rahalist toetust lubama, ja see ongi seda juba tõesti teinud, aga on ette näha, et ta oma stipendiumid pigemini oma-, s. o. soomemaalastele annab kui võõrastele.

Nõnda siis ei jääks küll minu arvates midagi muud üle, kui et Te püüaksite alguses saavutada õpetaja- või mõne muu Teie kalduvustele ja võimetele vastava koha, mis kindlustab Teile elatuse ja jätab Teile vaba aega ühtlasi ka oma lemmikalale elada, nii nagu mina olen teinud. Niisugusel kohal Peterburis oleks eelis kirjanduslike vahendite suurema rikkuse ja igasuguste soome hõimudest pärit isenditega isikliku suhtlemise võimaluste tõttu; ent kui see koht poleks ebakindel kõige parem eraõpetajakoht, vaid oleks nõnda kindel, et ta Teile pakub võimalust sellele kindlat elukava rajada, siis võiks see vaid olla mõnes vene gümnaasiumis või mõlemas kirikukoolis (Anna Kool ja Peetri Kool)³, ja nendes koha saamiseks on kõigepealt vaja ülemõpetajaeksamit.

Kui Teie niisiis tõesti olete otsustanud usuteadusest loobuda, millest sellepoolest oleks küll kahju, et Teie siis oma kogu õpingu-

aja oleksite peaaegu kaotanud, siis peaksite kõigepealt esiteks ühes või pigemini mitmes aines ülemõpetajaeksami sooritamist taotlema, et olla ette valmistatud, niipea kui avaneb vakants ühes kõrgemas koolis, või kui Teie elule vähemaid nõudeid esitate, siis katsetage esiteks kreiskooliõpetaja eksamiga. Minu sünnilinnas Haapsalus lahkub arvatavasti tuleval aastal mu sõber Russwurm⁴ oma kohalt emeeritusena, ja kuna see koht teda ning perekonda on toitnud, siis peaks see ka tema järglast toitma, ja muuks kirjalikuks tegevuseks on Russwurmil samuti olnud rohkesti aega.

Väljavaated ja teed, mis olen Teile eelolevas osutanud, viivad küll vaid väga pikkamisi sihile, ent need on tõepoolest ainsad, mis mulle näivad olevat pakutavad, ja ma loodan, et Teie sellepärast, kuna need pole paremad ega kiiremini sihile viivad, ei hakka kahtlema

oma
siiralt ustava F J Wiedemanni
teenendusvalmuses ja tänulikkuses.

1. Soome-ugri filoloogiat.

2. Soome-ugri keeli.

3. Annenschule oli Peterburi tütarlaste ja Petrischule poisslaste saksa-keelne luteri usu kirikukool.

4. Carl Friedrich Wilhelm Russwurm (1812—1883) oli õpetaja Tallinnas ja Haapsalus. Ta on avaldanud töid ajaloo, etnograafia, rahvaluule ja geoloogia alalt. Peateos on «Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö» (1855).

7

St. Petersburg d 10 April 1869.

Hochgeehrter Freund,

Noch zum allerletzten Male erlaube ich mir, Sie meines Lexikons¹ wegen etwas zu bemühen, indem ich Sie bitte, zu den auf der zweiten Hälfte dieses Blattes stehenden Wörtern, die mir fremd waren, die Bedeutung zu setzen entweder aus Ihrem eigenen Sprachschatz oder, wenn Ihnen des Dialekts wegen ebenfalls Unbekanntes darunter sein sollte, mit Zuziehung Jansens²; die gesammelten Wörter sind grossentheils aus seiner Zeitung, und da ist er eigentlich moralisch verpflichtet sie zu kennen, was indessen, wie ich früher wohl gefunden habe, doch nicht immer der Fall ist. Um Ihnen nicht mehr Mühe zu machen, als unumgänglich nöthig dabei ist, bitte ich Sie das abgeschnittene Blatt³ mit den Erklärungen mir nur einfach zurückzuschicken ohne weiteren Pro- oder

Epilog. In der Druckerei hat man mir versprochen zum Anfang des nächsten Monats das Lexikon fertig zu schaffen, so dass ich hoffen kann es Ihnen mitzubringen, wenn ich gegen Ende des Maimonats durch Dorpat köme⁴. Der Druck des deutschen Registers ist schon bis in den Buchstaben U gelangt, und was ich gesammelt habe, während das Register gedruckt wird, d. h. seit dem vorigen Herbst, das gedenke ich nun nach den Druckfehlern noch als «Einschaltungen» zu geben, um doch wenigstens Alles zu geben, was ich bis zum letzten Augenblick aufgegebelt habe, denn absolut abgeschlossen kann eine Arbeit der Art doch niemals werden.

Ich gedenke in diesem Jahre in's Ausland zu reisen, und mein Aufenthalt in Dorpat wird in diesem Jahre nur ein sehr kurzer sein, nur um mit Ihnen einiges zu besprechen. Mein Hauptziel ist Pest⁵, theils um das Magyarische, das ich nur als todte Büchersprache kenne, auch lebendig zu hören, theils um mit dem Prof. Hunfalvy⁶ zu conferiren, welcher die nachgelassenen sprachlichen Samlungen von seinem Landsmann Reguly⁷ hat, der verschiedene finnische⁸ Völker besucht hat. Nun trifft es sich so sonderbar, dass Hunfalvy gerade in diesem Jahre auch eine Reise nach Ehtland⁹, Finnland und Petersburg vorhat, so dass wir uns kreuzen; aber er muss, wie er mir schrieb, spätestens gegen die Mitte des Septembers n. St. wieder zu Hause sein, so dass ich, wenn ich die Rückreise über Pest mache, doch mit ihm zusammen sein kann. Uebrigens will er ebenfalls im Mai von dort abreisen, und so wäre es nicht unmöglich, dass ich ihn noch in Dorpat fände, das er doch jeden Falls auch besuchen wird; natürlich wird er dann auch Sie aufsuchen, und von Ihnen kann ich dann zugleich, wenn ich hin köme, erfahren, ob Hunfalvy noch dort oder schon weiter gezogen ist.

Also einstweilen bis auf Wiedersehen!

Ihr

aufrichtig ergebener F J Wiedemann

(*Ešti-pošti-mēs 1868.*)

leht wōrudega ratas (S. 336 erste Spalte.)

(*Jutu-tuba 1868*)¹⁰

lēme rubi (S. 168; zweite Spalte, unten)

mätta-lind (S. 179, erste Spalte, oben).

keza-müts (S. 181, erste Spalte).

(*Pernu pošti-mēs 1868*)

lōzi-maja (S. 331, Spalte vier).

(*Põllu-mēs 1868.*)¹¹

lūdi sēs (S. 42, Zeile 6.)

(*Jutu-tuba 1869*)

oli *kamsid* tolmust wäl'ja pesnu (S. 51, zweite Spalte, unten), wahrscheinlich Kamisol, aber wie soll der Nominativ sein?

jänene G. jänetse (ibid.) st. jänēs G. jänese, ist das auch dörphtehstnisch?

ta lask tõist wallale (S. 52, zweite Spalte) = ihn? (wie es in Ehtstland wohl vorkom̄t.).

waha-kök (S. 56, zweite Spalte, oben).

(*Nör hall-pea*, von J. Pedy, Drpt. 1869).¹²

üks sukru-kaswataja wõi tükitaja (S. 76 unten)

ma ei leia sõnu teile seletada, kui magus se minu wezise sū ja «ellada» (od. elada?) kõhule oli (S. 57, Z. 10 von unten).¹³

Peterburi 10. aprill 1869.

Kõrgesti austatud sõber,

Kõige viimast korda luban veel enesele Teid oma sõnaraamatu¹ pärast veidi tülitada paludes Teid selle lehe teisel poolel olevatele sõnadele, mis olid mulle võõrad, tähendus lisada kas oma enese keelevarast või, kui Teile murde tõttu sealhulgas samuti võõrast peaks olema, Jannsenit² appi kutsudes; kogutud sõnad on suurelt osalt tema ajalehest, ja seega on ta õigupoolest moraalselt kohustatud neid tundma, mis ometi, nagu olen varemgi leidnud, pole alati siiski nõnda. Et Teile mitte enam vaeva teha kui selleks on välditamatu!t vaja, palun Teid ära lõigatud leht³ seletustega mulle vaid lihtsalt tagasi saata ilma ulatuslikuma pro- või epi- loogita.

Trükikojas on mulle töötatud järgmise kuu alguseks sõnaraamat valmis teha, nõnda et võin loota see Teile kaasa tuua, kui ma maikuu lõpupoolel Tartust läbi lähen⁴. Saksakeelse registri trükimine on juba u-täheni jõudnud, ja mis olen kogunud sellal, kui registrit trükitakse, s. o. möödunud sügisest alates, selle kavatsen nüüd trükivigade järel veel «sisselülitustena» anda, et vähemalt siiski kõik anda, mis ma viimase hetkeni olen välja urgitsenud, sest absoluutselt lõpetatuks ei või seda laadi töö ometi kunagi saada.

Kavatsen sel aastal välismaale reisida, ja mu peatus Tartus on sel aastal vaid õige lühike, ainult et Teiega mõnest asjast rääkida. Minu peasiht on Pest⁵, osalt sellepärast et ungari keelt, mida ma ainult surnud raamatukeelena tunnen, ka elavana kuulda, osalt et nõu pidada prof. Hunfalvyga⁶, kelle käes on tema kaasmaalase Reguly⁷ pärast surma järelejäänud keeleainestikukogud, kes on olnud mitme soome⁸ rahva juures. Ent juhtub nõnda kummali- selt, et Hunfalvy kavatseb just sel aastal reisida ka Eestimaale⁹, Soome ja Peterburgi, nõnda et ristume; aga ta peab, nagu ta mulle kirjutab, kõige hiljem septembri keskpaiku u/us k/alender/ jälle kodus olema, nõnda et ma, kui asun Pesti kaudu tagasi-

teele, saan temaga ikkagi koos olla. Muide tahab ta samuti mais sealt ära sõita, ja nõnda poleks võimatu, et ma teda juba Tartust leian, mida ta ikkagi igal juhul ka külastab; muidugi otsib ta siis ka Teid kätte, ja Teilt võin siis otsekohe, kui sinna tulen teada saada, kas Hunfalvy on veel seal või on juba edasi rännanud.

Nõnda siis esialgu nägemiseni!

Teie

siiralt ustav F J Wiedemann

(Eesti Postimees 1968)

lehtvõrudega ratas (lk. 336, esimene veerg)

(Jututuba 1868)¹⁰

leemerubi (lk. 168; teine veerg, all)

mättalind (lk. 179, esimene veerg, üleval)

kesamüts (lk. 181, esimene veerg)

(Perno Postimees 1868)

loosimaja (lk. 331, veerg neli)

(Põllumees 1868)¹¹

lüüdi sees (lk. 42, rida 6)

(Jututuba 1869)

oli kamsid tolmust välja pesnu (lk. 51, teine veerg, all), arvatavasti kampsun, aga kuidas peaks nimetav olema?

jänene om. jänetse (samas) jänese om. jänese asemel, kas see on ka tartueestikeelne?

ta lask tõist vallale (lk. 52, teine veerg) = teda? (nagu Eestimaal küll esineb).

vahakook (lk. 56, teine veerg, üleval).

(Noor hallpea, J. Pedy, Tartu, 1869).¹²

üks sukrukasvataja või tükitaja (lk. 76 all)

ma ei leia sõnu teile seletada, kui magus see minu vesise suu ja «ellada» (või elada?) kõhule oli (lk. 57, r. 10 alt)¹³

1. Mõeldud on suurt eesti-saksa sõnaraamatut «Ehstnisch-deutsches Wörterbuch», Petersburg 1869.

2. Johann Voldemar Jannsen.

3. Hurt on selle lehe siiski saatmata jätnud ja see on käesoleva kirja lõpus.

4. Wiedemann tuli Tartusse 10. ja lahkus sealt 16. juunil (Nachrichten und Aufzeichnungen . . . , lk. 279). Selle aasta kohta pole reispäevikus märkmeid. Wiedemann on päevikusse kirjutanud, et märkmed on tehtud taskuraamatusse, mida arhiivides ei leidu.

5. Pest ja Buda ühendati 1872. aastal ühiseks Budapestiks. 1869. aastal sai Wiedemann Teaduste Akadeemialt reisistipendiumi. Akadeemiku perekond jäi Haapsalusse. Haapsalust Türi kaudu Tartu tulnud, sõitis Wiedemann sealt edasi Berliini. Saksamaal peatus ta õige mitmes linnas, kus ta kohtas tuntud keeleteadureid ja teisi õpetlasi. Sveitsi ja Põhja-Itaalia kaudu tuli Wiedemann

Viini. Pesti jõudis ta uue kalendri järgi 12. septembril ja juba 24. kuupäeval lahkus sealt. Koduteel oli Wiedemann Prahast ja mitmes Saksamaa linnas. 3. oktoobril uue või 21. septembril vana kalendri järgi jõudis ta Venemaale tagasi ja oli 22. septembril Peterburis. Nagu nähtub Wiedemanni enese kirja-panekuist, oli see reis enam huvi- kui uurimisreis (Nachrichten und Aufzeichnungen . . . , lk. 279—281).

6. Ungari keeleteadlane ja etnograaf Pál Hunfalvy (1810—1891). Pestis Wiedemann ei kohanud Hunfalvyt.

7. Ungari keeleteadlane Antal Reguly (1819—1858) on uurinud mansi, handi, mordva, mari, vadja, tšuvaši keelt ja samojeedi keeli, kuid ei jõudnud enne oma surma kogutud ainekku avaldada.

8. Soome-ugri rahvaid.

9. Pál Hunfalvy oli Soomes ja Eestis 1869. aastal suvel. Muide võttis ta osa eesti esimesest laulupeost ning tutvus tolleaegsete eesti kultuuritegelastega. Oma reisimuljed avaldas ta raamatus «Utazás a Balt-tenger vidékein» (Pest 1871).

10. Eesti Postimehe juttutubba.

11. Eesti Põllomees kõige eesti põllomeestele 1869. Ainult «Prowileht» ilmus 1868. aasta novembris.

12. J. Pedy, Noor halpea õige ja üllekohtune ello ja ots. Üks ma ja merre peal sündinud ello-luggu, Tartu 1869. Selle raamatu 57. leheküljel on arvatava trükiveana ellada ootuspärase elleda, s. o. heleda asemel.

13. Wiedemanni sõnaloendi lõppu on Hurt kirjutanud: Eben fällt mir ein: tüdimus wie wäsimum u. sündimus u. küsimus gebildet. H. — Praegu tuleb mulle meelde: tüdimus moodustatakse nagu wäsimum ja sündimus ja küsimus H/urt/.

8

Hochgeehrter Freund

Seit meiner Rückkunft aus dem Auslande habe ich Veranlassung gehabt, die finnische und ehstnische Bibelübersetzung zu vergleichen und dabei manche interessante Abweichungen in der Construction zu bemerken. Manches war mir schon vorher bekannt oder leicht erklärlich, über Anderes hätte ich gern noch einigen Aufschluss, wie über die Construction von pidama (müssen), ich habe aber hier Niemand, von dem ein gutes und sicheres Ehstnisch zu hören wäre, und daher wende ich mich, Ihrer freundlichen Erlaubniss gemäss, wieder an Sie.

Pidama mit dem passiven Infinitiv ist nämlich im Finnischen *im*er persönlich construirt, in der ehstnischen Schriftsprache finde ich es regelmässig unpersönlich und in Folge dessen also mit dem Objekt im Infinitiv¹, während es nach der finnischen Construction als Subject erscheint. Ich habe mir gedacht, dass man im Ehstnischen hier vielleicht denselben Unterschied machen könnte, wie beim Passiv überhaupt, also zB. last peab õpetatama, lapsi peab õpetatama wie last, lapsi, õpetati, und wazikas peab ära tapetama, wazikad peawad ära tapetama wie wazikas, wazikad, tapeti ära; aber ich bin nicht sicher auch so sprechen gehört

zu haben und auf Schriften kann man sich bei solchen Feinheiten nicht verlassen.

Ich erlaube mir daher die Bitte, dass Sie das nebenstehende Blatt mir gelegentlich wieder zurückschicken möchten, nachdem Sie Ihre Bemerkungen zu den darauf stehenden Phrasen gesetzt haben.²

Ihrer so oft schon erprobten Gefälligkeit gewiss, bin ich im Voraus dankend

Ihr
ergebenster F J Wiedemann.

St. Petersburg

d 5 Octbr.

1869.

Kui kaheksa päewa täiz said, et last pidi ümberleigatama (nach dem Finnischen «laps»).

et neid temast pidi ristitama (oder nemad pidiwad ? im Finnischen ist hier eine andere Wendung

wärsket wina peab üte nahk-astiatte sisse pandama (nach dem Finnischen «wärske win)

Ausnahmsweise steht Luc. II, 23 iga poeg-laps ... peab izandale pühaks hütama (finnisch ebenso), wo es nach meiner Theorie eher hätte poeg-last heissen können

Täiz wird sonst mit dem Infinit construiert (süda on uhkust, kädüst täiz), aber sū rāgib sest, mis süda täiz on; kann hier nicht derselbe Casus mida stehen?

Statt unseres ehstländischen laze mēz sisse tulla sagen Sie laze mehel (oder mehele ?) s. t., gebrauchen Sie dieselbe Construction werroehstnisch auch bei käskima, käzi mehel (oder mehele ?) sisse tulla statt des revalehstnischen käzi mēst s. t.?

Kõrgesti austatud sõber,

Välismaalt tagasitulekust peale on mul olnud põhjusi soome ja eesti piiblitõlget võrrelda ning ühtlasi märgata mõningaid huvitavaid erinevusi konstruktsioonis. Mõni asi oli mulle juba varem tuttav või on kergesti seletatav, mõne teise asja kohta tahaksin meelsasti veel mõningat selgust saada, nagu *pidama*-konstruktsiooni kohta, mul pole aga siin kedagi, kellelt võiks kuulda head ning kindlat eesti keelt, ja sellepärast pöördun Teie lahkel loal taas Teie poole.

Pidama koos passiivi infinitiiviga on nimelt soome keeles ikka isikuliselt konstrueeritud, eesti keelest leian selle reegli-päraselt impersonaalina ja selle tõttu on objekt infiniidis¹, kuna

soome keele konstruktsiooni järgi see tuleb esile subjektina. Olen endamisi mõelnud, et eesti keeles võidaks siin ehk samasugust vahet teha, nagu üldse passiivi puhul, niisiis näit. *last peab õpetatama, lapsi peab õpetatama*, nagu *last, lapsi, õpetati ja vasikas peab ära tapetama, vasikad peavad ära tapetama*, nagu *vasikas, vasikad tapeti ära*; aga ma pole kindel, et olengi nõnda kuulnud kõneldavat ja kirjasõna ei või niisuguste peensusete puhul usaldada.

Luban enesele sellepärast palve, et Teie kõrvaloleva lehe mulle võimaluse korral jälle tagasi saadaksite pärast seda, kui Te oma märkused olete lisanud sellel olevatele lausetele.²

Teie sageli juba kogetud lahkuses kindel olles olen ette tänades

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann.

Peterburi

5. oktbr.

1869.

Kui kaheksa päeva täis said, et last pidi ümber leigatama (soome keele järgi «laps»).

et neid temast pidi ristitama (või *nemad pidivad?* soome keeles on siin teine väljend

värsket viina peab uute nahkastjate sisse pandama (soome keele järgi «värske viin)

Erandina on Luuka II, 23 iga poeglaps . . . peab isandale pühaks hüütama (soome keeli samuti), kus minu teooria järgi võiks pigemini *poeglast* olla

Täis konstrueeritakse muidu infiniidiga³ (*süda on uhkust, kadestust täis*), aga *suu räägib sest, mis süda täis on*; kas siin ei või olla sama kääne *mida?*

Meie eestimaa *lase mees sisse tulla* asemele ütlete Teie *lase mehel* (või *mehele?*) *s. t.*, kas Te tarvitate sama konstruktsiooni võru-eesti keeles ka *käskima* puhul, *käsi mehel* (või *mehele?*) *sisse tulla*, *tallinna-eesti käsi meest s. t. asemel?*

1. Partitiiv = osastav.

2. Ka selle küsimuslehe on Hurt tagasi saatmata jätnud ning vastused eri lehele kirjutanud.

Für Herrn Hurt¹

Bei Gelegenheit der Revision der ehstnischen Bibel habe ich die niederschlagende Bemerkung machen müssen, dass ich hier und da in einem die Syntax betreffenden Punkt meiner Sache noch nicht ganz sicher bin, und da ich hier kein Ehstnisch hören kann,

auch keinen Ehsten weiss der in seiner Sprache theoretisch fest ist, so erlaube ich mir Ihnen, liebster Freund, wieder mit einigen Fragen zu kōmen, die Sie auf diesem selben Zettel mit blossem Ja oder Nein oder mit Ausstreichen des Falschen beantworten können.²

1) Ahrens erklärt den Satztheil, welcher im Deutschen oder Lateinischen *Subject* des passiven Satzes ist, durchgängig für ein *Object*, weil es allen von ihm für das *Object* gegebenen Regeln folge. Ich glaube die Sache würde daraus erhellen, ob man im Bezug darauf als Possessiv tema oder oma gebraucht, dann ist es *Object*, so scheint das erste³, ist es *Subject*, so scheint das zweite stehen zu müssen. Ich möchte hier zwischen persönlicher und unpersönlicher Passivform unterscheiden und daher z. B. construiren:

*naene tapeti ära oma mehhest, aber
meest kidetakse tema tegude pärast.*
Sollte diese meine Theorie richtig sein?

2) Sagen Sie im Werroehstnischen auch, wie es in der dörptehstnischen Bibel heisst, mit der Pluralform *afidīs andma* (verzeihen) für die im Revalehstnischen allein gebräuchliche Singularform *andeks andma*?

3) Sollte beim passiven Infinitiv mit *pidama* auch das Pronomen mit persönlicher Construction gebraucht werden können, wie das Nomen, also zB. wie *se laps peab rištītama* auch *ta peab rištītama* oder *ma pean rištītama*, oder nur *teda* u. mind *peab rištītama* (unpersönlich)?

4) Der passive Infinitiv ist mir nur mit *pidama* vorgekōmen, ist Ihnen wohl sonst noch ein Fall seines Gebrauches bekannt?

5) Ist auch im negativen Satz vielleicht die persönliche Construction des Passivs zulässig, oder muss durchaus die unpersönliche gebraucht werden (mit dem Infinitivcasus)⁴, zB. *se patt annakse andeks*, und dernach also *se patt ei anta mitte andeks* oder nur *seda pattu ei anta mitte andeks*? Nach meiner bisherigen Erfahrung würde ich nur das Letzte sagen.

6) Ist es wohl gethan, wenn man unterscheidet: *sa pead mu ēle minema tēd walmistama*, aber *sa pead mu ēl käima tēd walmistamas* oder ja *tēd (tē) walmistama*?

7) *Peale* und *järele* sind beim Sprechenhören sehr schwer von *peal* und *järel* zu unterscheiden. Ich glaube im Rechte zu sein, wenn ich sage *ta käib mu järel* (er folgt mir) aber *ta käib mu peale* (er greift mich an), und *wīzi, kombe, aru järele* (nach der Weise, Zahl).

8) In Schriften (auch b. Jacobson⁵) wird nicht nur der Nominativ ize sondern auch die anderen Casus (enese, eneses, enesele, ennast) vom Plural⁶ häufig eben so wohl gebraucht wie vom Singular, ich würde im Plural nur eneste, enestes, enestele, efidid gebrauchen.

9) Gebrauchen Sie von Handauflegen und Handanlegen den bestimmten oder unbestimmten Objectcasus, tema pani (oma) käd oder käzi tema peale (er legte die Hände auf ihn) nemad piistsid (oma) käd oder käzi tema külge (sie legten die Hände an ihn)?

10) Ahrens will ütlema nur mit dem unbestimmten Object construiren, sollte nicht ta ütles se sõna ganz gut sein? — eben so käzu sa tēad (den Befehl weisst⁷ du).

11) Wie sagt man am besten «an die Thür klopfen» koputab ukse peale oder taga oder wastu ust, oder ist es einerlei?

12) Ist es zu gestatten wenn man se (gleichsam als Artikel) gebraucht um Wörter, die an sich nicht Substantive sind, zu substantiviren, wie in anderen finnischen⁸ Sprachen wohl Aenliches geschieht, zB. nēd kakskümmend tulid tagasi (die Zwölf, die zwölf Apostel), se on se pärija (der Erbe, derjenige, welcher erben wird)?

13) Ich würde sagen õpetas mind tarkuzele od. õ. mulle tarkust, nicht õp. mind tarkust, u. ma õpin temalt (er ist der Lehrer) nicht temast, ist es so recht?

Härä Hurdale¹

Eesti piibli revisjoni puhul olen pidanud tegema masendava tähelepaneku, et ma paiguti mõnes süntaksisse puutuvas punktis pole veel päris kindel omas asjas, ja kuna ma ei saa siin eesti keelt kuulda, ega tea kedagi eestlast, kes on oma keeles teoreetiliselt kindel, siis luban enesele, kõige armsam sõber, mõnede küsimustega jällegi Teie juurde tulla, millele Te samal sedelil pelga ja või ei-ga, või väära kustutamisega võite vastata.²

1) Ahrens seletab lauseosa, mis saksa või ladina keeles on passiivlause *subjekt*, üldiselt *objektiks*, sest see järgivat kõikidele tema poolt objekti jaoks toodud reegleid. Mina usun, et asi selguks sellest, kas selle suhtes tarvitatakse possessiivina *tema* või *oma*, kui ta on objekt, siis mulle näib, et peaks esimene³ olema, kui subjekt, siis teine. Ma teeksin siin vahet isikulise ja umbisikulise passiivikuju vahel ja seega näit. konstrueeriksin:

naene tapeti ära *oma* mehest, aga
meest kiidetakse *tema* tegude pärast.

Kas peaks see minu teooria olema õige?

2) Kas Te ütlete ka võru-eesti keeles, nagu on tartu-eesti piiblis, mitmuse kujul *ändis andma* (andestama) tallinna-eesti keeles ainsana tarvitusel oleva ainsuse kuju *andeks andma* asemel?

3) Kas peaks võima tarvitada *pidama* passiivi infinitiivi puhul ka isikulise konstruktsiooniga pronoomenit, nagu noomenit, niisiis näit. nagu *see laps peab rüstitama* ning *ta peab rüstitama* või *ma pean rüstitama*, või ainult *teda* ja *mind* *peab rüstitama* (umbisikuliselt)?

4) Passiivi infinitiiv on mulle ette tulnud üksnes sõnast *pidama*, kas on Teile ehk veel tuttav mõni muu juht selle tarvitamisest?

5) Kas on ehk ka eitavas lauses lubatav passiivi isikuline konstruktsioon või peab tingimata umbisikulist tarvitama (infinitiivkäändega⁴), näit. *see patt annakse andeks*, ja selle järgi niisiis *see patt ei anta mitte andeks* või ainult *seada pattu ei anta mitte andeks*? Oma seniste kogemuste järgi ütleksin ainult viimast.

6) Kas on hästi tehtud, kui tehakse vahet: *sa pead mu eele minema teed valmistama*, aga *sa pead mu eel käima teed valmistamas* või *ja teed (tee) valmistama*?

7) Sõnu *peale* ja *järele* on kõnet kuulates väga raske eraldada sõnadest *peal* ja *järel*. Ma usun enesel õiguse olevat, kui ütlen *ta käib mu järel* (ta tuleb mulle järele), aga *ta käib mu peale* (ta ründab mind), ja *viisi, kombe, aru järele* (viisi, arvu järgi).

8) Kirjatöodes (ka Jakobsonil⁵) ei tarvitata sagedasti mitte üksnes nominatiivi *ise*, vaid ka teisi käändeid (*enese, eneses, enesele, ennast*) niisama hästi mitmusest kui ka ainsusest, mina tarvitaksin mitmuses *eneste, enestes, enestele, eendid*.

9) Kas Te tarvitate käte pealepanemisest ja külgepanemisest määratud või määramatut objektikänet, *tema pani (oma) käed* või *käsi tema peale* (ta asetab käed temale), *nemad piistsid* (oma) *käed* või *käsi tema külge* (nad puudutasid teda kätega)?

10) Ahrens tahab sõna *ütleva* ainult määramatu objektiga konstrueerida, kas ei oleks päris hea *ta ütles see sõna*? — samuti *käsu sa tead*⁷ (käsk on sulle teada).

11) Kuidas öeldakse kõige paremini «an die Thür klopfen» *koputab ukse peale* või *taga*, või *vastu ust*, või on ükskõik?

12) Kas seda võib lubada, kui sõna *see* tarvitatakse (just nagu artiklit), et sõnu, mis pole enesest substantiive, substantiiveerida, nagu teistes soome⁸ keeltes sarnast võib küll juhtuda, näit. *need kaksteistkümmend tulid tagasi* (kaksteistkümmend nimisõnana, kaksteistkümmend apostlit), *see on see pärija* (pärاندuse saaja, see, kes pärrib)?

13) Ma ütleksin *õpetas mind tarkusele* või *õ. mulle tarkust*, ega mitte *õp. mind tarkust*, ja *ma õpin temalt* (ta on õpetaja), ega mitte *temast*, kas nii on õige?

1. Küsimused on Hurdale arvatavasti käsipostiga või teise isiku kirjas saadetud. Kuigi küsimuslehel pole kuupäeva, võib siiski arvata, et see on saadetud kas novembri lõpus või detsembri alguses. Nagu nähtub järgnevast Wiedemanni kirjast, tänab ta Hurta kahe varem tulnud saadetise eest. Esimene neist on usutavasti vastused eelmise kirjaga kaasas olnud küsimustele ja teine neist on olnud vastused käesolevale küsimustikule.

2. Hurt on usutavasti vastanud ulatuslikumalt, kui Wiedemann on soovinud, ning kirjutanud asjaomase kirja. Wiedemanni saadetud küsimustik jäi seega Hurda kätte.

3. Sõna *erste* eest on kustutatud *zweite*.

4. Partitiiviga = osastavaga.

5. Carl Robert Jakobsonil, kes on korduvalt olnud Wiedemanni keelejuhiks ja kelle teoseid Wiedemann on sõnaraamatu ning grammatika jaoks lugenud (reisipäevik 1858—1887).

6. Sõna *häufig* eest on kustutatud *so*.

7. Sõna *weisst* eest on kustutatud *kennt*.

8. Mõeldud on soome-ugri keeli.

10

St. Petersburg d 16 Decbr. 1869.

Hochgeehrter Freund,

In Ihrem Briefe vom 20 Novbr. und 10 Decbr. haben Sie die grosse Freundlichkeit gehabt meine grammatischen Bedenken viel gründlicher noch und ausführlicher zu erledigen, als ich zu bitten oder zu hoffen gewagt hatte, und ich beeile mich Ihnen dafür meinen aufrichtigsten Dank auszusprechen. Sie sind zwar so gütig gewesen sich zu einer Fortsetzung zu erbieten, und ich habe mir auch schon Eines und das Andere wieder notirt, aber da die Sache nicht gerade eilt, so erspare ich mir das lieber für eine mündliche Discussion, wenn ich, wie ich beabsichtige und hoffe, im nächsten Frühjahr wieder nach Dorpat kommen sollte.

Die Bibelrevision, die ich übernommen habe, ist mir für mich selbst von grosser Wichtigkeit, indem sie mir Gelegenheit giebt mir selber recht auf den Zahn zu fühlen und zu sehen, ob und wie weit für alle Fälle die Theorien, welche ich mir bisher gebildet habe, stichhaltig sind, und ich hoffe, diese Schule wird meiner Grammatik, wenn es mir gelingt eine zu Stande zu bringen, nicht übel zu Gute kommen; anderer Seits aber kann ich mir leider nicht verhehlen, dass die Sprache der Bibel dadurch zwar von einer Anzahl grammatischer Schnitzer gesäubert, sonst aber um nichts besser wird. Ich habe mich verpflichtet alles Uebrige zu lassen wie es ist; namentlich Orthographie und Dialekt. An der ersten liegt und allerdings an einem nicht für die Sprachwissenschaft bestimmten Werke wenig, aber was man bei uns Bibeldialekt nennt, entspricht eigentlich gar nicht der lebenden Sprache irgend einer

Gegend, sondern ist ein buntes Harlekinskleid von Formen aus allerlei Gegenden, wahrscheinlich durch bisherige stellenweise gemachte Verbesserungen oder durch die Privatansichten der Correctoren der Druckbogen von den zahlreichen Ausgaben. Eine Formengleichheit ist gar nicht möglich hineinzubringen, wenn man nicht von vorn herein nach irgend einem vorgenommenen Dialekt verfährt, und dies kann wieder kein anderer sein als der von Ahrens bearbeitete ostharrisch-wierländische, abgesehen von inneren Gründen schon darum, weil er der einzige vernünftig grammatikalisch bearbeitete; aber gegen den sträubt sich die Blindheit und die Trägheit noch zu sehr. Ich begreife die Gemüthsruhe nicht, mit der man, öfters in einer und derselben Spalte, salgada und salata, wiskada und wizata, hukkada und hukata, teewad und tegewad, peawad und pidawad, rägiwad und räkiwad, keiges paikas, leibuks und leiwaks, izekeski und izikeskes & . & . & neben einander lesen kann!¹

Die scheinbar vierte Form von Zusa $\bar{m}$ ensetzungen² im Ehstnischen ist, wie ich glaube, mit der ersten identisch und nur durch die verkürzte Aussprache verschieden (auch im Finnischen ist es wohl eine Verkürzung, Suomalais-Ruotsalainen wie das lateinische Lexicon Fennico-Suecicum³), denn man hört diese auch im Revalehstnischen gebräuchlichen Zusa $\bar{m}$ ensetzungen auch vollständig, sulase-mēs, wie talu-poja-mēs, welches letze (sic!) wohl nie anders gesprochen werden möchte, da eine Apokope wie in sulas-mēs hier nicht anzubringen ist. Der Verkürzung von sulase in sulas ist übrigens ganz identisch auch die von laze in las, wāta in wāt, kōige se päewa in kōik se päewa u. d. gl.

Nochmals herzlich dankend bleibe ich

Ihr

ergebenster F J Wiedemann.

P. S. Die letzte Zusendung Ihrer Gesellschaft (Bd. V Heft 4) habe ich mit Dank empfangen.⁴

Peterburi 16. detsbr. 1869.

Kõrgesti austatud sõber,

Oma kirjas 20. novbr. ja 10. detsbr. on Teil olnud heatahtlikkust minu grammatikakahtlusi veel palju põhjalikumalt ning üksikasjalikumalt lahendada kui olin sõandanud paluda või loota, ja ruttan selle eest Teile oma siiraimat tänu avaldama. Teie olete küll olnud nõnda armastusväärne, et olete end seda (tööd) jätkama pakkunud, ja ma olen endale ka juba üht ja teist taaski märkinud, aga kuna asjaga pole just kiiret, siis jätan selle ene-

sele pigemini suuliseks diskussiooniks, kui ma, nagu kavatsen ja loodan, tuleval kevadel peaksin jälle Tartu tulema.

Piiblirevisjon, mille võtsin enesele, on mulle endalegi suure tähtsusega, sest see annab mulle võimaluse enese juures tublisti pinda sondeerida ning näha, kas ja mis ulatuses iga juhu jaoks teooriad, mis olen enesele seni moodustanud, peavad paika, ja loodan, et see kool ei tule mu grammatikale kahjuks, kui mul õnnestub niisugusega hakkama saada, teiselt poolt ei või ma aga enesele kahjuks salgamata jätta, et ehkki piibli keel selle tõttu küll hulgast grammatikavigadest puhastatakse, ei saa ta aga millegi poolest paremaks. Olen kohustunud kõige muu jätma, nagu see on; nimelt õigekirjutuse ja murde. Esimesest oleneb vähe, liialtigi teose puhul, mis pole määratud keeleteaduse jaoks, ent mida meil nimetatakse piiblimurdeks, ei vasta ühegi maakoha elavale keelele, vaid on igasuguste maakohtade vormide kirju arlekiinirõivas, arvatavasti seniste kohati tehtud paranduste tõttu, või arvukate väljaannete trükipoognate korrektorite eravaadete tõttu. Vormiühtsust pole sugugi võimalik sisse tuua, kui algusest peale ei arvestata mõnd ettevõtetud murret, ja see ei või jälle muu olla kui Ahrensi poolt töödeldud idaharju-viru oma, siseseid põhjusi arvesse võtmata juba sellepärast, et see on ainus mõistlikult grammatiliselt töödeldu; aga selle vastu ajavad end turri sõgedus ja loidus veel vägagi. Ma ei saa aru meelerahust, mille järgi sageli ühel ja samal veerul *salgada* ja *salata*, *viskada* ja *visata*, *hukkada* ja *hukata*, *teevad* ja *tegevad*, *peavad* ja *pidavad*, *räägivad* ja *rääkivad*, *keiges paikas*, *leibuks* ja *leivaks*, *isekeskis* ja *isikeskes* jne. jne. jne. võivad üksteise kõrval seista!¹

Eesti keele liitsõnade² näilik neljas vorm on, nagu usun, esimesega identne ja üksnes lühenenud häälduse tõttu erinev (ka soome keeles on see küllap vist lühend, Suomalais-Ruotsalainen ja ladina Lexicon Fennico-Suecicum³), sest neid tallinna-estli keeles tarvitata vaid liitsõnu on kuulda ka täielikkudena, *sulase-mees*, nagu *talupoja-mees*, millest viimane küll kunagi ei võiks olla teisiti hääldatud, sest apokoopti, nagu sõnas *sulas-mees*, siia paigutada ei saa. *Sulase* lühenemisele *sulas* on muide täiesti identne ka *lase* muutumine *las*, *vaata* muutumine *vaat*, *kõige see päeva* muutumine *kõik see päeva* ja selletaolisi.

Veelkordselt südamlikult tänades jään

Teie

kõige ustavamaks F J Wiedemanniks.

P. S. Teie seltsi viimase saadetise (V köide, 4. vihik) olen tänuga kätte saanud⁴.

1. W. Reiman (ja tema järgi hiljem teisedki) on Wiedemanni piiblikeele kohendamise tööd iseloomustanud järgmiselt: «Wiedemannist lootis nüüd Tallinnamaa kirikuvalitsus, et tema terve Piibli keelevigadest, iseäranis ka

sihituse vastu, puhastab ja meile Piibli keele loob, mis kõigele muule kirjandusele eeskujuks võiks olla. Suur ja vaevaline oli ülesanne. Viis korda luges Wiedemann kõige kangema tähelepanemisega Püha Kirja ühest kaanest teise läbi, ehk nägemine tall küll juba siis nõrk oli, ja parandas, kus vigu arvas leidvat. Tõepoolest heitis tema suure hulga vigaseid vormisid kõrvale, aga niisama tõeks jääb ka, et tema käsi mitte nii osav ei olnud, et igalepoole ka parajat sõnakuju asemele seada. Sagedasti ei ole jõud jaksanud lausele õiget, mõttekohast sihitavat käänat leida, vaid iga lehekülje päält torkavad valusasti vead silma, et osastav, partitiivus, ja sihitav, akkusatiivus, ära on vahetatud» (Sirvilauad, Eesti Rahva Tähtsamat 1906, Jurjev-Tartu 1905, lk. 10 jj.). — Käesolevast kirjast nähtub aga, et Wiedemann oli kohustunud piibli teksti minimaalseid muutusi tegema, nõnda et säilinud vigast keelt ei saa üksnes reviderija süüks pidada.

2. Kuidas Wiedemann on jaotanud rühmadesse eesti keele liitsõnad, selle kohta vt. tema «Grammatik der ehstnischen Sprache», lk. 314 jj.

3. Kirjas mainitud sõnaraamatud on E. Lönnroti «Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja», mille esimene vihik ilmus Helsingis 1867, ja arvatavasti D. Juslenise «Suomalaisen Sana-Lugun Coetus . . .» Stockholm 1745.

4. Mõeldud on Õpetatud Eesti Seltsi väljaannet «Verhandlungen».

11

St. Petersburg d 27 Novbr. 1873.

Hochgeehrter Freund,

Um das Erscheinen meiner Grammatik¹ etwas weniger hinauszuschieben, habe ich mich entschlossen, schon jetzt, wo der erste Theil fast fertig ist, den Druck beginnen zu lassen, und während desselben, der mir Zeit genug dazu lassen wird, dann die Syntax zu Papier zu bringen. Es giebt dabei nicht so unendlich viel lexikalisches Material zusammenzutragen und zu sieben, wie bei der Formenlehre, sondern grösstentheils schon im Kopfe fertig Geplantes niederzuschreiben, daher glaube ich mich darauf verlassen zu können, dass mein Setzer in der Druckerei mich nicht überholen wird.

Während die ersten Bogen gesetzt werden, bin ich augenblicklich dabei, das Folgende noch ein Mal zu revidiren, was um so nöthiger ist, da das Ganze in einem langen Zeitraume niedergeschrieben ist, und daher Manches nicht an den geeigentsten Platz gekommen, Anderes auch wohl ohne Noth wiederholt ist. Bei dieser Revision sind mir nun hier und da noch manche Bedenklichkeiten aufgestossen, über welche hier am Orte keine Auskunft zu haben ist. Im August habe ich schon in ähnlicher Veranlassung eine Fahrt nach Kusal² in Ehstland gemacht, und möchte mir nun gern eine solche in dieser Jahreszeit nach Odenpä ersparen. Da Sie nun zum Glück wissen, worauf es einem bedrängten Grammatiker ankommt, so dass man auf Fragen schon das Benöthigte erfahren kann und nicht nöthig hat, erst selbst zu hören, so greife ich wieder zu meinem schon früher gebrauchten Wunschzettel, —

nun hoffentlich wohl den letzten —, mit dem Sie schon zu verfahren wissen, und erlaube mir auf diesem Wege wieder einige Fragen Ihnen vorzulegen; sie betreffen hauptsächlich die verschiedene Betonung, auf welche ich leider nicht schon vor zwölf Jahren, als ich meine Wanderungen im Ehstenlande anfang, aufmerksam geworden war, und an deren Kenntniss ich kaum immer noch bald hier bald da etwas zu flicken habe.

Eine traurige, dunkele Zeit jetzt! es sind Tage da, an welchen ich mit aller Anstrengung kaum drei bis vier Stunden lesen oder schreiben kann, die übrige Zeit muss ich meinen Winterschlaf halten, wie der Hamster, wobei meine Arbeit nicht sehr gefördert wird. Wenn es doch schon wieder Frühling wäre!

Meine herzliche Empfehlung Ihnen und Ihrer gütigen Frau Gemahlin. Möchte ich Ihr schönes Odenpä noch ein Mal besuchen können!

Ihr dankbar ergebener F J Wiedemann.

Peterburi 27. novb. 1873.

Kõrgesti austatud sõber,

Et oma grammatika¹ ilmumist natuke vähem viivitada, olen otsutanud juba nüüd, kui esimene osa on peaaegu valmis, lasta trükkimist alustada, ja trükkimise kestel, mis jätab mulle pealegi küllalt aega, siis süntaks paberile panna. Peale selle pole nõnda lõpmatult palju sõnavaralist ainekku kokku kanda ja sõeluda, nagu vormiõpetuse puhul, vaid peas suurelt osalt juba valmis plaanitsetu tuleb kirja panna, sellepärast usun seda võivat lootma jääda, et trükikojas mu laduja minust ette ei jõua.

Sellal kui esimesi poognaid laotakse, olen kohe valmis järgnevat veel korda revideerima, mis on seda vajalikum, et tervik on kirja pandud pika ajavahemiku jooksul, ja selle tõttu pole mõndagi sattunud sobivasse kohta, teist on aga ka asjatult korratud. Selle revisjoni puhul on mulle nüüd veel mõned kahtlused ette tulnud, mille kohta siin kohapeal teateid saada pole võimalik. Augustis olen juba niisugusel põhjusel ette võtnud sõidu Eesti maale Kuusalusse², ja nüüd hoiduksin sel aastaajal meelsasti Otepää omast. Kuna Teie aga õnneks teate, millega ahistatud grammatikakirjutajal on tegemist, nõnda et küsitledeski võidakse vajatavat teada saada, ega pole vaja seda kõigepealt ise kuulda, siis haaran jällegi kinni oma juba varem kasutatud soovisedelist, — nüüd loodetavasti küll viimasest —, millega oskate ju toimida, ja luban enesele sel teel jällegi mõned küsimused Teile esitada; need on peamiselt erisuguse rõhutamise kohta, millele ma pole kahjuks juba kaheteistkümne aasta eest oma tähelepanu pöö-

ranud, kui alustasin oma rännakuid eestlaste maal, ja mille kohta olevaid teadmisi pean ikka kord siit, kord sealt natuke paikama.

Kurb, pime aeg on nüüd! On päevi, millal ma kõvasti pingutades võin vaevalt kolm kuni neli tundi lugeda või kirjutada, ülejäänud ajal pean oma talveund magama, nagu hamster, kusjuures mu töö väga ei edene. Kui oleks ometi juba jälle kevad!

Mu südamlük lugupidamisavaldus Teile ja Teie armastusväärsele proua abikaasale. Kui võiksin Teie ilusat Otepääd veel kord külastada!

Teie tänulikult ustav F J Wiedemann.

1. Wiedemanni eesti keele grammatika ilmus kahe aasta pärast «Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte», St.-Petersbourg 1875.

2. Wiedemanni reisipäevikus ega mälestistes pole märgat selle Kuusalu-
retke kohta.

12

Hapsal d 12ⁿ Juli 1876

Hochgeehrter Freund,

Es ist Schade, dass Sie den Gegenstand Ihres lieben, vorgestern Abend empfangenen, also erst gestern gelesenen Briefes nicht, wie Sie beabsichtigt hatten, in Dorpat schon zu mündlicher Discussion gebracht, es hätte sich dann Manches noch klarer stellen lassen durch Hin- und Herrede, während ich mich jetzt nur an die litera scripta allein halten kann.

Ihre literarischen Pläne sind mir wohl bekannt, und wie ich zu der Sache stehe, so werden Sie wohl auch ohne besondere Versicherung meiner Seits überzeugt sein, dass ich, abgesehen auch von unseren persönlichen freundschaftlichen Beziehungen und abgesehen von der Dankbarkeit, die ich Ihnen für zahllose Gefälligkeiten schulde, für das Zustandekömen dieser Pläne mich sehr lebhaft interessire und aufrichtig wünsche etwas zur Beförderung derselben thun können. Leider muss ich aber von vorn herein aussprechen, dass die der Akademie zu Gebote stehenden Mittel nicht von der Art sind, dass Ihnen damit geholfen werden könnte, und ich glaube, auch Sie werden sich leicht davon überzeugen, wenn ich Ihnen in dem Folgenden darlege, was die Akademie überhaupt für die ausserhalb derselben stehenden Gelehrten thun kann.

1) Sie kann sie, wenn sie durch gelehrte Arbeiten sich bekannt gemacht haben auf eine von zwei Mitgliedern gemachte und durch diese Arbeiten motivirte Vorstellung nach vorhergegangener doppelter Abstimmung — in der Classe oder Facultät¹ und im Plenum — zu Mitgliedern aufnehmen, und zwar zu correspondirenden oder wirklichen. Mit dem Ersten würde Ihnen nichts gedient

sein, da damit gar keine materiellen Vortheile verbunden sind, und für das Zweite ist natürlich eine Vacanz erforderlich, welche gegenwärtig nicht vorhanden ist. Nun hat zwar die Classe ausser den Stellen für ordentliche Akademiker auch noch ein Paar Adjuncturen zur Verfügung, aber einmal ist man mit diesen sehr sparsam und bewahrt sie gern für unvorhergesehene Bedürfnisse der Akademie zur Ergänzung der vorhandenen Kräfte, so dass als vor einigen Jahren Schiefner² und ich den eminenten Sprachforscher Budenz³ in Pest zum Adjuncten und eventuellen Nachfolger in meinem Fache vorschlagen wollten, wir auf den Rath unseres Secretairen davon Abstand nahmen, weil ein solcher Vorschlag ganz aussichtslos sei; dann ist aber das Gehalt eines Adjuncten so gering (1000 Rbl.), dass nur ein Unverheiratheter davon leben kann, und es also wohl mehr als Leichtsinns wäre, wenn Sie für eine etwa zu erlangende Adjunctur Ihre jetzige Stellung aufgeben wollten. Ich selbst habe freilich in den ersten zwei Jahren auch nicht mehr bekommen — das damalige Gehalt des Extraordinarius —, aber ich hatte doch noch meine Lehrerpension von 500 Rbl. daneben, konnte einige andere Hunderte noch dazu geben, und man lebte damals ungefähr halb so theuer wie jetzt.

2) Die Akademie kann das Erscheinen fremder gelehrten Arbeiten dadurch befördern, dass sie die Herausgabe übernimmt; das Werk wird dadurch Eigenthum der Akademie, und der Verfasser erhält davon nur — wie der Akademiker von den seinigen, die ebenfalls Eigenthum der Akademie bleiben — fünfzig Freiemplare. Von dieser Form der Unterstützung würden Sie aber in so fern keinen Gebrauch machen können, als Sie Ihr Werk erst ausarbeiten wollen⁴, bei der angegebenen Weise aber die Arbeit natürlich schon druckfertig der Akademie vorgelegt werden muss, damit sie einer Commission ad hoc⁵ zur Beprüfung vorgegeben und von dieser dann eventuell zur Herausgabe empfohlen werden kann.

3) Endlich verfügt die Akademie allerdings auch über eine besondere Geldsumme zur Unterstützung gelehrter Arbeiten und Reisen, aber diese ist so lächerlich klein — nur 2500 Rbl. — dass sie gewöhnlich für die von Akademikern selbst gemachten Ansprüche nicht einmal ausreicht, so dass einige oder alle Forderungen, welche im Februar gestellt und einen Monat darauf im Plenum discutirt werden, herab gemindert werden müssen, bis für die Gesammtheit derselben die 2500 Rbl. ausreichen, oder es werden auch einige Petenten, deren Pläne weniger berücksichtigungswerth scheinen, ganz abgewiesen. Unser jetziger Präsident lässt nicht einmal über sämtliche vorhandenen Geldmittel verfügen, sondern es muss immer ein Theil noch für unvorhergesehene Fälle im Laufe des Jahres in Reserve bleiben. Den grössten Theil des Geldes absorbirt natürlich die erste (physiko-mathematische) Classe, nicht

nur weil sie die bei Weitem zahlreichste ist, sondern auch weil die von ihr vorgeschlagenen Unternehmungen, meistens Reisen, am meisten Geld erfordern und zugleich den grössten Anschein der Nützlichkeit und Nothwendigkeit haben. So bekōmt in diesem Jahre ein Conservator unseres zoologischen Museums allein schon 1000 Rbl. zu einer Erforschungsreise in die Gegend des unteren Ob in Sibirien, und weil ein Jahr dazu nicht ausreicht, so sind auch von der Summe des künftigen Jahres schon 1000 Rbl. vorweg genommen. So kommen an unsre historisch-philologische Classe nur ziemlich homöopathische Brocken von jenen 2500 Rbl. Mein Vorgänger Sjögren⁶ machte seine Reise zu den Liven, wo er das Material zu dem grossen, nach seinem Tode von mir herausgegebenen Werkes (sic!) sāmelte⁷, auf Kosten der geographischen Gesellschaft⁸, wo er auch Mitglied war, und ich selbst habe zu meinen Reisen in Liv- und Ehistland zum Zweck meines Lexikons und meiner Gram̄matik nur siebenzig bis hundert Rubel, in manchen Jahren auch gar nichts bekōmen. Mit einer ähnlichen Kleinigkeit würde Ihnen nicht gedient sein, an eine Unterhaltung eines Adjuncten auf Kosten der Akademie ist also wohl gar nicht zu denken. Ausserdem hat der zu bearbeitende Gegenstand, so interessant er auch für uns beide und noch viele Andere ist, für das Plenum der Akademie — und dort wird ja wie gesagt nach Majorität entschieden — doch nur ein untergeordnetes Interesse, und es ist ganz unzweifelhaft, dass man dort Ihrer Arbeit wegen nicht die specioseren Anträge der ersten Classe unberücksichtigt lassen wird; noch viel weniger wird man sich, was zur Haltung eines Adjuncten in Odenpä doch nöthig wäre, im Plenum darauf einlassen, auf mehrere Jahre im voraus eine Unterstützung zuzusagen.

Ich bedauere herzlich, in Bezug auf Ihren lieben Brief nicht Angenehmeres oder doch Hoffnungsreicheres erwidern zu können, aber ich denke Sie werden eine offene Darlegung der Umstände lieber schon, als wenn ich, meinem Herzen folgend und nicht meinem Verstande, Ihnen Hoffnungen gemacht und Aussichten eröffnet hätte, von denen ich mir doch selbst sagen müsste, dass sie nicht realisirt werden können. Möchte ich im künftigen Jahre noch einmal das Vergnügen haben mit Ihnen zusammen zu kōmen, da könnten wir vielleicht noch mündlich über die Sache verhandeln.

Unseren Freund Kallas⁹, den Sie ohne Zweifel sehen, bitte ich herzlich zu grüssen und zu versichern, dass er nach seiner Rückkehr in Reval mich besuchen möchte in Katharinenthal in einem Nebenhouse des sogenannten Fräuleinstifts; er muss jeden Falls wohl früher wieder in Reval sein, als ich es verlasse, und ich würde ihn auch selbst aufsuchen, wenn nicht eine Beschädigung des Knies auf der Reise es mir wünschenswerth machte, weitere Gänge mir zu ersparen.

Sie haben mir Ihre speciellere Adresse nicht angegeben; ich hoffe dass in dem kleinen Arensburg mein Brief ohne eine solche

zu Ihnen gelangen wird. — Leben Sie wohl, Gott gebe auf Wiedersehen im nächsten Jahre, herzlich begrüsst einstweilen von

Ihrem dankbar ergebenen. F J Wiedemann

Haapsalu 12-1 juulil 1876.

Kõrgesti austatud sõber,

On kahju, et Te oma armsa, tunaiele õhtul saadud, seega alles eile loetud kirja ainet, nagu olite kavatsenud, ei võtnud juba Tartus suusõnalisele arutlusele, siis oleks mõnigi asi veelgi selgemaks saanud üht- ja teistpidi rääkides, kuna nüüd saan üksnes kirjatähtedest kinni pidada.

Teie kirjanduslikud plaanid on mulle hästi tuntud, ja kuidas mina asjasse suhtun, siis küllap olete ka ilma minupoolse erilise kinnitusega veendunud, et ma, arvesse võtmata isegi meie isiklike sõprussuhteid ning vaatamata tänulikkusele, mida olen Teile võlgu arvutute teenete eest, tunnen elavat huvi nende plaanide teostumise vastu ja siiralt soovin, et võiksin midagi teha nende kordaminekuks. Kahjuks pean aga kohe alguses välja ütleva, et akadeemia käsutuses olevad vahendid ei ole sellised, et nendega saaks Teid aidata, ja usun, et Teiegi selles kergesti veendute, kui Teile järgnevalt seletan, mida akadeemia võib üldse teha väljaspool olevate õpetlaste kasuks.

1) Ta võib neid, kui nad on saanud tuntuks teaduslike töödega, pärast ühe või kahe liikme poolt tehtud ning nende töödega motiveeritud esitust, ja sellele eelnenud kahekordset hääletust — klassis ehk fakulteedis¹ ja pleenumil — liikmeks vastu võtta, ja nimelt kirjavadetakse või tegevliikmeks. Esimesest poleks Teil midagi kasu, sest sellega pole ühenduses mitte mingisuguseid ainelisi eeliseid, ja teiseks on muidugi nõutav vakants, mida praegu pole olemas. Klassil on siiski küll peale korraliste akadeemikute kohtade kasutada ka veel paar adjunkturi, aga nendega ollakse ju väga säästlikud, ja neid hoitakse meelsasti akadeemia nähtamatuteks vajadusteks täiendamaks olemasolevaid jõude, nõnda et kui mõne aasta eest Schiefner² ja mina Pesti väljapaistvat keeleteadurijat Budenzit³ adjunktiks ja minu alal võimalikuks järglaseks tahtsime esitada, loobusime sellest meie sekretäri nõuandel, sest selline ettepanek olevat täiesti lootusetu; liiatigi on adjunkti palk nii väike (1000 rbl.), et üksnes vallaline võib sellest elada, ja niisiis oleks küll enam kui kergemeelsus, kui Teie juhtumisi saadava adjunkturi pärast oma praegusest kohast tahaksite loobuda. Ma ise pole, tõsikäsi, esimesel kahel aastal ka rohkem saanud — tolleaegne erakorralise akadeemiku palk —, aga mul oli ometi ka

500-rublane õpetajapension selle kõrval, võisin mõne teise saja veel sellele lisada, ja tollal elati umbes pool odavamalt kui nüüd.

2) Akadeemia võib võõraste õpetlaste tööde ilmumist sellega kiirendada, et ta avaldamise endale võtab; teos saab sellega akadeemia omandiks, ja autor saab selle eest vaid — nagu akadeemik omadest, mis samuti jäävad akadeemia omandiks — viiskümmend vabaeksemplari. Seda toetusvormi ei saaks Te aga ses suhtes kasutada, et Te oma teost alles tahate viimistleda⁴, mainitud juhul peab aga töö muidugi juba trükivalmina esitatama, et see komisjonile *ad hoc*⁵ taatlemiseks esitatakse ja selle poolt siis võimalikult avaldamiseks võidaks soovitada.

3) Lõpuks on akadeemia käsutuses muidugi ka erirahasumma teaduslike tööde ja reise toetamiseks, aga see on nõnda naeruväärselt väike — ainult 2500 rbl. —, et sellest harilikult ei piisa akadeemikute eneste esitatud nõudlusteks; nõnda et mõningaid või kõiki nõudeid, mis esitatakse veebruaris ning kuu aja pärast pleenumis läbi arutatakse, peab vähendama, kuni sellest 2500 rbl-st jätkub neile kõigile, või lükatakse ka täiesti tagasi mõned palveesitajad, kelle plaanid näivad olevat arvesse võtmiseks vähem väärt. Meie praegune president ei luba liiatigi kasutada kogu olemasolevat raharessurssi, vaid ikka peab väike osa reservi jääma aasta jooksul olevate ettenähtamatute juhtude jaoks. Kõige suurema osa rahast neelab muidugi esimene (füüsika-matemaatika) klass, ega üksnes sellepärast, et ta on kaugelt kõige arvukam, vaid ka sellepärast, et tema poolt esitatud üritused, enamasti reiseid, nõuavad kõige rohkem raha ning nad jätavad ühtlasi kõige suurema kasulikkuse ja vajaduse mulje. Nõnda saab sel aastal meie zooloogia muuseumi konservaatore ükshinda juba 1000 rbl uurimisreisiks Siberisse Alam-Obi alale, ja kuna sellest ühest aastast ei piisa, siis on ka tuleva aasta summast juba 1000 rbl. ette võetud. Nõnda saavad meie ajaloo-filoloogia klassile osaks ainult üsna pisitillukesed palukesed tollest 2500 rbl-st. Minu eelkäija Sjögren⁶ võttis ette reisi liivlaste juurde, kus ta kogus ainekku suure, pärast tema surma minu poolt avaldatud teose jaoks⁷, geograafia seltsi⁸ kulul, kus ta oli ka liige, ja ma ise olen saanud oma sõnaraamatu ja grammatika pärast Liivi- ja Eestimaale tehtud reiseideks ainult seitsekümmend kuni sada rubla, mõnel aastal pole saanud isegi midagi. Niisugusest piasiasjast poleks Teil kasu, adjunkti ülalpidamisest akadeemia kulul ei maksa niisiis sugugi mõelda. Liiatigi on viimisteldav aine, olgu see meie mõlema ning veel paljude teiste jaoks kui huvitav tahes, akadeemia pleenumi jaoks — ja seal otsustatakse ju, nagu on öeldud, enamuse järgi — siiski vaid kõrvalise huviga, ja on täiesti kaheldamata kindel, et seal ei jäeta Teie töö tõttu arvesse võtmata esimese klassi spetsiifilisemaid ettepanekuid; veelgi vähem hakatakse pleenumil arutama mitmeks aastaks toetuse ettelubamist, mis adjunkti Otepääl pidamiseks oleks ikkagi vajalik.

Kahetsen südamest, et Teie armsa kirja suhtes ei või vastata meeldivamat või ometi lootusrikkamat, aga mõtlen, et Teile on meelsam asjaolude avalik selgitus, kui et ma, talitades oma südame, ega mitte oma mõistuse järgi, oleksin andnud Teile lootusi ja avanud Teile väljavaateid, mille kohta ma siiski peaksin iseenele ütlema, et neid ei võida realiseerida. Kui mul peaks tuleval aastal veel kord olema röömu Teiega kokku saada, siis võiksime vahest suuliseltki asja arutleda.

Meie sõpra Kallast⁹, keda Te kahtlemata näete, palun südamest tervitada ning talle kinnitada, et ta pärast Tallinna naasmist külastaks mind Kadriorus nõndanimetatud naistevarjupaiga kõrvalmajas; ta peab igal juhul olema ju enne Tallinnas tagasi kui mina lahkun sealt, ja ma otsiksin ta ka ise kätte, kui mitte reisil saadud põlvevigastuse tõttu mul poleks soovitav loobuda kaugematest käikudest.

Te pole mulle oma täpsemat aadressi teatanud; loodan, et väikeses Kuressaares jõuab mu kiri Teieni ilma sellisetagi. — Elage hästi, jumal andku jällenägemist tuleval aastal, olge seniks südamest tervitatud

Teie tänulikult ustava F J Wiedemanni poolt.

1. Osakond.
2. Franz Anton Schiefner (1817—1879), Tallinnas sündinud keeleteadlane, Peterburi Teaduste Akadeemia liige 1852. aastast.
3. József Budenz (1836—1892), saksa päritoluga ungari keeleteadlane, soomeugri keeleteaduse rajajaid. Budenz oli Budapestis altai võrdleva keeleteaduse professor 1872. aastast alates.
4. Kõnes on arvatavasti «Vana kannel», mis hakkas vihkude kaupa ilmuma 1875. aastal.
5. Selleks, mingiks kindlaks otstarbeks või juhuks.
6. Andres (Andreas) Johan (Antti Juhana) Sjögren (1794—1855), soome keeleteadlane, oli 1831. aastast Peterburi Teaduste Akadeemia ülemäärane ja 1844. aastast soomeugri ja kaukaasia keelte korraline akadeemik. Liivlaste juures oli Sjögren 1846. ja 1852. aastal.
7. «Livische Grammatik nebst Sprachproben» (Joh. Andreas Sjögren's Schriften II, 1, St. Petersburg 1861), «Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch» (*ibid.* II, 2, St. Petersburg 1861).
8. Vene Geograafia Selts /Русское географическое общество/ asutati Peterburis 1845. aastal.
9. Rudolf Gottfried Kallas (1851—1913), usuteadlane, oli pastoriks Valgas, Rõuges ja pärast Hurta Peterburis eestlaste Jaani koguduses. Wiedemann on Kaldalt pidevalt keeleandmeid küsitlenud.

13

St. Petersburg d 24 Septb. 1880.

Hochgeehrter Freund,

Herzlichen Dank für Ihre telegraphisch übermittelte Teilnahme an meinem Jubelfeste¹, so wie für Ihre fast gleichzeitig

angelangte Abhandlung «über die ehstnischen Partikeln ehk und wõi».²

Wie es an meinem Festtage hier her gegangen ist, haben Sie unterdessen wohl schon in der Zeitung gelesen; den Beschluss, der nicht in der Zeitung steht, machte am Freitag noch ein Mittag-mahl bei mir, wo die näheren Bekannten und Freunde recht fröhlich und gemüthlich beisammen waren.

Mit herzlichem Grusse an Sie und Ihre Frau Gemahlin bleibe ich

Ihr

treu ergebener F J Wiedemann.

Peterburi 24. septb. 1880.

Kõrgesti austatud sõber.

Südamlik tänu Teie telegraafi teel edasitoimetatud minu juubeliteost osavõtmise eest,¹ samuti Teie peaaegu samaaegselt kohale jõudnud kirjutise «über die ehstnischen Partikeln ehk und wõi» eest.²

Kuidas minu peopäev on siin möödunud, olete vahepeal muidugi juba ajalehest lugenud, lõpu, millest pole ajalehes (juttu), tegi reedel veel lõunasöök minu pool, kus lähemad tuttavad ja sõbrad olid koos üsna lõbusalt ja hubaselt.

Südamlikult tervitades Teid ja Teie proua abikaasat jään

Teie

truult ustavaks F J Wiedemanniks.

1. 1880. aasta 16. septembril pühitseti Wiedemanni 50-aastast ametijuubelit. Wiedemann läks Miitavisse (Jelgavasse) gümnaasiumiõpetajaks küll juba 2. septembril. Sel päeval ei saadud juubelit pühitseda, sest Wiedemann oli siis Väike-Maarjas. Seega peeti juubel 16. septembril. Juubel oli õige suurejooneline. Wiedemann on sellest ise kirjutanud mälestistes tervelt 6 leheküljel («Nachrichten und Aufzeichnungen...», lk. 288—294). Juubelil oli elav vastukaja ka ajakirjanduses. «Eesti Postimees» 1880, 17. sept., nr. 38 kirjutas juubelist muuseumi järgmist: «Heilsel päeval on nii mitmed õpetatud seltsid kodu- ja väljamaal ühel ehk teisel viisil sest tähtsast mälestuse päevast osa võtnud. Heilsel päeval ei ole ka Eesti ega Soome kirjameeste seltsid muude osavõtjate ja õnnesoovijate seas mitte puudunud, pääle selle ka muidu üksikuid osavõtjaid ja auustajaid, kes seda tähtsat auu ja mälestuse päeva, olgu ise ehk kirjalikult, mitte tähele panemata mööda minna ei ole lasknud.» — Vt. ka «St. Petersburger Zeitung» 1880, nr. 261 ja 262.

2. «Ueber die estnischen Partikeln ehk und wõi. Ein Beitrag zur estnischen Syntax». — Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat X, 3, Dorpat 1880, lk. 37—104. Kirjutis on ilmunud ka äratrükina, mille paginatsioon on 1—68.

Hochgeehrter Freund,

Das übersandte Heft habe ich erhalten. Sollte es Ihnen nicht auch möglich sein mir das russische Original¹ mit zu schicken mit dem nächsten Hefte? Wenn das Exemplar davon, das Sie vom Ministerium empfangen haben, wie das deutsche, ein ungebundenes ist, so liesse es sich ja leicht zerlegen, und ich mache mich gern anheischig am Ende Alles wieder heften oder binden zu lassen, weil mir dadurch eine Correspondenz oder ein Gang in's Ministerium erspart würde.

Mit herzlichem Gruss
St. Petersburg
d 8ⁿ Septbr.
1881.

Ihr ergebenster F J Wiedemann.

Kõrgesti austatud sõber,

Saadetud vihiku olen kätte saanud. Kas Teil poleks võimalik järgmise vihikuga mulle saata ka venekeelne originaal¹? Kui selle eksemplar, mille saite ministeeriumilt, nagu saksakeelne, on kõitmata, siis laseks see end kergestigi koost lahti võtta, ja ma kohustun meelsasti laskma lõpuks kõik jälle brošeerida või kõita, sest selle tõttu pääseksin kirjavahetusest või käigust ministeeriumi.

Südamliku tervitusega

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann.

Peterburi
8-1 septb.
1881.

1. Kõnet on kohtuseaduste venekeelsest tekstist. 1882. aastal ilmus Peterburis selle eestikeelne tõlge «Kohtuseadused, mis 20. Novembril 1864 kinnitati, ja Üleüldised Seadusemäärused, mis nende täiendamiseks välja on antud. Venekeeli algkujost Kohtute Ministeriumi kordaseadmise pääle Eestikeeli tõlgitud». Oma mälestistes kirjutab Wiedemann sellest, kuidas selle seadustekogu tõlkimine sattus Hurda kätte («Nachrichten und Aufzeichnungen...», lk. 297). Eelmisel aastal oli Kohtuministeerium teinud Wiedemannile ettepaneku tõlkida eesti keelde Läänemere maade kohtuseadused. Wiedemann oli selle ettepaneku tagasi lükanud ja soovitanud tõlkijaiks Hurta ning õuekohtuadvokaati Jürgensoni Riiaist. Ministeerium valis tõlkijaks Hurda. Ministeerium tahtis, et Wiedemann andku arvustus Hurda tõlke kohta, sest ministeeriumi enese töötajate hulgas ei olnud kedagi, kes oleks eesti keelt osanud. Wiedemann vaataski tõlke jaoks läbi ja arutles Hurdaga küsitavusi. Oma mälestistes ütleb Wiedemann, et ta on Hurdaga alati kokku leppinud: kas olevat Hurt tema soove arvestanud või olevat tema Hurdale järele andnud. Wiedemann luges ka tõlke korrektuurpoognaid. Oma mälestistes kurdab Wiedemann, et Hurt ei saanud suure koormatuse tõttu nõnda kiiresti korrekture lugeda, nagu oli vaja. Selle tõttu

viibis tõlke ilmumine ja Hurt ega Wiedemann ei saanud honorari kätte juba kevadel. Wiedemann oli saadava honorariga kavatsenud suvel välismaale sõita. Raha puudusel jäi välismaasõit ära («Nachrichten und Aufzeichnungen...», lk. 300).

Ka teised 1881. aastal Wiedemanni poolt Hurdale saadetud kirjad käsitlevad kohtuseaduste tõlkimise ja trükkimise küsimusi.

15

Hochgeehrter Freund,

Sie waren schon ein Mal so gut mir die Wohnung des Herrn von Reutern¹ an zu geben, ich aber habe leider versäumt sie auf zu schreiben. Ich erlaube mir daher Sie nochmals um dieselbe zu bitten nebst Angabe der Zeit, wo man ihn sprechen kann.

Ist mit der letzten Zusendung, die ich erhielt, Ihre Arbeit beendet, oder war sie nur der Anfang vom Ende?²

Mit herzlichem Grusse an Sie und Ihre Frau Gemahlin

Ihr

ergebenster F J Wiedemann

St. Ptbg
d 30 Octob.
1881.

Kõrgesti austatud sõber,

Te olite juba kord nõnda hea ja teatasite mulle härra von Reuterni¹ aadressi, mina olen aga kahjuks jätnud selle kirja panemata. Sellepärast luban enesele seda Teilt veel kord paluda koos teatega aja kohta, kus saab tema jutule.

Kas on viimase saadetisega, mille sain, Teie töö lõpetatud, või oli see vaid lõpu algus?²

Südamlik tervitus Teile ja Teie proua abikaasale.

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann

Ptbg.
30. oktoob.
1881.

1. Gerhard von Reutern, sünd. Düsseldorfis 1836, oli senati heroldia osakonna heeroldmeister.

2. Vt. kiri 14, viide 1.

16

Hochgeehrter Freund,

Heute wollte ich mit dem Heroldmeister¹ sprechen wegen des «Imprimatur»², aber er war vor elf schon aus gegangen. Man wies mich von da zu seinem Bruder, welcher gegenüber wohnen

sollte mit dem Eingang vom Flusse her. Der war mir noch lieber, denn mit dem hatte ich schon im vorigen Jahre ein Mal wegen der Uebersetzung³ zu sprechen Gelegenheit gahabt. Ich ging also in das bezeichnete Haus, aber da wohnte nicht der «братъ» sondern der «двоюродный братъ», der Minister⁴, mit dem ich nichts zu verhandeln hatte. Dieser gab mir nun an, wo ich seinen jüngeren Vetter finden könnte, aber noch bis in die Liteinaja zu gehen war mir zu weitleufig, ich ging also nach Hause, wo mir bald darauf der zweite Bogen gebracht wurde.

Es bleibt somit nichts Anderes übrig, als die Arbeit von vorn anzufangen, und ich muss Sie daher bitten, mir das russische Original wieder zu kömnen zu lassen, oder besser noch, wenn Sie sie vermehrt haben, meine Notizen; ich hätte dann wenigstens nicht nöthig auch die Paragraphen noch ein Mal zu vergleichen, wo wir nichts zu besprechen hatten, und die Sache würde etwas weniger auf gehalten werden.

Mit herzlichem Grusse an Sie und die Frau Gemahlin

Ihr

ergebenster F J Wiedemann

St. Ptbg
d 31 Octbr.

1881.

Kõrgesti austatud sõber,

Tahtsin täna heeroldmeistriga¹ kõnelda «imprimaaturist»², aga ta oli juba enne ühtteistkümmend välja läinud. Seal juhutati mind tema venna poole, kes pidi asuma vastasmajas, sissekäik jõe poolt. See oli mulle veelgi meeldivam, sest temaga oli mul juba möödunud aastal korra olnud võimalust tõlkest³ kõnelda. Ma läksin niisiis osutatud majja, aga seal ei elanud «vend», vaid «nõbu», minister⁴, kellega mul polnud millestki arutleda. See teatas mulle siiski, kust võiksin leida tema noorema nõo, aga veel Liteinajani minna oli mulle liiga kauge, ma läksin niisiis koju, kuhu mulle varsti pärast seda toodi teine poogen.

Seega ei jää midagi muud üle kui tööd alustada algusest peale, ja pean sellepärast paluma Teid lasta mulle venekeelne originaal jälle tulla, või veelgi pigemini, minu märkused, kui olete need paljundanud, mul poleks siis vähemalt vaja veel kord võrrelda neidki paragrahve, kus meil midagi polnud arutada, ja asi venib pisut vähem.

Südamlik tervitus Teile ja proua abikaasale

Ptbg.

31 oktbr.

1881.

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann

1. Vt. kiri 15, viide 1.

2. Trükiluba.

3. Vt. kiri 14, viide 1.

4. Mihhail Hristoforovitš Reutern (1820—1890).

Hochgeehrter Freund,

Leider muss ich Sie bitten sich nicht morgen vergeblich hieher zu bemühen; der dritte Bogen¹ ist mir nicht zugeschickt worden, und ich habe ihn daher auch nicht durch sehen können. Wenn ich das Manuscript, das Sie ja wohl mit dem Correcturbogen bekommen haben und nicht zurück zu schicken brauchen, morgen noch recht zeitig bekäme, so könnten wir es übermorgen (Mittwoch) durch gehen.

Herzlich grüssend

S. Ptbg
d 7 Nobr.
1881

Ihr
ergebenster F J Wiedemann

Kõrgesti austatud sõber,

Kahjuks pean Teid paluma homme siia tulekuga mitte asjata vaeva näha; kolmandat pognat¹ pole mulle saadetud, ja selle pärast pole ma ka saanud seda läbi vaadata. Kui homme saaksin juba õige aegsasti käsikirja, mille olete vist korrektuurpognatega saanud, ega tarvitse tagasi saata, siis võiksite selle läbi vaadata ülehomme (kesknädal).

Südamest tervitades

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann

Ptbg
7. nobr.
1881

1. Vt. kiri 14, viide 1.

18

Reval d 22 Mai 1882.

Hochgeehrter Freund,

Von dem Dampfschiffe aus, das mich am 18ⁿ d. M. aus Pleskau nach Dorpat brachte habe ich Sie zwar schon benachrichtigt, dass ich mich zu längerem Aufenthalt nach Reval begab¹; aber da ich nicht weiss wie pünktlich die Schreiben aus dem Briefkasten des Schiffes an ihre Adresse gelangen², so nehme ich mir die Freiheit, Sie von hier aus noch ein Mal zu bemühen mit dem Lesen der Anzeige, dass ich zur vorgesetzten Zeit glücklich in Reval an gelangt bin und mit Verlangen die Zusendungen von Ihnen oder — in Ihrem Auftrage — von der Druckerei entgegen sehe.³

Mit herzlichem Grusse an Sie und Ihre Frau Gemahlin

Ihr

ergebenster F J Wiedemann.
(im Marienstift, Katharinenthal)

Tallinn 22. mail 1882.

Kõrgesti austatud sõber,

Aurulaevalt, mis mu 18-l Pihkvast tõi Tartusse, olen Teile küll juba teatanud, et ma läksin pikemaks peatuseks Tallinnasse¹, aga kuna ma ei tea, kui täpselt kirjad laeva kirjakastist oma adressaadile kätte jõuavad, siis võtan enesele vabaduse Teid siit veel kord tülitada teate lugemisega, et ma jõudsin määratud ajaks õnnelikult Tallinnasse ning ootan igatsusega Teie või — Teie ülesandel — trükikoja saadetisi³.

Südamlik tervitus Teile ja Teie proua abikaasale

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann
(Maarja-varjupaigas, Kadriorg)

1. 1882. aastal lahkus Wiedemann Peterburist 8. mail. Dünaburgi (Daugavpils), Miiitavi (Jelgava) ja Riia kaudu jõudis ta Pihkvasse ning sealt laevaga Tartusse 18. mail. Tartust läks ta juba järgmisel päeval Kiltsi kaudu Väike-Maarjasse ning saabus Tallinnasse 20. mail. Tallinnast lahkus Wiedemann lõplikult alles 27. juulil (reisipäevik 1858—1887).

2. Laeval postitatud kirja pole Hurda fondis. Ehk jäigi see adressaadile tulemata.

3. Vt. kiri 14, viide 1.

19

Reval d 5 Juni 1882.

Hochgeehrter Freund,

Den gestern Mittag erhaltenen Correcturbogen¹ habe ich auch gestern Nachmittag schon in den Briefkasten gelegt, und er ist heute hoffentlich schon Ihnen zu Handen gekommen. Da ich das bisher fertig Gedruckte nicht mitgenommen habe, so konnte ich, als ich in dem Correcturbogen zuerst auf pristaw stieß, nicht nach sehen, ob auch früher schon so geschrieben war oder pristaw (wie otstahwka, paragrahw), und so habe ich dann der Consequenz wegen auch später ein Fragezeichen gesetzt, — wahrscheinlich unnütz, da es immer wieder ohne *h* erschien und daher wahrscheinlich auch früher so geschrieben ist. — Bei den Eidesformeln schien mir bei dem Zeitwort «beeidigen» das unbestimmte Object darum angemessener, weil die Beeidigungshandlung hierbei nicht als eine vollendete, sondern als eine in der Dauer begriffene gedacht ist, bei oder während welcher die Formel zur Anwendung kommt.

Das russische Original werde ich am sichersten wohl durch die Akademie in die Druckerei² gelangen lassen, wo Sie ja die Order geben können, dass man es mit den Correcturbogen Ihnen zu schickt oder für Sie zum Abholen auf bewahrt.

Mit herzlichem Grusse

Ihr

ergebenster F J Wiedemann.

Tallinn 5. juunil 1882.

Kõrgesti austatud sõber,

Eile lõuna ajal saadud korrektuuripoogna¹ olen ka juba eile pärast lõunat pannud kirjakasti, ja see on loodetavasti juba täna jõudnud Teie kätte. Kuna ma pole kaasa võtnud seni valmis trükitut, siis ma ei saanud, kui korrektuurpoognas esmakordselt sattusin sõnale *pristav*, järele vaadata, kas ka varem oli juba nõnda kirjutatud või oli *pristav* (nagu *otstavka*, *paragrahv*), ja nõnda siis olen konsekventsuse pärast ka pärastpoole asetanud küsimärgi, — tõenäoliselt asjatult, sest et see (sõna) esines ikka taas ilma *h*-ta ja sellepärast tõenäoliselt ka varem on nõnda kirjutatud. — Vandesõnades näis mulle tegusõna «vannutama» juures määramatu sihitis sellepärast kohasemana, et vannutustoiming ei ole siinkohas mõeldud lõpetatuna, vaid kestvana, mille juures või puhul vandesõnad tulevad tarvitusele.

Venekeelse originaali lasen kõige kindlamini küll akadeemia kaudu trükikotta² toimetada, kus võiksite ju teha korralduse, et see saadetakse Teile koos korrektuuripoognatega või säilitatakse Teile äraviimiseks.

Südamliku tervitusega

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann

1. Vt. kiri 14, viide 1.

2. «Kohtuseadused» trükiti Peterburi Teaduste Akadeemia trükikojas.

20

Hochgeehrter Freund,

Zur Beobachtung der guten Ordnung möchte ich die vor zwei Jahren aus unserer Bibliothek¹ entnommenen Rosenplänterschen «Beiträge»² vor meiner Ferienreise zurück geben. Ich bitte Sie daher die beiden bei Ihnen befindlichen Bände mir vor dem 15ⁿ Mai zu schicken; sollten Sie sie bis dahin nicht ausgenutzt haben, so können Sie sie nach den Ferien sogleich wieder bekommen, da bis dahin schwerlich ein Anderer Anspruch darauf wird gemacht haben. — Ich bin seit meiner zwar nun glücklich überstandenen Krankheit noch immer unter Hausarrest wegen des anhaltend rauhen Wetters, daher meine eben ausgesprochene Bitte schriftlich

Sie und Ihre Frau Gemahlin herzlich grüssend

Ihr

ergebenster F J. Wiedemann

St. Petersburg
d 20 April 1885.

Kõrgesti austatud sõber,

Head korda silmas pidades tahaksin meie raamatukogust ¹ kahe aasta eest laenatud Rosenplänteri «Beiträge» ² enne oma puhkeajareisi anda tagasi. Sellepärast palun Teid mõlemad Teie pool olevad köited mulle saata enne 15-t maid. Kui Te ei peaks neid seni olema jõudnud kasutada, siis võite nad pärast puhkeajaga kohe jälle saada, sest et selle ajani vaevalt keegi teine on hakanud neid nõudma. — Olen oma küll õnnelikult jagu saanud haigusest peale ikka veel kodus arestis püsiva karmi ilma tõttu, sellepärast kirjalikult mu praegu väljendatud palve.

Teid ja Teie proua abikaasat südamest tervitades

Teie

kõige ustavam F J. Wiedemann

Peterbg.

20. aprillil 1885.

1. Teaduste Akadeemia raamatukogust.

2. «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache» I—XX, Pärnu 1813—1832.

21

Hochgeehrter Freund,

Die gewünschten Hefte 3 und 8 der Rosenplänterschen «Beiträge» liegen bei mir fertig, und können jeden Tag von Ihnen oder irgend einem Anderen, der mit einer Empfangquittung von Ihnen sich ein findet, in Empfang genommen werden.¹

Herzlich grüssend

St. Ptbg

d 13ⁿ Septbr

1885.

Ihr

ergebenster F J Wiedemann

Kõrgesti austatud sõber,

Rosenplänteri «Beiträge» soovitud 3. ja 8. vihik on minu pool valmis, ja võite need iga päev kätte saada või saab (nad) mõni teine, kes tuleb siia Teie vastuvõtukviitungiga.¹

Südamest tervitades

Ptbg

13-1 septbr.

1885.

l. Vt. kiri 20.

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann

22

Hochgeehrter Freund,

Wenn Ihre Geschäfte Sie in meine Gegend führen, und Sie bei mir ein sprechen wollten, so würde ich Ihnen das Resultat meiner Besprechung mit unserem beständigen Secretairen in Angelegen-

heit des «Vana kannel»¹ mit theilen; ich möchte wegen meiner noch nicht ganz gewichenen Erkältung den weiten Gang bis zu Ihnen mir ersparen.

Mit herzlichem Grusse

St. Petersburg
d 23 Septbr.
1885

Ihr
ergebenster F J Wiedemann

P. S. Mit diesem Briefe zugleich wandert in den Briefkasten einer an einen Herrn Löwe² (früher hier, jetzt in Hamburg), welcher an einer Uebersetzung des Kalewi-poeg arbeitet

Kõrgesti austatud sõber,

Kui Teie tegevus toob Teid minu lähistele, ja tahaksite minu poole sisse astuda, siis teataksin Teile oma, meie alalise sekretäri olnud nõupidamise tulemused «Vana kandle»¹ asjus; ma hoiduksin oma veel mitte täiesti järeleandnud külmetuse pärast pikemast käigust Teieni.

Südamliku tervitusega

Peterburi
23. septbr.
1885

Teie
kõige ustavam F J Wiedemann

P. S. Selle kirjaga rändab samaaegselt kirjakasti kiri kellelegi härra Löwele (varem siin, nüüd Hamburgis), kes töötab «Kalevi-poja» tõlke kallal.

1. Ei ole teada, missugused läbirääkimised Wiedemannil olid «Vana kandle» suhtes».

2. Ferdinand Löwe (?—1889) oli Peterburi Teaduste Akadeemia alalise sekretäri kantselei direktor. Tema saksa keelde tõlgitud «Kalevipoeg» ilmus lõplikult V. Reimani väljaandel Tallinnas 1900.

23

Hochgeehrter Freund,

Durch Erkältung erlangte rheumatische Schmerzen in Bein haben mich genöthigt eine Reihe von Sitzungen unserer historisch-philologischen Classe nicht zu besuchen, weshalb ich Ihnen so lange nicht Mittheilung über Ihren «Kurzen Bericht etc.»¹ habe machen können, und auch heute greife ich dazu noch lieber nach Papier und Feder als nach Stock und Mütze, weil ich mir weitere Gänge immer noch gern erspare, wenn irgend möglich.

Weselowski² meint, dass Sie lieber dem Minister als der Akademie einen «Bericht» ab statten möchten, da Sie von ihm

und nicht von ihr im vorigen Jahre das Reisestipendium erhalten haben; es könnte diess auch dazu dienen Sie für etwaige künftige Fälle in seinem Gedächtnis frischer zu erhalten. Aus demselben Grunde kann auch die Akademie nicht wohl vorgreiflicher Weise die Initiative nehmen etwas über Ihre Reise zu veröffentlichen, wenn auch der kurze Bericht darüber manches Interessante für unser «Bülletin»³ enthält; unter den obwaltenden Umständen scheint aber jedenfalls das Journal des Ministeriums der V. A.⁴ der geeigneter Ort dafür.

Mit herzlichem Glückwunsch zum neuen Jahre und Gunst an Sie und Ihre Frau Gemahlin

Ihr

ergebenster F J Wiedemann.

St. Ptg

18 $\frac{1}{17}$ 87

Kõrgesti austatud sõber,

Külmetusest saadud reumaatilised valud jalas on mind sundinud käimata jääma real meie ajaloo-filoloogia klassi istungitel, seepärast pole ma Teile nõnda kaua võinud edasi anda teadet Teile «Lühikese aruande jne.»¹ kohta, ja tänagi veel haaran selleks pigemini paberi ja sule kui kepi ja mütsi, sest et ikka veel hoidun meelsasti pikemaist käikudest, kui kuidagi on võimalik.

Vesselovski² arvab, et Te peaksite «Aruande» esitama pigemini ministrile kui akadeemiale, sest olete möödunud aastal saanud reisistipendiumi esimeselt, ega pole teiselt; see võiks ka sellepoolest olla kasulik, et võimalike tulevaste juhtude puhuks püsiksite tema mälus värskemalt. Samal põhjusel ei või akadeemia ju ka ettehaaravalt initsiatiivi enesele võtta, et avaldada midagi Teile reisist, kuigi lühike aruanne selle kohta sisaldab mõndagi huvitavat meie «Bülletääni» jaoks. Käesolevas olukorras näib aga igati R/ahva/ H/ariduse/ Ministeeriumi ajakiri⁴ selleks olevat kohasem koht.

Südamlik õnnitlus uueks aastaks ja kõike head Teile ja Teile proua abikaasale.

Teie

kõige ustavam F J Wiedemann.

Ptg.

18 $\frac{1}{17}$ 87

1. Hurda järelejäanud paberite hulgas on säilinud «Kurzer Bericht über die sprachwissenschaftlichen und ethnographischen Forschungen des Dr. J. Hurt unter den Esten im Sommer 1886» (Fond 43, M 38 : 4). Sellest nähtub, et Hurt

oli saanud Teaduste Akadeemia soovitusel stipendiumi rahvahariduse ministriilt. Hurt oli kaks nädalat Viru rannikul, kaks Tartu- ja Viljandimaal ja kolm nädalat setude alal. Aruanne on alla kirjutatud 24. nov. 1886.

2. Konstantin Vesselovski (Wesselowski, C. Wesselofski, 1819—1901) oli Peterburi Teaduste Akadeemia liige statistika ja poliitilise ökonomia alal ning ühtlasi akadeemia alaline sekretär.

3. «Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg.»

4. Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія.

24

Hochgeehrter Freund,

Ausser dem Hallerschen Iga-pāwane hinne-tojduze rāmat¹ brauche ich jetzt wohl nichts weiter. Das Kurikoffsche Werk² kann ich nicht ohne Weiteres behalten, da ich das Andachtsbuch nicht für mich haben wollte, sondern für die Doctorin Lingen³, die ich doch vorher fragen müsste⁴, da mit ihr nur von dem Hallerschen die Rede gewesen ist. Dieses wäre mir daher jedenfalls lieber, weil dazu keine weitere Verabredung nöthig wäre.

Ich⁵ sende also einstweilen das Kurikoffsche zurück, da es vielleicht möglich sein wird das andere rechtzeitig zu erhalten, und begnüge mich das Kurikoffsche ad notam⁶ zu nehmen.

Mit herzlichem Gruss

Ihr ergebenster F J Wiedemann⁷

Kõrgesti austatud sõber,

Peale Halleri «Igapäevase hinge toiduse raamatu»¹ ei vaja ma praegu küll midagi muud. Kurikoffi teost² ei saa ma lihtsalt niisama enese käes pidada, sest ma ei tahtnud palvuseraamatut enese, vaid doktoriproua Lingeni³ jaoks, kellelt peaksin siiski enne küsima⁴, kuna temaga oli juttu üksnes Halleri omast. See oleks mulle sellepärast igatahes meelsam, sest siis poleks vaja edaspidist kokkulepet.

Ma⁵ saadan niisiis esialgu Kurikoffi oma tagasi, kuna on ehk võimalik teist õigeaegselt kätte saada, ja rahuldun, võttes Kurikoffi oma ad notam⁶.

Südamliku tervitusega

Teie kõige ustavam F J Wiedemann⁷

1. A. H. Haller, Iggapäevane hinge toidusse ramat (Teine trük), Tallinnas 1883.

2. A. Kurikoffi teostest võib kõigepealt arvesse tulla «Matteuse Ewangelium. Eesti rahwale ära seletanud A. Kurikoff, Türi õpetaja, Tallinnas 1884, või tema tõlkes ilmunud «I. Ristiinimese wabadusest. Wittenbergis, 1520. II. Kohtlane wiis Jumalat paluda. Wittenbergis, 1535. Kirjutanud Martin Lutterus», Tallinnas 1883.

3. Dr. Carl von Lingen oli arst Peterburis 1842. aastast alates. Pikemat aega oli ta ühtlasi Wiedemannide perekonnaarst. Wiedemanni ja Lingeni perekonnal olid tihedad sõprusuhted (Nachrichten und Aufzeichnungen..., lk. 244).

4. Wiedemann oleks pidanud küsima, kas doktoriproua Lingen tahab raamatut.

5. Selle sõna järelt on kustutatud *w er d e*.

6. Teadmiseks, meelepidamiseks.

7. Käesolev Wiedemanni kiri on dateerimata. See on Hurdale saadetud kõige varem kas 1883. või 1884. aastal, nagu võib otsustada mainitud teoste ilmumise järgi.

25

Gehrter Herr Pastor,

Da wir am nächsten Freitag zum Sommer verreisen, so erlaube ich mir, bei Ihnen an zu fragen wie Sie es mit der II Correctur des ehstnischen Wörterbuchs zu halten wünschen.¹ Werden Sie sie, wie im vorigen Jahr, selbst während des Sommers übernehmen und für diesen Fall diesbezügliche Anordnungen in der Druckerei ertheilen, oder wird man die Correcturen mir zuschicken? Meine Adresse ist bis Johanni: Reval, Catharinenthal Haus Jäckel bei Frl. Koch.

Dann: Оберпаленъ Лиф. губ. По Балт. жел. дор.
Haus Sokolowski².

Hochachtungsvoll

J. Wiedemann

Petersburg d 27 Mai
1891.

Austatud härra pastor,

Kuna järgmisel reedel sõidame suveks ära, siis luban enesele Teilt järele pärida, kuidas soovite toimida eesti sõnaraamatu II korrektuuriga¹. Kas võtate selle, nagu möödunud aastal, suve jooksul ise enese kätte ja teete selleks asjaomase korralduse trüki-kojale, või saadetakse korrektuur minule? Minu aadress on jaani-päevani: Tallinn, Kadriorg, Jäckeli maja, prl. Kochi juures. Siis: Põltsamaa, Liiv/imaa/ kub/ermang/, Balt/i/ rau/dtee/d/ mööda. Sokolowski maja².

Austusega

J. Wiedemann

Peterburi 27. mail
1891.

1. Kõnet on Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu teisest trükist, mis ilmus 1891. aastal Hurda redigeerimisel ning toimetamisel. Nagu käesolevast kirjast nähtub, luges teise trüki korrektuuri ka Johanna Charlotte Wiedemann, kes oli sündinud Mii-tavis (Jelgavas) 21. oktoobril 1835 Wiedemannide teise lapsena.

2. Sokolowskid olid Wiedemanni abikaasa sugulasi.

Autor on tänu võlgu fil. kand. Rita Tasale, kes on lugenud läbi Wiedemanni kirjade eestikeelsed tõlked ning teinud neisse asjalikke parandusi ja täpsustusi.

ПИСЬМА ФЕРДИНАНДА ИОХАННА ВИДЕМАННА ЯКОБУ ХУРТУ

Пауль Аристе

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В статье приведено 24 письма академика Фердинанда Иоханна Видеманна эстонскому фольклористу и лингвисту Якобу Хурту на немецком языке (1863—1887 гг.). К ним приложено еще письмо дочери Видеманна Иоханны, адресованное также Якобу Хурту. Письма Хурта Видеманну не сохранились. В письмах Видеманна рассматриваются разные вопросы эстонской лексики и грамматики. Видеманн неоднократно обращался к Хурту за советом, когда он составлял свой большой эстонско-немецкий словарь и грамматику эстонского языка. С Хуртом советовались и по поводу ревизии эстонского перевода библии и по другим вопросам. Следует отметить те письма, в которых Видеманн разъясняет возможность исследования финно-угорских языков в тогдашней России (6-ое и 12-ое письма).

Из писем видно, как Видеманн относился к тогдашнему эстонскому литературному языку и что, по его мнению, следовало бы предпринять для усовершенствования литературного языка (8-ое и 10-ое письма). По предложению Видеманна, Хурту поручили перевести с русского языка на эстонский судебные законы. Во время перевода и печатания этих законов Видеманн помогал Хурту нормализовать юридический эстонский язык. Из писем узнаем и различные данные о биографии как Видеманна, так и Хурта и о среде, в которой они жили и работали.

DIE BRIEFE FERDINAND JOHANN WIEDEMANN'S AN JAKOB HURT

Paul Ariste

Lehrstuhl für Finnisch-Ugrisch

Zusammenfassung

Im Beitrag sind 24 deutschsprachige Briefe abgedruckt, die in den Jahren 1863—1887 vom Akademiker Ferdinand Johann Wiedemann an den estnischen Folkloristen und Sprachforscher Jakob Hurt geschrieben worden sind. Ein Brief ist beigelegt worden, den die Tochter Wiedemanns Johanna ebenso Jakob Hurt gesandt hat. Alle Briefe sind ins Estnische übersetzt worden. Hurts Briefe an Wiedemann sind abhanden gekommen. In den Briefen Wiedemanns werden verschiedene Fragen der estnischen Lexik und Grammatik behandelt. Als Wiedemann an seinem

großen estnisch-deutschen Wörterbuch und an der Grammatik der estnischen Sprache arbeitete, beriet er sich fortwährend mit Hurt. Jener wurde auch wegen der Revision der estnischen Bibelübersetzung und in manchen anderen Fällen zu Rate gezogen. Bemerkenswert sind die Briefe, in welchen Wiedemann die damaligen Möglichkeiten in Rußland, die finnisch-ugrischen Sprachen zu erforschen, erläutert (Briefe 6 und 12). Auch geht aus den Briefen hervor, was Wiedemann zu der damaligen estnischen Schriftsprache meinte und was seinem Erachten nach vorgenommen werden mußte, um die Schriftsprache zu bessern (Briefe 8—10). Auf Vorschlag Wiedemanns hatte Hurt den Auftrag erhalten, das Strafgesetz vom Russischen ins Estnische zu übersetzen. Zu jener Zeit, als das Gesetzbuch übersetzt und gedruckt wurde, half Wiedemann Hurt, juristische Fachwörter im Estnischen zu normen. Die Briefe geben auch Auskunft über den Lebenslauf beider hervorragenden Persönlichkeiten und über das Milieu, wo sie verkehrten.

«KALEVIPOJA» PARANDAMISE AJALOOST

Ants Järv

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Igal ilukirjanduslikul teosel on oma saamisloogu, on oma hili- sem ajalugu. Meie rahvuseeposel «Kalevipoeg» on enam kui sajandipikkune ajalugu, mille üks komplitseeritumaid osi on parandamisküsimustega seotud.

OES-i vahendusel sai Kreutzwald Faehlmanni pärandusena «Kalevipoja» koostamise ülesande, millest ta oli küll huvitatud, aga siiski üsna raske südamega vastu võttis. Kreutzwaldi esi- algne kavatsus oli eepos välja anda proosas, värsikatkenditega illustreerituna, kuid kogu ettevalmistav töö andis tõuke värss- eepose loomiseks. See valmis 1853. a. ja on tuntud «Alg-Kalevi- poja» nime all.

«Alg-Kalevipoja» saatekirjas rõhutab Kreutzwald, et ta oli endale ülesandeks seadnud «katked nõnda üksteise otsa liita, et nad puuduvaist vahelülidest hoolimata näilikult terviku moodustaksid».¹ Terviku kaitsmise nimel annab ta sealsamas saatekirjas ka üsna rangeid korraldusi, kuid juba pool aastat hil- jem leiab ise, et parandused on vältimatud. 11. IV 1854. a. kirjutab Kreutzwald Sachssendahlile: «Tahaksin ka ortograafia veel kord läbi vaadata ja ühtlasi kõige sobivama koha välja otsida, kuhu ma võiksin «reisi maailma otsa» vahele poetada, juhtumisel, kui ma selle episoodiga hakkama peaksin saama.»²

Kreutzwaldil tuli aga õige varsti seista üsnagi ootamatute korrektiivide ees, sest tsensor C. F. Mickwitzi parandused³ on liiga üllatavad. Kirjas Sachssendahlile 24. jaan. 1855 ta isegi otsustab: «Mina ei kavatse «Kalevipoega» avaldada».⁴ Tegelikult, nagu selgub ka kirjadest Sachssendahlile, on Kreutzwald siiski

¹ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg II (tekstikriitiline väljaanne), Tallinn 1963, lk. 13.

² Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, Tallinn 1956, lk. 339.

³ Vt. K. T a e v, Kreutzwaldi «Kalevipoeg» ja tsaristlik tsensor. — Looming 1952, lk. 111–121.

⁴ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 367.

ise juba kavandanud ja teinudki omapoolseid täiendusi ning parandusi, mõned lood ümber sõnastanud jm. On üsna tõenäoline, et Kreutzwald ise polnud «Alg-Kalevipojaga» kaugeltki rahul. Pealegi pidas ta võimalikuks, et kunagi liikus rahvasuus terviklik lugu «Kalevipojast»⁵, millest praegu ainult killud alles.

Kreutzwaldi kirjavahetus kõnesolevast perioodist peegeldab mitmesuguseid «Kalevipoja» parandamise ja täiendamisega seotud probleeme, kuid 1857. a. augustikuuks on ta ise loobunud oma senistest terviku kokkukorjamise seisukohtadest ja avaldanud juba uue mõtte kirjas Schiefnerile: «Andekamad ümbertöötajad võivad asja hiljem paremini teha, kui tee kord juba tasandatud on».⁶ Ta võrdleb aga end mäemehega, kes tõi päevavalgele peidus puhkavad aarded ja püüdis neid esitada suure hoole ning tõetruudusega. Kirjadest Schultz-Bertramile⁷ ilmneb, et Kreutzwald on valmis muutma ja kärpima «Kalevipoega» täiuslikumaks tegemise nimel, kuid seab samaaegselt õigusega küsimärgi alla rahvaheatsate värsside kärpimise ja ümbersõnastamise.

Rahvaväljaande avaldamise eel on Kreutzwald tõelises kimbatuses: kuidas toimida? Kas avaldada täpne koopia esimesest trükist või võtta ette ka parandusi? 21. II 1861 kirjutab ta Schiefnerile, et see kriipsutaks maha kõik, mida nõutakse, aga ei taha leppida «etteheitega, nagu oleksin rahvalt ta pärisosa röövinud».⁸ Lõpuks siiski ta lühendab teksti ja akadeemik Wiedemanni kaasabil ühtlustab eepost keeleliselt.

Kreutzwaldi endapoolsed parandused ja täiendused eepose valmimise ning trükkimise käigus on tingitud mitmetest asjaoludest. Eelkõige tuleb siiski arvestada täiendavate materjalide saamist, mis olulisel määral oleks nii või teisiti muutnud «Alg-Kalevipoja» sisu ja ülesehitust. Küllaltki tähtsaks teguriks ümbertöötamisele asumiseks oli ka «Alg-Kalevipoja» tsenseerimine. Eepose keele head ja vead, vaatamata keeleteadlaste abile, on tänapäevale kõige ilmekamaks tõendiks tolle aja kirjaviisi ebaühtlusest, kõikuvusest ja kirjameeste eesti rahvaluule keele vähesest tundmisest. Nii mõnegi korrektiivi taga võime tunda Kreutzwaldi lähemaid sõpru, kellele ta andis pidevalt informatsiooni eepose valmimisest ja tehtud tööd ka lugemiseks ning arvamuste avaldamiseks. Kreutzwaldi enda poolt tehtud parandusi ja täiendusi kõigis nendes üksikasjades peegeldavad «Kalevipoja» tekstikriitilise väljaande (I — 1961; II — 1963) kommentaarid ja muud lisad.

Möödunud sajandi jooksul on kriitika mitmelgi korral soovitanud, nõudnud ja praktilisi sammegi astunud eepose täiendamiseks ja parandamiseks. Kohe «Kalevipoja» esimese vihiku trükist

⁵ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg II, lk. 57.

⁶ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn 1953, lk. 77.

⁷ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV, Tallinn 1959, lk. 53, 119 jm.

⁸ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 196.

ilmumise järel teeb Kuramaa pastor T. Kallmeyer Kreutzwaldile etteheiteid kaasaegseid küsimusi puudutavate värsside eest ja ironiseerib ka «eepose» mõiste pärast.⁹ Eeposena Kreutzwald oma tööd aga ei taotlenudki reklaamida. 17. märtsil 1857 kirjutab ta Reinthalile: «Eesti rahvuslikku eepost luua, — nagu dr. G. Schultz seda nõuab, — see mõte oli mulle kogunisti võõras, seepärast ei tohtinud ma naeruväärselt kõlavat passust — («eesti rahvuslik eepos») — tiitellehele jätta, vaid kirjutasin selle asemel tött mööda: Kalevipoeg, üks ennemuistene eesti jutt.»¹⁰ Märgitud peal kirja all «Kalevipoeg» ilmuski.

Kallmeyeri kriitika on üks põhjusi, et Kreutzwald eepose esimese trüki ilmumise käigus on teinud täiendusi teksti, ka XV loo algul olevad värssid (11—16) kirikuhakkidest. Kriitikale¹¹ reageerides on Kreutzwald «Kalevipoja» järgmiste vihikute trükki-toimetamise käigus mitmelgi juhul teinud korrektsioone (eelkõige suuremat tähelepanu pööranud eepose keelele), kuid nõuandjate ja kriitikute arvamusi pole ta ka pimesi arvestanud, vaid jäänud põhiliselt iseenda, s. o. juba tehtu juurde, mida kinnitab ka kirjavahetus, näiteks Kreutzwaldi kiri 14. dets. 1859 Th. Beisele: «Mis Bertram-Schultz minu töö juures laidab, on kõik põhjendatud; laitus tuleb aga paraku liiga hilja, asi ei lase ennast enam muuta.»¹²

«Kalevipoeg» valmis lõplikult meie rahvusliku liikumise eelõhtul. Kui eepose ilmumise ajal avaldati siin-seal kriitilisi mõtteid «Kalevipoja» kohta, siis rahvusliku liikumise hoogustudes asendus kriitika esialgu peamiselt eepose tähtsuse rõhutamisega. Nii kirjutas C. R. Jakobson: «Seda laulu peab iga Eesti poeg tundma ja mõistma! Ta on meie vabaduse nurgakivi.»¹³ Eepose tähtsust rõhutatakse ka Ado Reinvaldi raamatukeses «Seletus Kalevipoest» (1877).

«Kalevipoja» parandamise küsimused kerkisid uuesti esile 1880-ndate aastate keskpaiku, kui ilmus J. Kunderi proosajutustus «Kalevipoeg. Lugu Eesti muinaskangelasest» (1885), mõeldud arusaamise hõlbustamiseks, et «Kalevipoja» «iluaida uksi igamees võiks omale avada».¹⁴ Koolihariduse järkjärgulise avarumisega oli kahtlemata vaja «Kalevipoega» tutvustada ka õpilastele. Juba Kreutzwald ise oli avaldanud üsnagi tekstilähedase ümberjutustuse eeposest sellest paremini arusaamise nimel «Maa-

⁹ Inland 1857, nr. 24, vg. 402.

¹⁰ Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 497.

¹¹ E. A/hrens/, Dialog zwischen zwei Freunden der Ehstnischen Sprache. — Inland 1857, nr. 35, vg. 585—587.

B. /= G. Schultz-Bertram/, Die Estensage vom Kalewipoeg in ihrer neuen Gestalt. — Inland 1859, nr. 46, vg. 879—884.

¹² Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 579.

¹³ Kooli lugemise raamat II, Tartu 1875, lk. 156.

¹⁴ J. Kunder, Kalevipoeg, Tartu 1885, lk. 7.

rahva Kasulises Kalendris» (1869, 1870) ja eraldi raamatunagi (1869). Ei Kunder ega Kreutzwald ise mõtelnud ümberjutustuse avaldamisel, et sellega «Kalevipoja» tundmine peakski piirduma. Ümberjutustus pidi olema abivahendiks, õigemini lisaks eepose lugemisel ja mõistmisel. Ümberjutustusi «Kalevipojast» on avaldatud siia maani peamiselt koolikäsitluse hõlbustamiseks, sest värsssteost ei suuda täielikult mõista kaugeltki mitte kõik inimesed ja õpilastele on nii suur värsssteos (pealegi veel arhailises keeles) teinud ikka raskusi. Ometi ei asenda ümberjutustused eepose enda lugemist ja tundmist. Ulatuslikumate ümberjutustuste (Fr. R. Kreutzwald, J. Kunder, V. Ridala, A. J. Möller, E. Laugaste jt.) kõrval on otse kirjanduslugudes (M. Kampmaa jt.) kasutatud ka lühemaid, peamiselt Kalevipoja karakteri suupärasemaks tutvustamiseks. Mitmel korral (K. Mihkla jt.) on kasutatud ümberjutustust koos olulisemate värsside esitamisega.

Kõige omapärasemaks ja kaugeleulatuvamaks väljaandeks, mis oli määratud koolidele, on kahtlemata M. Nurmiku toimetusel ilmunud parandatud ja illustreeritud «Kalevipoeg».¹⁵

Saatesõnas esitab M. Nurmik eepose parandamise põhjendused, tuginedes ilmselt kriitikale, mis «Kalevipoja» kohta avaldati käesoleva sajandi algul. M. Nurmik leiab, et ««Kalevipoega» ta algupärasel kujul enam võimalik pole olnud õppevahendina tarvitada, vaid on üle mindud proosaümberjutustistele».¹⁶ Kui P. Org 1904. a. tegi argliku katse eepose teksti lühendada, mis koolikäsitluse seisukohalt õigustab end praegugi, tegemata kahju teose kunstilisele küljele, siis M. Nurmiku lühendus on siiski vastu pidise mõjuga. M. Nurmiku enda arvates polevat aga umbes 10 000 värssi väljajätmine ja ülejäänute suuremal või vähemal määral ümbersõnastamine teose kunstilisele küljele «igatahes mitte kahjuks tulnud», Kuigi on püütud kuidagi säilitada Kreutzwaldi stiili sõnastuses, näitab tekstide lähem võrdlus, et M. Nurmiku keelelised parandused on kahjuks tulnud just eepose kunstilisele küljele. Võib-olla poleks asi siiski ehk nii halb, kui autor oleks oma töö esitanud avalikkusele kui «Ümberjutustuse värssides», millist nimetust see tegelikult väärribki, kuid M. Nurmiku taotlused on olnud suuremad — saavutada «Kalevipojale» «Kalevalaga» võrdne värssikõlavus ja sisutihedus. M. Nurmik on suutnud küll säilitada «Kalevipoja» põhilise sündmustiku ja lugude arvugi, kuid välja on jäetud Kreutzwaldi teosest õige mitu lugu.

Teataval määral on õigus A. Annistil, kui ta väidab: «M. Nurmiku kärped sellistena aga teevad ta «Kalevipoja» noorsoole ja võõraile nähtavasti loetavamaks; ega muidu... ole soome tõlke

---

¹⁵ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, Tallinn 1930. /Parandanud ja saatesõna M. Nurmik./

¹⁶ Sealsamas, lk. /5/.

aluseks võetud see kärbitud tekst.»¹⁷ (Jutt on H. Winteri soomekeelsest tõlkest, mis lähtub M. Nurmiku «Kalevipojast»). Küsimus antud juhul on peale eepose loetavamaks muutmise aga selles, kas M. Nurmiku väljaanne on end õigustanud õpilase seisukohalt. Vähegi põhjalikum tutvumine M. Nurmiku teosega näitab, et tõelist pilti Kreutzwaldi kunstikavatsusest ei suutnud see kaugeltki anda. Kirjanduse õpetamisel ja tutvustamisel ei saa tugineda selle või teise teose parandatud või mugandatud väljaandele (ka ümberjutustusele), kui see ei peegelda õigesti autori enda püüdlusi.

Kooli tarbeks on «Kalevipoja» spetsiaalset väljaannet vaja praegugi ja siin on ilmselt kaks arvestatavat võimalust. Ühelt poolt võimalikult tekstilähedane ümberjutustus, milles on hästi valitud katkendid originaalist — noorematele õpilastele; teiselt poolt mõningal määral lühendatud «Kalevipoeg» (võimalik P. Oru eeskuju), millel on korralik lisa, kus leiduks ulatuslikult kommentaare nii keele, stiili, sõnavara kui sisu kohta (eeskujudena tuleksid kõne alla nii P. Oru kui M. Nurmiku väljaannete vastavad osad) — keskkooli tarbeks.

Ümberjutustused ja lühendatud väljaanded polnud otseselt «Kalevipoja» parandamise eesmärgil avaldatud (välja arvatud ehk M. Nurmiku toimetusel ilmunud raamat). Otsesed parandamisnõuded esitati aga juba möödunud sajandil. Religiooni positsioonidelt lähtudes analüüsib usuteaduskonna üliõpilane J. Tischler¹⁸ «Kalevipoega» kõlbelisuse seisukohalt ja teeb seda üsnagi teravalt ning paljuski enesele vasturääkivalt. Autor leiab, et eeposes on «vastuoksa arvamisid jumalate üle», «hauataguse elu üle» ja «paiga üle, kus vaesed hinged oma kurva elu edasi elavad».¹⁹ J. Tischleri püüdeks näib olevat jumalaid kõrgema au sisse tõsta: «See oleks muidu väga ilus, meie võiksime seda mööda halastamata saatuse mõtte Kalevipojast koguni välja heita, ja selle läbi üleneksivad Kalevipoja jumalad kõrgema auu sisse ja nende vägi tõuseks hulga kangemaks.»²⁰

«Kalevipoja» parandamise mõtte juba konkreetsemalt ja selgemalt esitas «Postimees» 1888. a., kus märgitakse: «Millal saame omale seletustega Kalevipoja? Ja millal pildid Kalevipoja tarvis? Ülepea nõuab meie Kalevipoeg palju parandust ja täiendust, sest ta ei täida kaugeltki uue aja nõudmisi.»²¹

---

¹⁷ A. Annist. «Kalevipoja» uurimise uueks tõusuks. — Keel ja Kirjandus 1958, lk. 308.

¹⁸ J. Tischler, Kalevipoja sisust: Missugused kõlbulised arvamisid pais-tavad meile Kalevipojast silma? Tartu 1887.

¹⁹ Sealsamas, lk. 59—60.

²⁰ Sealsamas, lk. 58.

²¹ /M. J. Eisen/, Hiljuti on Soomes kolmas odava hinnaline Kalevala trükk ilmunud. — Postimees nr. 49, 29. IV 1888.

Pöördelise tähtsusega «Kalevipoja» käsitluse ajaloos on U. Karttunen väitekirjaga «Kalevipoeg ja kokoonpano» (1905), mis oma puudustele vaatamata, millele tähelepanu juhtis juba omaaegne kriitika, ajendas meie kriitikuid «Kalevipojale» lähenema uutelt seisukohtadelt. Uuest suunast suhtumises «Kalevipojasse» räägib ka V. Reimani retsensioon²² P. Oru väljaandele. Hinnates põhiliselt õigesti noorsoole määratud väljaande tähtsust ja P. Oru tehtud kärpimisi ning parandusi ortograafia osas, tõstab V. Reiman tõsisemalt esile ka «Kalevipoja» parandamise nõude: «Hädapärast tarvitaks Kalevipoeg keele poolst põhjalikku läbi-vaatamist ja kaugele ulatuvat parandamist.»

V. Reimani arvates sobiks parandajaks J. Hurt, kuid parandamisega hakkasid tõsisemalt tegelema siiski nooremad. «Kalevipoja» ilmumise 50. aastapäevaga ühenduses võtsid sõna paljud ja avaldatud sõnavõttudel on rohkesti väärtusi, sest avaldus küllaltki ilmekalt õigesti hindav suhtumine eeposesse. Varjutama kipuvad aga need mõtted, mis «Kalevipoja» tunnistasid vigaseks teoseks vist küll kõigi komponentide seisukohalt.²³ K. Leetbergi mõningaid õigustatud seisukohti sisaldav kõne (24. apr. 1911) oli põhiliselt eitusele rajatud ja kitsalt isiklikku arvamust peale suruda püüdev, peegeldades ühtlasi kaasaegseid käibetõdesid eepose suhtes: «Ta /= eepos/ on meile armsaks saanud, meie oleme temaga nagu ühte kasvanud. Aga meie piame temast siiski lahuma, sest eksimisega koos ei maksa mitte elada. Keda meie temaga petame? Iseennast.»²⁴

«Kalevipoja» 50. juubeli järgsel perioodil hakati tõsisemalt tegelema eepose parandamisega, kaugeemale ulatuvaid nõudmisi esitab eelkõige Joh. Aavik. Joh. Aaviku lähtekohtadeks «Kalevipoja» arvustamisel olid peamiselt keeleuuenduslikud põhimõtted, kuigi on väidetud ka, et «kirjanduseõpetusest koolides on taas välja kasvanud tema teravad seisukohavõtted «Kalevipoja» kui kunstiteose ja selle keele kohta...»²⁵ Arvestada tuleb Joh. Aaviku puhul veel tema mõtet: «Kui ei taheta «Kalevipoega» lasta paljaks museumiraamatuks saada, siis vaja teda parandada.»²⁶ Viidatud teoses (tegelikult «Noor-Eesti» koosolekul 2. XI 1912 peetud kõne) esitas Joh. Aavik teatud süsteemis ülevaate eeposes esinevatest vigadest, paiguti küll ka keeleuuenduslikust vaatevinklist nähtuna. Tuleb nõustuda temaga, et eeposes leiduvad keelevead on tingitud ajastu ja Kreutzwaldi enese keelepruugist. Teiselt poolt

²² Linda nr. 11/12, 1905, lk. 235–238.

²³ Vt. näiteks K. Leetberg, Kui pikalt on Kalevipoeg rahva luuletus? St. Peterburg 1911.

²⁴ Sealsamas, lk. 25–26.

²⁵ J. M ä g i s t e, Johannes Aaviku elust ja tööst, eriti tema keeleuuendusest. — Pühendusteos Johannes Aavikule 70. sünnipäevaks, Lund 1951, lk. 14.

²⁶ Moto raamatule Joh. Aavik, Eesti rahvusliku suurteose keel, Tartu 1914.

on aga küsitava väärtusega Joh. Aaviku järeldused, et olnud otse traditsiooniks halba ja vigast eesti keelt kirjutada, pealegi «talupoegade murre ei olnud väärt, et selle eest oleks maksnud ülearu hoolitseda».²⁷ Rääkides ühelt poolt objektiivselt keealiste komistuste parandamise raskustest, mis tekivad alliteratsiooni, rütm, värsimõõdu jne. arvestamisega, leidis Joh. Aavik siiski, et ümbervärsistamine on paratamatu, see peaks muutma eepose kaasajalgi rahvaraamatuks, kuna originaal jääks uurijate pärandiks ja «Kalevipoeg ei ole sugugi nii püha ja puutumata, et teda ümber teha ei tohiks».²⁸

Joh. Aavik esitas lisaks proovi parandatud «Kalevipoja» teksti VI loo algusest, kusjuures 317 värsireast on puutumata ainult 145. Esitatagu paranduste näiteks värsid 52—59 (parandajal on abiks olnud M. Veske «Eesti rahvalaulud» ja aluseks eepose 1901. a. väljaanne):

1901. a. IV trükk

Isa läks ju enne ilmast,
Kui sain päeva paistusela,
Eite langes surmasängi
Sala sõudikute saatel,
Ilma et mu silmad nägid,

Jättis mind vaeseks järele;
Vennad kaugel Virudela,
Teised Türgi rajadela.

Joh. Aaviku tekst

Jo enne isani läksi,
Kui sain päeva paiste'ella,
Eite surmale sugeni
Ilge röövija ihasta,
Minu silma nägemata,
(Minu kõrva kuulemata;)

Jättis mind ematumaksi.
Vennad kaugella Virussa,
Teised Türgi rajadella.

Tõsisema sammu parandamise alal astus Joh. Aavik 1916. a. ilmunud raamatus «Parandatud Kalevipoeg», kus on põhjalikult parandatud ju kohati isegi sisuliselt uuesti sõnastatud «Soovituseks», «Sissejuhatus» ja I lugu. Autor ise märgib: «Parandatavast 1221 värsilisest Kreutzwaldi teosest on puutumata jäänud ainult 347 värssi, seega vähem kui 34%».²⁹ Töö on tehtud põhimõttel: kui parandada, siis parandada. Tegelikult on Joh. Aavik ise hakanud mõningal määral kahtlema oma töö otstarbekuses ja see selgub nii sissejuhatuses kui ka raamatu motos: ««Kalevipoega» ei või küllalt vabalt parandada.» Seda seisukohta kinnitab mõningal määral ka ta kõne 12. IX 1916 Eesti Kirjanduse Seltsis³⁰, kus muu hulgas on rääkinud eepose parandamise võimalikkusest, kuid kõik see nõudvat siis juba ka sisulist ümbertegemist, mis aga vaeva ära ei tasuvat. Piisavaks loeb ta ainult trükivigadest parandatud väljaannet paremal paberil. Seega jõudis Joh. Aavik

²⁷ Joh. Aavik, Eesti rahvusliku suurteose keel, Tartu 1914, lk. 17.

²⁸ Sealsamas, lk. 25.

²⁹ Kreutzwald — Aavik, Parandatud Kalevipoeg, Tartu 1916, lk. 5.

³⁰ Vt. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat IX (1916), Tartu 1917, lk 32—35.

pärast tegelikke parandamiskatseid peaaegu parandamise eitamiseni välja. Põhjusi on siin kahtlemata mitmesuguseid, kus olulisemaks on ehk see, et selliselt eepost parandada, nagu ta ideaalseks pidas, ei saa.

EKS-i samal koosolekul on enne Joh. Aavikut esinenud J. V. Veski teemal «Kreutzwaldi eepose «Kalevipoja» parandamisetest».³¹ Ettekandes leidub küll mõningaid vaieldavaid seisukohti, kuid põhiliseks järelduseks peab J. V. Veski ise seda, et otstarbekas on piirduda ainult ortograafia-alaste ja mõnel määral ka grammatiliste parandustega, kuna kaugemaleulatuvate paranduste korral poleks tegu enam Kreutzwaldi tööga ja see oleks ka eepose kõrge ideelise sisu salgamine. Sõnavõtjad (J. Jõgever, V. Grünthal, J. Elken, M. J. Eisen, H. Rikkand) on toetanud J. V. Veski lõppjäreldust, kuna uut eepost (senine jäägu niisuguseks, nagu ta on) on soovinud Joh. Aavik ja K. Leetberg.

Selle perioodi ajakirjanduses on ilmunud arvukalt sõnavõtte, kus kritiseeritakse peamiselt Joh. Aavikut tema äärmuslikkuse ja «Kalevipoega» keeleuueenduse liistule tõmmata püüdmise pärast. H. Visnapuu on soovinud küll ka sisu revideerimist, et «saaksime oleviku väärtusliku eepose»³², kuid enamuse arvamustest teatud määral kokkuvõttena kõlavad A. H. Tammsaare artiklis esitatud seisukohad: «Seni aga pean tunnistama, et kõige peale vaatamata vana Kreutzwald mulle ikkagi rohkem meeldib kui parandatud Kreutzwald».³³

«Kalevipoja» probleemidega tegeles sel perioodil ka Fr. Tuglas, kes ei hakanud aga otsima pisipuudusi ja neid Joh. Aaviku kombel süstematiseerima, vaid vaatles peamiselt kompositsioonis, sisus ja sõnastuses ilmnevaid puudujääke. Eepose parandamise mõtted leiavad lähemat käsitlust kirjutises «Üks ennemuistene Eesti jutt. Mõtted «Kalevipoja» parandamise puhul».³⁴ Vaieldavate ja mõningate äärmustessegi kalduvate mõttekäikude kõrval on Fr. Tuglase käsitluses rohkesti tõsiselt arvestatavaid seisukohti «Kalevipoja» üldises kriitikas. Eepose parandamise osas leiab küll ka Tuglas, tuginedes Kreutzwaldi mõttele andekamatest ümbertöötajatest, et Kreutzwaldi teos tulevat tõlkida rahvalaulukeelde, vormiliselt algusest lõpuni uuesti luua, ümber jutustada, Kreutzwaldi poolt rikutud rahvalaulu kohad parafraseerida, eepost lühendada jm. Tegelikkuses näeb Fr. Tuglas siiski rea takistusi, mis tema ja teistegi teooriaid ja parandamise kaalutlusi ei õigusta.

³¹ Trükis ilmus kõne ajakirjas «Eesti Kirjandus» 1918 (nr. 1/2) ja 1918/19 (nr. 7–10) pealkirjaga ««Kalevipoja» parandamise astmed».

³² H. Visnapuu, Missugune tuleb «Kalevipoja» uue väljaande tekst? — Eesti Kirjandus 1916, lk. 221.

³³ A. H. Tammsaare/, «Kalevipoja» parandamise ümber. — Päevaleht nr. 273, 3. XI 1916.

³⁴ Päevaleht nr. 258–260, 16.–18. XI 1916. vt. ka Fr. Tuglas, Kriitika I, Tartu 1919, lk. 91–121.

Käesoleva sajandi algusaastad moodustavad «Kalevipoja» uurimise ajaloos väga tormilise perioodi. «Kalevipoja» analüüs arenes küll sügavuti, kuid kaldus samal ajal tugevasti ka äärmustesse. Tuginedes tõsiasjale, et rahvaluule tunneb Kalevipoega peamiselt hiina, kuulutati eepos vigaseks, ainult muuseumiraa-
matuks, ja nõuti «Kalevipoja» parandamist, eepose muutmist vastuvõetavaks kaasaja kultuuripoliitikale. On ilmne, et unustati kõige olulisem — «Kalevipoeg» on kunstiteos, mitte rahvaeepos, vaid rahvuseepos.

Kodanliku vabariigi aastail kujunes «Kalevipoja» uurimine senisega võrreldes detailsemaks, asjalikumaks ja sisukamaks, kuigi vigu ja puudusi loetakse paiguti endise agarusega. Kreutzwaldi ja «Kalevipoja» vastu hakkavad taas suuremat huvi tundma kirikutegelased, näit. E. Tennmann oma ebakriitilises töös «Präänimistlikud motiivid Kalevipojas».³⁵

Eepose parandamise seisukohalt pakub huvi «Kalevipoja» ilu-
väljaanne 1935. a. Toimetuse kolleegiumi (A. Annist, P. Ariste, J. Mägiste, D. Palgi, A. Saareste ja Fr. Tuglas) koosolekutel, millest võttis osa inimesi ka väljastpoolt (Joh. Aavik, E. Nurm, G. Suits, J. V. Veski), on vaieldud korduvalt parandamise küsimustes. Kui vaadelda koosolekust osavõtjate koosseisu, siis oli vist päris loomulik, et kokkuleppele jõudmine polnud kuigi kerge. Toimetaja A. Annisti saatesõnast, millesse autor hiljem õigustatult kriitiliselt suhtus³⁶, selgub, et üksmeel saavutati kõigi trüki- ja ortograafiavigade parandamise osas, samuti selles, et parandused ei läheks sisulise ümbertegemiseni. Parandamist leidsidki enam-vähem kõik keelevead, kusjuures õigekeelsust lähendati võimalikult antud perioodi keelepruugile. Püüti ühtlustada ka arhailisi vorme rahvalaulukeelega ja jäeti tekstist välja 322 värssi, peamiselt liigselt korduvad värsiread. Väljaande lõpus esitati parandused ja ka väljajäetud värsid, mis andsid võimaluse (seda küll üsna tülika protseduuri teel) taastada Kreutzwaldi enda teksti. Seega toimusid parandused enam-vähem sellest aspektist, mida omal ajal nägi J. V. Veski, ja need õigustasid end. Väljaandes kippus ometi domineerima väide, et Kreutzwaldil jäi töö keeleliselt pooleli ja nüüd siis püüti seda lõpetada «umbes nii, nagu oleks ta teinud seda oma vanas eas ise, kui tol ajal oleks paremini tuntud meie rahvaluulekeelt».³⁷

Huvitav on jälgida «Kalevipoja» V trüki vastuvõttu avalikkuse poolt. Omaette probleemiks kujunesid väljaande illustratsioonid, mis põhjustasid lahkarmumusi, nii et Tartus korraldati koguni kunstikohus küsimuse selgitamiseks. Retsensioonides rää-

³⁵ Usuteadusline ajakiri 1928, nr. 1, lk. 40—48; nr. 2, lk. 73—77.

³⁶ Vt «Kalevipoja» teadusliku väljaande probleeme. — Keel ja Kirjandus 1959, nr. 6, lk. 321—334.

³⁷ Kalevipoeg, Tartu 1935, lk. 290.

gitakse aga juba veendunult, et «Kalevipoeg» on nüüd valmis³⁸, et on toimunud Kreutzwaldi töö uuestisünd.³⁹

Veel paar aastat enne V trüki ilmumist ja isegi samal aastal ilmus raamatuid omaaegsete seisukohtadega, mille järgi «Kalevipoeg» oli igasuguste halbade omaduste jäädav mälestusmärk ja unustamise vääriline. Nüüd aga märgitakse retsensioonides, et eepos polegi lõtv lohe, eepos-värdjas, vaid küllaltki põneva ja seiklusliku tegevusega lugu, mis olevat koondatum isegi veatult stiilsest «Kalevalast». Parandustesse suhtutakse soosivalt, kuigi A. Palm tagasihoidlikult märgib, et «väljajäätudest oleks ehk võidud loobuda». Täpsem tekstikriitiline analüüs ja konkreetsem hinnang parandustele aga puuduvad. Ebamääraseks jääb, õigemini puudub ka vastus sellele, mida otseselt mõisteti «Kalevipoja» valmisaamise all.

«Kalevipoja» V trükiga on lähedalt seotud ka VI trükk (Tallinn, 1946). A. Annist loeb seda väljaannet «Kalevipoja» «eluloos» uue ajajärgu alustajaks «peamiselt oma marksistliku järelsõna tõttu».⁴⁰ Parandamise, õigemini kärpimise osas oli aga see trükk eeposest siiski sammuks tagasi.

Kui võrrelda «Kalevipoja» I lugu P. Oru väljaandest, V ja VI trükist, siis märkame suuri lahkuminekuid. P. Oru pedagoogiliste kaalutlustega väljaandes on I loost välja jäetud 103 värssi, enamasti 1—4 värssi korruga (ulatuslikum lõik on 36 värssi järjest = 23—58). V trükis on I loost välja jäetud 92 värssi (ulatuslikum on 64 värssi järjest, värssid 465—529), VI trükis on I loost välja jäetud aga 144 värssi (ulatuslikum on 97 värssi järjest, värssid 432—528). Kärpeid omavahel võrreldes näeme, et ainult osaliselt langevad need nimetatud kolmes trükis ühte, et kärpimine on olnud üsna subjektiivse ilmega, kuigi kõigi väljaannete avaldamise eesmärk oli ligilähedalt sama — s. o. kõige laiemale avalikkusele ja koolidele.

O. Urgart VI trüki toimetajana märgib saatesõnas küll õigesti, et pole vajadust eepose puudusi salata, kuid samas jääb kõlama ka väide, et Kreutzwaldi töö ei olnud lõplik ka tuleks seega lõpetada. Saatesõnas eeldati, et parandused osutuvad otstarbekohaseiks, mida kriitika osaliselt ka aktsepteeris. 1950. aastate algul kaldus kriitika⁴¹ «Kalevipoja» suhtes paiguti hoopis äärmusse ja

---

³⁸ H. Paukson, Valmisaanud «Kalevipoja» puhul. — Tänapäev 1936, nr. 4, lk. 126.

³⁹ A. Palm, Meie rahvaeepose uuestisünd. — Eesti Kirjandus 1936, lk. 186—188.

⁴⁰ A. Annist, «Kalevipoja» teadusliku väljaande probleeme. — Keel ja Kirjandus 1959, nr. 6, lk. 324.

⁴¹ Vt. näiteks E. Sögel, Võitlusest «Kalevipoja» ümber. — Nõukogude Kool 1951, nr. 2; E. Nirk, «Kalevipoeg» kahe kultuuri vahelises võitluses. — Sirp ja Vasar 1951, nr. 14—19; R. Viidalepp, Kalevipoeg — eesti ja vene rahva iidse sõpruse kehastaja. — Nõukogude Õpetaja 1951, nr. 35 jt.

vaatles väga ühekülgse eepose V ja VI trükki, nimetades neid isegi teadlikeks võltsinguteks. Teaduslikult täpse väljaandeni ei jõutud aga ka 1950. aastatel ilmunud eepose uustrükkides.

Uus etapp «Kalevipoja» publitseerimises algas 1957. a., mil moodustati eepose teadusliku väljaande toimetuskolleegium, kuhu kuulusid neliteist keele- ja kirjandusteadlast ning folkloristi. «Kalevipoja» teaduslik väljaanne ilmus 1961. a., eepose esmakordselt tervikuna ilmumise 100. aastapäeval. Õigustatult loobuti Kreutzwaldi elu ajal ilmunud viimase väljaande (III trükk 1875) tootrükist ja avaldati kriitiliselt läbitöötatud tekstikuju. Tehtud töö on olnud ulatuslik, keeruline, väga suurt täpsust nõudev. Tegijate töö on aga suurimat kiitust vääriv.

1961. a. avaldati «Kalevipojast» ka uus rahvaväljaanne, mille aluseks võeti juba eepose teadusliku väljaande tekst. Parandatud on ortograafiat, autori õigekeelsust lähendatud meieaegsele, rikkumata seejuures Kreutzwaldi stiili omapära ja kärpimata teksti.

Esitaksime siinkohal I loost 9 värssi (566—574) võrdlemiseks käesoleval sajandil ilmunud mõningatest trükkidest. Esikohal 1961. a. ilmunud teadusliku väljaande (1961 T) ja viimasel 1961. a. rahvaväljaande (1961 R) tekst.

1961 T

Targal keelila kõneles:
«Ei taha süüa, eidekene,
Ei taha juua, noorikukene,
Maitseda ei teie magusad,
Katsuda ei teie kibedad,
Ega rõõmulan elada;
Tooge mu oma tubaje,
Laske Linda põrandale,
Tedre tütar teiste sekka!»

1935. a. (V trükk)

Targu keelilla kõneles:
«Ei taha süüa, eidekene,
Ei taha juua, noorikukene,
Maitseda teie magusat,
Katsuda teie kibedat,
Ega rõõmsasti elada;
Tooge mu oma tubaje,
Laske Linda põrmandalle,
Tedretütar teiste sekka!»

1951. a. (VII trükk)

Targu keelilla kõneles:
«Ei taha süüa, eidekene,
Ei taha juua, noorikukene,

1901. a. (IV trükk)

Targal keelila kõneles:
«Ei taha süüa, eidekene,
Ei taha juua, noorikukene,
Maitseda ei teie magusat,
Katsuda ei teie kibedat,
Ega rõõmulan elada;
Tooge mu oma tubaje,
Laske Linda põrandale,
Tedre tütar teiste sekka!»

1946. a. (VI trükk)

Targu keelilla kõneles:
«Ei taha süüa, eidekene,
Ei taha juua, noorikuke,
Maitseda teie magusat,
Katsuda teie kibedat,
Ega rõõmsasti elada;
Tooge mu oma tubaje,
Laske Linda põrmandalle,
Tedretütar teiste sekka!»

1961 R

Targu keelilla kõneles:
«Ei taha süüa, eidekene,
Ei taha juua, noorikukene,

Maitseda teie magusat,
Katsuda ei teie kibedat
Ega röömulan elada;
Tooge mu oma tubaje,
Laske Linda põrandalle,
Tedretütar teiste sekka!»

Maitseda teie magusat,
Katsuda teie kibedat
Ega röömulan elada;
Tooge mu oma tubaje,
Laske Linda põrandalle,
Tedretütar teiste sekka!»

«Kalevipoja» parandamisluгу, nagu selgub eelnevast lühiülevaatest, on keeruline peatükk meie kultuuriloos. Sajandi jooksul ei ole piirdutud ainuüksi keelete ebatäpsuste korrigeerimise ja õigekeelsuse lähendamisega kaasaegsele keeletasandile, vaid on mindud ka sisuliste parandusteni. Eitamata puudusi ja vigu «Kalevipojas», mida kriitika iga ilukirjandusliku teose juures võib esile tuua, tuleb «Kalevipojas» näha ikkagi eelkõige oma aja teost. Uliagarad paranduste taotlejad unustasid enamikul juhtudel selle tõsiasja ja tuginesid ühekülgselt Kreutzwaldi enda poolt väljendatud mõttele «andekamatest ümbertöötajatest». Kreutzwald räägib aga ka parematest jõududest, kes tulevikus peaksid materjalide juurde asuma, ilmselt siis nende materjalide juurde, mida kasutas Kreutzwald ise, et veelgi paremat teost luua. Kreutzwaldil kasutada olnud materjalide alusel ei ole keegi katsetanud uut eepost luua, küll aga on proovitud mugandada Kreutzwaldi poolt tehtud tööd oma isikliku maitse ja tahte järgi. Hilisemate autorite tehtud sisulised parandused on loomulikult vastuolus ka tekstoloogia printsiipidega ja ega katsetused andnudki soovitud tulemusi, nii et olid surnud ettevõtmised.

«Kalevipoja» ajalooliselt mõistetavad puudused keeles ja stiilis kuuluvad eepose juurde ja kõigele vaatamata näitavad meile Kreutzwaldi hiiglaslikku taotlust: kõigi raskuste kiuste luua kunstiteos, millel on oma erakordselt rikas sisu ja vastav vorm.

ИЗ ИСТОРИИ ГЕНЕЗИСА ТЕКСТА «КАЛЕВИПОЭГА»

Антс Ярв

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

В статье дается характеристика попыток исправления и дополнения текста эпоса «Калевипоэг», начиная с Ф. Р. Крейцвальда и до наших дней. Ряд изданий эпоса с измененным текстом учитывал потребности школы. Педагогические цели преследовали и пересказы эпоса в прозе. Несмотря на наличие целого ряда таких изданий, в настоящее время все же отсутствует достаточно цельный и прокомментированный текст эпоса для школ.

В XX веке неоднократно выдвигались требования переработки текста «Калевипоэга», с учетом возросших эстетических запросов читателя. Осуществлялись некоторые попытки такого рода редактирования, однако недостаточно успешно.

В настоящее время в основу популярных изданий лег текст научной публикации «Калевипоэга». Несколько изменена орфография, но учитывается стилистическое своеобразие текста Крейцвальда.

ÜBER DIE GESCHICHTE DER AM TEXT DES «KALEVIPOEG» VORGENOMMENEN KORREKTUREN

Ants Järv

Lehrstuhl für Estnische Literatur und Folklore

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel gibt der Verfasser einen geschichtlichen Überblick über die seit Kreutzwalds Zeiten bis auf den heutigen Tag unternommenen Versuche, den Text des «Kalevi-poeg» zu verbessern und zu ergänzen. In einer Reihe von Ausgaben mit Textabänderungen werden die Anforderungen des Schulunterrichts berücksichtigt. Für den Schulgebrauch sind auch kürzere und längere Wiedererzählungen des Epos herausgegeben worden. Trotzdem gibt es bis auf den heutigen Tag keine vollständig befriedigende, mit ausführlichen Kommentaren versehene Ausgabe für unsere Schuljugend.

Im 20. Jh. ist vom ästhetischen Standpunkt aus zu wiederholten Malen der Wunsch nach einer Überarbeitung des «Kalevi-poeg» geäußert worden. Es wurden auch dementsprechende Versuche unternommen, ohne jedoch zu zufriedenstellenden Ergebnissen zu gelangen.

Zur Zeit liegt der Volksausgabe des «Kalevi-poeg» der Text der wissenschaftlichen Ausgabe zugrunde. Dabei ist mit Recht die Orthographie verbessert worden, ohne jedoch Kreutzwalds eigenartigen Stil zu beeinträchtigen.

KAUDSE KÕNEVIISI KÄSITLUSEST EESTI KEELELISES KIRJANDUSES

Arnold Kask

Eesti keele kateeder

1

Et varasemad eestikeelsed raamatud on kirjutanud peamiselt sakslased, kes eesti keelt puudulikult tundsid, siis kajastub neis eesti keele grammatiline vormistik küllaltki puudulikult. Seetõttu ei saa selle põhjal, et XVI ja XVII sajandi kirjapanekuis ei ole kaudset kõneviisi registreeritud, kaugeltki veel väita, et see kõneviis selleaegses eesti keeles puudus.

Eeldused kaudse kõneviisi kujunemiseks olid vastavate partitsiibi- ja infinitiivvormide näol selleaegseski kirjakeeles juba olemas, nagu selgub H. Gösekeni 1660. a. avaldatud eesti keele grammatikast. Kuigi siin otseselt kaudse kõneviisi vormid puuduvad, on esitatud lauseid, kus verbide nagu *lootma, kuulma, luulma* 'arvama' laiendina on toodud lauselühenduslik partitsiip või infinitiiv. Nii on siin kõrvutatud antud verbide juurde kuuluvaid *et*-kõrvallauseid vastavate kõrvallauseid asendavate kesksõnaliste või tegevusnimeliste konstruktsioonidega, näit. *ma lohtsin/ eth sa heh mees ollit ja ma lohtsin Sind heh mehe ollewa* 'Ich hoffte, dasz du ein guter Mann wehrest', *ma kuhlsin/ eth sa kuria teenut ollit ja ma kuhlsin Sind kurja teenut ollewa* 'Ich hörte, dasz du böses gethan hättest', samuti ka *ma luhlsin/ eth sa sedda moistma (piddit) ja ma luhlsin Sind sedda moistma* 'Ich meinte, dasz du solches verstehen soltest'.¹

Samalaadseid lauselühenduslikke oleviku partitsiipe kohtame ka järgnevais grammatikais. Erinevus on ainult selles, et kui Gösekenil, samuti kui varasemates tekstides (näiteks G. Mülleri jutlustes) oli selline oleviku kesksõna omastavas käändes, siis Hornung annab partitsiibi omastava kõrval ka osastavas, näit. *Meil rägiti / meie Perremees (perremeest) teil ollewa / ollewa d* 'bey uns ward gesagt, dasz unser Wirth bey euch were'.²

¹ H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Reval 1660, lk. 64.

² J. Hornung, *Grammatica Esthonica*, Riga 1693, lk. 73.

Et seda laadi verbide (nagu *kuulma, lootma, ütleva* jt.) laiendina esinevate kõrvallausete verbide või lauselühenduslike kesksõnade tähenduses mingisugune kaudsust, indirektsust märkiv tähendusvarjund on, seda märkasid ka nende grammatikate autorid, kui nad vastava verbi saksa keelde tõlkisid mitte indikatiivi, vaid konjunktiivi vormidega.³

Kuid mitte ainult lauselühenduslikke partitsiipe ja infinitiive, vaid ka võimalikke kaudse kõneviisi vorme, nimelt minevikulisi *nud-* ja *tud-*kesksõna kaudu edasiantud vorme näib XVII sajandi lõpu kirjapanekuis juba esinevat. Nii juhib M. Airila oma töös «Viron kielen oratio obliqua'sta» tähelepanu J. Hornungi grammatikas esitatud infinitiivi perfekti ja pluskvamperfekti vormidele nagu *ollewa olnud*.⁴ J. Hornung esitab tõepoolest oma pööramistabelis sellised infinitiivi preteeritumi vormid, nagu *ollema sanud, saand* ehk *ollewa sanud, saand* (lk. 77), *ollema sadud, peetud* ehk *ollewa sadud, peetud* (lk. 80), *ollema* ehk *ollewa kustutanud* ehk *kustutand* (lk. 82). Et nende vormide juures lausenäited puuduvad, siis on raske nende põhjal otseselt väita kaudse kõneviisi olemasolu. Küll aga teeb *ma-*infinitiivi või oleviku kesksõna vormi esinemine koos mineviku kesksõnaga võimalikuks, et siin on tegemist kaudse kõneviisi preteeritumi vormidega.

XVIII sajandi grammatikud ei tunne selliseid liitvorme, mida võiks pidada kaudse kõneviisi väljenduseks. Lauselühendusliku oleviku partitsiibi esitavad nad osastavakujuliselt. Anton Thor Helle toob näitena sellised konstruktsioonid, nagu *ta ütleb ennast karjatse ollewa d; ei ta ütles ennast so sullast ollewa d* ja ka *ta ütles ennast ollewa d karjane*, juhtides viimase lause puhul tähelepanu sõnade järjekorrale.⁵ Samasugused on ka A. W. Hupeli näited: *ei nemmad ütles ülestousmist ollewa d*⁶, *nemmad mõtlesid ennast waimo näggewa d*.⁷ Selle aja lõuna-eeesti grammatikates antakse lauselühenduslik oleviku partitsiip samuti osastavas, näit. J. Chr. Clare käsikirjalises grammatikas *tema ütles henda Perremehhe ollewa t*⁸ või Hupeli grammatika lõuna-eeesti osas *sinna näet inimissi ärra koolwa t*.⁹

³ Teatavasti kasutatakse saksa keeles kaudse kõne edasiandmiseks just konjunktiivi. Vrd. W. Jung, Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig 1968, lk. 241 jt.

⁴ M. Airila, Viron kielen *oratio obliqua*'sta, Helsinki 1933, lk. 7.

⁵ A. Thor Helle, Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732, lk. 69. — Samasuguseid konstruktsioone kasutab Helle ka oma piiblitõlkes.

⁶ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, Riga und Leipzig 1780, lk. 88.

⁷ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau 1818, lk. 134.

⁸ J. Chr. Clare, Cellarius Esthonicus—Germanicus oder Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache, 1730. Käsikirja lõpus grammatikaosas, lk. 47. Käsikiri ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade kogus MA 33.

⁹ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre 1818, lk. 139.

Kaudse kõneviisi seisukohalt pakuvad huvi mõningad näited XVIII sajandi algusest pärinevas S. H. Vestringi käsikirjalises eesti-saksa sõnaraamatus. Nii võib *nud*-kesksõna pidada kaudse kõneviisi mineviku vormiks järgmistes rahvapärastes lausetes: *Läinut Issandat Emmandat mollemad wälja* (lk. 87), *Nemmad sanud ommad riistad Tulle seest wälja* (lk. 132), *Temma tousnut ikka päle We* (lk. 171).¹⁰ Kuigi mainitud lausete saksakeelses tõlkes on tarvitatud kindlat kõneviisi, tuleks siin nii lausetes esinevast sõnade järjekorrast kui ka sisust lähtudes oletada siiski kaudse kõneviisi vorme, sest on ju rahvajuttudeski *nud*-kesksõnaga algavates lausetes kesksõna ikkagi kaudse kõneviisi vormiks.

Nagu selgub, et käsitle varasemad eesti keele grammatikad otseselt kaudset kõneviisi. Ometi oli kirikukirjanduses kaudse kõneviisi tähenduses tarvitusele tulnud saksapärane *pidama* abil moodustatud konstruktsioon, näiteks piiblitõlkes 1739: *Ja ta ütles: Wata ma ollen kuulnud, et Egiptusses peab wilja ollema; minge siinna alla ja ostke meile seält, et meie jääme ellama, ja mitte ärra ei surre* (1. Moos., 42, 2).¹¹ Seoses potentsiaali käsitlusega vihjab sellele konstruktsioonile ka Hupel, kes märgib, et konstruktsioon *piddi ollema* kui arusaadavam esinevat juba 1729. a. uue testamendi 2. trükis.¹²

2

Lähemalt käsitletakse kaudse kõneviisi vorme möödunud sajandi esimesel veerandil H. Rosenplänteri «Beiträge's». Nimelt esitab Rosenplänter oma ajakirja II vihikus (1813) kirjutises «Vielleicht hat der Ehste auch ein *Praesens conjunctivi?*» küsimuse, kas ei esine ka eesti keeles saksa konjunktiivi olevikule vastavat vormi. Lähtudes A. Thor Helle grammatikas esitatud potentsiaalivormist *olle 'mag sein', ehk olle 'es mag oder kann wohl sein'*¹³ olevat Saaremaa Jaani koguduse pastor Hoffmann¹⁴ avaldanud arvamust, et see olevat senini tähele panemata jätud konjunktiivi oleviku vorm. Hoffmanni soovil esitab Rosenplänter küsimuse eesti keele tundjatele lahendamiseks, ühtlasi avaldades ka Hoffmanni tähelepanekud selle vormi esinemise kohta. Nimelt on Hoffmann märganud, et kui eestlane tahab kellegi kohta öelda, et see olevat haige, siis tarvitavat eestlane väljendust *temma*

¹⁰ S. A. Vestring, Lexicon Esthónico Germanicum. Käsikiri TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

¹¹ Konstruktsioon *peab olema* 'olevat' on levinud nii eesti kirjakeeles kui murdeis; samal kujul esineb see ka saksa keeles, vrd. Wörter und Wendungen, Leipzig 1962, sollen 4, näit. er soll sechs Sprachen sprechen 'ta kõnelevat kuut keelt' ehk 'ta peab kuut keelt kõnelema'.

¹² A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, 1818. lk. 65.

¹³ T. Thor Helle, *op. cit.*, lk. 55.

¹⁴ C. F. Hoffmann (1775—1817), Rosenplänteri kaastööline, vaimulik kirjanik.

olle haige. Samasugune senistes grammatikates puuduv vorm esinevat ka teistest verbidest, kuigi harvemini, näiteks kõneldavat *peab teggema* asemel *tehje*, *peavad seisma* asemel *seiste*, *peab minnema* asemel *minne*. Saaremaal olevat selline vorm harilik.¹⁵

Kahjuks ei leidnud aga Rosenplänteri üleskutse selle vormi esinemuse lähemaks jälgimiseks küllalt tähelepanu. Märkida võib ainult üht teadet «Beiträge» III vihikus (1814), milles keegi —1—, keda Rosenplänter peab heaks eesti keele tundjaks, ütleb kaudse kõneviisi vormide kohta järgmist: «*tehje, seiste, minne* asemel kõneldakse suuremal osal Eestimaast *tehja* ehk *tehma, seista, minna*, ja mitte ainult siin antud tähenduses, vaid ka siis, kui jutustatakse millestki kui tõeliselt sündinust».¹⁶ Arvatavasti tuleb seda seletust mõista nii, et *da*-infinitiiv esineb nii infinitiivi kui kaudse kõneviisi tähenduses. Sellega piirdubki kaudse kõneviisi käsitlus sel ajajärgul.

«Beiträge's» ei leidu aga mitte ainult esimene kaudse kõneviisi vormide käsitlus, vaid siin esitatud keelenäidetes kohtame ka mõningaid kaudse kõneviisi tarvitamise juhtumeid. Nii leiame kaudse kõneviisi vorme «Beiträge» XVI vihikus toodud murdetekstis, mis on kirjutatud Kodavere murrakus. Meid huvitav tekstikatkend on järgmine: «*Kas luggiad lasti jo lasti? Tõene* (i. e. der Prediger) *ei pea laskma; õlla weel nädal tõene! Wai se kassinaga rahhul onne; enne neid lasti ei lasta, kui kõik se kattekesmus peän onne; wai meie suggune soab tedda ni ussinaat pähhä. Ööldasse uut soama; agga se peab õige suur õllema ja hirmus palju wärssä õllewa temma sidden... Mes need rohhod awwitawad! Toster tulnud elä õsto mõisa; soab õmmeti minna; muido tulleb kurri luggu, kui ma en lä*».¹⁷ Nagu selgub, on kaudset kõneviisi siin edasi antud 1) verbi *pidama* abil (*ei pea laskma* 'ei laskvat'), 2) *da*-infinitiiviga (*õlla* 'olevat'), 3) oleviku kesksõna omastava abil (*õllewa* 'olevat') ja 4) minevikus *nud*-kesksõna abil (*tulnud* 'olevat?/ tulnud'). Seega on tolleaegses murdekeeles olnud tarvitusel peaaegu kõik samad kaudse kõneviisi vormid, mida kohtame tänapäeva murreteski. Huvitav on seejuures tähele panna, et nendes rahvajuttudes, mis sakslased on kirja pannud, ei esine infinitiivi ega partitsiibi varal edasi antud kaudset kõneviisi, vaid neis tarvitatakse *pidama* abil moodustatud konstruktsioone.

O. W. Masing, oma ajajärgu parim eesti keele tundja, tarvitab küll väga rohkesti lauselühenduslikke partitsiipe (näit. *arwas ja ütles rukkid ollewad, ütlesite ka nende kirjad nenda pohja ullatawad*. Ehnstische Originalblätter, 1816, lk. 2), kuid püüab vältida partitsiibi tarvitamist kaudse kõneviisilise öeldisena. Ta

¹⁵ Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache, zweites Heft, Pernau 1813, lk. 76—77.

¹⁶ Beiträge III, 1814, lk. 100.

¹⁷ Beiträge XVI, 1822, lk. 165.

kaalub küll küsimust, kas tuleb kirjutada *ollewat* või *ollewad*¹⁸, kuid leiab, et väljendus *kes surnud olla d* on murdeline ja selle asemel tuleks ütelda *kes surnud peält kül näitmas*.¹⁹ Viimane märkus võiks olla mõnevõrra võtmeks, miks kaudse kõneviisi vorme ei esine Masingu ja teiste tema kaasaegsete kirjutistes. Tõenäoliselt peeti neid murdeliseks ja kirjakeeles ebasoovitavaks.

3

Pööre suhtumises kaudsesse kõneviisisse toimus alles sajandi teisel poolel, rahvusliku kirjakeele kujunemise ajastul. Nüüd hakati kord-korralt ikka kriitilisemalt suhtuma endisesse kirikukirjanduse keelesse, hakati ikka enam ja enam rõhutama keele rahvapärasust. Suhtumise muutumine kirjakeelesse ei avaldu ainult võitluses vana kirjaviisi vastu, vaid see kajastub ka möödunud sajandi teise poole kirjakeele üldises tarvituses. Hüljatakse nii mitmedki varemalt tarvitatud vormid ja tuuakse rahvakeelest lähtudes uusi elemente kirjakeelde. Üheks selliseks uueks vormiks, mis sel ajajärgul kirjakeeles tarvitusele tuleb, on kaudne kõneviis. Seda märkavad nüüd ka grammatikud.

E. Ahrens oma grammatika vormiõpetuse osas ei tunne veel kaudset kõneviisi. Oma lauseõpetuses käsitleb ta varasemate grammatikute eeskujul ühelt poolt lauselühenduslikke partitsiipe või infinitiive, teiselt poolt esitab aga juba ka tõelisi kaudse kõneviisi vorme. Erinevalt eelmistest grammatikutest leiab ta, et lauselühenduslik partitsiip peab olema genitiivis, lauselühenduslik infinitiiv aga *ma*-tegevusnime vormis, näiteks *ma nägin hobuse mööda mineva* ehk *mine ma*.²⁰ Verbi *pidama* abil kaudse kõneviisi edasiandmist ei pea ta kõige sobivamaks, eelistades lause *sa oled öelnud, et sa pidi d lesk olema* asemel lauselühenduslikku konstruktsiooni *sa oled ennast öelnud lese oleva* ehk *ole ma*. Edasi toob ta näiteid selle kohta, kuidas eesti keeles mineviku kesksona varal võidavat edasi anda kaudse kõneviisi minevikku, näiteks lauses *räägivad, et peab võimatu haige olema: eile kõige pääva ajanud wõõraid juttusid, jä õhta vöetud keel suust ära (jäänud keeletumaks)*. Samas toob ta aga Knüpfferi materjalidest näiteid ka *da*-infinitiivi kujulise kaudse kõneviisi oleviku kohta, mis olevat eriti Läänemaal levinud. Sellised *da*-infinitiivid võivad lõppeda kas *a-* või *e-*ga, näit. *ütles, see olla tema käes, kaebas, mees ju a kanggeste; rääkis, et seal olla raske töö; laitis, mina olla küüras, rumala näuga; ütles, temal käi a lang-*

¹⁸ O. W. Masingu kiri H. Rosenplänterile 28. III 1824, samuti järgmine kiri.

¹⁹ O. W. Masingu keelelised märkmed lauluraamatu kohta 24. VII 1827. Käsikiri TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

²⁰ E. Ahrens. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil: Satzlehre, Reval 1853, lk. 121 jj.

getöbi peale, aga samuti ütles, ma süe vääga palju, mul olle koera suu; kaebavad, et mina peks neid.²¹

Ahrens nimetab kaudset kõneviisi konjunktiiviks. *da*-infinitiivilised kaudse kõneviisi vormid esinevad tal ainult kõrvallauseset, laiendades pealauses olevaid ütlemist või meelte tegevust märkivaid verbe, samuti kui lauselühenduslikud partitsiibid või infiniitivid. Kuusalus, kus Ahrens töötas, olevat need vormid täiesti võõrad ja tekitavat ainult naeru. Seega ei pea ka Ahrens, kes kaudse kõneviisi vormidega puutus kokku ainult Knüpfferi materjalide kaudu, kaudset kõneviisi kirjakeelseks.

Et möödunud sajandi 60-ndates aastates hakkas kaudne kõneviis eesti kirjakeeles levima, on hilisemad grammatikud seda juba lähemalt käsitlenud. Nii nimetab akad. F. J. Wiedemann oma keeleteaduse «Grammatik der ehstnischen Sprache» (1875) kõneviisi, mille abil teiste väljendusi kaudselt edasi antakse, relatiiviks.²² Ta näitab, et kaudse kõneviisi vormideks võivad olla nii oleviku kesksõna vormid (*tulevat* e. *tulevad, tuleva*) kui ka *da*- ja *ma*-infiniitiv (*tulla, tulema*), preteeritumis aga mineviku kesksõna vormid (*tulnud, murd. tulnuva*).²³ Seejuures vaatleb Wiedemann paralleelselt nii lauselühenduslikke kui kaudse kõneviisi vormidena esinevaid partitsiipe ja infiniitive, näiteks ühelt poolt lauseid *ma leidsin mehe terve ja tugeva olevat, oleva, olema; ta nägi ühe tule paistvat, paistva, paistma*, ja teiselt poolt lauseid *linnas olevat (oleva, olema, olla) külm tõbi lahti; sai kuulda, et seal üks tohter elavat jne.*²⁴ *ma*-infiniitivi kohta märgib Wiedemann, et see võib esineda samadel juhtudel kui *v*-kesksõna, näit. *ma arvasin neid vaesed olema*, kui ka *nenda olema katk siis jälle majasse saanud*.²⁵ *da*-infiniitiviline kaudne kõneviis olevat omane eelkõige läänepoolsetele murretele, kuid viimasel ajal olevat see hakanud ka kirjakeeles üldisemalt levima. *da*-infiniitiv kaudse kõneviisi vormina võivat esineda nii pea-kui kõrvallauses, näit. *olla need ühendud, siis võida loota, et vaenlased ei julgeda peale hakata; samuti andis mulle teada, et tema lähte juba vanaks, et tema ei saada enam üksi läbi mitte jne.* Et *da*-infiniitiviline vorm esineb nii personaalseis kui impersonaalseis lauses, siis ei tehtavat siin vahet, kuid võidavat moodustada ka selliseid impersonaalseid lauseid, nagu *paari päeva pärast oodata da teda tagasi*.²⁶

²¹ E. Ahrens, *op. cit.*, lk. 18.

²² Relatiiviks nimetas F. J. Wiedemann kaudset kõneviisi juba oma lõuna-eesti murdeid käsitlevas uurimuses «Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt» (1864), kus ta kaudse kõneviisi olevikuvormina esitab oleviku kesksõna partitiivi (*olevat*), minevikuvormina aga *nud*-kesksõna (*olnu*, mitmuses *olnuva*).

²³ F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, St. — Pétersbourg 1875, lk. 473 jj. (Wiedemanni keelenäited on antud lihtsustatud transkriptsioonis).

²⁴ Sealsamas lk. 460 jj.

²⁵ Sealsamas, lk. 448 jj.

²⁶ Sealsamas, lk. 443 jj.

Mineviku kesksõna tarvitamise kohta märgib Wiedemann, et see võivad esineda samuti kas lauselühenduslikus konstruktsioonis, näit. *ta kiitles ennast koolimata kõik õppind* (e. *olevat õppind*) või teiselt poolt kaudse kõneviisiliste vormidega lauses, nagu *üks soldat olevat põgenema saanud, ja teie olevat teda tondiks pidanud* või *siis tehtud üks lahti, lastud minna*. Kaudse kõneviisi aegade kohta arvab Wiedemann, et n u d -kesksõna lauses *teine ju tulnud koju* väljendavat kas imperfekti või perfekti, kui aga tahetavat tarvitada pluskvamperfekti, siis tulevat lisada abiverb *olnud*: *teine ju olnud koju tulnud*.²⁷

Nagu eelnevast selgub, on akad. Wiedemann esimesena oma grammatikas lähemalt analüüsinud kaudset kõneviisi. Ta on täiesti õigustatult kõrvutanud kaudse kõneviisi vorme vastavate lauselühenduslike konstruktsioonidega, aidates sel teel selgitada praeguste kaudse kõneviisi vormide kujunemist. Eesti murdeis esinevaist vormidest on Wiedemann pidanud olevikuvormina kõige kohasemaks partitsiibi osastavat (*tulevat*), kuid oma pööramistabelis toob ta relatiivi (s. o. kaudse kõneviisi) preesensivormidena *paluma, paluva, paluvat* ja *paluda*, asetades viimase ebasoovitava sulgudesse. Minevikuvormina esitab ta samas *nud*-kesksõna. Samad vormid toob ta ka eitavas kõnes.²⁸ Peale mainitute tunneb Wiedemann ka *pidama* abil moodustatud kaudse kõneviisi konstruktsioone, näit. *kaebas, et pea pidi valutama*.²⁹

F. J. Wiedemannile järgnevad eesti päritoluga keelemehed suhtuvad erinevalt kaudsesse kõneviisisse. Täiel määral Wiedemanni jälgedes käib J. Nebocat oma eesti keeleõpetuses «Kündja» (1884), kus ta kaudset kõneviisi nimetab *tagakordamisviisiks*.³⁰ J. Hurt lõunaestlasena näib pooldavat *vat*-tunnuselisi kaudse kõneviisi vorme, nagu võib järeldada tema keeletarvitusest (vrd. näit. *Selle läbi väga julgeks saanud, saatsivad nemad igale poole Eestimaale sõnomed ja lasivad kuulutada, nemad olevat Riia piiskopi kõige tema sõaväega vangi võtnud*, Eesti Postimehe Lisaleht 1871, lk. 95). M. Veskel aga näib puuduvat kindel seisukoht kaudse kõneviisi tarvitamises. Tal on paralleelselt nii *da*-infinitiivi kui ka *vat*-partitsiibi kujulisi vorme, näit. *Mitte ei olevat «poja» võinud sõna muutest «poeg» tulnud olla; «poea, aea» kirjutamisel ei olla mingisugust põhja* (Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877, lk. 41). Lisaks eelmistele leidub tema «Eesti keele healte õpetuses» (1879) isegi *ma*-infinitiivi kujulist kaudset kõneviisi, näit. *Vii-*

²⁷ F. J. Wiedemann, *op. cit.*, lk. 464.

²⁸ Sealsamas, lk. 481, 483.

²⁹ Sealsamas, lk. 488.

³⁰ J. Nebocat, «Kündja» Eesti keeleõpetus, Tartu ja Ria 1884, lk. 13.

mistest sõnadest (sõiman, vasstan jne.) ütleb tema, et neil sisemiste healte muutust ei olemagi (lk. 82). Seesugune ebaühtlus kaudse kõneviisi tarvitamises sõltub ka sellest, et M. Veske ei pea kaudset kõneviisi üldse omaette kõneviisiks, vaid peab selliseid vorme kõnekäändudeks. Sellepärast ütleb ta oleviku kesksõna käsitlusel *tule-vat* vormi puhul: «Siia tuleb sõnavormi poolest ka kõnekäänd, «tema olevat haige» arvata».³¹ Samuti ütleb ta *ma*-infinitiivihise kaudse kõneviisi vormi kohta: «Kas kõnekäändus «tema tulema täna meile» (= tema tulevat) sõna «tulema» genitiv, infinitiv või illativ on, ei ole mull veel mitte koguni selgeste arusaadav...».³² Tegelikult tarvitab aga M. Veske kõige rohkem *da*-infinitiivi kujulist kaudset kõneviisi, kuid *da*-infinitiivist kõneldes ei puuduta ta lähemalt selle tarvitamist. Nii jätabki M. Veske lahtiseks, missugust vormi nende «kõnekäändude» puhul tuleks eelistada.

Üksikasjalikumalt käsitleb kaudset kõneviisi oma grammatikas 1884. a. K. A. Hermann. Tema nimetab seda *ebakoheseks kõneviisiks (oratio indirecta)*, märkides, et kaudne kõneviis on vastandiks teistele kõneviisidele, mis märgivad otsest tegevust. Hermann pooldab kaudse kõneviisi oleviku vormina *da*-infinitiivi, kuid peab lubatavaks ka oleviku kesksõna ainsuse osastavat (mina *paluvat*, mind *palutavat*) ja isegi *ma*-infinitiivi (mina *paluma*), minevikus aga *nud*- ja *tud*-kesksõna (mina *palunud*, mind *palutud*).³³ Verbide pöörämistabelis ta siiski kaudse kõneviisi vorme ei esita, jättes seega kaudse kõneviisi aegade küsimuse lahendamata. Hermanni terminit «ebakohene kõneviis» pooldab ka A. Grenzstein oma «Eesti sõnaraamatus» (1884).

Hermannist erineb oma seisukohtadelt H. Einer, kes oma «Lühikeses Eesti keele õpetuses rahvakoolidele» esitab ainult *vat*-tunnuselise kaudse kõneviisi oleviku. Tema nimetab kaudset kõneviisi kahtlevaks kõneviisiks ja põhjendab oma seisukohta järgmiselt: «Kahtlev kõneviis (*modus relativus*) nimetab üht tegevust, mida rääkija mitte kindlasti ei arva teadvat ja mille üle ta sellepärast kahtleb».³⁴

Oma grammatika pöörämistabelis esitab ta esmakordselt kogu kaudse kõneviisi vormistiku.

	Tegevik	Tehtavik
Olevik	paluvat	palutavat
Minevik	palunud	palutud
Täisminevik	olevat palunud	olevat palutud

³¹ M. Veske, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu 1879, lk. 72.

³² Sealsamas.

³³ K. A. Hermann, Eesti keele Grammatik, Tartu 1884, lk. 99.

³⁴ H. Einer, Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele, Tartu, 1885, lk. 37.

Enneminevik
Tulevik

olnud palunud
saavat paluma

olnud palutud
saavat palutama³⁵

Samasugused vormid esitab H. Einer ka oma hilisemas täielikumas «Eesti keele õpetuses koolidele», ainukese erinevusega, et ta siin lubab olevikus tarvitada *paluvat* kõrval ka vormi *paluda*³⁶, mis oli levinud selleaegses kirjakeeles. Nagu siit selgub, on Einer oma grammatikas esitanud kõik võimalikud kaudse kõneviisi vormid, hoolimata sellest, et näiteks eitava kõne liht- ja enneminevik kindlas ja kaudses kõneviisis täiesti kokku satuvad (*ei palunud, ei palutud; ei olnud palunud, ei olnud palutud*). Et Einer oma grammatikais eelistas *vat*-tunnuselisi vorme, on seletatav murde mõjuga, sest Einer oli pärit Lõuna-Eestist ja töötas kauemat aega õpetajana Valgas. Tõenäoliselt tänu Einerile hakkasid *vat*-tunnuselised vormid kirjakeeles enam levima.

4

Käesoleva sajandi algul leidis H. Eineri pöörastabel ka teiste koolimeeste poolehoidu. Nii pooldavad ja eelistavad *vat*-tunnuselist «kahtleva kõneviisi» olevikku oma õpikuis M. Kampmann³⁷ ja A. Jung³⁸, põhja-eestilist *da*-infinitiivi kujulist aga E. Peterson.³⁹

Mõnevõrra erinev eelmistest käsitlustest on J. Jõgever seisukoht. Oma varasemates keeleõpikutes arvas Jõgever, et kaudse kõneviisi puhul ei ole üldse tegemist kõneviisiga, vaid kõnega. Hermannile toetudes vastandab ta otsekohesele kõnele ebakohese kõne (*oratio obliqua*), «mis ütleb, et keegi ainult kuulu jutu järele midagi tegevat, ehk mitte tegevat». Seejuures olevat ebakohese kõne väljendid mõnevõrra elliptilised, sest nende puhul tulevat juurde mõelda «kõneldakse et», näit. (*kõneldakse et*) *tema paluvat* (ehk *paluda*).⁴⁰ Kaudse kõneviisi aegade küsimuses ei ole Jõgever kindel: varasemates grammatikates arvab ta, et «ebakoheisel kõnel» on kaks aega, olevik ja minevik, hilisemates «Eesti keele grammatikates» aga jõuab ka Jõgever samale seisukohale kui Einer, et kaudsel kõneviisil on kolm minevikulist aega: lihtminevik (*kutsunud, kutsutud*), täisminevik (*olevat kutsunud, olevat kutsutud*) ja enneminevik (*olnud kutsunud, olnud e. oldud kutsutud*).⁴¹ Kaudse kõneviisi *vat*-vormide käsitlusel toetub Jõgever Wiedeman-

³⁵ H. Einer, *op. cit.*, lk. 34—36.

³⁶ H. Einer, Eesti keele õpetus koolidele, Tallinn 1905, lk. 62—63.

³⁷ M. Kampmann, Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks. Praktiline grammatika. Teine täiendatud trükk, Viljandi 1905, lk. 58—59.

³⁸ A. Jung, Emakeele õpetus ja kirjalikud harjutused Eesti alguskoolidele, Tartu 1907, lk. 35—36, 42—44.

³⁹ E. Peterson, Algharjutused. Teine täiendatud trükk, Tallinn 1907, lk. 96.

⁴⁰ J. Jõgever, Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele, Jurjev 1904, lk. 107—108; vrd. ka Lühike Eesti keele õpetus koolidele, 1907, lk. 47.

⁴¹ J. Jõgever, Eesti keele grammatika, II aasta, Tartu 1920, lk. 55.

nile, kõrvutades lauselühenduslikes lauseis esinevaid *vat*-vorme samasuguste vormidega kaudse kõneviisi olevikus. Primaarseks peab ta seejuures lauselühenduslikku *vat*-vormi, arvates, et isegi sel korral, kui lauses *vat*-vorm on muutunud öeldiseks, on algne ütlemit või meelte tegevust märkiv verb juurde mõeldav.⁴²

Vastupidiselt Jõgeverile toetub H. Põld oma «Eesti keeleõpetuses» E. Ahrensis ja M. Veskest lähtuval seisukohale, et kaudse kõneviisi olevikus tarvitatavad kesksõnalised või tegevusnimelised vormid (*-vat*, *-da*, *-ma*) ei ole üldse mingiks eri kõneviisiks, vaid on erisuguste konstruktsioonide liik. Sellepärast ei kõnele H. Põld oma grammatika vormiõpetuse osas kaudsest kõneviisist üldse. Küll aga peatub ta neil oma lauseõpetuses, kõneldes lühendatud sihitislausete puhul «kanduvast ütlusviisist», mis võib esineda vastavates vormides.⁴³

H. Põllu seisukohti jagab suurel määral ka K. Leetberg. Tema «Eesti keele grammatika» (1921) vormiõpetuse osas puudub samuti kaudne kõneviis. Oma «Eesti lauseõpetuses» (1925) aga käsitleb ta «Kaudse kõne» puhul juhtumeid, kus infiniitne verbivorm (partisiip või infiniit) muutub finiitseks, näidates, et see muutus on tekkinud omapärase kontaminatsiooni tulemusena, kus kahest lausest *ütles, et vend magab* ja *ütles venna magavat* on tekkinud «poolviltuse predikaadiga» kaudset kõnet väljendav lause *ütles, vend magavat. vat-* abil moodustatud kaudsel kõnel olevat neli aega (vend *olevat* haige, *olnud* haige, *olevat olnud* haige ja *olnud* haige *olnud*), *da-* abil saadud kaudsel kõnel aga ainult preesens ja perfekt (Jaan *olla* haige, *olla* haige *olnud*).⁴⁴

Tegelikus keeletarvituses oli möödunud sajandi lõpul ja ka käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel ülekaalus veel *da*-infinitiivi kujuline kaudse kõneviisi olevik, kuigi selle kõrval tarvitati ka *vat*-tunnuselisi vorme. Et sagedasti nii *da*- kui *vat*-tunnuselise vorm paralleelselt esinesid, siis tekkis küsimus, kas ei ole neil vormidel erinevaid tähendusfunktsioone. Nii märkis J. V. Veski, et *vat*-vormi tarvitatavat peamiselt refereerimisel, *da*-vormil olevat aga kuulujutu varjund.⁴⁵ Kaudse kõneviisi tarvitamise küsimus oli kõne all ka III keelekonverentsil 1910. a., kus lubati kaudse kõneviisi olevikus tarvitada nii *vat*- kui *da*-tunnuselisi vorme (*kõneldi, tema olevat haige* ehk *tema olla haige*), lauselühenduslikes väljendites ainult *vat*-vorme (*nägin teda tulevat*) kummalgi juhul aga mitte enam *ma*-tunnuselisi vorme (mitte: *tema olema haige*).⁴⁶

⁴² J. Jõgever, Eesti keele grammatika, II aasta, Tartu 1920, lk. 54. 1933, lk. 31 jj.).

⁴³ H. Põld, Eesti keeleõpetus II, Lauseõpetus, Tallinn 1922, lk. 70—71.

⁴⁴ K. Leetberg, Eesti lauseõpetus, Rakvere 1925, lk. 79 jj.

⁴⁵ Vrd. E. Ahven, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900—1917, Tallinn 1958, lk. 113.

⁴⁶ Eesti kirjakeele reeglid. Trükki andnud Joh. V. Veski, Tallinn 1912, lk. 15.

«Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» (1918) ja «Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat» (1925) ei pea vajalikuks kaudse kõneviisi vorme normeerida, samuti ei käsitleta kaudse kõneviisi tarvitamist lähemalt Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnas. Kahekümnendates aastates ilmunud grammatikais aga pääsevad *vat*-tunnuselised kaudse kõneviisi vormid valitsema.

5

O. Looritsa «Eesti keele grammatika» (1923) asub kindlale seisukohale, et kaudse kõneviisi oleviku tunnuseks saab kirjakeeles olla ainult *vat*-vorm, mitte aga lohakale stiilile iseloomulik *ma-* või *da-*infinitiiv. Minevikuvormidest peab ta kohaseks tarvitada ainult perfekt, näit. *olevat tulnud*, tehes seejuures ühtlasi ettepaneku senise liitvormi asemel võtta tarvitusele murdeist tuntud *nuvat*-tunnuseline liitvorm, näit. *olnuvat, kirjutanutvat*, mis teatavasti on kirjakeeles ka mõnel määral poolehoidu leidnud.⁴⁷ Ilma *olema*-abiverbita kaudse kõneviisi vorme ta ei poolda, sest neid olevat raske eristada kindla kõneviisi vormidest (vrd. *ta sõitnud koju* — kas *ta on* või *olevat sõitnud koju*). Küll aga soovib ta *olnuvat* abil moodustatud pluskvamperfektivorme, näit. *Mees olnuvat lasknud*.⁴⁸ Vastupidiselt Looritsale arvab J. Aavik, et *nud*-kesksõna vormi võib väga hästi tarvitada kaudse kõneviisi lihtmineviku tähenduses, nagu see esineb meie muinasjuttudes. Seega on *ta sõitnud koju* imperfekti- ja *ta olevat koju sõitnud* perfektivorm. Aavik ei ole rahul ka Looritsa soovitusega tarvitada *ta mõttes, et see on* asemel *ta mõttes, see olevat*; Aaviku arvates on just Looritsa poolt soovitatud tarvitusviis saksapärase.⁴⁹

Kaudse kõneviisi vormidel peatub lähemalt ka Lauri Kettunen oma töös «Lauseliikmed eesti keeles» (1924). Lähtudes tegelikust keeletarvitusest esitab ta kaudse kõneviisi oleviku vormidena nii *da-* kui *vat*-vormid (*tulla, olevat*). Ta leiab, et nende infiniitsete vormide esinemine predikaadina on keeleajalooliselt seletatav. Nimelt on tema arvates *da*-infinitiivi kujulised kaudse kõneviisi vormid seostatavad varasemate potentsiaalvormidega, seega võiksid *olla, tulla* pärineda vormidest *olle, tulle* (varem: *olne, tulne*), mis esinevad veel finiiitsete vormidena rahvalauludes, lõuna-eessti murdeis (*olnes* 'vist on') ja sugulaskeeltes (sm hän *tullee*). *vat*-tunnuseline kaudse kõneviisi vorm aga on tekkinud lühenduse teel varasemast lauselühenduslikust konst-

⁴⁷ *nuvad*-vorme tarvitas juba C. R. Jakobson «Kooli Lugemise raamatus» II, 1875, lk. 177 jj.

⁴⁸ O. Loorits, Eesti keele grammatika, Tartu 1923, lk. 74, 75, 86.

⁴⁹ Joh. Aavik, Oskar Loorits: Eesti keele grammatika. — Looming 1924, nr. 8, lk. 632.

ruksioonist, kusjuures ütlemist või meelte tegevust märkiv verb on ära jäetud ja lauselühenduslik partitsiip on saanud öeldiseks, seega: *tema kuulukse tulevat* > *tema tulevat*.⁵⁰ Sellisele nihkumisele lause konstruktsioonis on ka varemalt viidatud ja see on täiesti usutav. Mõnevõrra ebakindlam on *da*-infinitiivilise kaudse kõneviisi seostamine potentsiaaliga, kuigi ka sellele on varemalt vihjatud.⁵¹ Seletamata on aga jäänud *ma*-infinitiiviline kaudne kõneviis.

E. Muuk oma «Eesti keeleõpetuses» I (1927) annab samuti kui enamik teisi hilisemaid grammatikaid kaudse kõneviisi oleviku ainult *vat*-tunnuselisena.⁵² Koos M. Tedrega koostatud «Lühikeses eesti keeleõpetuses» II (1930) antakse aga öeldise käsitluse puhul *vat*-tunnuselise vormi kõrval ka *da*-infinitiiviline kaudne kõneviis, mis tähendavat umbes sedasama. Märkuses aga lisatakse, toetudes J. V. Veskile, et *da*-tegevusnimelist öeldist tarvitakse lause kuulujutulisuse, väheusutava laadi rõhutamiseks (näit. *Kännuvere peremehel olla vakatäis kulda*), *vat*-tunnuselise aga siis, kui antakse edasi kellegi teise ütlus, ilma et selle sisus kaheldaks või seda väheusutavaks peetaks (näit. *Kirjanikul olevat uue teose käsikiri valmis*).⁵³ Sama raamatu järgmises trükkis (1931) aga loobuvad autorid sellest kaudse kõneviisi kahesuguse vormi tähendusliku eristamise vajadusest, säilitades süntaksis siiski ka *da*-infinitiivilise öeldise, mis tähendavat peaaegu sedasama mida *vat*-vorm (ta *käia* = *käivat*).⁵⁴ Mis puutub kaudse kõneviisi aegadesse, siis eristab E. Muuk oma pöörastabelis ainult kaks aega, oleviku (*elavat, elatavat*) ja täismineviku (*jolevat/ elanud, jolevat/ elatud*), kusjuures minevikus võivat ka *olevat* puududa.⁵⁵ O. Looritsa poolt soovitatud vorme *tulnuvat, läinuvat* peab Muuk põhimõtteliselt vastuvõetavaks, kuid et need ei ole veel leidnud laiemat levikut, ei pea ta vajalikuks neid lähemalt käsitleda.⁵⁶ «Väikeses õigekeelsussõnaraamatus» (1933) annab Muuk ainult *vat*-tunnuselise kaudse kõneviisi vormi.

Teised selleaegsed keeleõpikud, nagu T. Kibbari «Eesti keeleõpetuse konspekt» (Pärnu 1929), Fr. Puusepa «Eesti keele grammatika koolidele» (Tartu 1929), A. Vaigla «Eesti grammatika» (Tartu 1933), Kr. Kure «Eesti keele grammatika» I (Leningrad 1933), E. Muugi ja K. Mihkla «Eesti keskkooligrammatika ühes

⁵⁰ L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles, Tartu 1924, lk. 19 jj.

⁵¹ Vörd. Hupel, *op. cit.*, 1818, lk. 65; Beitr. II, 1813, lk. 76 jj.

⁵² E. Muuk, Eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus, Tartu 1927, lk. 102.

⁵³ E. Muuk, Lühike eesti keeleõpetus II. Tuletus ja lauseõpetus, Tartu 1930, lk. 59.

⁵⁴ E. Muuk, Lühike eesti keeleõpetus II, teine trükk, Tartu 1931, lk. 57.

⁵⁵ E. Muuk, Eesti keeleõpetus I, 1927, lk. 102; E. Muuk, Lühike eesti keeleõpetus I, 1928, lk. 110.

⁵⁶ E. Muuk, Eesti keeleõpetus I, 1927, lk. 103.

harjutustikuga» III (Tartu 1935), H. Jänese ja O. Parlo «Eesti keele grammatika ja harjutustik koolidele» III (Tartu 1936) joonduvad oma pööramistabelites nii tunnuse kui kaudse kõneviisi aegade küsimuses E. Muugi grammatika järgi. Ainsaks erandiks on A. Kase, A. Vaigla ja J. V. Veski «Eesti keeleõpetus ja harjutustik. Vormiõpetus» (Tartu 1936), milles nii nagu omaaegses H. Eineri grammatikas on kaudses kõneviisis märgitud niisama palju aegu kui kindlas kõneviisis, kuigi täielikku vastavust kindla kõneviisiga ei saada esitada. Nii on siin antud küll olevikust ja täisminevikust kõik vormid nii jaatavas kui eitavas kõnes, kuid liht- ja enneminevikust on antud ainult jaatava kõne vormid (*palunud, olnud palunud*), sest eitava kõne vormid satuvad kokku kindla kõneviisi vastavate aegade eitava kõne vormidega (*ei palunud, ei olnud palunud*).⁵⁷ Ka Joh. Aavik pooldas varemalt nähtavasti kaudse kõneviisi nelja aega (vrd. O. Looritsa grammatika arvustust eespool), kuid oma «Eesti õigekeelsuse õpikus ja grammatikas» (1936) märgib ta samuti kui Muuk, et kaudsel kõneviisil on ainult kaks aega, olevik (*lugevat*) ja minevik (*olevat lugenud*).⁵⁸ *vat-* ja *da-*tunnuselise kaudse kõneviisi tarvitamise küsimuses kaldub Aavik selle poole, et *vat-* kõrval võiks kuulujutulise kaudse kõneviisi märkimiseks lubada ka *da-*infinitiivi kujulisi vorme.⁵⁹

6

Nõukogude ajajärgul on kaudse kõneviisi tunnuseks kujunenud ainult *-vat*. Aegade küsimuses ei ole aga ka nüüd veel täielikku ühtlust. Nii annab Kr. Kure oma «Eesti keele grammatika» I osas endiselt kaks aega: oleviku ja täismineviku,⁶⁰ veidi hiljem ilmunud A. Kase, E. Koffi, K. Kure, G. Laugaste, M. Tedre ja J. Valgma «Eesti keele grammatika VIII klassile» aga esitab jällegi neli aega, neist liht- ja enneminevik ainult jaatavas kõnes.⁶¹

Hilisemas N. Rummeli, J. Valgma ja E. Riikoja «Eesti keele grammatikas IX—IX klassile» on kaudsel kõneviisil jäänud järele kolm aega, nimelt olevik, liht- ja täisminevik, kusjuures lihtminevikuvormid on *lubanud, ei lubanud*, kuigi viimane on ka kindla kõneviisi lihtmineviku eitava kõne vorm ja õieti ainult see. Kaudse kõneviisi ennemineviku vormidest on siin loobutud.⁶² Samuti on

⁵⁷ A. Kask, A. Vaigla, J. V. Veski, Eesti keeleõpetus ja harjutustik. Vormiõpetus, Tartu 1936, lk. 105—108.

⁵⁸ Joh. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936, lk. 225.

⁵⁹ Sealsamas, lk. 149.

⁶⁰ Kr. Kure, Eesti keele grammatika I, Tallinn 1949, lk. 180, 182.

⁶¹ A. Kask, E. Koffi, K. Kure, G. Laugaste, M. Tedre, J. Valgma, Eesti keele grammatika VIII klassile, Tallinn 1951, lk. 154, 156, 157.

⁶² N. Rummel, J. Valgma, E. Riikoja, Eesti keele grammatika VIII—X klassile, Tallinn 1961, lk. 93.

sellest loobutud ka hilisemates trükkides (näit. 6. väljaanne 1966, lk. 53). Kõige viimases J. Valgma ja N. R Emmeli poolt väljaantud «Eesti keele grammatikas» on aga jälle tagasi mindud nelja aja juurde (*lugevat, lugenud, olevat lugenud, olnud lugenud*).⁶³ E. Vääri oma «Eesti keele õpikus keskkoolile» (1968) on tagasi läinud N. R Emmeli, J. Valgma ja E. Riikoja õpikus esineva kolme aja juurde, loobudes enneminevikust ja pidades kindla kõneviisi lihtmineviku eitava kõne vorme kaudse kõneviisi vormideks.⁶⁴ Õnneks on autor oma raamatu 1969. a. väljaandes loobunud lihtminevikust ja piirdunud kahe ajaga, oleviku ja täisminevikuga.

Käsitledes viimaseid eesti keele grammatikaid ja nende meto-
doloogiat leiab M. Hint õigesti, et kaudse kõneviisi aegade küsi-
mus pole neis veel lõplikku lahendust leidnud. Tema arvates
kaudse kõneviisi vormistik tänapäeva eesti keele tegelikus tarvi-
tuses ja eesti keele grammatikais ei ühti. Kui kindlas kõneviisis
on küll neli aega, siis ei tarvitsevat neid olla kaudses kõnes nii-
sama palju, pealegi olevat kõik kaudse kõneviisi minevikuvormid
täenduselt väga lähedased ja vastastikku peaaegu alati või isegi
alati asendatavad.⁶⁵ Viimase väite paikapidavus on siiski mõneti
kaheldav.

7

Nagu eelmisest nähtub, on eesti keeleteadlased ja grammati-
kud korduvalt käsitlenud kaudset kõneviisi, kuid lõplikele seis-
kohtadele pole isegi kaudse kõneviisi aegade küsimuses jõutud.
Kokkuvõttes võib siiski mõnesuguseid üldtulemusi esile tõsta.

Kõigepealt selgub juba varasematest käsitlustest, et kaudse
kõneviisi oleviku vormide lähtekohaks võisid olla lauselühendus-
likud kesksõnalised või tegevusnimelised konstruktsioonid, kus
seoses ütlemist või meelte tegevust märkivate verbidega tarvitati
sihitisliku kõrvallause asemel konstruktsiooni, milles kõrvallause
õeldis on kas oleviku partitsiibi vastavas käändes või infinitiivivormis.
Selliseid lauselühenduslikke konstruktsioone võrdlevad juba
XVII sajandi grammatikud ladina *accusativus cum infinitivo*
konstruktsiooniga. Seega esinevad paralleelselt seda tüüpi laused,
nagu *lootsin, et sa hea mees oled ja lootsin sind hea mehe olevat*
(*oleva, olema*). Alles möödunud sajandil lisanduvad neile prae-
guse kaudse kõneviisi vormidega laused, seega siis tüüp *sa olevat*
(*oleva, olema, olla*) *hea mees*, mille puhul lauselühenduslik partit-
siibi- või infinitiivivorm on muutunud õeldiseks ja endine sihitis
saanud aluseks, ühes sellega muutunud kogu lause struktuur.

⁶³ J. Valgma, N. R Emmel, Eesti keele grammatika, Tallinn 1968, lk. 119.

⁶⁴ E. Vääri, Eesti keele õpik keskkoolile, Tallinn 1968, lk. 73.

⁶⁵ M. Hint, Eesti grammatikakirjanduse põhimõttelised ja konkreetsed probleemid. — Keel ja Kirjandus 1969, lk. 333.

Kui esialgu kaudse kõneviisi vormidena esitati paralleelselt nii oleviku kesksõna omastav ja osastav kui *ma-* ja *da-*infinitiiv (näit. Wiedemannil), siis möödunud sajandi lõpul hakati eelistama *da-*infinitiivi kujulisi kaudse kõneviisi vorme (Hermann), hiljem aga pääsesid valitsema lõuna-eestilised oleviku kesksõnast lähtuvad *vat-*vormid, mille eeliseks on, et neid saab tarvitada ka umbisikulises tegumoes (*laulvat* — *lauldavat*).

Teataval määral vaidlusküsimuseks oli, missuguses kõneviisis tuleb tarvitada öeldist sel korral, kui otsese kõne asemel tahtakse tarvitada kaudset kõnet. Mõned möödunud sajandi lõpu ja käesoleva alguse grammatikud, näiteks H. Einer ja H. Põld, nõudsid, et sel korral, kui otsene kõne muudetakse kaudseks, tuleb tarvitada kaudset kõneviisi.⁶⁶ Hilisemad autorid aga leidsid, et selleks pole mingisugust põhjust. Näiteks E. Muuk ja M. Tedre märgivad, et otseses kõnes olevale lausele *Peremees ütles sulasele: «Ma lähen koplisse»* vastab kaudses kõnes lause *Peremees ütles sulasele, et ta läheb koplisse*⁶⁷ (mitte: *minevat*). Sedasama rõhutab ka Joh. Aavik oma «Eesti keele õigekeelsuse õpikus ja grammatikas», pidades õigustatult kaudse kõneviisi tarvitamist niisugustes lausetes saksapärasuseks.⁶⁸

Kõige raskemaks küsimuseks on grammatikuil kuni tänini olnud kaudse kõneviisi aegade probleem. Põhiliselt on siin õieti kaks kontseptsiooni: ühed — alates H. Einerist — kõrvutavad kaudset kõneviisi kindla kõneviisiga, pidades kaudsele kõneviisile oma-seks samasuguseid ajasuhete märkimise võimalusi, kui need esinevad kindlas kõneviisis. Selle seisukoha poolt kõneleb asjaolu, et kui meil on võimalus kindlas kõneviisis märkida mitmesuguseid minevikulisi ajasuhteid, siis peaks see võimalus tõepoolest olema ka sel korral, kui tegevuse toimumise kohta on andmed saadud kaudselt, kuulduse teel teiste isikute kaudu. Osalt seesugune vastavus muidugi esineb, näiteks ennemineviku puhul on kõrvutatavad laused, nagu kindlas kõneviisis *Ta oli kirja juba läbi lugenud, kui talt andmeid küsiti*, ja kaudses kõneviisis *Ta olnud kirja juba läbi lugenud, kui talt andmeid küsitud*. Selliseid kaudse kõneviisi ennemineviku vorme kohtame ka rahvajuttudes, näit. *Kui vennad juba väga palju maad olnud üheskoos ära käinud ja ühe suure tee lahkme pääle saanud, ütelnud nad: «Meie oleme...»* (Eesti muinasjutud, Tallinn 1967, lk. 290).

Teiselt poolt aga on raskusi näiteks liht- ja täismineviku eristamiseks kaudses kõneviisis, sest — nagu on märganud juba varasemadki grammatikud — on raske tähenduslikku erinevust

⁶⁶ H. Põld, Eesti keeleõpetus II. Lauseõpetus, Tallinn 1922, lk. 71 jj.; H. Einer, Lühikene Eesti keele õpetus rahvakoolidele. Teine trükk, Jurjev 1894, lk. 67.

⁶⁷ E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II, Tartu 1931, lk. 110.

⁶⁸ Joh. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 149 jj.

märkida näiteks kaudse kõneviisi minevikuvormide *läinud* ja *olevat läinud*, *elanud* ja *olevat elanud* jne. vahel. Rahvajuttudes ja tavalises kõnekeeleski jäetakse minevikuvormis sagedasti sõna *olevat* ära, näit. *Vaene mees läinud kotiga koju. Kodus hüüdnud ta: «Kaks kotist välja!» Kohe tulnud suured raudnuia-mehed kotist välja ja tema kallale* (Sealsamas kogus, lk. 280). Lähtudes sellest, et liht- ja täismineviku vormide eristamisega on raskusi, on osa grammatikuid eesotsas E. Muugiga asunud seisukohale, et kaudsel kõneviisil on samuti kui tingival ainult kaks aega, olevik ja täisminevik, kusjuures täismineviku täielikuma vormi *olevat elanud* asemel võib esineda ka lihtsalt lühem *elanud* vorm. Selle seisukoha poolt kõneleb asjaolu, et nendes kahes ajas on vormistik täielik nii jaatavas kui eitavas kõnes, isikulises kui umbisikulisel tegumoes. Kui aga kindla kõneviisi eeskujul oletada ka kaudses kõneviisis nelja aega (*laulvat, laulnud, olevat laulnud, olnud laulnud*), siis saab eitavas kõnes siiski kõnelda ainult kahest ajast, olevikust ja täisminevikust (*ei laulvat, ei olevat laulnud*), sest teised võimalikud vormid (*ei laulnud, ei olnud laulnud*) on juba kindlas kõneviisis kasutusel. Sellepärast ongi vahest nende ajavormide tähendusest lähtudes õigem ütelda, et kaudsel kõneviisil on põhiliselt kaks aega, nimelt olevik ja täisminevik, kusjuures täismineviku puhul võib ka teatavas stiilis abiverb *olevat* ära jääda. Nendele kahele põhijale liitub kolmandana enneminevik, kuid see saab esineda ainult jaatavas kõnes. Põhjuseks, miks pole välja kujunenud lihtmineviku ja ennemineviku eitava kõne vormid, on asjaolu, et need vormid on vähese esinemissagedusega ja nende jaoks ei ole kujunenud välja vastavat eri vormistikku, sest kogu praeguse kirjakeele kaudse kõneviisi vormistik põhjeneb ju kesksõnadel (*laulvat, laulnud, lauldavat, lauldud*). Mõnevõrra täielikuma kujutluse kaudse kõneviisi vormistikust ja ja vormide tähendusest võib saada, kui jälgida kaudse kõneviisi vormide esinemist meie kirjakeeles ja murretes, kuid see ei mahu enam käesoleva kirjutise raamidesse.

ТРАКТОВКА КОСВЕННОГО НАКЛОНЕНИЯ В ЭСТОНСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Арнольд Каск

Кафедра эстонского языка

Резюме

Косвенное наклонение эстонского языка сравнительно позднего происхождения. Грамматики 17 и 18 веков его еще не знают. Впервые встречаются и обсуждаются эти формы в филологическом журнале «*Veitragē*» (1813, 1814). В литературный язык формы косвенного наклонения вошли лишь во второй половине прошлого века. Академик Видеман в своей грамматике эстон-

ского языка (1875) выяснил образование этих форм, сравнивая партиципиальные и инфинитивные конструкции с предложениями, где эти причастия или инфинитивы встречаются в качестве сказуемого, т. е. являются формами косвенного склонения. Последующие авторы старались выяснить, какие из этих форм причастия (*olevat, oleva*) или инфинитивов (*olla, olema*) лучше подходят для выражения косвенного склонения в литературном языке. В конце прошлого века предпочитались формы инфинитива на *-da* (*lugeda, olla*), в двадцатых годах настоящего столетия вошли в обиход формы причастия на *-vat* (*lugevat, olevat*). До последнего времени не было еще единого мнения относительно числа времен косвенного склонения. Можно все же констатировать, что косвенное склонение в литературном языке имеет в основном два времени: презенс (настоящее) и перфект (прошедшее результативное). Редко могут встречаться и утвердительные формы плюсквамперфекта (давнепрошедшее).

DIE BEHANDLUNG DER INDIREKTEN REDEWEISE IN DER LINGUISTISCHEN LITERATUR DER ESTNISCHEN SPRACHE

Arnold Kask

Lehrstuhl für Estnisch

Zusammenfassung

Die indirekte Redeweise ist in der estnischen Schriftsprache ziemlich spät entstanden. Die ältesten Grammatiker des XVII. und XVIII. Jahrhunderts kennen sie noch nicht. Nur im Anfang des vorigen Jahrhunderts wurden erstmalig die Formen der indirekten Redeweise in Rosenplänters «Beiträgen» (1813, 1814) behandelt. In der estnischen Schriftsprache wurden diese Formen erst in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts benutzt. Der Akademiker F. J. Wiedemann erklärt in seiner Grammatik der estnischen Sprache (1875) die Entstehung dieser Formen, indem er die Partizipial- und Infinitivkonstruktionen mit Sätzen vergleicht, in denen Partizipien und Infinitive als Prädikate verwendet werden. Die späteren Autoren behandeln die Frage, welche von diesen Partizipial- oder Infinitivformen (*olevat, oleva; olla, olema*) als Formen der indirekten Redeweise in die Schriftsprache eingeführt werden müßten. Im vorigen Jahrhundert wurden die Infinitivformen auf *-da* (*lugeda, olla*) vorgezogen, in den zwanziger Jahren des gegenwärtigen Jahrhunderts kamen die Formen der Partizipien auf *-vat* (*lugevat, olevat*) in den allgemeinen Gebrauch. Diskutierbar ist noch die Frage über die Zahl der Tempora, doch kann man konstatieren, daß die indirekte Rede hauptsächlich nur zwei Tempora, nämlich Präsens und Perfekt hat. Nur selten werden auch die behandelnden Formen des Plusquamperfekts verwendet.

SAAREMAA JALA-LIITELISTEST KOHANIMEDEST

Enn Koit

Eesti keele kateeder

Saaremaal on 9 *jala*-liitelist kohanime ja mõned sellised, milles praegu on *ja*- või *la*-sufiks või puuduvad mõlemad, kuid varem on esinenud *jala*. Kõnealune liide võib olla kujunenud 1) apellatiivi *jalg* omastava käände alusel; 2) agentnoomeni sufiksile *ja* kohta märkiva *la*-liite lisamisega; 3) sufiksile *ja* ning *la* ühendamise teel.¹

jala esinemine kohanimeses hakkab ulatuslikumalt kajastuma alles 16. ja 17. sajandi kirjapanekutes. Selle nähtuse põhjuseks ei ole siiski vastavaliiteliste nimede puudumine varasemal perioodil, vaid omaaegne ortograafia ei anna sõna häälikulist koosseisu kuigi täpselt edasi. Võib seepärast arvata, et näit. *Waldele* hääldati *valbijala, mitte aga *Valtala, nagu on oletanud L. Kettunen.² Järgsilpides on *ja* enamasti märgitud *e* või ka *i* abil (*Ohtja* — *Ohtes*, ka *Ochtis*; *Säädja* — *Sete* jm.). Samasugust märkimisviisi kasutab ka LCD (*Haljala* — *Halela*).

Järgnevas ülevaates peatutakse *jala*-liiteliste kohanime mõnel etümoloogiaprobleemidel.

1. *Anijala* (*anijala*), küla Kaarmal. Varasematest variantidest esitatagu järgmised: 1645 *Hanjelle* (RAKA 1:2:947, 61)³; 1654 *Hanny Jalg* (1:2:947,139); 1670 *Hanjalcck* (1862:1:10,12); 1667 *Hanniell* (310:1:427,34); 1676 *Hannigalla* (1192:1:111,6); 1689 *Hannijälla* (1291:2:1,1); 1690 *Hannigall* (1730:1:137,1); 1700 *Hanniala* (3151:2:1,8); 1709 *Hannigalli*

¹ H. Ojansuu, Suomalaista paikannimituskimusta, Turku 1920, lk. 52. Vrd. ka L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, II korjattu painos, Helsinki 1961, lk. 116 jj.

² J. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, Helsinki 1955, lk. 51.

³ RAKA — ENSV TA Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, numbrid järjekorras märgivad fondi, nimistut, säilitusüksust ja lehte. Edaspidi esitatakse ainult numbrilised kohaviidad.

(310 : 1 : 433,12); 1771 *Hanjalla* (11 : 1 : 592,12); 1789 *Anjala* (311 : 1 : 1028,133).

16. sajandil, kui Anijalga asutati mõis, kandis praeguse küla nime poole adramaa suurune veskitalu, mille juurde kuulus veel 1 üksjalakoht.⁴ *Hani*-tüvelistest nimedest toodagu veel *Anija* (Harju raj.) ja *Hanila* (Haapsalu raj.). Etümoloogiliselt näivad kõik kolm tüve sama algupära olevat. *Anija* esineb juba LCD-s (Hannæus, *ja* < *jōe). *Hanila* esmakordne kirjaanek pärineb 1224. aastast: *Hanhele*.⁵ Eespool märgitud ortograafilisi iseärasusi arvestades võime oletada, et tegemist on *jala*-liitelise sõnaga. Kahjuks puuduvad Saaremaa *Anijala* kohta 16. sajandist varasemasse aega ulatuvad variandid. Kuid on ilmne, et kõigi esitatud nimede aluseks on sõna *hani*⁶, mis on veel 18. saj. algul isikunimena kasutusel: *Seppa Hanij* (1291 : 2 : 1,107); *Kesla Hany Eva* (1291 : 2 : 1,106).

Struktuuri poolest on *Anijala* kõrvutatav Edela-Soome *Anijalaga* (1477 *Aniala*, 1552 *Anijala*⁷). Saaremaa ja Edela-Soome suhete põhjal võiks eeldada, et soome nimi on saaremaise algupäraga. Probleem kerkib seoses sõnaalgulise *h*-ga, sest *Ani* ja *Hani* pidid sel ajal olema erinevad sõnad, kui veel hääldati *h*-d sõna algul. Saaremaalgi on kohanimedid, milles esineb *Ani*, näit. 1642 *Aniste Hanß* (1 : 2 : 947,27). Võimalik, et soome *Anjala* hääldest ja ortograafiat on mõjustanud nimesari *Ano*, *Ania*, *Anottu*.⁸

2. *Antsjala* (*antsjala*), pere Kaarmal. 1789 *Hansialla* (311 : 1 : 102,82); 1790 *Hansjalla* (311 : 1 : 614,10).

Antsi on teatavasti vana läänemeresoome isikunimi. Saaremaal esineb see peale käsitletud toponüümi veel endise kihelkonna *Anseküla* nimes, mida kohalik rahvas hääldeb *ānsicūla*, Kaarmal on *Ansi* küla.

3. *Ardla* (*arvla*), küla Pöidel. 1234 *Horele*⁹, 1461 *Hardell* (1862 : 3 : 27,1); 1561 *Hordele*, *Hardele*¹⁰; 1627, 1630 *Herdell*, *Haridall*, *Hardiall*, *Karridall*¹¹; 1644 *Hardel* (1 : 2 : 950,25); 1645 *Hardiall* (1 : 2 : 947,45); *Hardjall* (311 : 1 : 92,284); 1786 *Hardjalla* (311 : 1 : 1047,214).

Horele on Saaremaa muistse kihelkonna nimetus, hilisem *Pöide*. Nime variantide võrdlemisel tuleb kõigepealt selgitada hää-

⁴ Saaremaa, maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus, Tartu 1934, lk. 503.

⁵ E. Bonnel, Russisch-Liwländische Chronographie. St. Petersburg 1862 lk. 42.

⁶ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 42, 87.

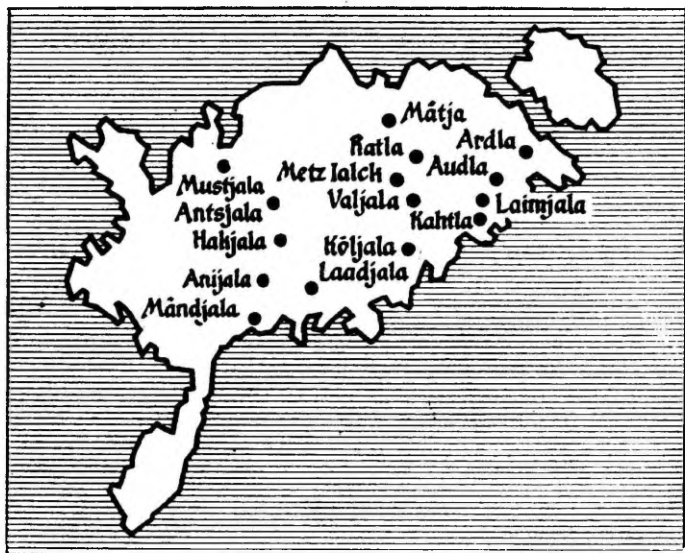
⁷ G. Hansen, Nylands Ortnamn I, Helsingfors 1920, lk. 3.

⁸ V. Nissilä, Vuoksen paikannimistö, Helsinki 1939, lk. 333.

⁹ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten I, Reval 1853, dok. nr. 139.

¹⁰ Saaremaa, lk. 698 jj.

¹¹ E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloo. — Ajalooline Ajakiri 1931, lk. 26.

likulised erinevused, nimelt esimese silbi $o \sim a$, samuti d hilisemates teisendites. Et vanades käsikirjades on a , e ja o sageli väga sarnaselt märgitud, on võimalik, et o tegelikult a -d tähistab; d aga peab olema juba nime algvariandis esinenud, sest tema tekimine ka siirdehäälikuna pole võimalik. Teiselt poolt on mõeldav *Hor*-i asendamine *Hard*-iga. Nii *Hore* kui ka *Hardo*¹² on esinenud isikunimedena. Kärjalal kannab praegu üks küla *Oremäe* nime; 1526. a. pärinevas läänistusürikus mainitakse külanimena *Horendal* Valjalas.¹³

4. *Audla* (*aùdla*), küla Pöidel, 1453 *Hauküll*¹⁴, 1464 *Hauküll* (310 : 1 : 540,3); 1561 *Howkulla*¹⁵, 1633 *Hawkill* (1862 : 3 : 58,14); 1681 *Hauckel* (3138 : 2 : 1,35) 1704 *Haukill* (308 : A1 : 6); 1741 *Haukjala* (3133 : 2 : 1,81), 1760 *Haudjala* (3133 : 2 : 1,95), 1786 *Audla* (311 : 1 : 1047,282).

Kohanimena või selle osana esineb *Hau*-, *Au*- Saaremaal suhteliselt sagedasti. Kaa *Aula*, 1408 *Hawel* (310 : 1 : 435,13); Khk 1791 *Hautaggune Maa* (311 : 1 : 668,7), Pöi 1778 *Haupa Nieth* (2072 : 3 : 388), milles *-pa* < ? *-pea*. Enamikus sellistest nimedest

¹² L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 52.

Vrd. ka J. W. L. Luce, *Wahrheit und Muthmaßung*, *Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel*, Pernau 1827, lk. 132.

¹³ Saaremaa, lk. 733.

¹⁴ Urkundenbuch XI, dok. nr. 300.

¹⁵ Saaremaa, lk. 700.

esineb aga ka *d*-element, mis vihjab sõnale *haud*. Khk 1797 *Haume Poeld*, *Haume Nied*, ka *Haude Nied*, kuid *Haudme Rand* (2072 : 3 : 57); neis *-me* < *-mäe*. Nimega *Haupa* võiks kõrvutada Khk *Audabe* (2072 : 3 : 74). Ülesaaremaaliselt on levinud *Auda*-, *Aude*-nimed. Khk 1825 *Auda Kopli efsine* (311 : 1 : 1038,291); *Aude Poeld* (2072 : 3 : 56); Kaa 1789 *Aude Augo Welly* (311 : 1 : 1028,68); Mus 1800 *Aude Saat* (311 : 1 : 1035,9); Praeguse *Auküla* nimetus Haljalas on L C D-s *Haudis*, 1306 *Haudes*, 1459 *Hawdes*, 1672 *Hauküla*, 1744 *Auküll*.¹⁶

Veel tuleks lähtevormina arvesse nimi *Hauka* (*haugas* : *hauka*), mis 17. ja 18. saj. on Saaremaal tavaline perenimi, kuid mida hiljem vormilt on mõjustanud apellatiiv *auk*. Toodagu mainitud nime esinemise kohta mõned näited. 1645 Krj. *Haukapex Michell* (1 : 2 : 947,274); Kaa 17. saj. II pool *Haukfou* (310 : 1 : 222,15); 1789 *Aucksaere allune Soo* (311 : 1 : 1028,68); Khk 1825 *Aukmetsa Maa* (311 : 1 : 1038,111); Mus 1731 *Sandla Aucko Matz*. (311 : 1 : 89,774); Ans 1791 *Auge allone Pöid* (311 : 1 : 567,37); *Auck Pöllud* (311 : 1 : 564,21). Isikunimena on *Auk* käibel veel 17. saj. *Jürna Auko Tochter Ann* (1192 : 1 : 11,144). Foneetiliselt on *Hauka* + *küla* (*Haukküla*, *Hauküla*) ootuspärane. *Hauta* ja *küla* ühendamisel oleks pidanud *t* säilima (vrd. näit. *Hathküll*). Kõike eespool öeldut arvestades oleks õigustatud *Audla* tüve sidumine nimega *Hauka*. *Hauk* ~ *Haud* on põhjendatud, sest kummalgi juhul on tegemist häälikuliselt koosseisult ja tähenduseltki lähedaste sõnadega.

küla > *jala* näib olevat toimunud vokaali muutuse tagajärjel, seega siis *ü* > *i* ~ *e*, mille ühe põhjusena tuleb arvesse sõna tähenduse tuhmumine. Tekkisid vormid **aukila* ~ **aukela*, millest selgesti eraldati *auk* ning *jala*-sufiksit meenutav **ila* ~ **ela* asendati vastava liitega. Hiljem on silp *ja* kadunud ja niiviisi kujunenud praegune *Audla*.

5. *H a k j a l a* (*akjala*), küla Kaarmal. 1453 *Hathkull*¹⁷; 1546 *Hackial* (310 : 1 : 427,22); 1617 *Hakiäll*¹⁸; 1645 *Hakiäll* (1 : 2 : 947,242); 17. saj. II pool *Hakjalk* (310 : 1 : 222,13); 1680 *Hackial* (1192 : 1 : 11,25); 1750 *Hackjäll* (311 : 1 : 92,1316).

Hathkull on vakuse nimetus, mis anti ühe vakusesse kuuluva küla järgi. Taani ajal jaotati kõnealune vakus kaheks ja kummassegi kuulus osa *Hakjala* külast.

Vaatlusaluse kohanime tänapäeva esinemust arvestades on teda võimalik tähenduse alusel ühendada üldnimega *hakkjalg* 'püsti asetatud viljavihkude hunnik' (ÖS). L. Kettunen ongi niisuguse seletuse esitanud.¹⁹ Kuidas aga on *Hathkull*-ist saadud

¹⁶ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 291.

¹⁷ Urkundenbuch XI, dok. nr. 300.

¹⁸ E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost, lk. 21.

¹⁹ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 52.

Hakjala? Ate, Aty, Atti, Hath, Hattu on vanad isikunimed.²⁰ *Hathkull*-i muutumisel *Hakjala*-ks peab arvestama järgmisi põhjusi: 1) *Hath* kadus nimepruugist ja enam ei käsitatud teda isikunimena ka kohanimedes, sõna nagu kaotas oma tähenduse; 2) kui sõnal puudub kindlat vormi eeldav, kõnelejatele arusaadav tähendus, võib häälikute kvaliteedis toimuda märgatavaid muutusi; 3) ligilähedane sarnasus mingi üldnimega (kõnealusel juhul *hakkjalg*) on kohanime muutumise põhjuseks rahvaetümoloogia alusel. Silmas pidades teiste sama konstruktsiooniga kohanimede muutmist (*Haukela* < *Haukjala*), on kõigiti ootuspärane ja võimalik *Hatkela* > *Hakjala*. Tundmata sõna on omandanud kindla tähenduse ja seega ka püsiva vormi.

6. *Kahtla* (*kaht'la*), küla ja endise mõisa nimetus Pöidel. 1453 *Cachtel*²¹; 1627 *Kachtiall*²²; 1644 *Kachtial* (1 : 2 : 950,25); 1683 *Kachtjalgk* (3138 : 2 : 1,82); 1682 *Kachtjallaft* (3138 : 2 : 1,82); 1683 *Kachtigallaft* (3138 : 2 : 1,36); 1692 *Kachtjalle* (3138 : 2 : 1,127); 1698 *Kacteal* (308 : 2 : 337); 1708 *Kachtjall* (1192 : 1 : 502,35); 1782 *Kachtla*.²³

Samatüveline kohanimi esineb veel Kihelkonnal: *Kahti* pere ja *Kahti* mets. 1645 *Kacthi* (1 : 2 : 947,163); 1795 *Soeba Kachte Metz* (2072 : 3 : 71).

Etümoloogiliselt kuuluvad tõenäoliselt samasse sarja laialt levinud *Kah*-tüvelised nimed. Esitatagu nendest mõned 17. ja 18. saj. pärinevad näited: Vee *Tanfe Kahha Koppel* (311 : 1 : 723,52); Kaa *Kahe Adam* (311 : 1 : 93,1485); Khk *Kahhi Pert* (3134 : 3 : 1,161); Pha *Kahama Hindrich* (1 : 2 : 947,251); Mus *Kahheste Hain* (3135 : 2 : 1,18) *Kahiste Risti Thomas* (311 : 1 : 92,498). *kahi* tähendab teatavasti 'jooki', saarte murdes aga 'musta värvi'.

Kahtla alusvorm eeldab isikunime *Kahtija*. *Kahti*, mis tuletuslikult võib olla agentnoomen: *Kahti* < *kahtja*. (Vrd. *Wied kahtma* 2) 'färben', *kahtja*, 'Färber'.)

7. *Kõljala* (*kõljala*), küla ja endine mõis Pühas.

1453 *Koldel*²⁴, 1594 *Koldigell* (1862 : 1 : 273,1); 1614 *Koldell* (1416 : 1 : 134,65); 1617 *Köldiall*, *Köldiell*²⁵; 1644 *Koldiel* (1 : 2 : 950,25); 1683 *Colljal* (3138 : 2 : 1,36); 1695 *Köldjall* (968 : 1 : 1^a, 96); 1696 *Köllgalle Külla* (311 : 1 : 697,1).

²⁰ Vrd. näit. V. Kiparsky, Ostseefinnische Personennamen aus lett-ländischen Sammlungen. — OES Aastaraamat 1936, lk. 247. H. Ojansuu, *op. cit.*, lk. 68.

²¹ Urkundenbuch, dok. nr. 300.

²² E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost, lk. 26.

²³ A. W. Hupe, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, III Band, Riga 1782, lk. 376.

²⁴ Urkundenbuch, dok. nr. 300.

²⁵ E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost, lk. 21.

Kohanime aluseks näib olevat isikunimi *Kõldi, Kõldu*.²⁶ *Kõldu*-nimeline koht on Haljalas, Rõuges on *Keldu* talu, varem kirjutatud *Kõldo*.²⁷

8. *Laadjala (lâdjala)*, küla ja endine mõis Kaarmal. 1522 *Laudel*²⁸; 1546 *Laudel*²⁹; 1617 *Ladiell*³⁰; 1645 *Ladiell* (1 : 2 : : 947,212) 1745 *Laudja isfand* (3151 : 2 : 1,49); 1758 *Ladjall* (1730 : : 1 : 58,82); 1789 *Laadjalla* (311 : 1 : 1028,74).

L. Kettunen peab *Laadjala* tuletamist võimalikuks verbi *laadima* tegijanimest, lisades võrdluseks Sõrve külanime *Laadla* ja soome perekonnanime *Laati*.³¹ Toponüümi varasemad vormid eeldavad siiski teist lähtekohta. Nagu näha, tuleneb *Laadjala* sõnast *laud*. Vastavate nimede esinemist jälgides jõuame järeldusele, et *laud*-tuletised on olnud käibel isikunimedena, muidu ei oleks põhjendatud nende laialdane levik. Kär 1702 *Lauua Metz* (311 : 1 : 668,41); Ans 1791 *Laudi Niete Pöld* (311 : 1 : 567,4); Jäm 1790 *Laudisfe Peld* (311 : 1 : 563,29); 1791 *Laudusfe Metz* (2072 : : 3 : 9). Kuusalus on *Laudissalu* talu. Sama algupära on vahest ka muistne isikunimi *Lautze*, mis ka Saaremaa toponüümikas on esindatud. Põi 1731 *Lautzille* (311 : 1 : 89,185); *Lautze Peld* (2072 : 3 : : 135); Kär 1789 *Lautze Heunamaa*.

9. *Laimjala (laimjala ~ laimela)*, endine vald, mõis, asundus Põidel. 1617 *Laydmel*³²; 1644 *Laydmel* (1 : 2 : 950,25); 1685 *Laimial* (3138 : 2 : 1,89).

L. Kettunen ühendab nime sõnadega *laim, laimama, laimima*.³³ Et ei ole arvestatud *laid*-tüve, ei saa mainitud tuletamist õigeks pidada. Nime esimene osa seostub sõnaga *laid*. Et *jala (la)* liitub tavaliselt isikunimele, on ootuspärane, et ka vaadeldava kohanime tüvena esineb isikunimi.³⁴ (Vrd. ka vana-saksa *Laido, Leidfrid*.³⁵) *laid*-tüvelisi toponüüme leidub kogu Saaremaal. Põi 1731 *Laidofe Jürgen* (311 : 1 : 89,137); 1786 *Laidima* (311 : 1 : : 1047,324); VII 17. saj. II pool *Laide Mart* (310 : 1 : 222,23), 1787 *Risti Laido Nasfu* (311 : 1 : 730,18) jt. LCD-s on *Laidusce*, hiljem *Laokülla*.

Kust aga pärineb *m* analüüsitava nimes? Muistsete isikunimede hulgas on selliseid, mis muutuvad nagu *ase* või *liige*, näit.

²⁶ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 20, 50.

²⁷ E. Varep, C. G. Rükkeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal, Tallinn 1957, lk. 61.

²⁸ E. Blumfeldt, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastast 1519—1522. — Ajalooline Ajakiri 1933, lk. 162.

²⁹ Ehst- und Livländische Brieflade, I Theil, I Band, Reval 1856, dok. nr. 1273.

³⁰ E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost, lk. 21.

³¹ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 54.

³² E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost, lk. 26.

³³ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 53.

³⁴ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 93.

³⁵ E. Förstemann, Altdeutsches Namenbuch II Band, Bonn 1912, vg. 9.

*Asse, Aseme; Haße, Haseme; Vychte, Vichtemas; Virthe, Virtheme*³⁶, *Vyree*³⁷, *Vyrumé*³⁸. Nime *Jootu* genitiiv on Saaremaal *me-line*; *Jootu : Jootme* (Pöi 1816 *Erma Ingel, Jotmes Tochter*). On võimalik, et ka *Laide* on kuulunud samasse tüüpi. Otsene tõestusmaterjal *Laide : Laidme* üldise esinemuse kohta puudub, aga mõnes *Laima*-nimes võiks see lähtekoht kõne alla tulla. Karjas on olnud *Laima Nieth* (311 : 1 : 626,4); Sõrves *Laima Heinama* (311 : 1 : 1023,139); *Laimas Welly* (311 : 1 : 569,14). (*Laima* < ? *Laidme*, *Laimas* < ? *Laidmeste*.)

10. [Metsjala], endine küla Valjalas.

1541 *Metz Ialck* (310 : 1 : 572,18), 1612 *Metziall* (1862 : 3 : 47,3), 1681 *Metzialift* (3138 : 2 : 1,1), 1683 *Metzialli* (3138 : 2 : 1,1), 1697 *Metzjalla* (3138 : 2 : 1,10), 1704 *Metzjala* (3138 : 2 : 1,125).

Kõnealusel kohanimel on *jala* tõenäoliselt sõna *jalg* genitiiv, sest esineb selliseid nimesid, milles *jalg* on märkinud 'maa-ala', näit. Sõrves 18. saj. *Sinni Põllu Jalg, Masfe Põllu Jalg*. Mis puutub *Metz Ialck*-küla asukohasse, siis teose «Saaremaa» järgi paikneb ta Pühas. 18. saj. lõpust pärineval kaardil (2072 : 3 : 243—1) aga Valjalas.

11. *Mustjala (muštjala)*, endise kihelkonna nimetus.

1453 *Mustell*³⁹, 1522 *Mustell*⁴⁰, 1645 *Mustell* (1 : 2 : 950,13). L. Kettunen peab võimalikuks tuletada nime apellatiivist *mustjalg*, mis on olnud ka isikunimeks.⁴¹ Arvestades aga teiste sama konstruktsiooniga kohanimede ortograafiat (*Koldel, Laudel, Woldel*), puudub meil alus selle oletuse tõestamiseks.

12. *Mändjala (mändjala)*, küla Kaarmal.

Nimi puudub ürikutes, selle asemel esineb 1645 *Mende Ninna* (1 : 2 : 947,185); 1700 *Mendinenna* (1291 : 2 : 1,46); 1726 *Mendina* (3130 : 2 : 1,2); 1799 *Mendina* (3132 : 2 : 3,663); 1833 *Mändina* (3130 : 2 : 3,258); 3-verstasel kaardil *Меньдина*.

Nime *Mändina* kujunemine on ilmne. Mis puutub praegusesse *Mändjalasse*, siis on usutav, et *Mändina* kõrval tekkis variant *Mändila, millest arenes *Mändjala*.

13. *Mätja (mätja)*, küla Karjas.

1555 *Mettel* (1862 : 3 : 37,4); 1617 *Mettill, Mettialg*⁴², 1639 *Mættiln* (1200 : 1 : 236,1); 1644 *Metküll* (1 : 2 : 950,25); 1645 *Met-tialg* (1 : 2 : 947,43); 1682 *Metial* (1862 : 3 : 70,47); 1690 *Mettijal*

³⁶ E. Stoebeke, Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems, Hamburg 1964, (nimeloetelu).

³⁷ E. Blese, Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas I, Riga 1929, lk. 320.

³⁸ Sealsamas, lk. 126.

³⁹ Urkundenbuch XI, dok. nr. 300.

⁴⁰ E. Blumfeldt, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle, lk. 123.

⁴¹ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 50.

⁴² E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost, lk. 21.

(3138 : 2 : 1,85); 1696 *Mettakülla* (3136 : 2 : 7,41); 1717 *Mettjall* (310 : 1 : 407,56); 1731 *Metja* (311 : 1 : 89,258).

Kuigi kõnealuse kohanime üksikud vormid meenutavad apella-tiivi *mätas*, on etümologiseerimisel vahest põhjendatum lähtuda muistsest isikunimest *Mete*, *Methe*, *Mety*; *Mette Melepeuwer*.⁴³

14. *Ratla* (*ra'tla*), küla Karjas.

1431 *Rattela* (310 : 1 : 572,27); 1444 *Ratil* 44; 1551 *Ratialck* (310 : 1 : 572,17); 1561 *Ratkül* (3101 : 302,2); 1564 *Rattküll* (310 : 1 : 423,64); 1680 *Rattijalck* (3138 : 2 : 1,82); 1715 *Rattjalle* (310 : 1 : 572,2); 1746 *Ratjalla* (3133 : 2 : 1,107).

Rat-tüvelised kohanimed on võrdlemisi laialdaselt levinud. Kär 1653 *Ratpex*, heinamaa nimetus, *pex* 'pääkses, oos' (310 : 1 : 222,12); Sörves 18. saj. lõpul *Rattes Niet* (2072 : 3 : 9), *Ratto Rand* (2072 : 3 : 16). E. Blese esitatud nimede hulgas on *Ratilly*.⁴⁵ Ka Edela-Soomes esineb samatüveline kohanimi: *Ratela* (1548 *Ratila*, 1556 *Rathila*, 1589 *Rattila*)⁴⁶.

L. Kettunen peab võimalikuks tuletada nime sõnast *rait* : *raidu* 'gross, kolossal, Koloss'.⁴⁷ Sõnade esimese silbi vokalismi erinevus teeb nende identsuse küsitavaks. Arvatavasti on koha-nime tüveks isikunimi *Rate*, *Rati* (vrd. ka vana-taani *Ratha*, *Rathi*)⁴⁸.

15. *Valjala* (*valjala*), endine kihelkond ja vald, praegune külanõukogu.

1227 *Waldia*⁴⁹, 1234 *Valdele*⁵⁰, 1522 *Woldell*⁵¹, 1782 *Waljalg oder Waljala kihelkond*.⁵² Lisatagu veel, et ka Kuramaal on esi-nenud kohanimi *Valjala*: 1397 *Waldyal*.⁵³ Vaadeldud kohanime tüveks on isikunimi *Valde*⁵⁴, *Valdi*.

Nagu esitatud ülevaatest võib järeldada, on Saaremaa *jala*-liitelistes kohanimedes sufiks erineval viisil kujunenud. Mõnes nimes tuleneb ta otseselt sõnast *jalg* (*Hakjala*, ? *Metsjala*), osalt

⁴³ E. Blese, *op. cit.*, lk. 209.

⁴⁴ Saaremaa, lk. 539.

⁴⁵ E. Blese, *op. cit.*, lk. 305.

⁴⁶ G. Hansen, *Nylands Ortnamn III*, Helsingfors 1924, lk. 872.

⁴⁷ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 50.

⁴⁸ O. Nielsen, *Olddanske Personnavne*, Kjøbenhavn 1883, lk. 74.

⁴⁹ *Origines Livoniae sacrae et civilis, sev Chronicon Livonicum vetus*, bearbeitet von A. Hansen, Dorpat 1849, lk. 308.

⁵⁰ *Urkundenbuch I*, dok. nr. 139.

⁵¹ E. Blumfeldt, *Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle*, lk. 164.

⁵² A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland III*, Riga 1782, lk. 383.

⁵³ P. Johansen, *Kurlands Bewohner zu Anfang der historischen Zeit. Baltische Lande, I Band*, Leipzig 1939, lk. 297.

⁵⁴ *Urkundenbuch I*, dok. nr. 285.

tuleb arvesse sufiksi komponentide kujunemine teatud analoogiate põhjal (*Mändjala, Audla*). Võimalik on ka *-la* liitumine tegijanimele (*Kahtla*). Ülejäänud juhtudel võiks kõne alla tulla liite kummagi komponendi kohafunktsioon (*Valde + ja + la*).

Jälgides praeguste või kunagiste *jala*-kohtade levikut ja paiknemist, ilmneb, et need puuduvad täielikult Saaremaa läänepoolsetes kihelkondades. Ühtegi *jala*-liitelist kohanime pole Ansekülas, Jämajas, Kihelkonnal ja Kärjal, kehva põllupinnaga kihelkondades. Nagu *la*-liitelised nimed, esinevad need aladel, mis on põlluharimiseks kõige soodsamad olnud ja seega kõige varem asustatud.⁵⁵ Kümnes vaatlusaluses kohas on varem ka mõis olnud, mis teatavasti ikka viljakamatele aladele rajati. Seegi asjaolu rõhutab vastava kohanimetüübi kõrget iga. Õeldu muidugi ei kehti mõnede hilisema algupäraga nimede kohta.

О ТОПОНИМАХ НА *-jala*, ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ НА ОСТРОВЕ СААРЕМАА

Энн Койт

Кафедра эстонского языка

Резюме

• В статье «О топонимах на *-jala*, встречающихся на острове Сааремаа» рассматривается этимология ряда топонимов, оканчивающихся на *-jala*. На Сааремаа отмечено 9 топонимов на *-jala* и несколько топонимов, у которых ранее наблюдалось *-jala*.

По происхождению *-jala* может быть формой генитива от слова *jalg* (*Hakjala, Metsjala*). Кроме того, оно может являться результатом присоединения суффикса «*-la*» к названию действующего лица (*Kahtjala < *Kahtja + la*) или же к слову с суффиксом «*-ja*», обозначающим место и присоединенным к названию лица (*Valjala < Vald + ja + la, Mätja < Mät + ja + la*).

Что касается этимологии рассматриваемых топонимов, то в большинстве случаев их начальной формой является название лица (*Anijala < Hani; Antsjala < Ansi; Ardlala < Hardo, Horde; Valjala < Valde*).

⁵⁵ Vrd. V. Nissilä, Suomalaista nimistöntutkimusta, Helsinki 1962, lk. 92.

ÜBER DIE IN SAAREMAA VORKOMMENDEN ORTSNAMEN MIT DEM SUFFIX *-JALA*

Enn Koit

Lehrstuhl für Estnisch

Zusammenfassung

In der Abhandlung «Über die in Saaremaa vorkommenden Ortsnamen mit dem Suffix *-jala*» werden eine Reihe von Ortsnamen mit dem Suffix *-jala* auf ihre etymologische Abstammung hin untersucht. Zur Zeit kommen in Saaremaa neun entsprechende Toponymen vor, und außerdem einige Namenformen, die früher auf *-jala* geendet haben.

Seinem Ursprung nach kann das Suffix *-jala* als der Genitiv des Wortes *jalg* betrachtet werden (*Hakjala*, *Metsjala*). Möglich ist auch, daß sie durch die Hinzufügung des Suffixes *-la* zum als Personennamen auftretenden Nomen *agentis* entstanden ist (*Kahtjala* < *Kahtja-la*). Ebenso besteht die Möglichkeit, daß wir es mit dem ortsbezeichnenden Suffix *-ja* zu tun haben, das dem Personennamen hinzugefügt worden ist (*Valjala* < *Vald + ja -la*, *Mätja* < *Mätt + ja -la*).

Was die Etymologie der betrachteten Ortsnamen anbetrifft, so ist in den meisten Fällen ein Personennamen das entsprechende Ausgangswort gewesen (*Anijala* < *Hani*; *Antsjala* < *Ansi*; *Ardla* < *Harde*, *Horde*; *Valjala* < *Valde*).

ALEXANDER HEINRICH NEUSI OSA EESTI RAHVALUULETEADUSE AJALOOS

Eduard Laugaste

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Iga teadusala arendamisest võtavad osa inimesed, kelle töö tähendab suuremat või vähemat sammu edasi ja kelle jõupingutuste tulemused moodustavad vaheastme uutele saavutustele. Näiliselt tagasihoidlik A. H. Neus täidab olulist kohta eesti rahvaluuleteaduse ajaloos.

Neus elas ja tegutses eesti rahvale raskel pärisorjuse seadusliku kaotamise perioodil, mil talupoeg vabastati ilma maata ja mõisnikul oli vaba voli temalt maa eest meelevaldselt renti nõuda. Neusil tekkis teaduslik huvi rõhutud talupojaklassi loomingu vastu ning ta pühendas kogu oma elu selle uurimisele. Tema suur tunnustus eesti rahvaluulele osutus tähtsaks ka rahvusliku liikumise ajal (seda eriti Fr. R. Kreutzwaldi kaudu) ja progressiivsete kultuuritegelaste meelest pidi rahva vaimne loomingu tõestama võõrastele eestlase kultuurivõimeid ning eestlases eneses äratama iseteadvust. On tähelepandav, kuidas sidemete tihene mine Neusi ja Kreutzwaldi vahel ergutas viimast intensiivsemale tööle rahvaluule alal. Neusi poolt esitatud küsimused nõudsid Kreutzwaldilt oma teadmiste väljatoomist ning täiendavate andmete hankimist ja nende sõnastamist Neusi abistamiseks. Ka sel kombel sai Neusi töö äratavaks eeskujuks noorematele, nii J. Hurdale ja M. J. Eisenile nende tegevuse algul ja hiljem teistelegi. Saksamaal, Skandinaavias ning Soomes suutsid Neusi rahvalauluvihikud kaua aega olla eesti rahvaloomingu tutvustajaks teadlastele ja teistele rahvaluuleharrastajatele.

Milliseks oli rahvaluuleteaduse olukord kujunenud 19. sajandi esimeseks pooleks?

A. Th. Helle ja A. W. Hupel tõid oma teostes mitusada vana sõna ja mõistatust küll keelenäidetena, küll praktiliseks kasutamiseks. Chr. H. J. Schlegel oli oma reisikirjades rahvaluule muude liikide kõrval trükkunud rohkesti laule koos vaimustusest hõõgivate tutvustuste ja selgitustega. A. F. J. Knüpffer kirjutas

isiklikult üles palju rahvalaule Kadrinast ja selle ümbrusest. Tema juba sel ajal kuulsat käsikirjalist kogu arvestasid ja kasutasid kaasaegsed — eesti rahvalaule kõrgelt hindav Kr. J. Peterson kopeeris sellest 24 paremat varianti, saanud need kasutamiseks J. H. Rosenplänteri kaudu.¹ Vastavalt selleaegseile huvisuundadele pöördus Peterson mütoloogia poole ja tõlkis rootsi keelest saksa keelde Kr. Gananderi «Soome mütoloogia», mille mõjul sugenes Vanemuisega seotud pseudomütoloogia eesti kultuuriloosse, seda enam, et tõlkija oli täiendanud Gananderi andmeid eesti rahvalaulude vahelelisamisega. Tõlge ilmus Rosenplänteri «Beiträge» XIV vihikus 1822. aastal. K. J. Petersoni tehtud Gananderi «Soome mütoloogia» tõlke alusel tekkinud pseudomütoloogilised mõisted käivad läbi ka Neusi teaduslikust loomingust. Neus arvestas neid kui ehtsaid rahvapäraseid mõisteid ja kasutaski sellistena. J. H. Rosenplänteri «Beiträge» oma kahekümnnes numbris (1813—1832) tõi suure hulga rahvalaule mitmelt kaastöoliselt, nende hulgas Rosenplänterilt endalt 57 laulu VII vihikus. Selles väljaandes ilmusid ka esimesed eesti muinasjutud eesti keeles. Kreutzwald oli alustanud rahvalaulude üleskirjutamist, ja 1820. aastail noteeritud tekstid moodustavad tema üleskirjutuste paremiku. Faehlmann käis üliõpilasaastail rahvaluulejahil, saagi hulgas leiduvad Kalevipoja-muistendid.² Juba 30. aastail kerkis mõte nii laulude kui ka muistendite (nende hulgas Kalevipoja-muistendite) kogumisest ja avaldamisest, et neid hävinemisest päästa ja maailmale teatavaks teha.³ Rahvaluule kasutajate hulgas seisis ka Schultz-Bertram, kes samal ajal juhtis Fr. Schlateri maalima Kalevipoja-muistenditega seotud kohti. Ta oli ka üks «Kalevipoja» loomisele õhutajaid.⁴ Dr. Bertramilt on säilinud ka rahvalaulude käsikirju. Rahvalaulud on materjaliks olnud ka tema eeposele «Vomba-Viido». Esimesena avaldas lühikese kokkuvõtliku Kalevipoja-muistendite valiku Jõelähtme pastor Schüdlöffel 1836. a. «Inlandis».⁵ 1818. aastast dateeritakse A. H. Neusi eesti rahvalaulude kogumise algust. Aga ta tegeles ka muinasjuttudega, tõlkides neid saksa keelde ja avaldades ajakirjas «Inland».⁶ Faehlmann lõi rahvapäraste ainete kokkusulatamise teel «Soome mütoloogia» motiividega ning isikliku fantaasiaga kaheksa saksa-keelsest kunstmuistendit, mida hakkas avaldama 1840. a.

¹ M. Lepik, Kristjan Jaak Petersoni käsikirjad ja kirjad. — Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed I, Tallinn 1958, lk. 263; Kr. J. Peterson, Laulud, päevaraamat ja kirjad, Tartu 1922, lk. 170.

² E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast, Tallinn 1959, lk. 77—94.

³ Fr. R. Kreutzwald, Friedrich Robert Faehlmanni elu. — Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 39.

⁴ E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast, lk. 95—111.

⁵ Sealsamas, lk. 70—77.

⁶ Das Inland 1839—1841; 1847; 1849 jm.

Oma esimesed sammud astusid kõik need mehed üksteisest sõltumata, kokkupuutesse viis neid alles ühine töö.

19. sajandi esimesel poolel tekkis ka kaks kirjanduslikku organisatsiooni: 1817. aastal asutati J. W. L. Luce algatusel Kuresaare Kirjanduse Selts, ülesandega eesti kirjanduse, rahvaluule ja keele arendamine. Palju ei suutnud see korda saata peale originaalmaterjali kogumise, osa kogutust on aga lootusetult kaduma läinud. Teaduslike küsimuste organiseeritud arutlemine elavnes Tartus 1830. aastate algul vestlusringi tekkimisega ülikooli nooremaid õppejõududest ja linna intelligentsist. Sellest ringist muudeti 1838. aastal Fr. R. Faehlmanni algatusel üks sektsioon iseseisvaks teaduslikuks organisatsiooniks Õpetatud Eesti Seltsi nime all. Selts tegutses rohkem kui sajandi, kogudes ka rahvaluulet, avaldades uurimusi rahvaluule alal ning organiseerides «Kalevipoja» koostamist ning trükkimist. Mõlemate seltside eksistents ja tegevus võisid olla eeskujuks 1842. a. Tallinnas rajatud Eestimaa Kirjanduslikule Ühingule.⁷

Tartu ja Tallinna meeste töö kujunes eriilmeliseks. Tartu literaadid kasutasid rahvaluulet ümbersulatatult (Faehlmann ja Kreutzwald) rahvuspoliitilise võitlusvahendina feodaalsete rõhujate vastu, Tallinnas püüti puhtteaduslikule tegevusele alust rajada ja materjale selle eesmärgiga koguda, publitseerida ning mõnevõrra üldistusigi leida. Tallinna meestel (Neus, Wiedemann jt.) olid head sidemed ka välismaa teadlastega ja oluliselt nende kaudu pääses andmeid siinsest tegevusest väljapoole ning imbus väliseid mõtteid ja andmeid ka siia.

19. sajandi algul polnud veel kuigi palju neid, kes talupojaluulet oleksid kõrgelt hinnanud. Vähesed olid tuttavad Herderi hinnangutega rahvaluule väärtuste kohta üldse, Goethe⁸ rahvaluuletõlgetega, Grimmide muinasjutukogu ja uurimustega, palju polnud ka neid, kes olid lugenud Chr. H. J. Schlegeli vaimustuseavaldusi eesti rahvaloomingu aadressil. Ja sõrmedel lugeda oli, kes siin rahvateaduslike küsimustega tegelesid või nende vastu huvi tundsid. Tähelepanu rahvaluulele pöörasid ja innustust sellega tegelemiseks järelepõlvedelegi andsid edasi need vähesed Tartu ja Tallinna teadlased ja kultuuritegelased. Neus oli esimene, kes Chr. H. J. Schlegeli reisikirjad ja neis avaldatud mõtted eesti rahvalaulust avalikkuse ette tõi ning neid interpreteeris.

⁷ J. H. Rosenplänter, Beiträge IV, lk. 71 jj.

⁸ Goethe ja Herderi osast omal ajal ja nende mõjust kaasaegsele vt. ligemalt H. Lohre, Von Percy zum Wunderhorn, Berlin u. Leipzig 1902, lk. 61 jj. Need mõjud küündisid kindlasti Neusini.

Kuidas hinnati rahvalaulu siis? Rahvalaulud üteldi olevat «rahva vaimu pilt ja pitsat», «hinnalised ained natsiooni vaimu ja ajaloo jaoks». Nad olevat teatavail aegadel ja olukordades rahva keskel üldiselt kasutamisel ja neid lauldavat vaimustusega. (J. P u l i k o w s k i, Geschichte des Begriffes Volkslied im musikalischen Schrifttum. Ein Stück deutscher Geistesgeschichte, Heidelberg 1933, lk. 31 jj.).

See lõi tugeva vastukaalu eitavaile seisukohavõttudele A. W. Hupeli grammatikas eesti rahvalaulude kohta. Need avaldused olid kindlasti omajagu kõlapinda leidnud. O. W. Masingu küllalt selgesti väljendatud rahvalaulu eitus tema kirjavahetuses jäi vist küll ainult Rosenplänteri teada.⁹

Ei Neus ega Kreutzwald saanud kasutada talupoegade või nende hulgast tõusnud intelligentsi abi rahvaluule kirjanemisel, nagu seda abi peamisena oma töös kasutas dr. Jakob Hurt 1880. aastaist peale. 19. sajandi esimesel poolel ei tundnud talupoeg veel sel määral kirja, hea, kui ta veeris lugemist, ja talupojaonnist tõusnud koolmeistreid oli ainult üksikuid. Sellepärast jäi ka Kreutzwaldi üleskutse 1843. aastal oluliselt vastukajata. Üksikud pastorid võitlesid mõnevõrra koolide arendamise eest, enamik aga pidas küllaldaseks, kui ema voki juures talupojalapsele õpetab kätte katekismusest viis peatükki. Ka tuntud keeleteadlane Eduard Ahrenski on väljendanud ühel sinodil 30. aastail: hariduse andmisega maarahvale ärgu mindagu kaugele, kirjutamisoskus olevat tavalisele talupojale liigne.¹⁰

Talurahvahulkades elav potentsiaalne tung hariduse poole viis selleni, et sajandi teisel poolel osati üsna laialt nii lugeda kui ka hädapäraste vajaduste rahuldamiseks kirjutada. See oskus tuli siis kasuks ka rahvaluule kogumisel.

Alexander Heinrich Neusi eluloo kohta on kasutada kasinad andmed. Kõige täielikum on Tallinnas ja Haapsalus õpetajana töötanud balti-saksa ajaloolase ja etnoloogi Carl Russwurmi nekroloog. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatus 1876. a.¹¹, varem oli ilmunud lühike elulugu kaasaegselt Jegór v. Siversilt.¹² J. F. v. Recke ja K. E. Napiersky «Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland» ja sellele Th. Beise koostatud jätk annavad lühidalt eluloodaatumid ja bibliograafia. Peamiselt nende alusel kirjutab A. Raag artikli «Eesti esimene tähtsam folklorist»¹³ — Neusi 50. surmapäeva mälestuseks. Sama põhiallikat kasutas ka M. Kampmaa oma kirjandusloos.¹⁴ Palju ei lisa Russwurmile V. Reiman.¹⁵ Ise-

⁹ Vrd. näit. O. W. Masingu kirjad Rosenplänterile 1818. a.

¹⁰ Vt. H. Speer, Zur Entwicklungsgeschichte des Estländischen Bauernschulwesens im 19. Jahrhundert. — Sitzungsberichte d. Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde in Riga, Riga 1936, lk. 75—89.

¹¹ C. Russwurm, Alexander Heinrich Neus. — Sitzungsberichte d. GEG 1876, lk. 118—125. — See on nekroloog, mis kanti ette 17. (29.) märtsil 1876. a. Eestimaa Kirjanduslikus Ühingus ja ilmus ajalehes «Neue Dörptsche Zeitung» 1876.

¹² Deutsche Dichter in Russland. Studien zur Literaturgeschichte, Berlin 1855, lk. 265—266.

¹³ Eesti Kirjandus XX (1926), lk. 65—77.

¹⁴ M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned. Teine jagu, Tartu 1933, lk. 19—20.

¹⁵ V. Reiman, Kullakaevajad. — Kivid ja killud I, Tartu 1907, lk. 49—51.

seisvam on Juta Inglisti artikkel «Eesti biograafilises leksikonis». Oluline allikas Neusi eluloo ja tegevuse tundmaõppimiseks on tema kirjavahetus Kreutzwaldiga, mis 1956. a. muutus eestikeelses tõlkes kättesaadavaks.¹⁶ Peamiselt neile allikaile toetub järgneva käsitluse biograafia osa.

A. H. Neus sündis Tallinnas riigisakslase pojana 26. XII 1795 (6. I 1796). Isa Jakob Peridon Neus oli sisse rännanud Saksimaalt, elukutselt kunstnik, hoole ja tööarmastuse tõttu lugupeetavaks joonistusõpetajaks, maalijaks ja kuldajaks tõusnud. Peale Alexander Heinrichi kuulusid perekonda veel tema kaks õde, kes surmani jäid venna eest hoolitsejaiks. Tulevase õpetlase ja õpetaja noorus on peitunud veel hämarusse. Teame vaid, et ta 1814. a. lõpetas Tallinna gümnaasiumi ja siirdus siis Tartu ülikooli õppima teoloogiat¹⁷ ja selle kõrval ka filosoofiat ja keeleteadust. Siin on süvenenud tema huvi ka eesti keele vastu, mida omakorda elavdas sõprus Fr. R. Kreutzwaldiga. Mida noorel mustakuumeheks pürgijal oli kõrgema kooli seinte vahel kuulata filosoofilistest või filoloogilistest ainetest, seda saame teada trükitud loengute kavadest (Verzeichnis der halbjährigen Vorlesungen 1814—1817): professor G. B. Jäsche luges vana ja uuema filosoofia ajalugu (Kantist tänapäevani) ja moraalifilosoofiat; prof. K. Morgenstern sissejuhatust esteetikasse, kreeka ja rooma klassikuid, Horatiuse satiire ja epistleid, Sophoklese «Kuningas Oidipust»; vene keele ja kirjanduse prof. A. F. Vojeikov slaavi-vene keelt võrdlevalt ladina ja prantsuse keelega, vene keele lauset ja tõlkimist vene keelde, üldise eepilise luule mõistet (Aeneiidid, Henriaad jt.) ja suuremate vene kirjanikkude biograafiaid (Levitski, II köide, lk. 353). Läti keelt õpetas Tartu gümnaasiumi direktor Rosenberger, eesti keelt v. Roth, 1817. a. sügissemestrist L. W. Moritz, kes alustas põhja- ja lõuna-eesti grammatika õpetamisega ja nõudis kuulajailt ka harjutusi. Küllap siis üliõpilane Neus kuulas mitutki neist loenguseeriaist. Mõju, mis need loengud avaldasid, oli küllap siis suurem kui teoloogide oma. Ja kes siis oleks teadnud arvata, et kõrvalharrastus muutub mehe elutöök ja pastoritalaar jääb selga tõmbamata.

1817. a. lõpetas Neus ülikooli, töötas 1818. aastast alates koduõpetajana Hageri Adila, Kose Oru mõisas ja vist ka Lääne-Nigulas 1820. aastani, et siis juba täielikult pedagoogiametile pühenduda. 29. juulil 1820 sai Neus Paldiski kreiskooli asendusõpetajaks, 1. septembril selle inspektoriks, 27. okt. 1821 lahkus ta Paldiskist ja sai Haapsalu kreiskooli inspektoriks, astudes ame-

---

¹⁶ Fr. R. Kreutzwaldi ja A. H. Neusi kirjavahetus. — Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847—1866, Tallinn 1956, lk. 9—225.

Märkus. Järgnevalt tsiteeritakse kirju ainult nende kuupäeva märkimisega.
¹⁷ A. Hasseblatt, G. Otto, Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat, Dorpat 1889.

tisse 3. nov. 1821.¹⁸ Haapsalu kaheklassiline kreiskool avati 22. juulil 1805 15 õpilasega, oli väike õppeasutus — 1837. aastal olnud koolis õpilasi 13. Üldse oli koolist läbi käinud ajavahemikus 1805—1837 192 õpilast. Seisuste järgi oli siin aadli, vabadikkude, kaupmeeste, käsitöölise ja talupoegade lapsi, viimaseid 20, seega 10,4%. Kreiskooli üheks ülesandeks oli ettevalmistamine gümnaasiumile. Õpilaste väike arv koolis võimaldas süveneda üksikute iseloomusse ja võimetusse, mis lõi eduka aluse efektiivseks tööks ja võimaldas ka õpilasi hoida töö juures. Lõpetanuist on osa siirdunudki gümnaasiumi, osa omandas ka kõrgema hariduse, enamik jäi siiski praktilisele alale — kaupmeheks, käsitööliseks, sõjaväelaseks jm.¹⁹

Kreiskoolis oli ette nähtud kaks õpetajat, kumbki õpetas oma ainerühmas. Üks andis usuõpetust ja kirikulugu, kodanikuõpetust, grammatikat, ilukirja, stilistikat; gümnaasiumi siirdujaile õpetati ka ladina ja saksa keele lugemist ja kirjutamist. Teise ülesandeks jäi õpetada aritmeetikat, geograafiat, ajalugu, geomeetriat, loodusteadust ja tehnoloogiat.²⁰ Võib arvata, et Neus õpetas esimese rühma aineid, nende hulgas siis ka ilukirja. Neus olnud asjalik oma ülesannetes, heatahtlik ja õiglane, mistõttu töö tulemused olid tähelepandivad. Paljudel endistel õpilastel oli põhjust olla talle tänulik edaspidises eluski. Hoolsa ja ennastsalgava tööga viinud Neus kooli õitsele. Temaäegseist õpilasist nimekamaid on 1828. a. sündinud Kullamaa köstri poeg Gustav Hirsch, kes, saanud meditsiinilise hariduse Peterburi sõjaväe arstiteaduslikus akadeemias, töötas sõjaväearstina ja keisrite ihuarstina, on ühtlasi mitme arstiteadusliku artikli autor ning avaldanud artikleid ka «Perno Postimehes». Teine nimekas Neusi õpilane, 1805. a. Haapsalus kohtukirjutaja pojana sündinud F. J. Wiedemann kujunes teenekaks keeleteadlaseks ja folkloristik, keda tunneme ka progressiivsete vaadetega ühiskonnategelasena. Neusi ametitruudusest ja kohusetundlikust tööst kõnelevad paljud aruanded kubermangu koolidirektorile ja Neusi koostatud eeskujulikud raamatunimestikud kooli raamatukogule. Raamatukogu oli Neusi teine lemmik, mille täiendamiseks polnud tal kahju lisada ostusummasid omaenda taskust.

Haapsalus abiellus Neus, aga abielu kujunes õnnetuks ja lahutus tuli varsti.

---

¹⁸ C. Russwurm, Nachrichten über die Schulen zu Baltischport und Leal, Reval 1864, lk. 10.

¹⁹ H. Neus, Nachrichten von den öffentlichen Schulen zu Hapsal, Reval 1837; N. Rehbinder, Die Geschichte Hapsals 1228—1865. Ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte für das grössere Publikum verfasst, Riga 1865, lk. 58.

²⁰ Statuten der Lehr-Anstalten, welche den Universitäten untergeordnet sind, Dorpat 1804.

Haapsalus töötas Neusiga samaaegselt ka mõningaid silmapaistvaid kirjanikus-, kultuuritegelasi ja teadlasi, nagu W. Rehbinder jt. — seega oli vaimseks tegevuseks vajalik atmosfäär mõnevõrra olemas.

Haapsaluga on tegelenud Neus veel pärast, kui ta oli sealt juba lahkunud. Ta kirjutas artikli «Die Geschichte Hapsals im Umriss», mis ilmus ajakirjas «Das Inland» 1852, nr. 26 ja 27. Nissi kihelkonna ajaloost kirjutas ta samuti ajakirjas «Das Inland» 1854, nr. 46, vg. 757—762.

1835. a. tabas Neusi silmahaigus, tema nägemine nõrgenes. Tervise parandamine välismaal leevendas olukorda lühikeseks ajaks. 1. XII 1841 raskenes silmahaigus uuesti ja Neusil tuli parimas töömehe-

eas 21. I 1842 minna erru täispalgalise pensioniga. Elama asus ta Tallinna, mis jäi siitpeale tema püsivaks elukohaks 35 aastaks, lühemaajaliste äraolekutega 1854. a. sõjapaos Riisiperes ja 1965. a. suvel Paides. Ta hakkas töötama teaduse alal, milleks oli ettevalmistusi teinud juba üliõpilasena ja milleks sädeme kustumata hoidnud ka pedagoogitegevuses. Peatööks kujunes nüüd eesti rahvalaulude ja mütoloogia ning kohanimede uurimine, milles tal on ka järelpõlvedele huvitavat pärandada. Mehe töövisadust ja püsivust imetleme seda rohkem, et ta nägemine üha halvenes ja kirjatöö seetõttu oli vaevarikas. Kalligraafiline käekiri, mille ridu on aidanud joonlaud sirge hoida, pole tunnistus pedandist, vaid oma erialasse lugupidavalt suhtuvast teadlasest ja esteedist, kelle luulemeel ammutas elamusi allasurutud eesti talupojarahva laulu- ja luulekunstist. 12. detsembril 1851 kirjutas Neus Kreutzwaldile, et ta ainult päevavalgel saab töötada paar tundi päevas. Ja kuus aastat hiljem:

«Teie annate mulle aga andeks, kui kuulete, et ma peaaegu sinnamaani olen jõudnud, kus enam üldse ei tohi kirjutada. Minu silmade seisukord on niivõrd iseäralik, et mul kirjutamine, eriti ärakirjutamine, peapöörüst tekitab ja maosuudme närvidele

A. N. Neus
(1796—1876)

mõjub. Ma ei tea, kas olen Teile juba kirjutanud, et nüüd pärast Marienbadi tervisevee kuuri kõige kangemgi ülestikku lükatud klaasidega lornjett, mille läbi asjad igale teisele kõige väiksemad paistavad, minule neid eriti hommikutundidel neli korda suuremana näitab. Ja ometi võin ma päevavalgusel ikka veel näha ja lugeda, pean aga endale kõik väga silma lähedale tõstma.»²¹ Ja edasigi kõneles ta oma rasketest tervishäiretest, ometi ahastuses halisemata.²²

Tema eest hoolitses pidevalt üks õdedest. Neus aga elas üle mõlemad õed ja jäi elu lõpul täiesti üksikuks. 1871. aastal kirjutas F. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile: ka Neusi kuulmine halvenevat üha.²³ Ja varsti kurdistus ta täielikult, olles nüüd nagu elusalt maetud, oma saatust nurinata taluv töömees, keda vahetevahel käisid vaatamas mõned tema vähestest sõpradest. Tööala, mis teda kogu elu oli sidunud, köitis viimaseil tundidelgi. Peale selle, et ta pidevalt oli kinkinud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu raamatukogule raamatuid, pärandas ta seltsile väärtpaberites 5000 rubla²⁴; teine summa oli määratud Õpetatud Eesti Seltsile Tartus.

Neus suri Tallinnas 22. II 1876.

Neusi loov tegevus algas tagasihoidlikkude luuletuste avaldamisega üliõpilaspõlves 1816. a.²⁵ 1818. a. ilmus kalendrilis as paar saksakeelset isikliku elamuse luuletust soneti vormis ja tolle aegschi saks luulemaneeris²⁶, ühe luuletusega esines ta C. E. Raupachi «Inländisches Museum'is».²⁷ 1828 ja 1830 andis Neus välja balti-saksa luuleantoloogiat «Inländischer Dichtergarten» (Inländische poetische Blumenlese), millest 1830. a. ilmunu sisaldab 13 autorit, nende hulgas Neus 8 luuletusega, sisult samuti magusarmsad romansid ja lembelüürika (osalt välistel eeskujudel)²⁸, nagu aeg-ajalt hiljem mujalgi (ajakirjas «Das Inland», «Revalsche Almanach», Rehbinderi «Musenalmanach»). Tema luuletajategevuse vaatlus pole praeguse kirjutuse ülesanne, ainult niivõrd pälvib see mainimist, kui võrd see võis täita eelharjutuste osa eesti rahvalaulude tõlkimiseks. Edasi ilmus temalt mitmesuguste kirjandusteoste tõlkeid (Tacitus Germania, Tallinn 1826). Tutvunud

²¹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 8. VI 1857.

²² A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 13. I 1858.

²³ F. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile 13. (25.) VII 1871. — Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 464.

²⁴ K. Robert, Eesti NSV TA Keskraamatukogu koosseisu kuuluva Eestimaa Kirjandusliku Ühingu raamatukogu ajalugu, Tartu 1962, lk. 68. (Diplomitöö. Käsikiri TRU eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris.)

²⁵ N. Rehbinder, Die belletristische Literatur der Ostseeprovinzen Russlands von 1800 bis 1852, Dorpat 1853.

²⁶ Neujahrsangebinde für Damen, [Tartu] 1818, lk. 123—128.

²⁷ C. E. Raupach, Inländisches Museum I, 1 (1820), lk. 90—93.

²⁸ Teost hindas kõrgelt pseudonüüm Polycarp F. Schleicheri ajakirjas «Esthona» 3. XII 1828, nr. 6, lk. 47.

rootsi kirjandusega, sai ta sealt äratust rootsi suure romantiku P. D. Atterbomi (1790—1855) romantilis-dramaatilise luuleteose «Öndsuse saar» (1824, 1827) saksa keelde tõlkimiseks, mille mõlemad köited ilmusid Leipzigris 1831 ja 1833. Tõlkest ilmus osi ajakirjanduses juba 1829. a.²⁹ See omakorda näitab Neusi tugevat kallakut romantikale ja sentimentalismile. Atterbom oli rootsi filosoofia- ja esteetikaprofessor, asutas kirjandusliku ühingu «Auroraförbundet», formuleeris 1810. a. rootsi romantika programmi, kirjutas peale romaanide ka lüürilisi laule ja muinasjutumänge. Tutvumine Atterbomi töödega on väga oluline Neusi arengus. Atterbomi lillilüürika mõjul on Neus kirjutanud ka oma luuletuse «Lilie».³⁰

Pedagoogiteed alustav noormees oli juba jõudnud tõlkida 8 eesti rahvalaulu saksa keelde ja avaldada need A. Oldekopi ajakirjas «St. Petersburger Zeitung» II (1823). Need pole tema enda, vaid teiste kogutud tekstide tõlked, näit.: «Oh seda elu ja õnne», «Kits kile karja», «Paista, päike!» jt.

1836. a., käsitledes eesti rahvaluulet väljaandes «Dorpater Jahrbücher» V, tõlkis ta saksa keelde 9 tema enda ja Jahni kogutud laulu Lääne- ja Harjumaalt ja avaldas need koos eestikeelse tekstiga. 7 neist leidub Neusi käsikirjalises kogus (nr-d 6, 8, 11, 18, 84, 165, 166).³¹

Töötamine eesti rahvaluule alal viis Neusi ka müütide ja muistendite juurde, ta huvitus põhjarahvaste loominguist üldse, uuris «Edda» laulu ja islandi saagaid, tutvus põhjalikult nende kohta sel ajal leiduva kirjandusega, ja nagu näitavad tema lühiaurimused ning säilinud käsikiri, kasutas paralleelideks oma teadmisi skandinaavia mütoloogiast. Haapsalus elades tutvus Neus ka saarte ja Noarootsi rootslastega, mis samuti pakkus talle uurimismaterjali. Laulude kõrval kogus ta eesti muinasjutte ja muistendeid. Oma muinasjutuhuvi väljendas ta ka Kreutzwaldi muinasjutte lugedes. Ta kirjutas, et talle muinasjutud juba lapsena meeldinud. Vanaema on talle muinasjutte jutustanud ja ta on neid, olgugi nad juba peas, üha kuulda tahtnud. Koduõpetajana andnud ta kuueaastasele tütarlapsele Grimmide kolm muinasjuttu lugeda. Nende abil ongi laps lugemise selgeks saanud. Nii olnud muinasjuttudest ka pedagoogiline kasu.³² Saksakeelses tõlkes avaldas Neus eesti muinasjutte ajakirjas «Das Inland» 1847, 1849, 1854 ja «Illustrierter Revaler Almanach» 1856, 1857. Neist paljud on võetud Knüpfferi kogudest. 1854. a. avaldas ta näiteks muistendilise lõpuga muinasjutu jänese lõhkise moka tekkimisest.³³

²⁹ F. Schleicheri ajakirjas «Esthona. Ein literarisches Unterhaltungsblatt für gebildete Stände», 1829, nr. 21, 32, 33.

³⁰ Inländischer Dichtergarten 2 (1830).

³¹ Dorpater Jahrbücher V (1836), lk. 224—232.

³² A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 30. XII 1866.

³³ Die Entstehung der Hasenscharte. — Das Inland 1854, nr. 46, vg. 762.

Neusi teeneil said Kreutzwaldi muinasjutud 1866. a. Soomes ilmuda³⁴ ja Neus tundis raamatu trükist ilmumise järel siirast heameelt.³⁵

Rahvalaulude hindamisel on tähtis arvestada veel üht Neusi sõnavõttu eesti rahvalaulu osa kohta rahva teadvuses. 1840. a. ilmunud artiklis arutles ta: kuigi eesti keeles on kaua laule kirjutatud, nende hulgas palju juhuluulet ja vaimulikke laule, ei ole need äratanud eestlasi samasuguseid laule looma, samal ajal kui ilusad rahvalaulud elavalt ja värskelt edasi elavad. Miks? Ta vastab: esimesed on sisult ja vormilt rahvale võõrad, saksa laulude jäljendused. Eestikeelse kunstluule aluseks tuleb võtta regivärss, mis on eestlasele oma, seega temale vastuvõetav ja pääseb talle ligidale.³⁶ Nagu 1836. a. («Dorpater Jahrbücher» V) nii tõstis ta ka siin esile alliteratsiooni osa ja tegi seda veel hiljemgi. Samasuguseid mõtteid oli varem avaldanud A. F. J. Knüpfner ja samasuguste mõtteavaldustega esines 1861. a. ka Kreutzwald.³⁷ On mõnevõrra koguni usutatav, et Kreutzwald oma seisukohtade avaldamiseks sai vähemalt toetust Neusi artiklist.

Tallinnas elades võttis Neus juhtivalt osa Eestimaa Kirjandusliku Ühingu asutamisest ja intensiivselt ka selle tegevusest. Ühing asutati 1842. aastal, asutajate hulgas olid ka C. Russwurm, F. J. Wiedemann, ülemkooliõpetaja Eduard Meyer jt. Kirjavahetajaliikmete instituudi kaudu saadi kontakti paljude nimekate teadlaste, kultuuri- ja ühiskonnategelastega. Kirjavahetajaliikmete hulgas olid Fr. R. Kreutzwald, E. Lönnrot, M. A. Castrén, N. Pirogov, C. E. v. Baer, P. v. Koeppen, E. Sachssendahl, G. M. Santo, A. Schiefner, J. A. Sjögren, J. W. Snellmann jpt. 1850. a. oli kirjavahetajaliikmeid 106, nende hulgas mitu Opetatud Eesti Seltsi aktiivset liiget.³⁸ Seltsi põhikirjas on fikseeritud eesmärgid, samuti ka see, keda võib liikmeks võtta:

§ 1. Tallinna Eestimaa Kirjandusliku Ühingu eesmärgiks on 1) kõigi teadusalade, kirjanduse ja kunsti edusammudele isikliku jälgimisega anda kinnitust nende saavutustest Eestimaal, õhutada uutele püüdlustele sel alal ja kirjandusliku tegevusega avardada siin vaimset elu; 2) võimalikult kaasa aidata täpsemate teadmiste

---

³⁴ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV, lk. 339—341; A. Annist, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad, Tallinn 1966, lk. 82.

³⁵ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 30. XII 1866.

³⁶ H. Neus, Ueber die poetischen Versuche der Deutschen in der Esthnischen Sprache. — Das Inland 28. VIII 1840, nr. 35, vg. 545—550; Ehstnische Volkslieder I, lk. 11.

³⁷ E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu; Tallinn 1963, lk. 330 ja 164—165.

³⁸ Vt. ka: Die Allerhöchst bestätigte ehstländische literarische Gesellschaft und deren Geschichte von 24. Juni 1847 bis 24. Juni 1850, Reval 1851.

taotlemisele ja pakkumisele isamaa ja selle elanike kohta nii vanal kui ka kõige uuemal ajal.

§ 15. Liikmeks võib astuda igaüks, kel nõutava tegevusega käib kaasas tõsine püüe Seltsile tema eesmärkide saavutamiseks kaasa aidata.³⁹

Ühingu sekretäriks ja keeleteaduse sektsiooni juhatajaks valiti F. J. Wiedemann, kes selles ametis töötas kuni 1857. aastani; kodumaatundmise sektsiooni juhatajaks valiti algul A. F. J. Knüpfer ja tema peatse surma järel A. H. Neus. Nii Wiedemann kui ka Neus töötasid aktiivselt, Neus eesti rahvalaulude, mütoloogia ja nimede uurimisel. 1857. aastani oli viimane pidanud 22 ettekannet.⁴⁰ Raamatukoguhoidjaks oli ülemõpetaja Ed. Chr. Pabst.

Nende sektsioonide ülesanne oli koguda ja publitseerida eesti rahvaluulet ning arendada eesti keelt. 1868. a. asutasid reaktioonilised tegelased uue keele ja kirjanduse sektsiooni, mis oli suunatud järjest hoogsamalt sammuva rahvusliku liikumise vastu.⁴¹

Silmas pidades Neusi jt. tegevust eesti rahvaluule ja keele alal, on A. Ahlqvisti seisukoht — Selts pole muus suhtes eestiline kui selles, et paikneb Eestimaal — Eestimaa Kirjandusliku Ühingu kohta pisut ülekohtune.⁴² Kohalikke ja välissuhteid arvestamata mõistaksime vaevalt isikute tegevust ja ajendeid, seepärast tuleb ka Neusi välissuhteid silmas pidada.

Rahvaluuleharrastusteks oli Neus kindlasti tõukeid saanud saksa folkloristidelt, vist juba üliõpilas-aastail. Romantism kergitas esile rahvaluule kui elamusluule kuiva, mõistusele rajaneva valgustusaja luule vastu.⁴³ Neus näib hästi tundnud olevat J. G. Herderi rahvaluulealast tegevust, eriti tema rahvusvahelist lauluantoloogiat «Stimmen der Völker in Liedern», mille teine täiendatud trükk ilmus 1807. aastal ja kus oli avaldatud ka 8 eesti rahvalaulu saksakeelses tõlkes. Ta tundis aga ka Chamisso luuleloomingut, millest osa baseerub rahvaluulel. Neusi poolt mainitud laul «Der Sohn der Witwe» aine on võetud leedu rahvalaulust. Niisamuti oli ta kursis Goethe ja rahvaluule suhetega.⁴⁴ Neusile polnud tundmatu ka Arnimi ja Brentano saksa rahvalaulude valimik «Des Knaben Wunderhorn».⁴⁵ Saksa rahvalaulude kogu-

³⁹ Statut der Allerhöchst bestätigten Ehstländischen litterarischen Gesellschaft, Reval 1842.

⁴⁰ P. Jordan, Geschichte der ehstländischen literarischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892, Reval 1892.

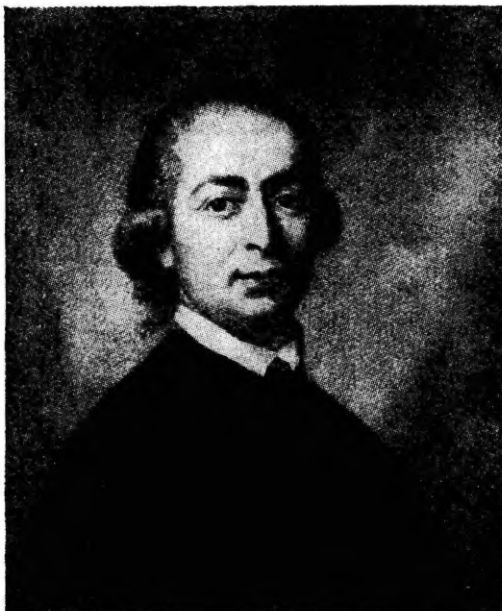
⁴¹ K. Robert, Eesti NSV TA Keskraamatukogu koosseisu kuuluva Eestimaa Kirjandusliku Ühingu raamatukogu ajalugu, lk. 77.

⁴² A. Ahlqvist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. — Suomi 1855, lk. 104.

⁴³ Vt. J. G. Herder, Stimmen der Völker in Liedern. Vorrede zum 2. Teil 1779. H. Mayer, Meisterwerke deutscher Literaturkritik, Berlin 1956, lk. 275 jj.

⁴⁴ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 30. IX 1847; H. Neus, Über die Volkslieder der Esthen. — Dorpater Jahrbücher V (1836), lk. 217. Ü. Tedre arvab, et üks laul on liivi rahvalaul (Keel ja Kirjandus 1961, lk. 524).

⁴⁵ Vt. Ehstnische Volkslieder, laulutüübi nr. 3 seletus.

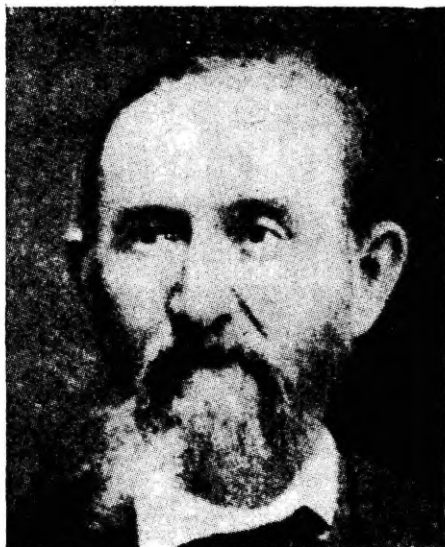
Johann Gottfried
Herder
(1744—1803)

dest tundis ta veel ja kasutas Erlachi «Die Volkslieder d. Deutschen» ja Wolffi «Hausschatz der Volkspoesie», Uhlandi «Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder» jt. Hästi näib Neus kursis olevat Karl Müllenhoffi rahvajuttude ja -laulude koguga «Sagen, Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg». See teos ilmus 1845. aastal mitmes väljaandes ja sai kohe populaarseks. K. Müllenhoff (1818—1884) oli alates 1846. a. professor Kielis, 1858. a. Berliinis, 1864. a. J. Grimm'i järglane Berliini akadeemias. Ta avaldas mitu tekstikriitilist väljaannet. Hilisemaist töödest püsivama väärtusega on «Denkmäler deutscher Poesie und Prose aus dem 8.—12. Jahrhundert» (1864), «Deutsche Altertums-kunde» (5 köidet 1870—1900). Nagu Kuhniga, nõnda ka Müllenhoffiga olid väljaannete vahetuses Tallinna ja Peterburi tegelased, näiteks Schiefner.⁴⁶

Soome folkloristidest tundis Neus D. E. D. Europaeust. «Ehstnische Volkslieder» I osa sissejuhatuses kõneleb ta rahvaluulekogust «Pieni Runon-seppä», mis ilmus 1847. a., koostatud ingerlaste lauludest. Neus kasutas seda võrdluseks. Laulu «Tütarde tapja» ühe variandi 6 B kommenteerimisel viitas ta selle teose lk. 28 jj., nr. 39 lõpukommentaaris kogudele «Kanteletar» ja «Pieni Runon-seppä» lk. 17.

⁴⁶ Vt. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile II. V 1854. — Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 49.

D. E. D. Europæus
(1820—1884)

1848. a. oli D. E. D. Europæus Neusile veel «keegi soomlane», kes sel suvel Ingerimaa oli läbi rännanud laule ja muinaslugusid kirja pannes.⁴⁷ Europæus tegi nüüd Eestimaa Kirjanduslikule Ühingule ettepaneku saata välja samuti kui Soome Kirjanduse Selts mõni rahvaluulekoguja. Neus pidas seda aga võimatuks, mõeldes samal ajal Opetatud Eesti Seltsile, kes võiks oma kogujad setude juurde saata.⁴⁸

Europæusega tekkis tal teisigi suhteid. Töötades saksa-soome sõnaraamatu koostamisel tekkis Europæusel vajadus õppida eesti keelt. Ta pöördus Neusi poole küsimusega — kas keegi ei tahaks õppida soome keelt ja värsikunsti ja annaks talle selle eest suve jooksul vaba ülalpidamise ning korteri. See võimaldaks tal omakorda eesti keelt õppida. Neus sellist võimalust ei teadnud ja pöördus abi otsides omakorda Kreutzwaldi poole.⁴⁹

1853. a. teatas Neus Kreutzwaldiile veel, et Europæus on jälle Ingerimaal rahvaluulet kogumas.⁵⁰

Europæus oli innukas rahvaluulekoguja, avaldas peamiselt oma kirjapanekuist vihikud «Pieni Runon-seppä eli Kokous paraimista Inkerinmaan puolelta kerätyistä runolauluista» (1847), mil-

⁴⁷ D. E. Europæuse matkast Ingerisse 1847 ja 1848 vt. V. Salmi-nen, Kertovien runojen historiaa. Inkeri. — Suomi V:8, Helsinki 1929, lk. 10 jj.

⁴⁸ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 23. XI 1848.

⁴⁹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 24. V 1851.

⁵⁰ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. VI 1853.

lele on lisatud suur värsimõõtu käsitlev «Johdatus Runon tekoon». 1854. a. avaldas ta teise — «Karjalan kevätkäköinen».⁵¹

Europaeus sai tuttavaks teistelegi. 1854. a. kirjutas temast Kreutzwaldile Schiefner. D. E. D. Europaeus viibis 1854. a. mõned kuud Narvas ja selle ümbruses. Liikudes mööda Ingerimaad Oranienbaumist lääne poole, on ta hulga seni tundmata laule üles märkinud. Siis ajas huvi teda ka Eestisse.⁵²

Neus tundis teisigi soome rahvalaulude väljaandeid. Ta tsiteeris H. R. v. Schröteri 1819. a. ilmunud «Finnische Runen», mis teatavasti sisaldab 34 muinasruno ja loitsu; soomekeelsetele tekstidele on lisatud saksakeelne tõlge ja ka seletusi. Samuti oli tal käes «Kanteletar», kust otsis paralleele eesti laulude kommenteerimiseks.

Pidevalt jälgis ta uuema kirjanduse ilmumist. Prof. Forsmann-Koskinen on avaldanud huvitava uurimuse, mis kõneleb soome-ugri rahvaste muinsusest — ka seda olevat Neus lugenud.⁵³

Neus pidas eriti silmas A. Castréni töid, tsiteeris neid, näiteks artiklit *Jumala* ja *Ukko* kohta.⁵⁴ Jumalate küsimus huvitas Neusi pidevalt, tema isegi kirjutas mitu uurimust selle kohta. Kirjavahe- tusest selgub, et ta ootas, millal ilmub Castréni «Vorlesungen». Neusile meeldis selle töö I osa.⁵⁵ «Ehstnische Volkslieder» toob paralleele ja vihjeid ka A. I. Arvidssoni tööle «Svenska fornsanger».

Suurte teenetega soome-ugri keelte ja etnograafia uurijal Matias Aleksanteri Castrénil oli kahtlemata suur mõju Neusi uuri- missuundade kujunemisele. 1850. a. sai Castrén soome keele ja kirjanduse professoriks ning hakkas lugema ka soome mütoloogiat, mis eri raamatuna postuumselt 1853. a. välja anti, sest ta viimist- les teost veel surivoodil. Selle tõlkis Venemaa Teaduste Akadeemia ülesandel saksa keelde ja toimetas trükki F. A. Schiefner. Viimane teatas eessõna lõpul ka kahe eesti mütoloogiat käsitleva teose avaldamisest Vene Teaduste Akadeemia kirjastamisel: need on Forselius-Boecleri teos (Kreutzwaldi kommentaaridega) ja Kreutz- wald-Neusi «Mythische und magische Lieder der Ehsten».⁵⁶

Castrén rajas oma mütoloogia peamiselt Lönnoti eeposele. Väinämöinen, Ilmarinen, Lemminkäinen, Louhi jt. Kalevala tege- lased on tema arvates algupäralt kauges minevikus olnud jumal- lad, mütoloogilised kujud, hiljem muutunud inimesteks. Sampo on talisman, eeskujuks Grotte-veski. Laulud jagas Castrén kahte põhi-

---

⁵¹ J. Hautala, Suomalainen kansanrunoudentutkimus, Helsinki 1954, lk. 160.

⁵² F. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile 29. I 1854. — Kirjav. III lk. 40.

⁵³ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 2. V 1866.

⁵⁴ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 29. VI 1852.

⁵⁵ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 14. VI 1854.

⁵⁶ M. A. Castrén, Vorlesungen über die finnische Mythologie, St. Peters- burg 1853, lk. XII.

M. A. Castrén
(1813—1852)

rühma: Sampo-laulud, mis käsitlevad võitlusi soomlaste ja laste vahel, ja kosjalaulud, mis lähtuvad vanast eksogaamilisest abielust ja räägivad sellest, et naine toodi võõra rahva keskest luna eest või röövimisega.

Castrén leidis kokkupuutepunkte paljude Aasia rahvaste muistendeis ja lauludes — igivana traditsioonina uraal-altai algkodust peale.

Castréni järgi *jumala* pole Soomes üldine jumala epiteet, vaid sel on oma tähendus — «taevas», «taeva jumal». See sõna oli juba paganusajal abstraktse tähendusega, märkides jumalikku olen-dit; nüüd astus selle asemele *ukko* märkima taevajumalat ennast. Ja edasi arutab ta: Ukko valitses eestlastel taevastes regioonides, tema käes oli välk ja äike, pilved, vihm, lumi, halb ja hea ilm. Selleks viitas ta ka Kreutzwaldi kirjutusele (Verhandlungen d. GEG II, 3, lk. 45).⁵⁷ Mütoloogilise teooria võttis Neus täielikult omaks. Jacob Grimm hakkas keeleteaduses kasutama nn. «võrdle-vat meetodit» saksa keele ning murrete ajaloo uurimiseks. Seda meetodit püüdis ta üle kanda ka rahvaluuleteadusesse, kus vaadeldi sarnaseid nähtusi rahvaluulelistes kujutelmades ja püüti neid tagasi viia rahvaste muistsele ühisele esivanemale. Taheti rekonstrueerida kõige vanema aja rahvuslikku kultuuri. See võimaldas muidugi laialt kasutada fantaasiat, mis vahel viis eksiteele. Huvifookusse nihkus usund. Püüti selgitada selle vorme minevikus, suulisest luu-lest otsiti usundiliste kujutelmade kajastusi. Grimmi uurimuste aineks on müüdid, tema peateos sellelt alalt on «Deutsche Mytho-

⁵⁷ Sealsamas, lk. 26 jj.

logie» (1835). Selles analüüsis ta mütoloogilisi mõisteid lingvistiliselt ja eri rahvaste kujutelmi võrreldes. Vana kirjavara otse-
sed ja kaudsed tunnistused, ajalooandmed, peamiselt aga suuline
luule (vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused, laulud, legendid, mui-
nasjutud ja muistendid) võimaldasid luua germaanlaste vanimate
uskumuste pildi. Raamat muutus kohe pärast ilmumist möödunud
sajandil metoodiliseks eeskujuks paljude maade folkloristidele.
Uurimisobjekti pärast hakati Grimmi kontseptsiooni folkloristikas
nimetama mütoloogiliseks — oli ju «Deutsche Mythologie»
pühendatud germaani müütide seletamisele. Selle õpetuse peapuu-
duseks on suur usaldus välise ning juhusliku samasuse või konso-
nantsi vastu, piirdumine ainult ligikaudse samasusega.⁵⁸ Seda
võib märgata Neusi mütoloogilistes arutlustes tihti, nii mütoloogia-
alastes artiklites kui ka mõlemas laulukogus.

J. Grimmi 1835. a. Göttingenis ilmunud teos «Deutsche Mythologie» mõjutas kogu Euroopas mütoloogia uurimist aastakümne-
teks. J. Grimm oli laia orientatsiooniga uurija. Ta tundis nii põhja-
rahvaste kui ka teiste maailmajagude rahvaste kirjandust. Ta suu-
tis selgitada juba mitmeid mõisteid (vt. näit. Riese, lk. 303 jj.).
Teos koosneb peale sissejuhatuse ja lisa 29 peatükist: jumal;
jumalateenistus; tempel (hiied); preester; jumalad; Wuotan; Do-
nar; muud jumalad; jumalannad; targad naised; härjapõlvlased;
hiidud; elemendid; puud ja loomad; taevast ja tähed; päev ja öö;
suvi ja talv; maailm; hinged; surm; tervis ja saatus; vaimud;
mujaldamine; kurat; nõidus; ebausk; haigused.

Jacob Grimm oli kursis ka soome mütoloogiaga vastavate trü-
kiste kaudu, tundis nii H. G. Porthani ja E. Lencqvisti teoseid,
Dr. H. R. v. Schröteri laulukogu «Finnische Runen» (1819),
Chr. Gananderi «Mythologia Fennica» ja selle saksakeelset tõlget
ning ka «Kalevala» ja kasutas neid paralleelina «Saksa mütoloogia»
kirjutamisel. 13. III 1845 pidas ta ettekande «Kalevala»
kohta.⁵⁹

Eesti rahvaluulest on 1834. a. paiku Jacob Grimmi kätte sat-
tunud Rosenpläneri «Beiträge» nr. 8 (1817), kus lk. 120—142 on
eesti loomajutte, mis õpilased on üles kirjutanud rahvasuust «liht-
salt ja täpselt». Neid kasutas ta oma uurimuses «Reinhart Fuchs»,
kus tõi saksakeelses tõlkes kuus muinasjuttu: 1. Rebbane ja varb-
lane; 2. Hunt ja rebbane; 3. Karro, hunt, rebbane; 4. Karro ja
rebbane; 5. Mees ja rebbane; 6. Karro ja mees.⁶⁰

«Beiträget» on J. Grimm siis ka hiljem kasutanud, näiteks hall-
tõve seletamiseks kõnekäändu: ajan valged, ajan halli; nurisünni-

⁵⁸ Ю. М. Соколов, Русский фольклор, Москва 1941, lk. 44—45;
Д. Коккьяра, История фольклористики в Европе, Москва 1960, lk. 251.

⁵⁹ V. Kaukonen, Jacob Grimm und das Kalevala-Epos, Jacob Grimm.
Zur 100. Wiederkehr seines Totentages, Berlin 1963, lk. 229—239.

⁶⁰ Jacob Grimm, Reinhart Fuchs, Berlin 1834, lk. CCLXXXIII—
CCCXII.

tuse all on toodud väljend: tühjad nurgad, üle käte minema; õnnelik sünnitus: last põlvede peale tõstma.⁶¹

Grimmi teos on faktiderikas ja kirjutatud suure eruditsiooni ning loova mõtlemisega. Faktiline osa on kasutatav praegugi, mitte aga meetod.

Neus oli ka Jakob Grimmi teostega tuttav ja kasutas neid.⁶² Kreutzwaldile kirjutas ta 1849. a.: eesti ja soome mütoloogia uurimisega olevat asjad halvad. «Teiseks on meil veel vähe pinda leidnud uuema mütoloogiateaduse seisukohad, kui nii ütelda tohin, nimelt, et paganlik usk on põhiliselt looduseusk, looduse-esemete ja -nähtuste vaatlemine ja austamine.»⁶³ Ja veel samal aastal ilmunud artiklis: «Vana paganliku usundi alal tehtud uurimused on viinud teaduslikele järeldustele, et see on tekkinud loodusevaatlustest ja baseerub loodusenähtustel.» Põhjarahvad on kõikjal austanud virmalisi, mis on jumalate tegevuse ilming.⁶⁴

Võib-olla tundis Neus ka loodusmütoloogide A. Kuhn'i ja Schwartzi töid, sest tema mõttekäigud on vahel õige ligilähedased nende omadele. A. Kuhn pidas müütime aluseks loodusjõude — äikest, tuult, pilvi ja nende jumaldamist. Kuhnist sai alguse nn. meteoroloogiline ehk äikeseteooria.⁶⁵ Seda arendas edasi Schwartz, kes kõneles valguse ja pimeduse võitlusest (pilved katavad vahel päikese, aga päike vabaneb neist).⁶⁶ Paljusid mütoloogilisi kujutelmi nagu haldjaid, kodukäijaid jt., nn. «alama mütoloogia» nähtusi pidas ta primitiivse mõtlemise tekitisteks.⁶⁷ Kuhniga kirjavahetuses oli Schiefner.⁶⁸ Mannhardti õppis Neus tundma vist 1856. a.

Wilhelm Mannhardt asus algul mütoloogilise koolkonna seisukohtadele oma teostes «Germanische Mythen» (1858) ja «Die Götter der deutschen und nordischen Völker» I (1860). Aga ta loobus 70. aastail mütoloogilisest ja lähenes antropoloogilisele koolkonnale.⁶⁹ Mannhardt andis välja ajakirja «Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde», mis tõi huvitavaid andmeid muinasjuttude ja muistendite kohta. Et eesti ainestik talle sellelt seisukohalt vajalik võis olla, selle eest hoolitsesid Neus, Pabst ja Russwurm. Neus palus ka Kreutzwaldilt andmeid eesti kombestikust, mis Mannhardti võiks huvitada.⁷⁰

⁶¹ Jacob Grimm, Deutsche Mythologie, Göttingen 1835, lk. 671, 673.

⁶² Vt. A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 3. V 1849; 8 IX 1851 jm.

⁶³ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 3. V 1849.

⁶⁴ H. Neus, Das altheitnische Gottheit Judas. — Das Inland 1849, nr. 39, vg. 657.

⁶⁵ Ю. М. Соколов, *op. cit.*, lk. 45—46.

⁶⁶ Tema teostest vt. «Der heutige Volksglaube» (1849); «Der Ursprung d. Mythologie» (1860) jt.

⁶⁷ Ю. М. Соколов, *op. cit.*, lk. 45—46; Д. Коккьяра, *op. cit.*, lk. 302—303.

⁶⁸ F. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile 11. V 1854. — Kirjavahetus III, lk. 49.

⁶⁹ Ю. М. Соколов, *op. cit.*, lk. 49.

⁷⁰ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 13. VI 1856.

Mõni aeg hiljem teatas Neus: Mannhardt on asunud põllundus-kommitee uurimisele. Vastava palve peale saatis Kreutzwald temale materjali.⁷¹ Mannhardt tundis ka «Kalevipoega», Kreutzwaldi kommenteeritud väljaannet Forselius-Boecleri teosest, Neusi «Ehstnische Volkslieder» ja Neus-Kreutzwaldi «Mythische und magische Lieder», Hurda saksakeelset brošüüri Põlva kohta jt.⁷² Neid on talle Tallinnast saadetud, sest Mannhardt oli otseühenduses Neusi ja N. F. Russowiga.

Sellelt aluselt mõistame ka Neusi uurimusi eesti jumaluste kohta, mis mitmelgi juhul kujunes pseudomütoloogiliste mõistete seletamiseks, sest uurimismaterjal ise vahel oligi pseudofolkloristlik.

Iga rahvaluuleuurija peab tundma huvi ka rahva elu, tema püüdluste ja eluliste vajaduste vastu. Tallinnas kuulus Neus Eestimaa Kirjandusliku Ühingu kaudu nende haritlaste hulka, keda liitis ühine võitlus eesti allasurutud talupoegade eluliste huvide eest pärisorjusliku surve vastu, mida teostasid Balti mõisnikud.⁷³ Kuigi talurahva vabastamise seadusega oli kõneldud koormiste kergendamisest, kestis feodaalne surve jõhkral kujul 19. sajandi keskel üha edasi ja talupoeg püüdis seda iket maha raputada 1840. ja 1850. aastate vastuhakkudes, millest eriti esile kerkisid Mahtra sõda ja Anija meeste peksmine Tallinnas.

Väike ring, kes tegeles talupoegade olukorra parandamise küsimustega ja kuhu kuulus ka A. H. Neus, oli internatsionaalse koosseisuga: venelane V. T. Blagoveštšenski, kes 1850. aastast töötas Tallinnas, eestlased N. F. Russow ja J. J. F. Nocks ning sakslane A. H. Neus.⁷⁴ Ringike töötas koos tihedasti ja sõbralikult, vajalikku konspiratsioonitööd kasutades. N. F. Russow oli (V. Milleri tõestuse järgi) see, kes Anija meeste peksuloo üksikasjad, selle poliitilise tagapõhja, mõisnike huve kaitsvate tegelaste nimed ja nende osa A. I. Herzenile teatavaks tegi, mille tulemusena Anija meeste peksmist käsitlev ja kohalikke feodaalolusid teravalt arvustav artikkel ilmus Herzeni ajakirjas «Kolokol» pealkirja all «XIX sajandi saksa rüütliid Eestimaal».⁷⁵ See ringkond tegutses sihikäeselt 50. aastate lõpul, õieti kuni 1864. aastani, kuni Blagoveštšenski surmani⁷⁶ ja N. F. Russowi lahkumiseni

---

⁷¹ Materjal on trükitud teoses «Sitzungsberichte d. GEG» 1866, lk. 12—17.

⁷² A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 12. X 1866.

⁷³ V. Miller, A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, nr. 2, Tallinn 1954, lk. 291.

⁷⁴ Sealsamas.

⁷⁵ Sealsamas, lk. 283 jj. Vrd. ka 1858. a. talurahvarahutused Eestis. Dokumente ja materjale, Tallinn 1958, lk. 499, 521.

⁷⁶ Blagoveštšenski suri 19. aug. 1864. a.

Tallinnast. (1863). «Kolokoli» mainitud number on säilinud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu juures tegutsenud avaliku raamatukogu fondides ja annab tunnistust paljust kasutamisest.⁷⁷

Sellest samast ringkonnast olevat välja kasvanud ja trükki suunanud Eesti agraarolusid teravalt kritiseeriv teos «Eestlane ja tema isand» (1861), mille autoriks Neusi kuulist mööda peetavat Tallinnas Blagoveštšenskit.⁷⁸ Kuigi teose autorsus pole praegu täiesti kindel (kindluse saamiseks tuleks muuhulgas detailselt uurida ka ajalehe «Revalsche Zeitung» kirjutisi), võib Blagoveštšenskit selle saamisloole väga ligidal seisevaks pidada. Neus väljendas teose kohta täielikku tunnistust. See näitavat, «kuidas tõtt mitte üksi avameelselt välja üteldakse, vaid ka avalikult õigeks tunnistatakse.⁷⁹ Teose eksemplari saatis Neus Kreutzwaldile.⁸⁰ Blagoveštšenskit nimetab Neus «kõige humaansema südamega ja austamisväärsemaks meheks».⁸¹ Blagoveštšenski on aga arusaadavalt oma autorsust eitanud.⁸²

N. F. Russow oli ka 1860. a: ilmuma hakanud ajalehe «Revalsche Zeitung» asutaja ja esimene toimetaja ning andis sellele demokraatliku suuna. Ta oli opositsioonis Baltimaade eriseisundit ja eraldumist rõhutava tendentsiga.⁸³ Ajaleht kirjutab, et «Eestlane ja tema isand» sisaldavat oluliselt tõtt. Neusi andmeil ei tahtvat aadlikud just sel põhjusel ajalehte enam tellida ja avaldavat ka oma artiklid mujal.⁸⁴ Seega Neus, kuuludes aktiivsete ühiskondlikult mõtleivate progressiivsete haritlaste hulka, sai neilt vastavaid mõjutusi, mis avalduvad ka tema positiivses suhtumises eesti rahvaloomingusse.

Mainitagu veel, et ka N. F. Russow tegeles eesti rahvaluulega.

Neus tutvustas Russowit Kreutzwaldile järgmiselt: «Ta on mees kahekümnendates eluaastates, on siinse gümnaasiumi läbi teinud, Peterburis õigusteadust õppinud, on siinse kroonupalati sekretär. Oma varase nooruse on ta Paide lähedal maal elanud ja põlvneb vähemalt ühelt poolt paremini situeeritud eestlastest, nagu tõendavad need, kes tema põlvnemist ligemalt tunnevad.» Russowi laulukogu «Uued kandlekeeled» olevat oma pealkirjaga Tallinnas pahandust teinud, seda peetud paroodiaks Jannseni tõl-

⁷⁷ V. Miller, A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega, lk. 285—286.

⁷⁸ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 21. V 1864. Vt ka V. Milleri mainitud artikkel, lk. 290.

⁷⁹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 4. I 1862.

⁸⁰ Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 236, märkus 3.

⁸¹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 21. V 1864.

⁸² F. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile 20. VI 1869. — Kirjavahetus III, lk. 279.

⁸³ V. Miller, A. I. Herzeni sidemeist Tallinna progressiivsete haritlastega, lk. 291.

⁸⁴ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 26. II 1862.

keliste vaimulikkude laulude kogu «Siioni kandlekeeled» kohta.⁸⁵ Rahvaluulega tegeles ka J. J. Nocks, avaldades mõningate eesti muinasjuttude tõlkeid saksa keeles koos nappide seletustega: Ulis-pill-Hans ja tsükliliselt liidetud hundilood, alates hundi loomisest.⁸⁶

Tallinnas töötas kooliõpetajana ja -inspektorina ka saksa päritolu ajaloolane, arhivaar ja raamatukoguhoidja, Eestimaa Kirjandusliku Uhingu liige Eduard Pabst (1815—1882), kes oli paljude tööde autor eelkõige ajaloo, aga ka etnograafia ja rahvaluule alal. Ta tõlkis saksa keelde Henriku ja Balthasar Russowi kroonika, avaldas uurimuse saksa keele vahendusel Eestisse kodunenud laulu «Ich bin ein ehstnischer Bauer» kohta.⁸⁷ Ka temaga oli Neusil ligemaid kokkupuuteid.

Neusi rahvalaulude käsikiri.⁸⁸ 19. sajandil muutus reegliski, et kõik, kes rahvalaulude või muu rahvaluuleküsimumusega tegelesid, pidid hankima rahvalaulud otsese rahvalt küsitlemise kõrval ka neilt, kellel oli isiklikke kogusid, sest polnud kasutada mingit tsentraalset materjalikogu ühegi asutuse juures. Teiste materjale kopeeriti ja säilitati erakätes. Seetõttu leidub arvukalt dublette Kreutzwaldi, Neusi jt. kogudes.

Neusi rahvalaulude käsikiri sisaldab 350 jooksvalt nummerdatud laulu, lisaks esimese klade lõpul veel 14 lauluteksti, seega kokku 364 teksti. Käsikiri moodustab väikearhiivi, kuhu on koondatud autorile vajalikuna tunduv materjal. See ei ole pidevalt täiendatud ainekogu, vaid pikema aja jooksul kogunenud materjali puhtaskirjutus ühtlase kalligraafilise käekirjaga. Mõlemal vihikul on sama pealkiri «Volkslieder der Ehsten, gesammelt in den Jahren von 1818 bis 1863», 1. Heft; 2. Heft. Vist küll hiljem, juba ebakindlama käega kirjutatud langevas diagonaalis paiknevad initsiaalid *A. H. N.*

Vihik jätab lõpuleviidud töö mulje, sest lõpul on sisukord, milles laulud on jagatud 14 rühma.

Iga laulu kohta on joonealuses aparatuuris märgitud, kust ta on võetud, kas trükiallikaist (täpse viitega), kelleltki teiselt saadud või ise üles kirjutatud. Viimasel puhul pole lisatud kahjuks küsitleva nime ega üleskirjutamise aega, küll aga üleskir-

⁸⁵ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 10. XII 1854.

⁸⁶ Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands I 2 (1869) ja I 3 (1870).

⁸⁷ E. Pabst, Das alte auf unsere Undeutschen Gedichtete Liedlein nach Form und Inhalt, so wie über livländisch-deutsche Volksdichtung, Volkssprache und Verwandter überhaupt, Reval 1848. Laul jutustab Liivimaa talupoja raskest elust. Vt. ka E. Laugaste, Uhe Liivimaad käsitleva ašamsaksakeelse laulu ajaloost. — TRU Toimetised nr. 43 Tartu 1956, lk. 136—151; H. Strobach, Bauernklagen. Untersuchungen zum sozialkritischen deutschen Volkslied, Berlin 1964.

⁸⁸ Hoiustatakse Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas Eestimaa Kirjandusliku Uhingu kogus (EKU F 232 f I ja II).

jutamise koht. Võib-olla ei saadudki lisada nime, sest tõenäoliselt esimeste ülestähenduste tegemise ajal (1818 j. a.) ei olnud eestlastel veel perekonnanimesid. Tahaks oletada, et esimesed kirjanekud pärinevad Neusi koduõpetajaks oleku ajast 1818—1820.

Joonealuses aparaadis on antud paralleele, kui võtta üks paljudest näidetest nr. 91 juurde: Beitr. VII, lk. 47—50 paralleel Hupeli «Ehstnische Sprachlehre» 1780, lk. 99 /Sõja laul/. Leidub viitamisi trükiparalleelidele, on noodilisasid (näit. teises vihikus nr. 313 juurde, jm.). On ka sõnaseletusi: nr. 86 kohta; *sööl*, ausgesprochen fast wie söel; multa malta /==muulta maalta/, nach d. Aussage soviel als: siit voi sealt.

Seletused ei paku tänapäevale muidugi enam palju, on tihti vigasedki, küll aga annavad tunnistust selle koostaja eeskujulikust hoolest ja suurest huvist.

Lauluvihikuisse on koondatud materjali trükitud allikaist ja käsikirjadest, aga need pole eraldatud, materjal on kopeeritud läbisegi.

Trükitud allikaist on kõige produktiivsem Rosenplänteri «Beiträge», kus mitmest vihikust on ammutatud 132 teksti; Kreutzwaldi «Viinakatkust» 1; G. Schultzi tekste ajakirjadest «Baltische Monatsschrift» ja «Inland» — 3; veel «Inlandist» Buxhövdeni, Faehlmanni jt. tekste — 5; Kelchi kroonikast (Jõrru-laul) — 1; F. A. Brandi reisikirjast — 1; Chr. H. J. Schlegeli reisiraamatust — 14; Hupeli «Sprachlehre'st» — 1; Kruse «Ur-Geschichte'st» — 2; «Perno Postimehest» 1863 — 1; ajakirjast «Baltische Monatsschrift» — 1; Peterburi Teaduste Akadeemia Toimetustest (Kreutzwaldi tekst) — 1; «Suomi» 1855 (Ahlqvist) — 1; Manteuffeli teosest «Aiavite» — 1; Bray «Histoire'st» — 1. Kokku 171 teksti.

Suurem osa tekste — 193 — on siiski käsikirjalistest kogudest. Need jagunevad järgmiselt:

Kreutzwaldi käsikirjadest — 14; Laguse tekste (Kreutzwaldi kaudu) — 2; A. Brandi saadeti Opotškast Kreutzwaldile — 1; Knüpfferi tekste — 1; N. F. Russowi kogu (Järvamaalt jm.) — 35; C. Russwurmi üleskirjutusi Haapsalu ümbrusest — 7; laulikuist on Russwurm kirjutanud — 2; Russwurmi ülesandel on keegi Haapsalu õpilane kirjutanud — 3; Neusi organiseerimisel on keegi daam Hiiumaalt kirjutanud 8 teksti; ühe eestlase laulikuist on saadud — 3; Haapsalu eesti kooli õpetaja J. Peterson on Kose ja Keila kihelkonnast üles kirjutanud — 10; koolmeister Jahn Johanson Karusest — 23; Haapsalu kreiskooliõpilased J. W. Friedberg Paliverest — 17; E. B. E. Lungardt Martnast — 3; K. F. W. Johansen Martnast — 4; E. A. Paulsen Kasarist — 2; E. F. W. Claassen — 1; A. F. Jahn Ridalast — 7.

Neus ise on kirja pannud: noorelt eestlannalt Noarootsist — 11, Nissi kihelkonnast Laitsest — 21; vanalt saklaselt — 1; eesti poisilt Haapsalust — 3; eestlaselt Hiiumaalt — 12; laste mängu juurest Tallinnast — 1.

Kogu ise on väga väärtuslik, eriti muidugi see osa, mis otse rahvasuust saadud. Uhtlasi annab see tunnistust arhiivimehest, kes oskas korraldada ja säilitada uurimismaterjali, varustada seda vajalike andmetega, nii palju kui seda tol ajal vajalikuks peeti. Seda oli rohkem, kui kellelgi teisel sel ajal, kaasa arvatud Kreutzwald, kes siiski seisis seesugusest suhtumisest veel kaugel.

1850—1852. a. ilmus Neusi peateos antoloogia «Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung». See annab eesti rahvalaulude repertuaarist hea läbilõike ja objektiivse pildi. Ta sai aru rahvalaulude väärtusest ja oskas neisse suhtuda nii teaduslikult kui ka esteetiliselt. Rahvalaulude väljaandmisel tuli tal lahendada ka mõningaid teoreetilisi ja editsiooniküsimusi. «Ehstnische Volkslieder» on piiripunkt eesti rahvaluuleteaduse ajaloos. Rahvalaulude juhuslikult äratrükkimiselt ja näidismaterjali avaldamiselt on siirdunud sihiteadliku teadusliku publitseerimise teele. Raamat on eesti rahvaluule kogumist ja uurimist aidanud edasi viia ja teisigi sellele tööle virgutada ning on kasutatav praegugi. Eesti ja soome ning saksa keelt lugevale rahvaluuleharrastajale sai see teatmeteoseks eesti rahvalauludest väljaspool Eesti piire. Irooniline August Ahlqvist, kes eesti rahvaluulet nimetas vaaseks, lahjaks ja vormituks (ka loitsuluule olevat soome omast kehvem), pidi tunnustama, et Neusi kogu laulud ülendavad eesti rahvast ja kirjandust, need on tähtsad tema kirjandusele.⁸⁹ Küllalt tunnustav on ka Sjögreni arvustus.⁹⁰

Kuni 1847. aastani tegeles Neus väiksemate eesti rahvaluulet puudutavate küsimustega — see kujunes eelharjutuseks iseseisva teose kirjutamiseks. Ta kopeeris teiste kogutud laule ja kogus neid ka ise. Korraga sai ta Eestimaa Kirjanduslikult Uhingult rahvalaulude antoloogia koostamise vastutusriikka ülesande. Selle võttis ta küll vastu, aga tundis kohe ka isiklikke puudujääke, eelkõige seda, et ta ei osanud vajalikul määral eesti keelt, sest rahvalaulu käsitlemine nõuab ka murrete ja keeleliste arhaismide tundmist. Tal polnud ka küllaldaselt laule ega andmeid kommenteerimiseks. Kõik, mis oli kirja pandud, oli kas trükitud (rohkesti Rosenplänteri «Beiträges») või seisis erakätes.⁹¹ Rohkesti käskirjalisi tekste oli Knüpfperil ja Kreutzwaldil. Kui nüüd keegi tahtis neid kasutada, pidi omanikelt paluma ja endale kopeerima. Veendunud saadud ülesande tõsiduses ning tema käes oleva materjali nappuses, meenus Neusile Kreutzwald Võrus, kellel oli eesti rahvaloomingu parima tundja maine. Suureks eesti rahvaluule tundjaks pidas Kreutzwaldi ka Neus.⁹² Lugupidavalt pöördus Neus

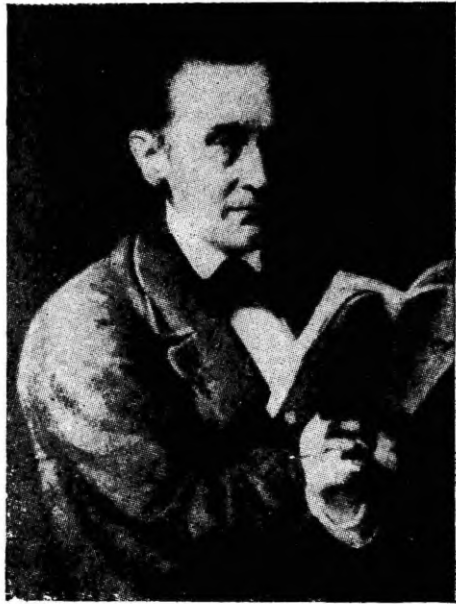
⁸⁹ A. Ahlqvist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta, lk. 101, ka lk. 104.

⁹⁰ Über das Werk: Ehstnische Volkslieder von H. Neus. — Mélanges russes Toome II. St. — Petersbourg 1855, lk. 373.

⁹¹ Vt. Ehstnische Volkslieder I, [Tallinn] 1850, lk. 12.

⁹² A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 26. V 1847; 24. XII 1849; 3. X 1851; 12. XII 1851 jm.

Fr. R. Kreutzwald
(1803—1882) J. Köleri maal.

26. V 1847 kirjaga Kreutzwaldi poole konsultatsiooni saamiseks. Ta pihtis oma muresid, palus abi ning luba Kreutzwaldi poolt Õpetatud Eesti Seltsile saadetud 28 rahvalaulutekstist koosnevat valikkogu (ÖES, EK 72) avaldada plaanitsetavas antoloogias. Raamat pidavat ilmuma 1848. a. Materjaliks olid tal A. F. J. Knüpferi käsikirjad, tema isiklik kogu ja kõik trükkis ilmunud tekstid. Säilinud käsikirja põhjal (EKÜ F 232) võib arvata, et enamiku trükiallikaist moodustavad Rosenplänteri «Beiträges» ilmunud laulud. Materjal on peaaegu ainult põhja-eesti murdealalt, erandiks on üks laul Vastseliinast (Brandi reisikirjadest «Tulle tenne titerken»). Neus soovis andmeid tartumurdeliste laulude olemasolu kohta, palus jaataval korral neid endale saata. Võime kujutleda, millise näo tegi skeptiline Kreutzwald, kui ta kirja avas. Esimene uid sähvas läbi pea: siin tahetakse kasutada tema teadmisi isiklikes huvides. Esimeses õhinas kirjutas ta Faehlmannile:

«Kavatsetud eesti rahvalaulude väljaanne paneb Tallinna härrade pead valutama. Lauludes on sõnu rohkem, kui Hupeli sõnaraamatus, ja ka soome keelest ei saa igakord abiväge organiseerida, sellepärast tahvad minno vaese mehhe adraga omma sööti ülles künda, Saab nähha, mis sea tungerma sest saab? ... N/eusil/näib olevat head tahtmist, kes nõu kuulda võtab ja kõike oma jõudu mööda teeb; rohkem ei või ega tohi inimeselt nõuda.»⁹³

⁹³ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. — Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad IV. Tartu 1936, lk. 117.

Veendunud, et tegemist on tõsise töömehega, leppis Kreutzwald uue rahvaluuleteadlasega varsti. Neusi algatusele järgnes huvitav arutlus küsimuse ümber: kas lõunaeestlastel on oma genuiinseid laule. Neus küsiski seda Kreutzwaldilt juba kaheldes, oletades ise, et on. Et tartu murdealal pole genuiinset lauluvara, seda oli arvanud ka Faehlmann oma kunstmuistendite eessõnas.⁹⁴ Oma rahvalaulude puudumist rahval lõuna pool Emajõge oletas ekslikult ka Kreutzwald ja läkitas sellesisulise vastuse Neusile. Genuiinsete rahvalaulude all mõeldi niisuguseid, mis originaalselt selles murdes on luuletatud. Kreutzwaldil on kujunenud eesti rahvalaulu hälli kohta üks seletamise võimalus: kõik eestlaste rahvalaulud olevat esialgu mererannal sündinud, seal Alutaguses, Ranna-Virumaal, Harju ja Läänemaal pidi rahvalaulu häll asuma, nii olevat arvanud keegi Põhja-Tartumaa eestlane. Ja ongi siis võimalik, nagu Kalevala-lauludegi puhul — see, mis läänes oli juba kadunud, elas Karjalas edasi. Siingi võiks olla tegu sama paralleeliga.⁹⁵ Viieteistkümne aasta jooksul ei olevat Kreutzwaldil õnnestunud lõuna pool Emajõge ühtki laulu leida, mida võiks iseisviks «ehtsaks produktiks» pidada. Emajõgi on surunud poesia põhja poole, «lõunakalda elanikud on nahkse proosa rahvas». Siinsete rahvalaulude hulgas leiduvat hulk tuntud tallinnakeelsete rahvalaulude korrumpeeritud fragmente. Vahel kuulukse mõnd improvisaatorit härraste auks ja viina kiituseks ekstemporeerimas, ikka vastavalt olukorrale, kuna koor tüütult leelo-leelot mäletseb. Selliseid improviseerijaid leiduvat üksnes Vene piiril (Räpinas, Vastseliinas). Setude kohta ütleb Kreutzwald, need põlvnevat vist Tallinnamaa eestlastest, on laulurohke rahvake, kes oma püha- ja pidupäevad rõõmsalt lauldes mööda saadab. Pihkva-eestlaste laulud õitsevat veel oma algupärase värskses. Temalt olevat piiriäärne Tartumaa eestlane mõndagi omaks võtnud. Tartlaste esivanemad polevat poeetilisemad olnudki.⁹⁶ Kuivõrd ühekülgelt olid mehed eesti rahvaluule kohta veel orienteeritud, seda näitab ilmekalt Neusi ja Kreutzwaldi kirjavahetuse see osa, mis käsitleb lõunaeestlaste laulude küsimust. Uhes olid aga mõlemad ühel arvamusel — rahvalaul hakkab rahva hulgas juba kaduma.⁹⁷

On võimalik, et Kreutzwald puutus kokku aladega, kus venestekogudus oma hävitustööd oli teinud. See küsimus vajab veel põhjalikku selgitamist. Kindlasti pole Kreutzwald suutnud süveneda tartumaaalaste lauludesse ega korralikult võru murretki tundma õppida. Küllalt kriitiline Neus ei võtnud omaks kahtlusi

⁹⁴ Verhandlungen d. GEG I, 1 [Tartu] 1840, lk. 40.

⁹⁵ Fr. R. Kreutzwald, Teateid rahvalauludest Pihkva kubermangus asuvate eestlaste juures. — Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 107—108.

⁹⁶ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 9. VI 1847. Samu mõtteid vt. ka Kreutzwaldi aruandes «Teateid rahvalauludest Pihkva kubermangu eestlaste juures» (1848). — Maailm ja mõnda 1953, lk. 105 jj.

⁹⁷ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 13. VII 1847.

laulude puudumise kohta lõunaeestlastel. Ja Kreutzwaldi arutlused pole ka rahvalaulude ajaloo seisukohalt põhjendatud. Igas kihelkonnas leiti veel möödunud sajandi teisel poolel hulgaliselt laule, nagu näitab kasvõi «Vana Kannel» I Põlvast. Veel kummalisem on Kreutzwaldi seletus: tartukeelsed laulud koosnevatki refräänidest *kassike*, *kannike*, nende vahele poetatud sõnadel puuduvat igasugune väärtus.⁹⁸

Tundes eesti talurahva rasket olukorda on arusaadav, et Neus kaldus vanade rahvalaulude kadumist lihtsustatult pidama orjuse süüks.⁹⁹ Ta palus Kreutzwaldilt Pihkvamaa-reisi kirjeldust avaldamiseks kavatsetavas ajaviiteajakirjas, sest «oleks ju ilus, kui saaks näidata Pihkva eestlaste vaimselt iseseisvamale olukorrale, et seda vastu seada meie eestlaste orjuse läbi allakäinud olukorrale.»¹⁰⁰

Nii käsitletakse juba antoloogia alustamise momendist peale rahvaluule põhiküsimusi. See näitab, et Neus püüdis igati selgust saada rahvalaulude probleemistikus, mida muidugi oli oluline tunda juba teose koostamise eel.

Antoloogia koostamise põhimõtted formuleeris Neus ise järgmiselt:

«Selts nimelt kavatseb väljaantavas eesti rahvalaulude valimikus arvestada mitte ainult poeetiliselt, mütolooiliselt või ajalooliselt tähelepanavat, vaid ka tervikut, nii et esindatud oleks ka nõrgem külg, ja valimik, nii palju kui võimalik, annaks pildi eestlaste kogu rahvalaalu-loomingust. Ometi ei tohi väärtuslikku kuidagi tagasi tõrjuda, vaid see peab otsustavalt esikohal olema; nõrgemale ainult viidatakse ja antakse mõned näited.»¹⁰¹

Mitmekesisuse taotlust on Neus ka tõepoolest realiseerida püüdnud.

Antoloogia koostamisel on tal kasutada olnud ca 1300 laulu.¹⁰² Kui arvestada kõiki sel ajal tuntud variante (olgu trükis või käsikirjas), teeb kõik kokku umbes niisama palju. Seega on tal käes olnud peaaegu kõik sel ajal noteeritud tekstid.

Väljaande aluseks on 1) trükitud rahvalaulud, 2) käsikirjad. Trükitud materjali hulgas on tekste Schlegeli reisikirjadest, Rosenpläneri «Beitragest», «Inlandist» jm., käsikirjadest on kõige

⁹⁸ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 13. VII 1847.

⁹⁹ Samal arvamisel on ka A. Ahlqvist; vt. A. Ahlqvist, Viron nykyisemästä kirjallisuudesta, lk. 101 jj.

¹⁰⁰ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 24. IX 1849.

Eestis viibimise ajal 1844 reisis Lönnrot mitu nädalat Lõuna-Eestis, kirjutas sellest oktoobris rektor Snellmanile Soome: «Eesti vanasõnad, mõistatused, laulud ja muinasjutud on soome omade sarnased, neid võib praegu veel koguda, küll vist mitte enam kaua. Opetatud Eesti Seltsil pole aga rahalisi võimalusi kogujat välja saata. Herrnhuutlased sõdivad nende vastu ja vihkavad neid, soovivad neile kadu.» (Elias Lönnrotin matkat II, Helsingi 1902, lk. 263).

¹⁰¹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. VI 1847.

¹⁰² A. H. Neus, Ehstnische Volkslieder, eessõna, lk. XII.

rikkalikumalt materjali andnud Knüpfferi ja Kreutzwaldi kogud ning Neusi enda noteeringud.¹⁰³

Pöördumine Kreutzwaldi poole nõu ja abi saamiseks osutus Neusile viljakaks. Tekkis pidev kirjavahetus, millest Kreutzwaldi pool on kahjuks ainult mõne kontseptiga esindatud, muu on vist hävinud. Kreutzwald oli andmete andja, seletaja, tarbe korral julgustaja. Neus märkas soodsat vastutulekut ja esitas Kreutzwaldi üsna kohe ka Eestimaa Kirjandusliku Ühingu kirjavahe-tajaliikmeks.¹⁰⁴

Ikka ja jälle oli Neusil puudu lauludest. Kreutzwald hankis ja saatis, nii 9. VI 1847 — 4 laulu Laiuselt, 7 Palamuselt, 3 Tor-mast, kokku seega 14. Siis palus Neus laste-, lapsehoidja- ja hällilaulu.¹⁰⁵ Ta ütles end tundvat laste liisuvalemeid, oli neid saanud Keilast ja küsis nüüd Kreutzwaldilt seletusi.¹⁰⁶ Eelmisel sügisel oli ta Kreutzwaldilt saanud 20 laulu, 18 neist EKV fondis (EKV F 232 m. h., lk. 5—8), üleskirjutamise kohaks on antud Laiuse kihelkond; nr. 19 ja 20 on Kreutzwaldi rahvalaulude põhi-käsikirjas (Fond 63, M 3, lk. 156—157, nr. 78—79), üleskirjutamise koht — Setumaa. Siia kuulub ka peaaegu täielikult Kreutzwaldi enda looming «Põhja kotkas kurja lindu», mis seisab Neusi kogus esimesel kohal.¹⁰⁷ Veidi hiljem annab Kreutzwald hinnangu tema hiljaaegu saadetud hällilauludele: «Varem läkitatud hällilauludel pole ühtki väärtust, need saatsin Teile prooviks, kuna Teil sellest liigist midagi ei ole. Mulle peaaegu paistavad nad saksa laulude imitatsioonid olevat, ka kuulsin ma neid mõisa lapsehoidjalt.»¹⁰⁸ Neusi «Kalamehe laulu» asemele Kundast soovitas Kreutzwald enda oma, mis olevat Ranna-Virumaalt 1824. a. üles kirjutatud.¹⁰⁹ Laul ilmuski Neusi väljaande teises vihikus nr. 58 B («Kalapüük»), on aga oluliselt Kreutzwaldi enda looming. Pikk seletus on laulu algul kallaspappide ülesannetest ja tegevusest, kellest on kirju-tanud F. G. Arvelius.¹¹⁰ Kirjale on lisatud veel kaks tartukeelset laulu.¹¹¹ Kreutzwald läkitas Neusile ka laulu «Vana aeg oli vaeno-aega», mille ütles saanud Mart Mohnilt, tegelikult on aga tema enese looming.¹¹² Laul näitab head orientatsiooni ajaloos: eest-laste minevik on olnud ränk orjus mitmesuguste kurnajate all. Tekst ilmus Neusi raamatu I osas, nr. 40. Opetatud Eesti Seltsile

¹⁰³ A. H. Neus, Ehstnische Volkslieder, lk. XII—XIII; 447—448.

¹⁰⁴ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. VI 1847.

¹⁰⁵ Sealsamas.

¹⁰⁶ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. XI 1848.

¹⁰⁷ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 1. VIII 1847.

¹⁰⁸ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 12. IX 1847.

¹⁰⁹ Sealsamas.

¹¹⁰ F. G. Arvelius, Beschreibung des Strömring-Fanges. — Livländische Lese-Bibliothek 1896, nr. 4, lk. 126—127.

¹¹¹ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 12. IX 1847.

¹¹² Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 10. X 1847.

on Kreutzwald selle saatnud juba varem, nii et seda võidi esitada koosolekul 6. VI 1845.¹¹³ Samal ajal saatis Kreutzwald veel neli rahvalaulu, mis kõik on ilmunud Neusi kogus: nr. 41; 50 D; 62 E; 101 D.¹¹⁴ 1851. aasta algul sai Neus Kreutzwaldilt vihiku laulude ja nõiasõnadega; vihikus on ka Schultz-Bertrami laule (Fond 63, M 4 : 1).¹¹⁵ Seesuguseid saadetisi näib olevat veelgi. Täiendava materjali küsimistest ja saamistest on kirjavahetuses palju juttu. Korduvalt palus Neus selgitusi sõnade, fraseoloogia ja idiomaatika kohta.¹¹⁶ Edasi huvitas teda, kas improviseerijate värssidel on mingit väärtust, kas kasutatakse laulude saateks kannelt, nagu kujutab L. Maydell Opetatud Eesti Seltsi Toimetuste I vihikus, kas koor ka tallinna murdes kordab pulmalaulude refrääni *kaasike*, *kannike*, kas eesti rahvalauludel on üks või mitu meloodiat, sest kõik nad kuulukse ühesugused.¹¹⁷

Jõudumööda püüdis Kreutzwald vastata, niipalju kui ta nooruses oli suutnud tähele panna ja meelde jätta, uuteks uurimisteks polnud mahti. Et kandlestaade rahvalaulu esitamisel eestile pole tüüpiline, seda Kreutzwald ei teadnud. Viiside arvu üle ei pidanud ta end võimeliseks otsustama, sest ta ei pidanud end musikaalseks. Lönnrot arvanud eestlastel olevat kaks meloodiat, Faehlmann aga, et neid on palju.¹¹⁸ Laulude esitamise viisi kohta kõneleb Kreutzwald järgmist:

«Virumaa värssid, nagu neid endisel ajal pulmades improviseeriti, olid vahetevahel väga ilusad ja poeetilised, nimelt võistulaulmisel, kus mõlemad pooled pruudi ja peigmehe paremusi teineteisele vastu seavad; säherdused ekstemporeeritud laulud on ka salvava pilke poolest rikkad. Eestimaal, kus lauluand enamasti naiste juures esineb, loovad ekstemporeeritud laulegi üksnes naised ja tüdrukud; mehed laulavad harva ja enamasti ainult siis, kui pea soe on, mispuhul siis ka üsna jämedaid ropendusi ette tuleb. Tõelisi meeslaulikuid, eesti minstreleid, on minu teada praegusel aastasajal olnud ainult üks, nõndanimetatud *vana* ehk *vana laulumees*, keda ma viimast korda 1811. a. jõulude ajal ühes pulmas nägin kui kõrges eas rauka, aga ka dr. Faehlmann mäletab veel teda. Tema lauludest on mul alles veel üksainuke, mille te pärastpoole peate saama, sealjuures ka tema kandle kirjelduse.»¹¹⁹

Veel tahtis Neus teada, kes laulu juhatab, kas kindlad isikud või see, kellel külalistest juhuslikult seks kõige rohkem osavust?

¹¹³ Das Inland 1845, nr. 34. vg. 606.

¹¹⁴ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 10. X 1847.

¹¹⁵ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 9. I 1851.

¹¹⁶ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 23. VI 1847 jm.

¹¹⁷ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. VI 1847.

¹¹⁸ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 13. VII 1847. — Selles kirjas on eriti palju sõnade ja väljendite seletusi.

¹¹⁹ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 13. VII 1847.

Kas eestlastel on ka rohkem tantse kui need monotoonsed keerutused talgutel või kõrtsides? Kas leidub ka nõidussõnu ja -vormeid haiguste vastu?¹²⁰

Kreutzwald vastas: erilist juhatajat pulmas laulmisel ei olevat, igaüks võivat olla eestvõtja, koor kordab tema üksikuid värse. Ainult vana laulumees nimega Roots Rüütel, Virumaa kerjusmeeslaulik olevat suutnud kõiki kuulama panna.¹²¹ Improvisatsioonidel puuduvat igasugune väärtus. Tantsudest teadis Kreutzwald peale hariliku valsi veel paari.¹²²

1848. aasta algupoolel valmis Neusil rahvalaulude valikväljande esimese vihiku käsikiri ja ta läkitas selle Tartusse tsenseerimiseks.¹²³ 26. juulil 1848 on tšensor Sahmen trükkimisloale alla kirjutanud, vihik ilmus aga alles 1850. aasta esimesel poolel. Seda trükiti 600 eksemplari, millest 350 anti Neusile honorariks. Neist 330 müüs autor raamatukauplusele 75 hõberubla eest. Neus hindas Kreutzwaldi materjalide osa esimeses vihikus suhtega 11 : 54 ja saatis talle selle suhte alusel honorariks 15 hõberubla.¹²⁴ Kreutzwald ütles, 1. vihikut Tartus müüdavat kalli hinna eest — 1 rubla tükk, ostuhinna kättesaamiseks peab kaupmees vaid 75 eksemplari müüma, ülejäänud on talle puhaskasu.¹²⁵

Üldiselt tunnustav arvustus leidis toeses siiski olulisi puudusi. Schultz-Bertrami arvates olevat sissejuhatus pealiskaudne ja tõlked konarlikud.¹²⁶ Ülemõpetaja Meyer olevat samuti ühel Eestimaa Kirjandusliku Ühingu koosolekul «voolavamaid värstõlkeid» nõudnud. Ka Kreutzwald arvas sedasama: Umberpanekud on seal enamjaolt puised, aga p a r e m a s tõlkes võiks nii mõnigi laul mõjule pääseda.»¹²⁷

Arvustustest resigneeritud Neus võttis omaks alliteratsiooni taotlustest tekkinud puudused tõlkes. Schultz-Bertrami rahvalaulude tõlke paremaks pidajatele tahab ta seletada: tema tõlge tahtvat mõtet ja vormi selle sõna laiemas mõttes edasi anda. Aga Neus ei tahtvatki arvustusele midagi vastata: «Miks ausat püüdlust veel turuplatsil kaitsma peab?»¹²⁸ Schultz-Bertram on tõlkinud aga vabalt ja «St. Petersburger Zeitungis» 1849. nr. 10 ja 11¹²⁹ ilmunud tõlked eesti rahvalauludest on tõepoolest poeetilisemad kui Neusi omad.

¹²⁰ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. VI 1847.

¹²¹ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 13. VII 1847.

¹²² Sealsamas.

¹²³ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 13. VI 1848.

¹²⁴ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 19. V 1850; Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 30. V 1850.

¹²⁵ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 30. V 1850.

¹²⁶ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 19. V 1850; vt. ka Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 109, märkus nr. 1.

¹²⁷ Fr. R. Kreutzwald Schultz-Bertramile 27. XI 1859. — Kreutzwaldi kirjavahetus IV, lk. 101.

¹²⁸ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 31. VIII 1850.

¹²⁹ Sealsamas.

Kus se pilleraga jäanud?
 Wikhali makha villistat.
 Kus se wikkal jälle jäanud?
 Luisko kōtsi kallataud.
 Kus se luisko jälle jäanud?
 Mõffas kuuwa kōnna õffas.
 Kus se häud on jälle jäanud?
 Karro hiikus hännakoõp.
 Kus se karro jälle jäanud?
 Karro läks õlle dümmu nna kōrako.
 Ülle wu wina järwe.
 Ülle hakkõkõja kalla järwe.
 Siina se karro ärraformad.
 Siina ta maetud mätta siip.
 Põkka põlle püüwa siip.

89.

Olla minna eene uuri meji.
 Muppajin ülle habõkõ.
 Kõrõpõja ülle kallukõ.
 Ülle lõga kiinõpõis.
 Nõud jään wannaks jättõkõ.
 Ei sa eanam ülle orõkõ.
 Ülle püüwa pörõkõkõ.

Eggap, sa ülle lōõropõ.

90.

Mis se jummad minna lōõud
 Alla ilona albedõ lōõpõ.
 Teate ilona pēa lōõkõ?
 Las wõinud las lõpõ pūõkõ.
 Teat hõrõja õõkõkõ.
 Wannate larka larkõ pōõ.
 Oõle hõõõ kōõkõkõ.
 Emmak alla õõõõkõ?
 Oõõ minna minna alõ lōõkõ!
 Teak minna larka lōõõkõ.
 Teit minna larka lōõõõkõ.
 Lõõõõ pōõõõ, sa lõõõõ.
 Lõõõõ pōõõõ, sa õõõõõõ.
 Wõõõõ pōõõõ lõõõõõõõõ.
 Emmak ilona lōõõõõõõ.
 Wõõõõõ õõõõõõõõõõõõõõõõõ.
 Minna õõõõõõõõõõõõõõõõõõ.
 Mul on lõõõõõõõõõõõõõõõõõõ.
 Emmak ilona lōõõõõõõõõõõõõõõõõõ.

Altes "Aufgaben von Josephstädter" 1833. Altes von Brunnholz von Schwarzgraben. (S. 10) und
 ungarische "Ferd." — 90. Aufgaben aus d. Kunde ei. jung. Christen von Sule-Lag in
 hiesigeren "Kirchspiele" 1811. See, wohl zusammengefasst aus fe. — 91. Nachh.

Siin oleks põhjust käsitleda veel üht Kreutzwaldi etteheidet, mis selgitab viimase arusaamisi rahvaluuletekstide publitseerimise kohta. Pisasjadeni täpne materjalide edasiandmisel ja kommenteerimisel, ütleb Neus: «Me peame ju võimalust mööda täpsuse eest hoolt kandma.»¹³⁰ Kreutzwald arvab aga teisiti. Ta ei kirjuta sellest otseselt Neusile, küll aga Faehlmannile:

«Kui arusaajal, vaimukal ja asjatundlikul mehel oleks see lauluvara käes olnud, mis Neusil kasutada oli, siis oleks ta kindlasti paljudest variantidest korralikud lugemistükid teinud üht teisega täiendades. Niisugusest püüdest pole paraku jälgegi näha, paljud teisendid on esindatud oma puudulikus kuues. Sapienti sat.»¹³¹ Kreutzwald on omade tekstidega kahtlemata nõnda toiminud, teisendeid täiendanud ja ümber loonud. Samalaadilise etteheite Neusile tegi ka Ahlqvist: Neus ei oska üksikuid laule tervikuks liita, nagu selles suhtes andekas Lönnrot. Neus pole kusagil tervikut taotlenud, ta on rahvalauluteisendeid ainult reastanud. Keel on ebaühtlane vastavalt sellele, kellelt rahvalaulud on üles kirjutatud. Laulukogu avaldas Eestimaa Kirjanduslik Ühing, mis on vaid selles eesti selts, et ta paikneb Eestimaal.¹³² Et Neus seda teinud ei ole, selle eest on tänapäeva uurijad talle tänulikud. Samuti tuleb tagasi tõrjuda teine etteheide, et Neus oleks pidanud laulud ka keeleliselt ühtlustama, seega lokaalsed erijooned kaotama.¹³³

Neus töötas peatumata edasi. 19. V 1850 teatas ta Kreutzwaldile oma antoloogia 2. vihiku saatmisest Laakmanni trükkijale sooviga, et see läkitataks paranduste tegemiseks edasi Kreutzwaldile. Neus palub Kreutzwaldi olla otsekohene kriitiseerija. Selle vihiku käsikirjaga tekkis aga tõkkeid tsensuuris:

«Laulude käsi on Tartu tsensuri juures halvasti käinud. Ta ei ole mul mitte ainult kõik maha kustutanud, mis kupja või orjuse kohta käib, kuigi see on tunduvaks raskuseks, on siiski arusaadav ja võib välja kannatada, vaid hiljem veel mitmed — kõige paremad — nekrutilaulud ja mõned elegeiad. Seeläbi muutus lünk nii suureks, minu oma otsustusvõime kõlbliku ja mittelubatava kohta nii kõikuvaks, et ma praegu uue osa käsikirja Tartu pidin saatma ja vist jälle mõndagi kärbitud kujul tagasi saan.»¹³⁴

Kahjuks on tsensuuriarhiiv selles osas puudulik, nii et me selgusele ei saa, millised tekstid nimelt mittelubatavaks osutusid. Võib üsna kindel olla, et nende laulude tekstid on meil olemas, nagu on olemas terve Neusi antoloogia alusmaterjal. Aga millised

¹³⁰ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 12. XII 1851.

¹³¹ Fr. R. Kreutzwald Dr. R. Faehlmannile 29. I 1850. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, Tartu 1936, lk. 168.

¹³² A. Ahlqvist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta, lk. 103—104.

¹³³ Sealsamas.

¹³⁴ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 25. X 1850.

46. Der Verhöhnerten Klage.

Verwandt ist ein finnisches Lied bei Wolff, Hauschag v. Volks-
weise, S. 125.

Das 3. 4 erwähnte Krummholz ist ein Haupttheil des zum ehst-
nischen und russischen Anspann Gehörigen.

21.

Mis se Jummal minda lo- nud	Was hat Gott mich werden lassen
Alla ilma albaks lapseks, Peale ilma pea teukle!	In der Welt ein elend Kindlein, Vor der Welt so früh zum Hohne!
Eks woind lua loga puuk- se,	Kount' ich nicht ein Krumm- holz werden,
Isfal' härja ikkeekse,	3 Nicht ein Joch des Vaters Far- ren,
Wennale tarka tarbispu- da,	Nicht ein brauchbar Holz dem Bruder,
Öele ölle kubbukle,	Eine Strähne Stroh der Schwe- ster,
Emmale alla istmeekle?	Nicht ein sanfter Eig der Mut- ter?
Ohk minna waene alba lapsi! Keik minno tukka tulenekle, Keik minno lakka langeneksl	Ach ich arm und elend Kindlein, 10 Weh in Lüft' all' meine Loften, Fallen all' die Flechten nieder!
„Lögem sedda, se o isfata, Lögem sedda, se o emmata!	„Schlaget diese, die ohn' Vater, Schlaget diese, die ohn' Mutter!

neist tsensori rahulolu ei suutnud teenida, selle kohta pole praegu võimalik otsust anda. Kui arvestada «Alg-Kalevipoja» tsenseerimist ja sellest kustutatud mõtteid¹³⁵, on Neusi kurtmine orjus-, küllap ka nekrutilaulude kohta arusaadav. Millised aga võisid olla kustutatud eeleegi? Ka seda on raske mõistatada.

Peaaegu täpselt aasta pärast käsikirja loovutamist Laakman-nile võis siiski trükkimine alata.¹³⁶ Valmis sai ka kolmanda köite plaan.¹³⁷ Selle köitega tegeles Neus veel kolmveerand aastat ja läkitas käsikirja siis trükkijale. Vaja oli aga lisaandmeid kommentaarideks ja Kreutzwaldilt teada saada laulude üleskirjutamiskohad.¹³⁸ Kuigi Neus kartis tsensorit, kes võis kustutada palju¹³⁹, ei olnud sellega siiski nii suuri tõkkeid kui teise vihikuga. Ainult materjali tuli rohkesti, ruum aga oli piiratud.¹⁴⁰

Tsensor J. de la Croix andis 14. märtsil 1852 ilmumisloa ja teos tervikuna tuli samal aastal päevavalgele.

Kodumaal nii palju muret valmistanud valikkogul oli Saksa-maal hea vastuvõtt.¹⁴¹

1853. aastal esitas Neus teose Teaduste Akadeemiale Demidovi auhinna saamiseks.¹⁴² Retsensiooni selleks puhuks kirjutas A. J. Sjögren.¹⁴³ Arvustuses konstateeriti Neusi töö edasiviivat osa. Rahvalauludel pole ainult kunstiline väärtus, nad on tähtsad ka ajaloolastele, etnograafidele, filoloogidele. Eestlaste laule on siia-maani avaldatud juhuslikult, mitmesuguseks otstarbeks. Neid pole kuhugi sellekohasesse asutusse koondatud, vaid trükkimata käsi-kirjad seisavad erakätes, kus nad on halvasti kasutatavad ja kadumisohus, nagu neid tegelikult ongi kaduma läinud. Laulud, mis 18. ja 19. sajandi vahemail saatsid veel kõikjal ühiseid põllu-toid ja lõbustusi, hakkavad juba täielikult ununema. Seda tähtsam on Neusi teos nüüd. See on teaduslik väljaanne, varustatud sisse-juhatause, märkuste ja allikaviidetega. Positiivsena märgitakse autori püüdu tuua laulu- ja muinasjutuparalleele nii eesti kui ka teiste rahvaste loomingust. Säilitatud on ka laulude ortograafia, välja arvatud vead ning inkonsekventsused. Laulude valik on õnnestunud ning töö vajalik ja väärtuslik. Kõige raskemaid ette-heiteid tehakse tõlgetele, milles leidub palju ebatäpsusi ning teks-tide väärmõistmisi, ka on liialt silmas peetud vormi sisu arvel, eelkõige alliteratsiooni. Sjögreni järgi on hea tõlkija see, kes

¹³⁵ Vt. K. T a e v, Eesti kirjandus tsaristliku tsensori kammitsais 1850—1870. Dissertatsioon 1963. (Käsikiri TRU eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris.)

¹³⁶ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 24. V 1851.

¹³⁷ Sealsamas.

¹³⁸ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 23. II 1852.

¹³⁹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 3. X 1851.

¹⁴⁰ Sealsamas.

¹⁴¹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. VI 1853.

¹⁴² A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 26. VI 1853.

¹⁴³ Mélanges russes II. 1855, lk. 379—389. Двадцать второе присуждение учрежденных П. К. Демидовым наград, lk. 133—146.

suudab ühtaegu tabada nii vormi kui sisu ja võimalikult mõlemaid suudab originaaliga vastavusse viia. Ebasoovitavalt palju on Neus kasutanud peale tõlkepuuduste saksa arhailisi sõnu, mis omakorda raskendab sisu mõistmist.¹⁴⁴ Seletuste andmiseks ei tunne autor piisavalt soome ega eesti keele ajalugu, millest tingitult on töösse sattunud palju lingvistilisi eksimusi. Eesti keel on aja jooksul nii palju muutunud, et pinnalise keeletundmisega ei saa korralikku võrdlust teostada.¹⁴⁵ Puudustest hoolimata soovitab retsensent teost Akadeemiale Demidovi auhinna määramiseks.¹⁴⁶

Auhinda teos ei saanud, aga see märgiti ära austava tunnustusega.

Saanud raamatukaupmees Klugelt lao müügisummana 115 rubla, saatis Neus 1855. a. Kreutzwaldile sellest 23 rubla esimese vihiku puhul väljakujunenud suhete alusel.¹⁴⁷

Teos on pühendatud Fr. R. Kreutzwaldile austuse ja tunnustuse märgiks.

Valikkogu «Ehstnische Volkslieder» sisu ja struktuuri kohta on ütelda veel järgmist.

Teos algab lühikese sissejuhatusega, milles iseloomustatakse kokkusurutult eesti rahvalaulu. Osalt kordab ta siin juba 1836. a. öeldut.¹⁴⁸ Eessõna on koostatud teadusliku objektiivsusega, autor on ühtlasi arvestanud antoloogia «Ehstnische Volkslieder» võimalikku kasutajat.

Neus märkas, et aastasadade jooksul tekkinud ja paljukasutatud rahvalaul läheneb 19. sajandil pidevalt oma loomulikule hääbumisele ja oligi Tartumaal praktiliselt juba välja surnud. Sellepärast on tema antoloogia materjal pärit oluliselt Järva- ja Virumaalt, vähesed erandid ka Saaremaalt ja Noarootsist. See on üks põhjendus rahvalaulude antoloogia väljaandmiseks. Ei vaimulik laul ega ka ilmlik luule, mis saksa eeskujudel eestlaste jaoks on loodud, ei suutnud eestlaseni tungida, tema ainsaks kunstiliseks mõjutajaks jäi tema enda loodud rahvaluule.¹⁴⁹ See on teine põhjus. Kolmandaks võib käesolev väljaanne tõugata

¹⁴⁴ Vrd. ka: Jegór v. Sivers, Deutsche Dichter in Russland, lk. 266.

¹⁴⁵ Sjögren, Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Übersetzung von H. Neus, Reval 1850—1852. Beilage zu Nr. 75 St. Peterburger Zeitung 4. (16.) IV 1854.

Mélanges russes. Tome II, St.-Petersbourg 1855, lk. 379—389. Vene keeles: Двадцать второе присуждение учрежденных П. К. Демидовым наград, lk. 133—146.

¹⁴⁶ Mélanges russe. Tome II, lk. 389.

¹⁴⁷ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 21. X 1855.

¹⁴⁸ H. Neus, Ueber die Volkslieder der Esthen. — Dorpater Jahrbücher V, Leipzig 1836, lk. 217—232. — Seal on avaldatud 9 eesti rahvalaulu koos saksa-keelse tõlkega.

¹⁴⁹ H. Neus, Die Poesie des Inlandes in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. — Das Inland 13. XI 1845, nr. 46, vg. 787; Ehstnische Volkslieder I, lk. I.

uute laulude kogumisele, et päästa, mis veel päästa saab, teadusele vähemalt on neid vaja.

Liikidest nimetas Neus pulma- ja armastuslaule, kiige-, tantsu-, mängu- ning lastelaule, ka mõistatuslaule, joomalaule, laule põllutööst, mõnevõrra looduslaule. Vähe on aga ajaloolisi ja lüro-eepilisi laule, palju seevastu nalja- ja pilkelaule. Valu ja kurbust väljendavad laulud kuuluvad paremate hulka. Tähelepandavad on orjuslaulud. Nende tekkimisajendiks on suur viha orjastajate vastu.¹⁵⁰ Seega on Neus eesti rahvaluuleteaduse ajaloos see, kes katsus laule mingil viisil temaatiliselt liigitada. Küllalt raske liigitamisprobleemiga on paljud hiljemgi vaeva näinud, kuigi neil oli käepärast hoopis rohkem materjali kui Neusil.

Laulude liigitamine on Neusil siiski meelevaldne, osalt ka soome liigitust arvestav. Esimese katsena väärib see siiski tunnustust. Tähtis ei olnud autorile tüübi ja selle variantide kokku kuuluvuse tunnetamine, vaid sisuline ligidus, mille alusel ta ka erineva tüübi variandid ühe numbri alla koondas.

Laulud rühmitas Neus järgmiselt.

- I. Mälestused paganusajast. 17 laulutüüpi, 22 varianti.
  - II. Nõiasõnad ja laulud nõiavõimust. 10 laulutüüpi, 15 varianti.
  - III. Katolikuaja mälestused. 7 laulutüüpi, 9 varianti.
  - IV. Eepiline ja ajalooline. 8 laulutüüpi, 9 varianti.
  - V. Eleegiline. 7 laulutüüpi, 19 varianti.
  - VI. Laulu rõõm ja mure. 7 laulutüüpi, 19 varianti.
  - VII. Loodusest ja igapäevasest elust. 16 laulutüüpi, 70 varianti.
  - VIII. Armastus ja kosimine. 12 laulutüüpi, 22 varianti.
  - IX. Pulm, abielu, lapsearmastus. 7 laulutüüpi, 26 varianti.
  - X. Sõjalaulud. 3 laulutüüpi, 5 varianti.
  - XI. Pilke- ja naljalaulud. 6 laulutüüpi, 36 varianti.
  - XII. Seltskondliku elu laulud. 5 laulutüüpi, 50 varianti.
  - XIII. Lastelaulud. 8 laulutüüpi, 34 varianti.
  - XIV. Mitmesugused laulud. 7 laulutüüpi, 15 varianti.
- Kokku sai Neus 119 (120) tüüpi 351 variandiga.

Tähtis on, et Neus oskas tunnetada rahvalaulude teemade väljakujunemist rahva elust ja tema tõekspidamistest. 1836. a. ilmunud artiklis eristas ta katoliiklikke ja paganlikke motiive. Õigusega pidas ta laule vanadeks. Tähelepanuväärseks nimetas ta seda, et tekstid on truult rahva mälus püsinud.¹⁵¹

Laulude vorm on kindel, väljakujunenud ja lihtne, kõik laulud on trohheilises rütmis, millele vahel sekkuvad daktüüdid. Algriim

---

¹⁵⁰ H. Neus, Ueber die Volkslieder der Esthen. — Dorpater Jahrbücher V, lk. 219; Ehstnische Volkslieder I, lk. III jj.

¹⁵¹ Sealsamas.

on tähtsal kohal, see tingib ka sõnavaliku, pole aga laen teistelt rahvastelt, vaid genuinne. Lauludes on palju keelelisi arhaisme.

Struktuurile iseloomulik on paljude liialduste (hüperboolide) esinemine: lauludes kõneldakse näiteks, kuidas kiige toodi Kirjalast, aisad Amblast, põhilauad Põltsamaalt. Sel kombel kujutatakse kiige valmistamist.

Paralleelism aitavat Neusi arvates sisu selgemalt, mõjusamalt ja suurema aktsendiga esile tuua. Paralleelvärsid täiendavad, seletavad ja tugevdavad peavärsi mõtet. See on seisukoht, mis vahepeal oli üsna kõrvale jäetud ja mida alles hiljem jälle uuesti on hakatud rõhutama. Astendus on enamasti nõrgenev (antiklimaks): kuld : hõbe : pronks. Laul armastab palju kordusi.

Nii summeerib Neus oma mõtteid empiiriliselt saadud muljete põhjal. Suur levimisareaal annab tunnistust laulu vanusest, mõned laulud on aga vähe tuntud ja vähe levinudki. Enamik laulikuist on naised, ka ühest meeslaulikust (Rootsi Rüütlist) kõneleb ta Kreutzwaldilt saadud andmetel.

Antoloogiaga tahtis Neus anda läbilõiget eesti lauluvarast ja see tal ka õnnestus. Vahel tuli esitada samast laulust erinevaid versioone, et lugejal tekiks parem ettekujutus. Arvestanud on Neus ka laulude luuleväärtust.

Laulud on trükitud paranduste ja lühendusteta, korrigeeritud on vaid trükivead või üleskirjutaja lohakused.

Tõlkida püüdis ta täpselt, seejuures võimalikult säilitada laulule iseloomulikku alliteratsiooni, kuigi sisu poetiseeritud edasiandmine tingib vahel muutusi.

Autor leidis korduvaid või sarnaseid lemmikmotiive, primitiivse inimese arusaamisi ja kujutelmi, nagu soome lauludes, võrreldagu eesti laule kasvõi Schröteri teoses «Finnische Runen» leiduvate lauludega. Schröteri teos ongi olnud Neusile eeskujuks tema lauluväljaannetele.

Lõpuks puudutas Neus ka laenude küsimust. Laene pärineb lätlaselt ja sakslaselt, viimastelt lastelaule.¹⁵² Vene laulutraditsiooniga näib kokkupuuteid vähem olevat. Palju on aga ühisjooni soome ja ingeri hõimudega.

Osa laule on tekkinud eri rahvastel oletatavasti üldinimlikust sarnasusest vaate- ja kujutusviisis¹⁵³ (*generatio spontanea*).

Kahtlemata oli Neus tekstoloogia rajaja eesti rahvaluuleteaduses ajal, millal lähtuti ka teaduslikkude tekstide avaldamisel tervikteksti ideest, tervikteksti saavutamiseks peeti lubatavaks variante liita ja interpolatsioonidega täiendada. Neus toimis teisiti. Ta avaldas täpse teksti, lisas juurde andmed üleskirjutajast, üleskirjutamise kohast ja viitas teksti varasema ilmumise kohale. Et

¹⁵² Sellele olevat tähelepanu juhtinud Kr. J. Peterson. Vt. Beiträge IX, lk. 20.

¹⁵³ H. Neus, Ueber die Volkslieder der Esthen. — Dorpater Jahrbücher V, lk. 222.

raamatut saaks kasutada ka keelt mitteoskaja, lisas ta eestikeelse teksti kõrvale samale leheküljele selle saksakeelse tõlke. Laulu-tekstide paremaks mõistmiseks leidub veel sõnaseletusi ja peaaegu iga laulutüübi eel lühike kommentaar, kus antakse viiteid sisule, paralleelidele ja ka kirjandusele (Lönnrot, Castrén, Euro-paeus, Grimm, Müllenhoff, Arnim-Brentano jt.). Tänapäeval ei pea need seletused täies ulatuses enam paika, ka kaasaegne arvustus juhtis tähelepanu vigadele keeelistes seletustes. Aga see on siiski meetodilt teaduslik, ja kasutatud on kõik autorile kättesaadavad andmed.

Liiga puudulik ülevaade materjalidest on tinginud tekstide väärmõistmisi ja ebaõiget liigitamist ning erinevate tekstide koon-damist ühe tüübinimetuse alla. Laulude koondamise aluseks polegi õieti tüüp, vaid nende sisuline ligidus. Nii on laulud laulust (nr. 24), milles kujutatakse hüperboolselt laulu nõiajõudu, pai-gutatud nõiduslaulude peatükki, sinna, kus on ussi- ja hundisõnad. Laulu «Jõgi juure all» on nimetatud hambavalusõnadeks (nr. 21), kuigi seletustes laulu algul on antud tõepärane hambaarstimise kirjeldus. Samasse peatükki paigutatud «Neiu unenägu» (nr. 26) on tegelikult kosjafantaasia, ei mingi nõiduslaul. Nr. 27: Nõia maja on täielikult Kreutzwaldi looming «Kalevipoja» loomise eel-harjutuseks ja leidub «Kalevipojas» täiel kujul (XV, 711—742).

Ka variantide ühendamiseга ühise numbri alla on olnud ras-kusi, nii 65 A ja B pole variandid; 67 C ei kuulu tüüpi 67, kuhu kuuluvad 67 A ja 67 B. Ei ole õigust kokku viia 68 A ja 68 B; 72 A ja 72 B jne. Viimase numbri all on vanad armastuslood Kelchi kroonikast ja Brandi reisikirjeldusest.

Vigu seletustes on kaasaegsed arvustajad küllalt märkinud, aga leidub selliseidki, mida pole märgatud. Tundmata siiski kül-laldaselt talurahva elu, kipub Neus teksti vahel ebaõigesti inter-preteerima. Uhes kirjas hoiatab Kreutzwald Neusi: tõlkija arves-tagu seda, et eestlane armastab väljenduda piltlikult.¹⁵⁴ Künni-laulus, milles kiidetakse häid härgi, kes kündes käänavad kulda, piltlikult mõeldud — töö annab jõukust, arvab Neus seletuses rahaaugulauluks ja härgade kiitust ironiaks (65 A). Selliseid mõödalaskmisi tuleb ette teisigi.

Laule on Neusi antoloogias järgmistelt üleskirjutajatelt.¹⁵⁵

P. A g t — pastor Pöides, tema käsikirjalise laulukogu peal-kiri on: «Ehstnische Volkslieder aus Oesel von P. A g t». Neusi kätte on sattunud selle käsikirja Knüpfferi tehtud koopia.

6 A, 24 B, 37, 52 C, 65 B, 85 B, 85 I.

¹⁵⁴ Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 13. VII 1847.

¹⁵⁵ Biograafilisi andmeid on saadud muuhulgas järgmistest teostest: H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, Reval 1849; H. J. Paucker, Die Familie Paucker in Ehstland und Russland 1757—1885. Nach dem Familien-buche herausgegeben, Reval 1885.

J. A. v. Brand (1647—1691) — Saksa õigusteaduse professor, oli 1673. a. saatkonna koosseisus Vene keisri juures ja oma reisikirjelduses kirjutas muude Ida-Eesti andmete kõrval ka ühe Vastseliinas talupojapeol kuulnud laulu, kui ta oli teel Riiast Pihkva kaudu Moskvasse.

72 B ¹⁵⁶

A. Brandt (1812—1856) — arst Opotškas, oli Kreutzwaldiga kirjavahetuses ja saatis viimasele Pihkva kubermangust ka rahvalaule. See oli vist sama A. Brandt, kes avaldas ajakirjas «Das Inland» 1845. a. artikli «Polnisch Livland», kus on juttu lutsilastest ¹⁵⁷, nii on tegu etnoloogiliste huvidega isikuga.

+ 102 B ¹⁵⁸, + 102 E, + 106 E, + 108 A.

W. v. Dittmar (?—1826) — Vändra mõisnik, saatis Rosenplänterile avaldamiseks laule Vändrast, need ilmusid «Beiträge» IV.

86, 95 F, 97 A, 99 (4, 5), 102 G.

J. W. R. Everth (1775—1837) — pastor Jõhvis ja Koda-
veres, avaldas rahvalaule Rosenplänteri «Beiträges» III ja XVII.

71 B (25), 92 B, 99 (1), 119 A.

Fr. R. Faehlmann (1798—1850) — arst, kirjanik, ülikooli õppejõud, folklorist Tartus. Avaldas paar rahvalaulu, millest esimene on tema enda loodud.

+ 14, 58 A.

J. W. Friedberg — Haapsalu kreiskooli õpilane. Tema noteeritud laulud on Lääne-Nigula Paliverest.

43 A

Ch. J. Glanström (1752—1825) — Järva-Jaani pastor.

28 I, 48 A, 48 B, 81, 85 G.

H. Göseken (1612—1681) — Kullamaa pastor, eesti keele grammatika (1660) autor. Neusi antoloogias toodud tekst pärineb sellest grammatikast.

71 B (1).

A. Th. Helle (1683—1748) — Jüri pastor, eesti keele grammatika (1732) autor. Selles grammatikas oli palju rahvaluulelist materjali, mida kasutas ka Neus. Arvatakse, et rahvaluulelise materjali kokkukandja oli keegi teine (Hess). Väide vajab tõestust.

71 A (1—4), 71 B (2—24), 104 C (5, 10—18).

A. W. Hupel (1737—1819) — Põltsamaa pastor, paljude teoste autor. Tema grammatika ilmus 1780. a. Sellest grammatikast pärineb ka siin toodud laulutekst.

---

¹⁵⁶ H. Salu peab seda mitte rahvalauluks, vaid XVII sajandi pulmalauluks, vt. H. Salu, Tuul üle mere, Tampere 1965, lk. 180.

¹⁵⁷ O. Kallas, Lutsi maarahvas, Helsinki 1894, lk. 5.

¹⁵⁸ Ristiga on märgitud ümbertöötatud või saatja poolt luuletatud tekstid.

119 B.

A. F. J a h n — sünnipärane eestlane, tema üleskirjutatud laul pärineb Ridalast.

83 A.

J. J a h n s o n — Karuse koolmeister, kes on ise laule üles kirjutanud, ei anna aga täpsemat laulude päritolu kohta. Osa laule Lääne-, osa Pärnumaalt, kus ta varem töötas.

17, 66, 94 C, 95 D, 98 H, 98 K, 104 B.

Chr. K e l c h (1657—1710) — Järva-Jaani, Viru-Jaagupi ja Tallinna Niguliste pastor. Tema kroonikas «Liefländische Historia» (1695) on avaldatud esimene trükitud eesti rahvalaul «Jõrru, Jõrru, jooks ma Tullen», mis on sealt kopeeritud ka Neusi antoloogiasse.

72 A.

A. F. J. K n ü p f f e r (1777—1843) — 1800—1843 oli Kadrina pastor. Avaldas keelealaseid uurimusi ja kirjutas isiklikult üles palju rahvalaule Kadrinast ja selle ligemast ümbrusest.

2, 3 A, 3 B, 3 C, 3 D, 4 A, 5, 8, 9, 10, 13, 15, 21 B, 24 D, 25, 26, 28 II B, 30, 31, 33 B, 34, 35, 38, 44 A, 46 B, 47 A, 47 B, 48 D, 48 E, 49, 51 A, 52 A, 52 B, 52 D, 53 C, 53 D, 54 B, 54 C, 60 A, 60 B, 60 D, 61 B, 62 A, 63 B, 63 C, 67 B, 70 A, 73 A, 73 B, 74 B, 77, 78 C, 80, 82, 84 B, 84 C, 84 D, 84 G, 84 H, 85 A, 85 C, 85 D, 85 E, 85 F, 85 H, 87, 88 C, 89, 90 A, 94 A, 94 B, 95 E, 98 A, 98 B, 98 E, 99 (6), 100 A, 100 D, 101 E, 101 F, 101 G, 101 H, 101 K, 103 A, 103 C, 103 D, 103 E, 103 F, 103 G, 103 H, 104 A, 106 A, 109 C, 111 A, 111 B, 112 F, 113, 114, 177 B, 118, 119 C, 119 D, 119 E, 119 F, 119 G.

Fr. R. K r e u t z w a l d (1803—1882) — töötas arstina Võrus. Kirjutas nooruses laule paljudest kohtadest, hiljem kasutas ka teiste kogutud laule. Andis Neusile ka enda loodud või ümbertöötatud tekste. Ta annab oma tekstide päritolukohtadeks Laiuse, Torma, Kodavere, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Peetri, Hageri, Rakvere, Ranna-Virumaa, Vastseliina, Setumaa.

+ 1, + 11, + 16, 18, 19, + 20, + 27, + 32, + 39, + 40 A, + 40 B, + 41, 42 A, + 45, 47 C, 50 A, 50 B, + 50 C, + 50 D, + 51 B, 53 A, 53 B, + 55, + 56 A, 56 B, 57, + 58 B, + 59, 60 C, 61 A, 62 B, + 62 C, 64 A, 65 A, 67 A, 68 A, 70 B, 71 A (7—12), 74 C, 75 A, 75 B, 78 A, 88 A, 90 B, + 91, + 92 A, + 93, 95 A, 95 H, 96 A, 96 B, 96 C, + 97 B, 98 D, 99 (2, 3), 100 C, 100 E, 101 B, + 101 C, + 101 D, 101 J, + 102 C, + 102 D, 105 A, 106 B, 107 A, 107 B, 107 C, 107 D, 107 E, 108 B, 108 C, 108 D, 109 A, 109 B, 109 D, 110 C, 110 D, 112 G, + 115, + 116, + 119 H.

L i p p i n g — vt. Kreutzwald nr. 115.

J. W. L. L u c e (1750—1842) — pidas Saaremaal mitmesuguseid ameteid, kirjutas palju raamatuid ja artikleid, sealt pärinevad ka Neusi valitud tekstid.

104 C (1—3).

O. W. Masing (1763—1832) — pastor, keeleteadlane ja ajakirjanik, töötas oma elu produktiivsemal perioodil Äksis. Laul leidub kirjajakatkendis, arvatavasti Masingu noteeritud.

95 B (Ul).

A. H. Neus. Tekstid on pärit Nissist, Noarootsist, Ridalast, Keilast, Haapsalust ja Tallinnast.

42 B, 42 C, 44 B, 46 A, 76 B, 84 I, 92 C, 98 I, 99 (7), 103 B, 106 D, 110 A, 112 D, 112 E.

B. A. F. Offe (1788—1850) — Tori ja Häädemeeste pastor. Avaldas mõningaid vaimulikke laule ja rahvalaule. Trükitud Rosenplänteri «Beiträge» III ja VI.

104 C (6—9).

C. Offe — eelmise tütar (?) Vt. eelm.

54 A, 63 A, 104 C (4).

H. J. Paucker (1759—1819) — pastor Nissis ja Simunas. 84 A, 84 E.

H. R. Paucker (1807—1872) — pastor Simunas.

48 C.

H. W. Ch. Paucker (1797—1833) — pastor Simunas.

21 A, 22 A, 78 B.

J. Petersohn — Koselt ja Keilast.

28 II A, 102 F, 110 B.

J. H. Rosenplänter (1782—1846) — pastor Pärnus, andis välja ajakirja «Beiträge zur genauern Kenntniss d. ehstnischen Sprache» (1813—1832), avaldas kirjutusi ja kogus materjale eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule alalt. Siin avaldatud laulud on pärit «Beiträge» VII, materjal arvatavasti Pärnu ümbrusest.

4 B, 6 B, 23, 24 A, 33 A, 36, 68 B, 76 A, 79 B, 97 C, 98 L, 100 B, 101 A, 105 B, 106 F.

N. v. Rossillon — paruness, (?—1846), sünd. Toll. Laulud ühe Roelasse sisserännanud elatanud eestlase suust.

43 B, 96 D, 117 A.

N. F. Russow (1828—1906) — ametnik, tõlk, kunstimuuseumi konservaator, kirjanik. On kogunud ka eesti rahvalaule ja kasutanud rahvalaulu vormi algupäraseis luuletusis. Neusi kogus avaldatud laulud pärinevad Paide ümbrusest.

7, 12, 24 C, 43 C, 69, 74 A, 95 G.

Chr. H. J. Schlegel (1757—1842) — pastor, postiametnik, kümnekõitelise reisiraamatu autor. Käsitles neis eesti rahvaluule mitmeid liike, avaldas sealsamas ka palju eesti rahvalaule, tekstid on saadud arvatavasti Virumaalt.

102 A.

G. H. Schüdlöffel (1798—1859) — Jõelähtme pastor, mitme jutustuse autor, kogus rahvalaule, 1836. a. võttis «Inlandis» kokku talle tuntud Kalevipoja-muistendid vastavas artiklis.

29, 64 B, 67 C, 71 A (5—6), 79 A, 98 C, 112 A, 112 B, 112 C.
G. v. Vietinghoff, mõisnik Rakvere ligidal (Kreutzwaldi
kaudu).

+ 84 F

Teadmata daam (Pühalepa?).

98 G, 106 C.

Teadmata üleskirjutaja Haapsalu ligidalt.

22 B.

Teadmata üleskirjutaja (Lihula).

1) 83 B, 88 B, 95 C, 98 F;

2) 71 B (26—27).

Oma aja kohta tähelepandav ja välismaal eesti rahvalaulu esindav «Ehstnische Volkslieder» I—III sisaldab palju huvitavaid tekste, mida omal ajal peeti täiesti autentseiks, nagu nad seda enamasti olidki. G. M. Santo kirjutab: Neusi kogu laulud on ehtsad eesti rahvalaulud. Santo kõneles eesti rahvalaulu vormist ja iseloomust ilmselt Neusi andmeil, omalt poolt lisas aga, et rahvalauludel on suur tähtsus rahva vaimu ja mineviku uurimisel, neil on suur luuleline veetlus, tundeväärtus ja naiivne fantaasiarikkus.¹⁵⁹

Seda vaadet on tulnud korrigeerida peamiselt Kreutzwaldi üleskirjutuste kohta. Kuni 1840. aastateni kogutud laulud Tartu-, Järva- ja Virumaalt on head ja ehtsad, hilisemad aga kas muudetud või otse tema enda loodud.¹⁶⁰ 1840. aastal ilmunud «Vina katkus» lastakse Elsu laulda ehtsat rahvalaulu «Suude sulg», mis on oma muutmata rahvapärase sõnakujus selle laulu täiuslikum variant (vt. Neus 53 A). Kreutzwald pole siin midagi teisendanud. Samas leidub ka rahvalaulude veendunud kaitsekõne koos kahetsusega, et lauluhelin väljadel üha vähenema kipub. Moonutatuse mulje jääb ka Kreutzwaldi kaudu saabunud teiste tekstidest (A. Brand, G. v. Vietinghoff). Kõige rohkem on moonutatud Setumaalt pärinevaiks nimetatud tekste. Neis lauludes on tegemist Kreutzwaldi enda loominguga, olgu siis aluseks kas mingid rahvaluulised motiivid või mõned värsirühmad või värsid. Seesugune looming tuleks kindlasti rahvaluulest kõrvaldada ja avaldada täiesti Kreutzwaldi enda nime all.

Tekib küsimus, millal ja millise tõuke mõjul hakkas Kreutzwald rahvapäraseid tekste ümber töötama või «rahvalaule» koguni ise looma. Vastuse sellele püüab anda Kreutzwaldi rahvalaulude kohta valminud eriuurimus. Siin võib konstateerida vaid, et tõukejõude on mitu, peale väliseeskujude veel kohalik ühiskondlik tel-

---

¹⁵⁹ G. M. Santo, Ankündigung der baldigen Erscheinung des Kallewi-Poeg, eines ehstnischen Nationalepos, nebst einigen Bemerkungen über die ehstnische Volkspoesie. — Verhandlungen d. GEG III, 1 (1854), lk. 83.

¹⁶⁰ Vrd. E. Nirk, Kreutzwaldi rahvalaulutööstlustest 1840-ndail aastail. — Keel ja Kirjandus 1958, lk. 589.

limus, mida Kreutzwald temal olemasolevate materjalidega ei suutnud täita. Ajaliselt võib väita, — see sündis järsku, nagu võimaldavad järeldada arhiiviandmed.

Kreutzwaldi setude juurde minema õhutas Neus.¹⁶¹ Kreutzwald kirjutas ise oma Setumaal käimise aruandes: «Neusile Tallinnast kuulub vahetu teene, et ta, soovides saada Pihkvamaa lauludest mõne näite, mindki selle ala kohta tähelepanelikuks tegi.» 1848. a. teatas Kreutzwald, et parajasti on setude juures Märt Mohn.¹⁶² Kreutzwald ise oli käinud seal juba 1847. a. juulis ja avaldas 1848. a. trükis aruande. Selles rõhutas ta uhkusetundega, et ta esimesena asus viljelema seda *terra incognitat*, uurides tähelepänu kõrvalajandusest rahvakildu. Siis arvas, et setu laul on refrään *leelo-leelo* pidev kordamine mõningate improviseeritud sõnade interpoleerimisega. Kreutzwald kummutas selle käibetõe, tõmbas paralleeli «Kalevala» ajaloo tuntud faktiga, nagu Karjalas, nii elas setuski veel eepiline luule, mis oli Soomes välja surnud.¹⁶³ Aruandele on lisatud mõned laulud, mis kõnelevad sellest, et Kreutzwald tõepoolest setu laulu on kuulnud, aga sellest siiski suuremat aru ei saanud.

Rida Kreutzwaldi saadetud tekste Neusile annavad aadressi Setumaale, on tõepoolest aga Kreutzwaldi enda looming. Osalt on ta neid loonud «Kalevipoja» eeltöona. Üks selline on Neusi kogu avalaul «Kaleviste muna», omamoodi loomislaul, aga Kreutzwaldi enda arenduses, nagu sellele tähelepänu juhtis juba M. J. Eisen.¹⁶⁴ «Kalevipoja» eelharjutuseks tuleb pidada ka laulu 40 B «Odamehed otsa peale», mille ütleb küll üles kirjutatud Laiuselt, samuti «Vana aeg oli vaenuaega» (40 A). Setumaalt olevat saadud «Orjapäevad» (nr. 41), kus üteldakse «Kalevi kalmo kaldal, / Vannaie päiva puhkava». «Kalevipoja» «Sissejuhatuseks» vastavat osa (v-d 207—213) meenutavad värsid:

Uts olli kurri kolemine,
Tõine tautsi tappemine,
Kolmas võera võttemine.

Setumaale viidatud «Sõjakulleri sõit» on jälle Kreutzwaldi loodud. Varade peitmise laulu (nr. 20), mis tegelikult on samuti Kreutzwaldi luule, ütleb Kreutzwald pärinevat Läänemaalt Laiusele siirdunud eestlaselt. Läänemaa ongi Kreutzwaldile mingi laulukungla, sinna ta juhib ka «Salme laulu» algmeid otsima;

¹⁶¹ Fr. R. Kreutzwald, Mitteilung über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, nebst einer Beilage mit Liederproben. — Verhandlungen d. GEG II, 2 (1848), lk. 43—51.

¹⁶² Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 16. IV 1848.

¹⁶³ Fr. R. Kreutzwald, Mitteilung, lk. 43—51.

¹⁶⁴ M. J. Eisen, Kaleviste muna. — Eesti Kirjandus 1924, nr. 5, lk. 190—194.

mingi kaugel ja salapärase nurk, millest ta kindlasti palju ei teadnud, kuigi seal naabruses Ohulepal elas, võib-olla midagi rahvasuust kuulis.

Kogu selle loomingu detailne vaatlus kuulub Kreutzwaldi rahvalaulude uurimusse. Rahvalaulude ümbertöötamisest Kreutzwaldi poolt on kõneldud varemgi. A. Annist leidis $\frac{1}{5}$ laule olevat kahtlast algupära, kuigi enamik elemente olevat osalt rahvapärane, alates rea-paari parandamisest kuni kogu laulu ümbersõnastamiseni. Laulud, kus leiduvad ainult mõned rahvapärased värsiread, pole siiski ju enam rahvalaulud, ja selliseid on õige mitu. Ka vähem «parandatud» laulud on siiski kahe autori, rahva ja ümberlooja omad, nad ei saa uurijale olla enam täisväärtuslik allikas.¹⁶⁵ Esimeste kohta väidab V. Pino julgesti ja õigesti, et need on Kreutzwaldi loodud laulud¹⁶⁶, tegemata sellega Kreutzwaldile vähematki kurja, teades, milline eesmärk tema tegevusel siiski oli, kuigi Kreutzwald neid esitas ehtsate pähe ja püüdis nende ehtsuseusku kaitsta.

Neusi «Ehstnische Volkslieder» sisaldab laule, mida Kreutzwald on kasutanud «Kalevipoja» koostamiseks, osa neist lauludest leidub ka Kreutzwaldi ja Neusi ühises kogus «Mythische und magische Lieder», kokku 39 lauluteksti.¹⁶⁷ Vaadelgem lühidalt nende osa «Kalevipoja» saamisloos.

Salme ja Linda kosjade kujutamiseks I loos on aluseks olnud 3 B, 3 A, 3 C, 3 D, 100 E. Neid on kasutatud vähesel määral veel XII loos karjapoisi laulus ja XVI loos Lapu targa tütre laulus. I loos leiame ka abielumõistatust EVI 104 C (12). Salme lahkumise kujutamisel koos Kaleviga (I lugu) on aluseks olnud 47 C, viimast meenutavad ka värssid keskmise põrgupiiga kurtmisel XV ja Kalevipoja lahkumisel XX loos. II loo sissejuhatajaks on kasutatud laulu laulu mõjujõust (24 A). «Uppunud vend» (4 A) on modifiitseeritud arsti otsimise episoodiks vanale Kalevile. Lesknaise laul (48 B) teenib samuti II loos Linda lesetundmuste kujutamist, nagu peab Linda leina väljendama laul «Kasvuaja mälestus» (48 B). Kalevipoja sündimise kujutamiseks on kasutatud Glanströmi üleskirjutatud tuhulaulu (28). «Millal maksan eide vaeva» (90 A) aitab iseloomustada Kalevipoja emahoolt. Kalevite võidulaulu kujutamisel III loos on kasutatud laulu «Neli metsa» (8), «Helise, metsa!» (24 D) aga seal, kus Kalevi pojad hüüavad ema ja mets vastab. Kohtades, kus kõneldakse laulmisest, on kasutatud «Kust laulud pärit» (50 B), mis on kontamineeritud tei-

¹⁶⁵ A. Annist, «Kalevipoja» saamislugu, Tartu 1936, lk. 123.

¹⁶⁶ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega II, Tallinn 1963, lk. 155 jj.

¹⁶⁷ Küsimust on ligemalt analüüsinud V. Pino uurimuses ««Kalevipojas» kasutatud rahvalaulud». Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega II, lk. 155–238. Siin veidi täiendatud.

sega — «Ei tohi laulda» (IV, VIII, XV, XVI, XVIII lugu). Laulu-
tüüp «Mere pühkimine» (10) on Soome-episoodis (IV—VI lugu),
aga ka sõidul maailma otsa (XVI lugu), seal, kus on tegemist
suure tammega. Suurest tammest saab lõpuks kehva mehe kam-
ber (50 A). Liigupiduepisoodis (VI lugu) tabame «Humala» (101),
samuti lustipidulaulus (XIX lugu). Kiigelaul (100 C) on Kalevi-
poja unenäos, kus kangelane näeb oma kadunud ema kiigel
(V lugu). Neidude troostilaulu (75 A) on kasutatud mure- ja
troostimeeleolude kujutamiseks (II, VIII, XIII, XIV lugu). Kreutz-
waldi enda loodud «Odamehed otsa peale» (40 B) on IX loos
nõuandes sõjaks ja XVIII loos sillasõjas. Kosjafantaasia «Kevad
ja sügis» (61 A) on pandud X loosse, kus linnud juhatavad kohta
hobuse ostmiseks, ning XIV loosse, kus Kalevipoeg põrgupiigadele
maalib pildi neid ootavast õnneajast. Alutaga targa tare kujutus
(XV lugu) on Kreutzwaldi luule (27). Vaeslapse laulu (42 A)
leiame ema otsimise episoodis (III lugu), vaeslapsest karjapoiss
(XII lugu), keskmise põrgupiiga üksindusmeeleolud (XV lugu),
«Suisa suud» (2) on kasutatud põrgueide hoopluses (XVII lugu).
«Suure härja laulu» ja «Talgulaulu» kontaminatsioon (63 C) aitab
kujutada Alevi härjatapmist (XIX lugu). XIX loo pidulauludesse
on põimitud «Jõin õlled, kõristin kannud» (101 B). Knüpfferi üles-
kirjutatud laul «Põgenemine sõja eest» (5) leidub kasutatuna
IX loos, kuigi ainult paari-kolme värsiga.

Kahe laulu kohta — 72 B (J. A. Brand) ja 76 A (Rosenplänteri
«Beiträge» VII, saksakeelne tekst ka J. Chr. Petri «Ehstland und
die Ehsten» II (1802), lk. 68 j.) teeb arvestatava otsuse H. Salu,
pidades mõlemaid 17. sajandi pulmaluulesse kuuluvaks, kust nad
on tunginud rahvasuhu.¹⁶⁸

Lõpuks tuleb Neusi väljaandes alla kriipsutada veel selle kül-
lalt täpseid kolmest osast koosnevat kommentaare.

1. Andmed laulude üleskirjutajate kohta leiduvad eessõnas ja
lõpukommentaari «Anmerkungen und Berichtigungen» ees ning
üksikute laulude juures.

2. Laulude sisu interpreteeritakse laulurühma ees ja tüübi-
numbri juures; seal antakse ka välisparalleele.

3. Lõpukommentaaris lisatakse iga lauluteisendi kohta veel
sõna- ja mõisteseletusi, eriti seletatakse mütoloogilisi mõisteid.
Teosel on ka nimede ja mõistete indeks.

Esimene eesti teaduslik rahvalauluväljaanne, kuigi valikkogu,
on suure tähtsusega sündmus eesti folkloristlikus kirjanduses.
Sellest ei saa mööda ka tänapäeva uurija.

Veel ei olnud «Ehstnische Volkslieder» III vihik päevavalgele
jõudnud, kui Neus organiseeris uut väljaannet, mis saigi teoks
1854. a. See on «Mythische und magische Lieder der Ehsten.
Gesammelt und herausgegeben von Fr. Kreutzwald und H. Neus.»

¹⁶⁸ H. Salu, Tuul üle mere, Tampere 1965, lk. 180—183.

St. Petersburg 1854. Raamatu on välja andnud Vene Teaduste Akadeemia, eessõna kirjutas sellele F. A. Schiefner. Materjali on andnud Kreutzwald, redaktsioon, kommenteerivad märkused, pikk eessõna ja laulude tõlked on Neusilt.

Kreutzwaldilt saadud laule jäi Neusil eelmises teoses avaldamata. Neid oli tal kahju tarbeta seisma jätta. Ta küsis akadeemik Böhlingkilt, kuidas neid võiks avaldada, ja nii nad pääsesidki akadeemia väljaannetesse.¹⁶⁹ Järgnes, nagu varemgi, palve Kreutzwaldile saata täiendavaid andmeid kommenteerimiseks. Neus sai välja kaubelda ka 25 priieksemplari. Juunis 1853 on Neus käsikirja saanud F. A. Schiefneri kaudu Akadeemiale.¹⁷⁰

Jaanuaris 1854 teatas Schiefner Kreutzwaldile, et raamatu trükkimist alustatakse varsti, loodetakse trükikojast lihavõtteks kätte saada.¹⁷¹ Aga alles juunis teatas Neus teose ilmumisest.¹⁷² Honorariks määrati kummalegi autorile 15 eksemplari, millest Kreutzwald sai 11 otse, 4 on ta suunanud autorieksemplarideks, neist ühe E. Lönnrotile.¹⁷³

«Mythische und magische Lieder» on üldse omapärane teos eesti teaduslikus kirjanduses. Siin on õige rohkesti ümberkohendatud või otse omaloodud tekste. Neus on aga oma kommentaarides püüdnud seletusi anda, taipamata, et tema ees seisavad pseudomütoloogilised mõisted, mis pärinevad Faehlmanni kunstmuistendeist, maamõõtja J. Lagose väljamõeldistest jm. Seletustest nähtub aga, kui laialt Neus siiski oli kaasaegses kirjanduses rahvusvaheliselt orienteeritud. Nagu J. Grimm saksa ja teiste rahvaste nimede juhuslikest samasustest kaugeleküündivaid järeldusi tegi, nõnda ka Neus. Aga tal leidub ka rida arvestatavaid seletusi, näiteks pisuhänna, tontide jt. kohta (lk. 80 jj.). Kreutzwald ütles «Müütilised ja maagilised laulud» olevat «tõeline eesti luu ja liha». Kuidas võtta! Traditsioonilise rahvalaulu asemel leidub siin küll õige ohtrasti isiklikku loomingut, millest õige väike osa baseerub otse rahvaluulel.

Sissejuhatuses arendas Neus oma teooriat eesti jumalateõpetuse kohta, võrdles seda skandinaavia omaga ja kasutas tema poolt juba avaldatud artiklite andmeid.

Oleks siiski huvitav lühidalt peatuda avaldatud tekstidel. Neid on avaldatud 38 numbri all kokku 54 teksti. Lisaks leidub tekstes veel kommentaarides.

P. A g t (Saaremaa): 8 («Tütar vette»).

J. W. E v e r t h (Kodavere): 13 A (Ussi sõnad).

Ch. J. G l a n s t r ö m (Järva-Jaani): 11 B («Väsinud lõikaja»).

¹⁶⁹ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 12. XII 1851 ja 4. III 1853.

¹⁷⁰ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 28. VI 1853.

¹⁷¹ F. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile 29. I 1854. — Kirjavahetus III, lk. 40.

¹⁷² A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 4. VI 1854.

¹⁷³ F. A. Schiefner Fr. R. Kreutzwaldile 13. IV 1854; 11. V 1854.

F. Heller (Räpina): 14 B, 16 A, 26 C, 30.

J. A. E. Kolbe (Võru): + 5 A.

Fr. R. Kreutzwald (Järva-, Viru-, Tartu-, Setumaa): + 1, + 2 A, + 2 B, + 2 C, + 3, + 4, + 5 B, 6 («Ehted riisutud», ainult veidi muudetud), + 7 («Vanemuise laul», Kreutzwaldi poolt värssi pandud), 9 A, 9 B («Imetegija» + «Oleks see mees minu»), + 11 A, 13 B (Ussi sõnad Järvamaalt), 13 C, + 13 D, + 13 E, 14 A, + 16 B, 17, + 18, 19, 20, + 21, + 22, + 23, + 24, + 25 A, + 25 B, + 26 A, + 26 B, + 26 D, + 27, + 28, + 29, + 31, + 32 A, 32 B, 33, + 34 (Gutslaffi «Pikse palve» imitatsioon), 35 A, 35 B.

J. Lagus (Saaremaa): + 10 (osalt rahvapärane), + 36 (Tulihänna kinnipanemine), + 37, + 38.

H. W. Ch. Paucker (Simuna): 12 A («Kulla põlemine»).

J. H. Rosenplänter (Pärnu ümbrus): 12 B («Hiie noormees» + «Kulla põlemine»).

Tundmatu (Lihula ümbrus): 12 C («Tall taeva all»).

Nii on 54 tekstist 30 osalt või täielikult võltsitud või iseseisvalt loodud. Seega — kogu töö rahvaluule allikana ainult osaliselt kasutatav.

Selles raamatus trükitud laule on kasutatud ka «Kalevipoja» loomiseks: Kreutzwaldi töötlus «Küla jääb kuulama» (1) leidub piltides, mis peavad kujutama laulu mõju (VIII ja XV lugu). Rahvapärane ussisõnade töötlus (13 B, 13 C, 13 D) ja üks rahvapärane tekst (13 A) on vanamoorist targa ussisõnade aluseks (XIII lugu). «Üksep vennike minule» (9 B) aitab kujundada sõjaratsul uhkeldavat Kalevipoega, «Ehted varastatud» (6) on XIX loo Kalevipoja lustipeolaulus, «Lähme luulma lugusida» (2 A) XVI loos, «Vere sõnad» (29) on XX loos verejooksu sulgemise stseenis.

Rahvaluule uurimisest ei lähe kaugele ka eesti kultuuriajaloo tuntud pulmalaulude uurimine. Neil on mõnevõrra sidet ka eesti rahvalauludega, osalt on rahvalaulude motiive tunginud pulmaluulesse, aga on ka vastupidist. Neile on tähelepanu juhtinud Neus.¹⁷⁴

1863. aastal ilmus Tallinnas Eestimaa Kirjandusliku Ühingu poolt veel üks eesti rahvalaulude kogu, mis oli mõeldud tervitusväljaandeks Opetatud Eesti Seltsi kahekümne viie aasta juubeliks: «Der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Zur Feier ihres fünfundzwanzigjährigen Jubiläums dargebracht von der Estländischen Literarischen Gesellschaft zu Reval». Koostajad olid A. H. Neus ja N. F. Rusow, viimane lisas saksakeelse tõlke esimesele laulule, Neus ülejäänule. Kokku avaldati selles 11 laulu, millest kuus oli võetud Knüpfperiilt, 5 Kreutzwaldilt. Kreutzwaldi laulud on aga kas

¹⁷⁴ Vt. artiklit «Die Poesie des Inlandes in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts». — Das Inland 1845, nr. 46, vg. 787—798.

pseudomütoloogia edasiarendused (nagu on esimene ja teine — «Videvik ja Kuujumal» ning «Legend») või tugevasti ümber töötatud («Noormeestele», «Kurtev armsam», «Sõjamehe kojutulek»), Knüpfferilt leidub kogus «Killalkäik», «Hoiatus tütarlastele», «Vara vaeseks», «Vana sõjamees», «Kurtmine venna pärast», «Kurtmine röövitud venna pärast».

Väljaandes on lisatud andmeid iga laulu päritolu kohta ja ka sõnaseletusi teksti paremaks mõistmiseks, nii nagu Neus oli toiminud oma antoloogiaski.

Kuigi Neusi teened on kõige jäävamad eesti rahvalaulude trükkisuunamise alal, tuleb siiski tema püsivat tööd eesti rahvaluuleteaduse seisukohalt hinnata ka mütoloogia uurijana. Siin on tal mõningaid pikemaid artikleid ja mahukas käsikiri, mis jäigi avaldamata.

Milliseid mõisteid Neus uuris?

Turris (vrd. soome Tursas). Kr. J. Peterson kinnitab, et eestlastel olnud piksejumal Thorr, keda nimetati ka Turris.¹⁷⁵ On usutav, nii arvab Neus, et sõjakail eestlastel oli ka oma sõjajumal, mõnes ühenduses piksejumal. Jumalad võisid tekkida mitmeti: pealik võis muutuda jumalaks, tavaliselt esineb vastupidine nähtus, muistsed kõrged jumalakujud on madaldunud aegamööda kangelasteks ja inimesteks.¹⁷⁶

Tegelikult on Turris Eestisse 19. sajandil soome usundist üle võetuna levinud sõjajumala nimetus, eesti rahvaluule ei paku selleks mingit tuge. Pseudomütoloogiline on muidugi ka Kreutzwaldi Turrise-pidu laul (Neus, EVI, nr. 16, lk. 62). Just siis, kui Neus oma artikleid kirjutas eesti jumalate kohta, küsis ta andmeid ka Kreutzwaldilt. Kreutzwald vastas, et ta neist vähe teab.¹⁷⁷ Ometi oli tal välja pakkuda isikupärase alusega Turrise-pidu laul.

Juudas. Artiklis «Das altestnische Gottheit Judas»¹⁷⁸ käsitleb ta selle mõiste esinemist eesti mütoloogias. Ta toob näiteid mitmelt poolt, ka lauludest:

Judas pandud junkuriks,
Kurrat pandud kubjaeks.

Juudas esineb rahvaluules tõepoolest kuradi eufemismina või paralleelnimena. Neus seletab: hirmutavate nähtuste esinemine jumalusena on tuntud koguni enne ristiusu tulekut. Juudas kuradi

¹⁷⁵ J. H. Rosenplänter, Beiträge XIV.

¹⁷⁶ H. Neus, Die altestnische Gottheit Turris. — Das Inland 1849, nr. 48, vg. 801—808. Vt. M. Haavio, Suomalainen mytologia, Porvoo-Helsinki 1967, lk. 103 jj.

¹⁷⁷ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 2. II 1849; Fr. R. Kreutzwald A. H. Neusile 11. III 1849.

¹⁷⁸ Das Inland 1849, nr. 36, 37, 39, vg. 612—616; 630—634; 657—660. Vt. ka M. Haavio, Suomalainen mytologia, lk. 427.

nimetusena Eestis ja Soomes arvatakse pärinevat leedu-läti sõnast *juodas jods*, tähenduses must, metsavaim, virmaline.

Tähelepanu väärib aga tema artikkel jumala kohta.¹⁷⁹ Ta leiab, et eesti sõna jumal põlvneb mingist semi keelest, kuigi mingi vaheastme kaudu (võrdleb vene кумир'и, mida Reiff peab laenuks araabia sõnast *kume*, täh. puuslikukujusid lõikuma). Jumal olevat olnud 12. sajandil soomlaste, eestlaste ja liivlaste juures ei midagi muud kui eri jumaluste üldnimetus. Vene кумир'is tuleb näha eesti jumala esiisa, samuti votjaki jumas; *j* ja *k* vaheldus on arusaadav ja esineb ka soome keeles, lõpp *er* muutus eesti keeles tihti *al*-iks, vrd. *treial*, alamsks. *Dreither*. Seega on Neus püüdnud selgitada rahvaluuleliste mõistete rahvusvahelisi suhteid, kahjuks on ta siiski aluseks võtnud juhuslikud sõnade ühtelangemised, samuti on ta kasutanud analoogiaid ka häälikumuutuste puhul, seetõttu ei pea järeldused ka enam paika.

Lijon, Lijoni ingel, eesti pseudomütoloogias jumalate ja inimeste vahemehena kujutatud, on J. Lagose poolt müstifitseeritud nimi, leiab aga Neusi poolt käsitlemist ja uskumist.¹⁸⁰

Tuule personifitseerimist näitavad kõnekäänud *tuule hing* ja *tuule õhk*.¹⁸¹

Mütoloogia-alaseid artikleid on tal üldse õige mitu ja õige mitmelt alalt, enamasti siiski seotud mingi etümoloogiaga.

1846. aastal tõlkis Neus ja avaldas koos minimaalsete kommentaaridega A. F. J. Knüpferilt saadud muinasjutu «Die Frau des Rõgutaja». Seal ta püüdis seletada mõistet Rõugutaja. Knüpfer oli selle muinasjutu üles kirjutanud ühelt eesti naiselt, kes olevat seletanud: rõgutajad (rõõgutajad) olevat poolkuradid või kuradi abilised (sellid). Neus on aldis mõistet *Rõugutaja* (Raugutaja) siduma põllundusega. Aluseks võttes sõnade juhuslikku kõlalist ligidust otsib ta etümoloogiaks seletust sõnast *rõuk* (roug), mis tähendab pikka suviviljakuhilat põllul.¹⁸² Võrdluseks viitab Neus ka soome mõistele Ronkoteus¹⁸³, s. o. viljajumal, läti Rungitis, Runges, viljahaldjas, kes vilja toob. Samuti viitab ta võrdluseks J. Grimmi «Mythologie» I-le, lk. 445.¹⁸⁴ Seletus on muidugi ekslik. Pigem on siin tegemist ikkagi rõõgutamise e. nututamisega.

Eesti rahvatraditsioonis tuntakse rõugutajat (rõõgutajat) kui pahatahtlikku nõiamoori, kes nututab lapsi.

¹⁷⁹ H. Neus, Das Ehstnische Wort *jummal*. — Das Inland 1849, nr. 24, vg. 396—399.

¹⁸⁰ Das Inland 1852, nr. 17, vg. 317—321.

¹⁸¹ Sealsamas.

¹⁸² A. H. Neus Fr. R. Kreuzwaldile 30. XII 1866.

¹⁸³ K. Krohn, Zur finnischen Mythologie I. — FF Communications 104 Helsinki 1932, lk. 27.

¹⁸⁴ Die Frau des Rõgutaja. Ehstnisches Märchen. — Das Inland 1846, nr. 48, vg. 1146—1148 (Beilage).

Mütoloogilise koolkonna esindaja pilguga on vaadeldud ka kohanimetid. Usna ulatusliku brošüüri kirjutas ta Tallinna nime-dest¹⁸⁵; väiksem on artikkel Tartu nime-dest kohta.¹⁸⁶ Andmeid on ta kokku otsinud kõigest võimalikest allikaist — kroonikaist kuni muistendite ja rahvalauludeni, ja, nagu see sellele koolkonnale iseloomulik, juhuslike sarnasuste alusel kokku viinud nimesid ja olukordi, mis kokku ei kuulu.

Nii viib ta õigusega ühendusse vene kroonikais leiduva Kolōvan Tallinna nimena Kaleviga. Samuti on vastuvõetav Tõlluste nime sidumine hiiuga Tõll. Siis esitab ta aga küsimuse: Kas ei leidu teisigi jumalate järgi nimetatud mõisu? Ja saabki vastuseid, teadmata ise, et ta arutab pseudomütoloogilisi mõisteid. Habaneeme mõis Lääne-Harjumaal olevat saanud nime Ammerikkomois jumalanna Amariku järgi.¹⁸⁷ Soinitsemois või hiljem Soniste mõis Läänemaal olevat oma nime saanud Soini järgi. Teatavasti on nimi Soini või Sohni Kalevipoja paralleelnimena eesti rahvasuus tundmatu. Arvatavasti pärineb nimi Kr. J. Petersoni tõlgitud Gananderi «Soome mütoloogias», on Schultz-Bertrami kaudu «Kalevipojasse» sattunud, ja 19. sajandi uurijad, nende hulgas Neus, pidasid materjali vähesuse pärast seda nime rahvapäraseks. Kauksemois ja Kaukumois, mõisad Kauks ja Kock Virumaal ei tarvitse küll Kōue nimetusega Kouk ~ Kōu olla ühendatav. Tarbat ja Taara ei näi niisamuti olevat üht ja sama juurt.

Neusi «Ehstnische Volkslieder» I, nr. 41 «Die Tage der Unterjochung» on värsipaar: *Kallevi kalmo kalda al / Vannaie päva puhkava*, mida tõlgitseb Neus ise mitte kui Tallinna, vaid Kalevi kalmu nimeline koht peab olema kuskil ida pool, sest laul pärineb Setumaalt. Tegelikult on see laul Kreutzwaldi looming. Illustratsioonina selles vaimus tsiteerib seda ka J. K. Bähr.¹⁸⁸

Tallinna nime seletusele annab omapoolse osa ka Kreutzwald, kes leiab nime vanas variandis Lindanisse liitsõna *Linda nisa*. Muistendi järgi laskis Kalev Olevil linna ehitada isa hauale, siit leidsid paljud inimesed elatist. Kalevipoeg ütles: «Kas ei toida see koht elanikke nagu ema oma last rinnast.»¹⁸⁹ Sellest siis nimigi. Samal ajal ironiseeris ta eraviisil Neusi «Revals

---

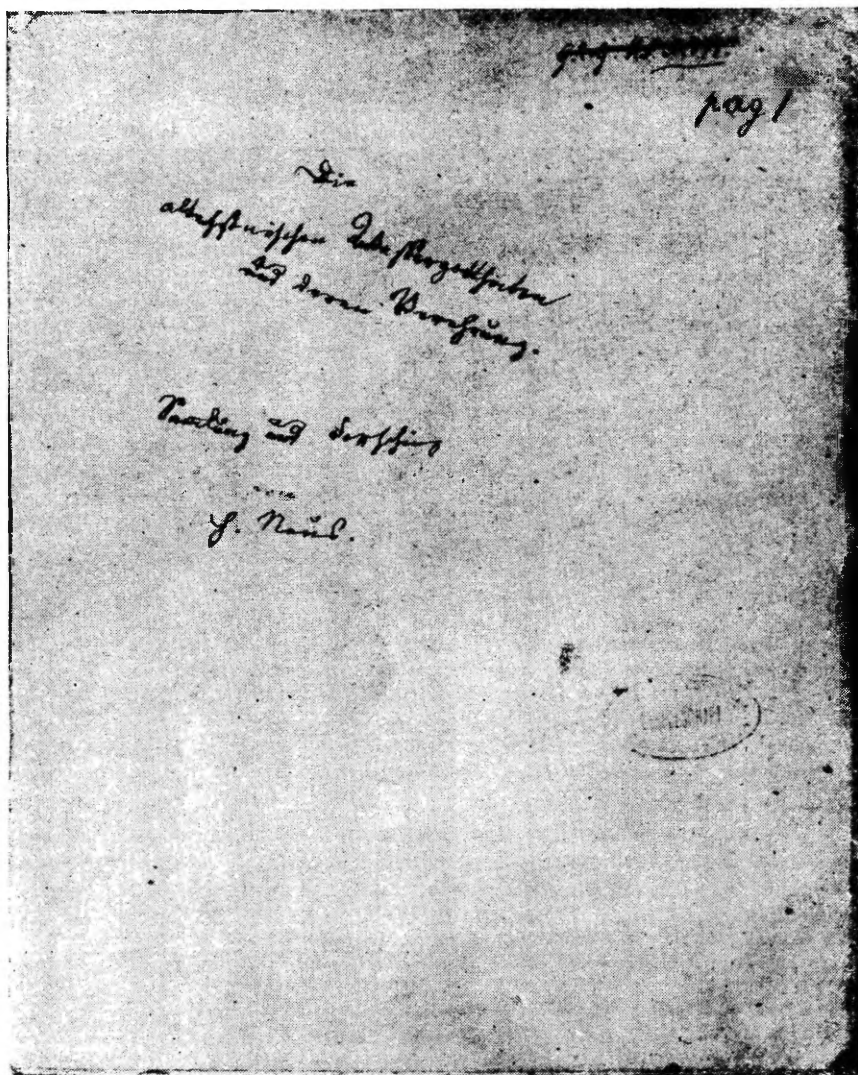
¹⁸⁵ H. Neus, Revals sämtliche Namen, nebst vielen anderen wissenschaftlich erklärt von —, Reval 1849.

¹⁸⁶ H. Neus, Zur Erklärung des Stadtnamens Dorpat. — Das Inland 1852 nr. 48, 49, 50, 51.

¹⁸⁷ Amarikku analüüsib Neus ka artiklis «Die alt-Ehstnischen Wind- und Frostgottheiten» (Das Inland 1852, nr. 17, 18, 20, 30, 31, 32), teadmata, et see on Faehlmanni väljamõeldud tegelane (õieti personifikatsioon) tema kunstmuistendis.

¹⁸⁸ J. K. Bähr, Die Gräber der Liven. Ein Beitrag zur Nordischen Alterthumskunde und Geschichte, Dresden 1850, lk. 66.

¹⁸⁹ F. R. Kreutzwald, Reval's ältester Esthnischer Name Lindanisse, vom Esthnischen Standpunkte beleuchtet. — Verhandlungen d. GEG III, 1. lk. 46—47.

A. H. Neusi käsikirja «Die altehstnischen Wassergottheiten» tiitelleht.

sämtliche Namen» leiduvate arutluste üle, soovitades Tõlparu nime «Reinuvaderist» teaduslikult seletada.¹⁹⁰

Artiklis «Die alt-Ehstnische Wind- und Frostgottheiten»¹⁹¹ seletab ta tuuleema, kes olevat pigem jumalus kui nõid (vt.

¹⁹⁰ F. R. Kreutzwald Fr. R. Faehlmannile 24. X 1849.

¹⁹¹ Das Inland 1852, nr. 17, 18, 20, 30, 31, 32.

väljendust *tuuleema tantsib* = on väga tuuline, ka tuulepööris), sealsamas on juttu ka külmast.

Kalevi seletab ta kaljujumaluseks, sest keeleliselt tähendavat «Kalevi» kaljut, «Sullevi» aga sula. Soomlased ja eestlased on mäed ja kaljud hiidudes Kaleva ja Kalevi jumalustanud.¹⁹²

1850. aastal saatis Kreutzwald Neusile oma käsikirja Laiuse ilmaallika kohta.¹⁹³ Sel puhul avaldas Neus Kreutzwaldile, ta tahtvat oma arvamised vee- ja ilmajumalate kohta kirja panna. «Minule on see üks huvitavamaid punkte eesti mütoloogias».¹⁹⁴ Tõepoolest asuski Neus siitpeale seda teemat töötlemale. 1854. ja 1855. a. tegeles ta sellega vahet pidamata. Oktoobris 1855 oli valmis juba 20 poognat. Neus kartis ainult, et seegi töö, nagu mõni muu enne seda, peab pulti lebama jääma. Rahuldust pakkuvat talle lootus, et töö vahest ehk aitab rahva mütoloogilisi kujutelmi selgitada. Ikka ja jälle pöördus ta Kreutzwaldi poole lisaandmete saamiseks.¹⁹⁵ 1860. aastal jätkus töö hoolimata terve halvenemisest¹⁹⁶, ei olnud lõppu näha ka veel 1864. a., sest uut lisamaterjali tuli üha juurde, olgugi tagasihoidlikult. Uudisandmed peale täienduste toomise võisid nihutada kujunemas olevaid vaatekohti.¹⁹⁷ Oma lubadusest on ta kinni pidanud ja pärast valmimist käsikirja Tartusse Õpetatud Eesti Seltsile saatnud.¹⁹⁸ OE Seltsi fondides, mida hoiustatakse Kirjandusmuuseumis, leidub see käsikiri tõepoolest praegugi.¹⁹⁹ Nagu Neus kartis, jäi uurimus avaldamata, O. Looritsa arvates peamiselt küll seltsi rahaliste raskuste tõttu²⁰⁰, kuid võib-olla ka töö lõpetamatuse pärast. Käsikiri kannab pealkirja «Die altheitnischen Wassergott heiten und deren Verehrung. Sammlung und Forschung von H. Neus». See on kirjutatud tihedate ridadega kladesse, kokku 476 lehekülge. Tutvumine selle käsikirjaga näitab, et autor on tõepoolest kõik temale võimalikult kättesaadavad Eestis ja välismaal ilmunud vastavad teosed ja artiklid arvesse võtnud, rääkimata metoodilistest eeskujudest, mida pakkusid J. Grimm ja M. A. Castrén. Paralleele mõistetele tõi ta nii soome-ugri kui ka muudestki keeltest. Näiteks eesti sõna *näkk* võrdleb ta sõnadega soome *näkki*, rootsi *näcken*, *näck*; eesti *haldias* (haldjas, halgjas, halljas, hallias, hallijas) puu- ja veejumal, soome *haldja*, täh. valitseja, puu- ja veejumalus, vadja *altia*, sugulane lapi sõnaga

¹⁹² H. Neus, Die altheitnische Gottheit Turris. — Das Inland 1849, nr. 48. vg. 805; Ehstnische Volkslieder I, laulutüübi nr. 2 seletus.

¹⁹³ Die heilige Wetterquelle bei Lais. ÕES, SK 148, 1/2.

¹⁹⁴ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 17. VI 1850.

¹⁹⁵ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 21. X 1855.

¹⁹⁶ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 20. II 1860.

¹⁹⁷ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 21. V 1864.

¹⁹⁸ A. H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 13. VI 1856.

¹⁹⁹ ÕES, SK 477.

²⁰⁰ O. Loorits, Estnische Volksdichtung und Mythologie, Tartu 1932, lk. 8.

haldet, vananorra *halda*. Siin leiduvad ka sellele meetodile omased juhuslikkude paralleelsuste esitamised: haldjas meenutab talle haljast (vrd. vesihaljas, s. o. rohuhaljas või veehaljas), sõnalõpuline *s* võiks ehk saada tuge läti keelest. Schmidt kaardilt on ta leidnud kihelkonna nime *Halljall* (Haljala), ka kohanime Haldja. Maja- ja õuehaldjad olid algselt samuti puu- ja veevaimud.

Tehtud on suur töö, kokku kantud ulatuslik materjal. Autor viibis südamega selle juures, seda näitavad hoolikalt täidetud leheküljed, mille pilt muutub abitumaks koos selle koostaja haiguse progresseerumisega. Kui autori tervis poleks olnud nii vilets, oleksid tema töö tulemused olnud kahtlemata veelgi suuremad ja ühtlasemad. Seda oleks võinud võrrelda, kuigi mitte J. Grimmiga suurteosega «*Deutsche Mythologie*», siis kindlasti W. Mannhardti monograafiaga «*Die Götter der deutschen und nordischen Völker*» (Berlin 1860) või M. A. Castréni loengukursusega «*Die Vorlesungen*».

Peale ajaloolise osa on see käsikiri siiski tähtis ka tänapäeval eesti mütoloogia uurijale kui eeltöö ja allikate kogu, kuigi järelused on mitmeti ebateaduslikud.

Meie ees seisab mehe elutöö, millest oluline osa on pühendatud eesti rahvaluulele. Suhteliselt vähe oli siis veel materjali kogutud, süstemaatilise kogumistöö traditsioonid ja meetodid olid veel loomata. Õppust võtta oleks sellest mõnetigi. Neusi eesmärgiks sai panna materjal rääkima, teha sellest üldistusi. Ta püüdis olemasolevast vähesest materjalist kasutada järelduseks kõike kättesaadavat, abiks paralleelid teistelt soome-ugri rahvastelt ja naaberrahvastelt. Kuivõrd püsivalts Neus oma tööks püüdis kõik võimalikud ainekogud tühjaks ammutada ja saadud andmeid süsteemi seada, seda näitavad tema käsikirjad kõige selgemini.

Esimeste teaduslikkude uurimuste autor eesti mütoloogia käsitlemise alal, esimeste ülevaateartiklite kirjutaja eesti rahvalaulude sisust ja vormist, esimene eesti rahvalaulude tekstoloog ning laulude kommenteerija — sellisena tunneme seda väsimatut töömeest, kelle eesmärgiks oli tõde rahvast, kelle maal ta elas ja töötas ja kellesse ta suhtus siira poolehoiuga.

АЛЕКСАНДР ГЕНРИХ НЕЙС (ALEXANDER HEINRICH NEUS) КАК ФОЛЬКЛОРИСТ

Эдуард Лаугасте

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

А. Г. Нейс родился в Таллине в 1796 году в семье художника из германских немцев. Он учился в Таллинской гимназии и в Тартуском университете. Затем проработал 2 года домашним

учителем (гувернером), а потом инспектором уездного училища в Палдиски (Балтийский Порт) и в Хаапсалу. Вследствие тяжелого заболевания глаз в 1841 году он должен был подать в отставку. Умер в Таллине в 1876 году.

Уже смолоду он начал писать стихи и переводить на немецкий язык эстонские народные песни и сказки. В нём рано пробудился интерес к научной деятельности. Он писал статьи по языку и топонимике и об эстонских народных песнях.

В 1850—1852 гг. появился комментированный им сборник эстонских народных песен «Ehstnische Volkslieder» I—III, с их характеристикой и переводами на немецкий язык, что дало возможность широко использовать их также за границей и благодаря чему эстонская народная поэзия стала известной в международном масштабе. Менее ценны изданные им совместно с Ф. Р. Крейцвальдом «Mythische und magische Lieder der Ehsten» (1854). В рукописи сохранилось его обширное исследование по эстонской мифологии «Die althehstnischen Wassergottheiten und deren Verehrung. Sammlung und Forschung».

Работы Нейса написаны на уровне современной ему международной науки. Он хорошо знал и использовал исследования тогдашних великих корифеев науки Я. Гримма, В. Маннгардта, К. Мюлленгоффа, Э. Леннрота и А. М. Кастрена. Необходимые сведения он получал от эстонских фольклористов Ф. Р. Фельмана и Ф. Р. Крейцвальда.

Проживая в Таллине, Нейс принадлежал к кругу прогрессивных интеллигентов, активно борющихся за освобождение эстонского народа от феодальной барщины (Н. Ф. Руссов, В. Благовещенский и др.). Это в свою очередь сближало его с творчеством эстонского народа.

Заслуги Нейса в истории эстонской фольклористики имеют непреходящую ценность.

ALEXANDER HEINRICH NEUS ALS FOLKLORIST

Eduard Laugaste

Lehrstuhl für Estnische Literatur und Folklore

Zusammenfassung

A. H. Neus wurde im Jahre 1796 in Tallinn als Sohn eines reichsdeutschen Künstlers geboren. Nach der Absolvierung des Gymnasiums in Tallinn und der Tartuer Universität arbeitete er zuerst zwei Jahre als Hauslehrer, danach als Inspektor der Kreis-schulen zu Paldiski und Haapsalu. 1841 war er wegen einer schweren Augenkrankheit gezwungen, in Pension zu gehen. Er starb 1876 in Tallinn.

Von seiner Jugend an betätigte er sich als Dichter und Übersetzer in die deutsche Sprache. Auch estnische Volkslieder und Märchen sind von ihm übersetzt worden. Schon früh begann er sich für wissenschaftliche Tätigkeit zu interessieren. Von ihm stammen Artikel über Sprache und Ortsnamen sowie über estnische Volkspoesie.

Bleibende Verdienste hat er sich auf dem Gebiete der estnischen Volkspoesie erworben. 1850—1852 erschien die ausgewählte Sammlung «Ehstnische Volkslieder» I—III, die mit Texterläuterungen, einer Charakteristik der Volkslieder und den Übersetzungen der Lieder versehen war. Eben durch diese Sammlung wurde das estnische Volkslied in weiteren Kreisen bekannt. Weniger wertvoll ist die zusammen mit Kreuzwald veröffentlichte Sammlung «Mythische und magische Lieder der Ehsten» (1854). Im Manuskript blieb eine umfangreiche Untersuchung der estnischen Mythologie «Die altehstnischen Wassergottheiten und deren Verehrung. Sammlung und Forschung».

Die wissenschaftlichen Arbeiten von Neus entsprechen dem Niveau der damaligen Wissenschaft. Die Werke damaliger namhafter Wissenschaftler J. Grimm, W. Mannhardt, K. Müllenhoff, E. Lönnrot, A. M. Castren u. a. hat er gut gekannt und benutzt. Von den estnischen Folkloristen F. R. Faehlmann und F. R. Kreuzwald hat er viele nötige Daten bekommen, besonders vom letztgenannten.

Während seiner Tallinner Periode gehörte Neus einem Kreis progressiver Intellektueller an, der sich aktiv am Kampf für die Befreiung des estnischen Bauerntums vom feudalen Joch beteiligte (N. F. Russow, V. Blagoweschtschenski u. a.). Dieser Umstand hat ihn wiederum dem Schaffen des estnischen Volkes näher gebracht.

Neus Verdienste in der Geschichte der estnischen Folkloristik haben einen bleibenden Wert.

KARJALA DJORŽA MURRAKU NÄITEID

Paula Palmeos

Soome-ugri keelte kateeder

Kalinini oblasti edelanurgas u. 180 km Moskvast lääne pool asetseb väike karjala keelesaar. Volga harujõe Djorža kaldail on viis külakest, kus elab karjalasi.

Enne Teist maailmasõda oli Djorža mail üheksa karjala küla. Sõda sai sinseile karjalastele saatuslikuks: inimesed pillutati laiali, nende eluasemed hävitati. Pärast sõda tuli tagasi ainult väike osa endistest elanikest, sest ühed olid surnud, teised jäänud uude elukohta. Nõnda ehitatigi üles üksnes viis väikest küla.

Millal karjalased on Djorža äärde asunud, pole praegu täpselt teada. Võib üksnes oletada, et see toimus hiljemalt XVII sajandi esimesel poolel või keskel, kui pärast Stolbovo rahulepingut, mille järgi nende elualad jäid rootslaste valdusse, hakkasid karjalased massiliselt Sise-Venemaale rändama — Tveri ja Novgorodi aladele.

Djorža karjalaste hulgas on säilinud mingi ähmane traditsioon sellest, kuidas sinne kauge karjalaste saareke on tekkinud. Esimese keeleteadlasena 1912. a. viis päeva Nouvois viibinud Juho Kujola ütleb oma reisikirjelduses olevat kuulnud, et «suures Karjalas» olnud esiisadel «oma Karjala kuningas», kes oli neid kaardimängus «Vene kuningale» kaotanud ja nõnda on nad siia Venemaa legendikele sattunud.¹

Tänapäevalgi teatakse jutustada, et mõisnik vahetanud jahi-koera vastu või kaotanud kaardimängus üheksa karjala peret. Nad toodud siia ning asustatud Djorža kaldaile, kus neist tekkinud üheksa küla. Praeguste karjalaste fantaasias on inimpõlv tagasi olnud kuningate asemele mõisnikud astunud. Kuid meie parima keelejuhi Maria Leptšikova teada toimunud see kuningate ajal — väga ammu: *šilloin oadih korlit, ei cuarit, konž miät proigraidih müttüllü bairilä* 'siis olid kuningad, mitte tsaarid, kui

¹ P. Virtaranta, Juho Kujola, karjalan ja lyydin tutkija, Helsinki 1960, lk. 74.

meid kaartidega maha mängiti mingisugusele mõisnikule'. Pole põhjust seda rahvapärimust ajalooliseks faktiks pidada, kuigi siin ehk teatud tõetera sisaldub, vähemalt selles mõttes, et karjalased olid neis paigus uustulnukad. Oma külad ehtasid nad jõekaldaile, nagu need olid olnud veekogude lähedal nende endisteski asukohtades Laadoga rannamail ja Karjala maakitsusel.

Praegu elab Džorža ääres vähe karjalasi. Vanem põlvkond on kakskeelne: nad kõnelevad nii karjala kui vene keelt. Siinjuures polegi alati võimalik kindlaks teha, kas on tegemist täieliku või osalise bilingvismiga, sest ühed (eriti naised) kõnelevad paremini karjala keelt, teised vene keelt. Hästi kõneleb karjala keelt u. 150 keskea ületanud inimest. Nooremad valdavad seda teatud määral: nad saavad sellest aru, oskavad ka ise igapäevaseist lihtsamaist asjust mõnevõrra kõnelda, ent nende sõnavara on üsnagi piiratud. Sageli ei tea nad sõnade täpset tähendust ega suuda alati korrektselt grammatilisi vorme moodustada. Tihtilugu aga armastavad nad end karjalasteks nimetada, kuigi tegelekult keeleladsa on venelased.

Džorža murrak on päriskarjala murderühma kuuluva Kalinini murde üks murrakuid, kuigi siinseid karjalasi lahutab lähimaistki karjala küladest umbes sajakilomeetrine vahemaa. Teiste Kalinini oblasti karjalaste olemasolu küll teatakse, kuid läbikäimist nendega ei ole. Et sinne murrak on kaua arenenud teistest karjala murretest isoleerituna, esineb selles omapäraseid jooni, mida mujal ei leidu. Neist on vahest kõige iseloomulikumad vokaalide lõpu- ja sisekaod.

Lõpukaole on allunud kõik vokaalid sõna lõpus, välja arvatud diftongilised juhul (nagu *lihua* ~ *lihu* (part.) 'liha'). Näit. *laŋg* 'lõng' (vrd. krjV *laŋga*), *maid* 'piim' (krjV *maido*), *kirp* (krjV *kirppu*), *veič* 'nuga' (krjV *veičči*), *meč* 'mets' (krjV *meččä*), *paremb* 'parem' (krjV *parembi*), *noštai* 'tõstja' (krjV *nostaja*), *emänd* 'perenaine' (krjV *emändä*), kuid ka: *mèž* 'mesi' (krjV *mèži*), *šõb* 'lapsesärk' (krjV *šõba*), *kül* 'küla', *vib* 'vibu' jne. Sisekadu on tabanud lühikeste järgsilpide vokaale, kui järgnev silp on pikk. Näit. *kukzet* 'kukekesed' (kuid: *kukkoñ* 'kukeke'), *hambhat* 'hambad' (*hammaš* 'hammas'), *karbot* 'jõhvikad' (*karbañ* 'jõhvikas'), *kad-jat* 'kadakad' (*kadai* 'kadakas'), *šüäljät* 'sööttjad' (*šüättäi* 'sööttja'), *lendelmäh* 'lendlema' (*lendien*), *elmäh* 'elama' (*elan* 'elan')² jne.

Taolised lõpu- ja sisekaod näikse olevat päris hilised. Vististi polnud need veel toimunud, kui J. Kujola Nouvois käis. Kahjuks

² Vt. lähemalt P. P a l m e o s, Pilk kõige lõunapoolsemale karjala murrakule. — ESA 11, Tallinn 1965, lk. 218—221; P. P a l m e o s, Über den Vokalismus der zubcover Mundart des Karelischen. — СФУ 1966, nr. 1, lk. 2—4; P. P a l m e o s, Über die südlichste karelische Mundart. — Congressus secundus internationalis fennougristarum Helsingiae habitus 23.—28. VIII 1965, Pars I, Helsinki 1968, lk. 377—380.

pole allakirjutanul võimalust olnud Helsingis olevate Kujola materjalidega tutvuda. Kuivõrd võib otsustada trükkis ilmunud lausekatkendi järgi, oli sõnades *šuuressša Karjalašša* vokaal käändelõpus püsinud ja *karjalazen korolin*³ sõnaseesmisel *a* ja *o* säilinud. Praegu kõneldavas murrakus oleks *šuwreš* ja *karinzen korlin*. Muuseas on Kujola tähendanud, et ta märkas (1912) erinevust noorema ja vanema põlve hääldamises.⁴ Mis laadi see erinevus oli, jätab ta mainimata.

Allpool esitatakse kuuldeliselt ülestähendatud keelenäidetena folkloristlikke tekste — neli loomajuttu ja suviste ekspeditsioonide jooksul (1964—1968) kogunenud 25 vanasõna. Muinasjutud on kirja pandud kahelt jutustajalt — Maria Leptšikovalt Semnovskoi külast ja Hodar Tumanovilt Vassiljevskoi külast. Esimeselt pärineb ka 18 vanasõna, ülejäänud on Nouvoi külas elunevalt Katt Pribõlovalt (= K. P.), Fenja Tsarjovalt (= F. Ts.) ja Klavdia Pribõlovalt (= Kl. P.).

Kukeke ja kassike

el'ettih mečäš kukkoñ i kažiñ. ol' heil' pikrañ peřt'ih, peřt' üks_iknañ. kaž nadu_maič mäh meččäh, tuw kukzeļ šuwv. a kukzeļ šanow kaž: «el' avua iknu ni_keļ, a to šiwn vjäh!» kaž vikon ei tullun, a kukkoñ tahtow šuwv. rēb tjušt, čto el'āv kukkoñ i kažiñ tšš kodzeš. rēb tul' kod'zelli i muaniłow kukošt: «avua ikkun i kačah tähn pihaļ! miä toin šiwn herneht.» kukkoñ ruad', što hänel tuadih herneht. i ojend piähün iknašt. a rēb i hvař hänen. i läks kandmah meččäh. a kukkoñ õriw: «kažiñ, kažiñ, miwn rēb vei!» haikkaw kukkoñ. kažiñ kuwlušt kukon iänd, i hüppuw mij_õ vāgiä. tavoř revon. kisk kukzeē revold, toi kod'ih. kažiñ zarviw itkmäh. «vet' šanoin, el' avu iknu, a to viäv rēb šiwn.» kaž tõž toi šüämišt' kukzeļ. šüädih, naškičettih magumah, kaž kiwguļ, a kukkoñ i lpuwļ. muattih, muattih kukkoñ ed kažiñ, a šid havačičettih, tuaš tahtah šuwv. šuwv ei mid. kaž tuaš mänõw meččäh, ečñäh šüämišt. tuaš kukzeļ šanow: «el' kač iknah, a to viäv tuaš rēb.» kukkoñ ei kuwnnellun kažišt. rēb tuaš tul' hänel'l'ü, kukzelli. «avu ikkun,» rēb šanow, «avu ikkun!» a kukkoñ i avai. rēb hvař i šõi kukzen. viäl' hiän ei možennun haikkua kažzeļ. kažiñ tul' kod'ih, kukošt eij_ow. itk, itk kažiñ. ühel' el'i päh. i kaž uid' kül'äh, omař kod'ih, miš jiaļ el'. emänd ruad', što tul' kažiñ kod'ih. a kukkoñ ei tullunnun.

Semnovskois
15. VII 1966

M. Leptšikova (sünd. 1898)

³ P. Virtaranta, *op. cit.*, lk. 74.

⁴ Sealsamas, lk. 57.

Elasid metsas kukeke ja kassike. Oli neil väike tareke, tare üheaknaline. Kass otsustas minna metsa, tuua kukekesele süüa. Aga kukekesele ütles kass: «Ära ava akent kellelegi, muidu sind viiakse ära!» Kass kaua ei tulnud, aga kukeke tahab süüa. Rebane sai teada, et elab kukeke ja kassike selles majakeses. Rebane tuli majakese juurde ja petab kukekest: «Ava aken ja vaata siia õuele! Ma tõin sulle hernest.» Kukeke rõõmus, et talle toodi hernest. Ja sirutas peakese aknast. Aga rebane haaraski tema ja hakkas kandma metsa. Aga kukeke kisendab: «Kassike, kassike, rebane viis mu.» hüüab kukeke. Kassike kuulis kuke häält ja jookseb kõigest jõust. Sai kinni rebase. Kiskus kukekesel rebaselt, tõi koju. Kassike hakkab nutma: «Ma ju ütlesin, ära ava akent, muidu viib su rebane.» Kass tõi ka süüa kukekesele. Sõid, heitsid magama, kass ahju peale, aga kukeke õrrele. Magasid, magasid kukeke ja kassike, aga siis ärkasid, jälle tahavad süüa. Süüa pole midagi. Kass läheb taas metsa süüa otsima. Ütleb taas kukekesele: «Ära vaata aknasse, muidu viib taas rebane.» Kukeke ei kuulanud kassikest. Rebane tuli taas tema juurde, kukekesel juurde. «Ava aken.» ütles rebane, «ava aken!» Aga kukeke avaski. Rebane haaras ja sõi kukekesel. Enam ta ei saanud hüüda kassikesel. Kassike tuli koju, kukekest ei ole. Nuttis, nuttis kassike. Üksi elada on paha. Ja kass läks külla, oma koju, kus enne elas. Perenaine rõõmus, et tuli kassike koju. Aga kukeke ei tulnud.

Taat ja rebane

el'ettih uroš ed naiñ. a naizel̄ tahottaw hüvi saku, pal'tu vorotnikan̄ken. kaik̄ urhold pakkuw naiñ. «oš miwl̄ hüv od'owž, štob ois̄ revon vilal̄!» a uroš hānen naizen torguič. ajel' ül'č külää, kül'i mūten juabl̄okoiñken i gruwiñken. a konž i šel'd'iñken i kalan̄ken.

ka läks uroš aimah hebzel̄, gordah oštмах kalu. tul' gordah, māñ lafkah i ošt puč̄in kalu i läks kod'ih aimah. ajaw mečči mūten uroš i kaččow, vōñūw rēb dorgal̄lu. uroš ruad', što vōñūw rēb tapet̄ i šanow: «ka konž liānōw naizel̄ hüv pal't, i omblem̄ revom mehal̄.» a rēb prit'efvič, čto olen tapet̄. a rēb ol' eloš, a ruaduč̄ kuin tapet̄. uroš hvač̄ revon i pañ regeh. kač̄ hānen tulpał. ka ajaw uroš kod'ih mečči mūten. a tagukš̄ ei kač, mīd rēb ruadaw. hiān duwmaiččow, čto rēb vōñūw. a rēb on hitroi, nowž tulpan̄ ald, avai puč̄in kalan̄ken kumbañ ol' i fuřaiččow kaloi dorgu mūten. a uroš ei kačah tagukš̄. ajaw i ajaw. a rēb fuřaiččow i fuřaiččow kanzi i fuřaič̄ kaik̄ šub. jāi puč̄ tühj. rēb kač̄ tulpał puč̄in, a ič̄ kočaht poiš̄ reješt̄ i davai- kaloi keřimāh. keřiāw kaik̄ kalat, uid' omah norah. istuw noraš̄, šüāw ed šüāw kalašt̄. dojid' uroš kod'ih. šanow naizel̄: «ōw, mützen mi šiwl̄ dobran toin. kogonzen revon. šuwř̄ rēb. šiwl̄ liānōw vorotnik pal'tah.» naiñ ruad', tul' rejellū, a reješ̄ ņi rebu ņi kalu. kuin zařoiw itkmāh. uroš pōl'l'āšt̄, mid̄ zařiw naiñ. hüppūw naizel̄lu: «mit ši itel'?» — «kuin ei itki? reješ̄ ņi mid̄ eij_o, ņi rebu, ņi

*kalu.» uroš kačaht. prawd, eij_o. tož da-vai itkmäh. i šeiča-s
itkitäh molemmat.*

ka kuin reb hiät muañit. ennen aegu ei pīj ni_mid duwmaiij.

21. VII 66.

M. Leptšikova.

Elasid mees ja naine. Aga naine tahab head mantlit, palitut kraega. Kõik mehelt palub naine. «Osta mulle hea rõivas, et oleks rebase karvaga!» Aga tema, naise mees kauples. Sõitis piki küla, mööda küla õuntega ja pirnidega, aga vahel (millal) ka heeringa ja kalaga.

Vaat läks mees hobusega sõitma, linna kala ostma. Tuli linna, läks poodi ja ostis püti kalu (kala) ja hakkas koju sõitma. Sõidab mööda metsi mees ja vaatab, lamab rebane tee ääres. Mees on rõõmus, et lamab tapetud rebane ja ütleb: «Vaata kui saab naisele hea palitu, ja õmbleme rebase nahaga.» Aga rebane teeskles, et olen tapetud. Aga rebane oli elus, aga tegi end kui tapetud. Mees haaras rebase ja pani rekke. Kattis ta kasukaga. Vaat sõidab mees koju mööda metsi, aga taha ei vaata, mida rebane teeb. Ta mõtleb, et rebane lamab. Aga rebane on kaval, tõusis kasuka alt, avas püti kaladega, mis oli ja loobib kalu teed mööda. Aga mees ei vaata taha. Sõidab ja sõidab. Aga rebane loobib ja loobib kalakesi ja loopis kõik viimseni. Jäi tühi pütt. Rebane kattis püti kasukaga, aga ise hüppas ära reest ja kalu korjama. Korjab kõik kalad, läks oma urgu. Istub urus, sööb ja sööb kalakest. Jõudis mees koju, ütleb naisele: «Oo, missuguse vara ma sulle tõin, terve rebase. Suur rebane. Sul saab krae palitule.» Naine rõõmus, tuli ree juurde, kuid rees ei rebast ega kala. Kui hakkab nutma. Mees kohkub, mida naine röögib. Jookseb naise juurde: «Mis sa nutad? — «Kuidas mitte nutta? Rees pole midagi, ei rebast ega kala.» Mees vaatas. Tõsi, ei ole. Ka nutma. Ja nüüdki nutavad mõlemad.

Vaat, kuidas rebane neid pettis. Enneaegu pole tarvis midagi mõelda...

šuañin

*el'ettih ukk_ed aķ eij_ollun heil' lihua. aķ i šanow ukol':
«ukk_õ, eij_ow lihua. mänzīt meččäh, mož löwdzīt šiäl' lihua,
toižīt kod'ih.»*

*ukk_ot kirohen, i läks meččäh. kävel', kävel', kačcow, vönüw
kondj maguw kondj. kirohen šai vüän keššešt, i leikkai kondjld
jallaā, magul'zeld. i läks jallañken kod'ih. tul' kod'ih. «na, aķ
šiw_lihul!»*

*nu hiän nahkan snim i and akañ keitti. aķ pañ kei'mäh, kiw-
gun zatop i pañ kei'mäh.*

*kondj kuin havaččih, kačcow, jalgu eij_ow. rubei nuwhetmah
i jäl'gi müten ukon läks aštma. i tul' hiän täh kül'äh. nu kaikin
šub põl'l'äššüttih. narot põl'l'äššüttih, a hiän aštuw kohadñh
ukollu akañlu. i prigürivaiččow: «skrip, skrip, moja. naga. pa
pereulkam skrip, naidu. ... löwän ukon_akan i šüän.» ukk_ed
aķ dogdittih, põl'l'äššüttih, što aštuw kondj. aķ nowž kiwguñ,*

ukk_õ kirvhen, nowž pert'in pil'.kondi avai oven, avai zaslonkan, šai lihan, prilazi-л ~ pañ jalgah lihan, träpkañ šid lihan omah jalgah. i läks ašmah pois. oven kuin avai, a uk šial', ka kun kirvehel kun andaw piäd vaššen, piän leikkai i kondin tap.

i jäi lihu heil' akanken. i ruvettih keitmäh lihu.

Vassiljevskois
24. VII 67.

Hodar Tumanov (sünd. 1887)

Muinasjutt

Elasid taat ja eit. Ei olnud neil liha. Eit ütlebki taadile: «Taat, oo, ei ole liha. Läheksid metsa, ehk leiaksid seal liha, tooksid koju.»

Taat võttis kirve ja läks metsa. Käis, käis, vaatab, lamab karu, magab karu. Kirve sai vöö vahelt ja löikas karul jala, magajalt. Ja läks jalaga koju. Tuli koju. «Säh, eit, sulle liha!»

Noh, ta nülgis naha ja andis eidele keeta. Eit pani keema. Ahju küttis ja pani keema.

Karu kui ärkas, vaatab, jalga ei ole. Hakkas nuuskima ja taadi jälgi mõõda hakkas tulema. Ja tuli ta sinna külla. Noh, kõik ehmusid. Rahvas ehmus, aga tema tuleb otse taadi-eide juurde. Ja räägib: «Kopp, kopp, mu jalg, piki põiktänavaid kopp, leian . . . leian taadi-eide ja söön.» Taat ja eit märkasid, ehmusid, et tuleb karu. Eit tõusis ahjule, taat võttis kirve, tõusis pööningule. Karu avas ukse, avas ahjupleki, sai liha, pani jala külge liha, sidus räbalaga liha oma jala külge ja hakkas ära minema. Kui ta ukse avas, aga taat seal vaat kui kirvega kui annab vastu pead, löikas pea ära ja tappis karu.

Ja jäi liha neil eidega ja hakkasid liha keetma.

Tüdruk ja karu

el'ettih uroš ed naiñ. ol' heil' kakš tüt'öšt'. tützet lähtittih mañčikkah, i üäkšüttih. kävel'd'ih, kävel'd'ih mečči müten, kod'ih ei šuanun löwdi. kačtah, šial' löwvettih kod'in, pohod'iw kod'zeh, pahaččan kod'in. mändih šin, šial' istuw kondi. kondi issuñ heidäh šüämäh. hüä äijäl'd' jo põl'l'äššüttih. a jo ol' üä. jät magumah.

huamnekšeñ nowštih. pañ heil' šüwv. üks šöi hüvin, a toiñ eij_äijäl'd'. kondi šanow tützil, ühel šanow: «šia lähet kod'ih, a ši jät miwñken.» a tam tüt't'ön šanow: «en tijä, mišš_on kod', dorgu en tijä.» a kondi šanow: «mi dorgan juhtan. täd tropašt müten lähet i dogdit omuš kül'i.» prošt'ičettih, itkittih hüä vähzen. kondi juahuñ tropzen. i tam tüt't'ön läks. a tam tüt't'ön, toiñ jäi kondiñken.

tul' tam tüt't'ön kod'ih. nu šanow tuatollah i muamollah, miš hiän ol'. täš tuat i muam šanottih kaikeñ küläl i kaikin lähtittih ečmäh. a tüt't'ön ei löwdän tät tropašt. kaikeñ küläl ečittih. a löwdi ei šunun.

nu el'ettih hūā kondiŋken mōn vuat. a šīd tūt'l'ōñ i šanow kondi: miš, laš miwn gošt'ih tuatollu i muomollu.» a kondi i šanow: «a kuin mi šiwn löwvān? vet' kül' on šuw!» a tūt' šanow: «a miā šuaričen nām p'lat'jat, kumbzet miwl ollah i nowžen katokšēl.» kondi soglašših. pañ kondi gošt'inčua hänel'. juahut hänel' t'ropzen i läks kod'ih aštmah. tul' hiän kod'ih. tuattoh i muamoh hänen šřetittih. äijäl'd' oldih ruad', što hiän tül'.

sobrič kaič narod küžel'mäh, kuin ši ei'it, miš ši šöit. i händ ei tahot laški jarel'l'äh. i šantah: «el' män!» i hiän šän, što mi nowžen katokšēl, tāmān . . . ka muaziš p'lat'joiš a leikattih šuwren pakšun koivun. šiloin oldih levid p'lat'jat. noššettih katokšēl. šeišettih, ruavettih šilmät i ņokan i käžit kuin iñehmzel'.

kondi vuat, vuat, tūt'ōst' eij_ow. i läks tūt'ōst' vaššen. vjd mečāšt i kaččow, tūt'l'ōñ katokšēl šeižow. i kondi äijäl'd' jo ruad', zafeve-l golosom i nowž kahe.l jalgua i hüpül' läks hüppimäh. tul' täl'l'üā kojilua i läks nowžmah katokšēl. hvaš tāmān tützen katokšēl. ei šuanun pidiä. katokšēl hiän laŋgei muah, a tām čurk hänen pi.l, piām_pil, i taṗ.

i jäi tūt'l'ōñ el'mäh tuatoŋken i muamoŋken.

24. VII 1967.

Hodar Tumanov

Elasid mees ja naine. Oli neil kaks tütrekest. Tüdrukukesed läksid maasikale ja eksisid. Käisid, käisid mööda metsa, koju ei suutnud leida. Vaatavad, seal leidsid majakese, sarnaneb majakesega, vilets majake. Läksid sinna, seal istub karu. Karu pani nad istuma sööma. Nad ehmusid juba väga. Aga oli juba öö. Jättis magama.

Hommikul nad tõusid. Pani neile süüa. Üks söi hästi, aga teine mitte-palju. Karu ütleb tüdrukukestele, ühele ütleb: «Sina lähed koju, aga sina jääd minuga.» Aga see tüdrukukene ütleb: «Ma ei tea, kus kodu on, teed ei tea.» Aga karu ütleb: «Ma juhatan tee. Seda rajakest mööda lähed ja märkad oma küla.» Nad jätsid jumalaga, nutsid vähekesi. Karu juhatas rajakese ja see tüdrukuke läks. Aga see tüdrukuke, teine jäi karuga.

Tuli see tüdrukuke koju. No ütleb oma isale ja emale, kus ta oli. Siin isa ja ema ütlesid kogu külale ja kõik läksid otsima. Aga tüdrukuke ei leidnud seda rajakest. Kogu külaga otsisid, aga ei suutnud leida.

No elasid nad karuga mitu aastat. Aga siis tüdrukuke ütlebki karule: «Miša, lase mind külla isa ja ema juurde.» Aga karu ütlebki: «Aga kuidas ma sind leian? Küla on ju suur!» Aga tüdrukuke ütleb: «Aga ma panen need riided, mis mul on, ja tõusen katusele.» Karu nõustus. Karu pani talle küla-kosti, juhatas talle rajakese ja hakkas koju minema. Ta tuli koju. Isa ja ema võtsid teda vastu. Nad olid väga rõõmsad, et ta tuli.

Kogunes kõik rahvas küsima, kuidas sa elasid, kus sa sõid. Ja teda ei tahetud tagasi lasta. Ja nad ütlesid: «Ära minel!» Ja tema ütles, et ma tõusen

katusele, selle... vaat niisuguseis rõivais. Aga nad lõiksid suure jämeda kase. Siis olid laiad rõivad. Nad tõstsid katusele, panid seisma, tegid silmad, ja nina ja käed nagu inimesel.

Karu ootas, ootas, tüdrukukest ei ole. Ja läks tüdrukukesele vastu. Tuli metsast välja ja vaatab, tüdrukuke seisab katusel. Ja karu oli juba väga rõõmus, hakkas kõvasti röökima ja tõusis kahele jalale ja jooksupan pani jooksupan. Tuli selle maja juurde ja hakkas tõusma katusele. Haaras selle tüdrukukese katusel. Ei suutnud hoida. Ta kukkus katuselt maha, aga see palk tema peale, pea peale ja tappis.

Ja jäi tüdrukuke elama isa ja emaga.

Vanasõnu

1. *biriju veĭ et ud'erž.*
2. *eij_ow žen verdu muaĭ, mi on muan_aĭ.*
3. *eliš kaik šub niät i kaiken jütüt šüät.*
4. *goĭ ei kävel' peadu mü't'en, a meid mü't'en* (F. Ts.).
5. *huavašt koivu et ruaw.*
6. *hüvi viikon muisat, a pahu ni_konž et unah.*
7. *kal eččiw, miš šüvemb, inehmiñ miš paremb* (K. P.).
8. *kaži el' jät vardeimah kalu* (K. P.).
9. *laišk ruadu varjaw.*
10. *laisan ræg dorgaĭ ei jä.*
11. *lepäšt koivu et ruaw.*
12. *muateš kegu et noš.*
13. *mütüš kand, moižet i otroskat (mützet ič olem, moižet i lapšet.* F. Ts.).
14. *õm on omemb kaikki.*
15. *pahu ruaduš el' kitlič, a hüvi ruaduš el' kuajič* (F. Ts.).
16. *piäñet lapšet, piän hual', šuwtet lapšet, šuwt hual'* (Kl. P.).
17. *poč muištaw, miš süätettiih, ei muiš, miš duidih.*
18. *rahaĥ varoin hawwašt el' kaew, ič ožawvut šin.*
19. *ruad inehmišt' ei_rik.*
20. *šüä, el' varai, a ruaw, el' čäräi.*
21. *teräw kirveš löwdäw kiven.*
22. *tiĭ on kirjaw, a miän el'änd kirjuavemb* (K. P.).
23. *vač eij_ow zirkaĭ (mid süät, räčnäĭ on katet).*
24. *veř šagimb veř.*
25. *viarašt òt žen verd, mi mahtuw šil'mäh.*

1. Voolavat vett sa kinni ei pea.
2. Ei ole nii palju maa peal kui maa all.
3. Elades kõike näed ja kõiksugust sööd.
4. Onnetus ei käi põldu mööda, vaid meid mööda.
5. Haavast sa kaske ei tee.
6. Head mäletad kaua, aga halba ei unusta ialgi.

7. Kala otsib kus sügavam, inimene kus parem.
8. Kassi ära jäta kala valvama.
9. Laisk kardab tööd.
10. Laisa (hobuse) regi ei jää teele.
11. Lepast sa kaske ei tee.
12. Magades sa kuhja ei tõsta.
13. Milline käänd, sellised võsud (millised ise oleme, sellised ka lapsed).
14. Oma on kõigist omam.
15. Paha tehes ära kiitle, head tehes ära kahetse.
16. Väiksed lapsed, väike mure, suured lapsed, suur mure.
17. Siga mäletab, kus söödeti, ei mäleta, kus peksti.
18. Rahva (~ inimeste) jaoks auku ära kaeva, ise satud sinna.
19. Töö inimest ei riku.
20. Söö, ära karda, kuid tööta, ära riidle.
21. Terav kirves leiab kivi.
22. Rähn on kirju, kuid meie elu on kirevam.
23. Kõht pole peegel (mida sööd, on särägiga kaetud).
24. Veri on paksem kui vesi.
25. Võõrast võta niipalju, kui mahub silma.

ОБРАЗЦЫ ДѢРЖСКОГО ГОВОРА КАРЕЛЬСКОГО ЯЗЫКА

Паула Пальмеос

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

Носителями Дёржского говора карельского языка являются пять деревень РСФСР Калининской области Зубцовского района, которые расположены в 180 километрах южнее от Москвы, на реке Дёржа, которые составляют островок карельского языка. На этом говоре хорошо говорят представители старшего поколения, около 150 человек, которые все двуязычные — владеют карельским и русским языками. Здешний говор близок к Калининскому диалекту. Но так как он долгое время развивался изолированно от других карельских диалектов, в нём имеются разные своеобразные черты, которые не известны в других карельских диалектах. Автор, главным образом, останавливается только на явлениях синкопы и апокопы.

Тексты приведены в фонетической транскрипции. По своему содержанию они фольклорные: четыре сказки о животных от двух информаторов, а также 25 пословиц. Все тексты переведены на эстонский язык.

SPRACHPROBEN DER DJORŽA-MUNDART DES KARELISCHEN

Paula Palmes

Lehrstuhl für Finnisch-Ugrisch

Zusammenfassung

Die Dzorža-Mundart des Karelischen spricht man in der Sowjetunion, im Rayon Zubcov der Kalininer Oblast etwa 180 km westlich von Moskau an den Ufern des Flüsschens Dzorža in fünf Dörfern, die eine kleine karelische Sprachinsel bilden. Gut sprechen dort Karelisch nur ungefähr 150 ältere Dorfbewohner, die alle zweisprachig sind — sie sprechen sowohl Karelisch als Russisch. Die hiesige Mundart gehört zu dem Kalininer Dialekt des Karelischen, doch hat sie sich schon längere Zeit von dem übrigen karelischen Sprachgebiet abgesondert entwickelt und deshalb hat sie sich einige eigentümliche Züge angeeignet, die anderswo nicht vorkommen. Die Verfasserin nennt von diesen nur zwei besonders charakteristische — die Apokope und die Synkope.

Als Sprachproben werden während der Forschungsreisen in fonetischer Transkription aufgezeichnete folkloristische Texte — vier Tiermärchen von zwei Erzählern und 25 Sprichwörter mit estnischen Übersetzungen vorgelegt.

EESTI KEELE KATEEDER MÖÖDUNUD VEERANDSAJANDIL

Jaak Peebo

Eesti keele kateeder

1944. a. sügisel alustas uuesti tegevust Tartu Riiklik Ülikool. Paljudel aladel kujunes see ehitamiseks päris tühjale või peaaegu tühjale kohale. Samasugune oli olukord ka praeguse eesti keele ja soome-ugri keelte kateedriga. Eestist olid lahkunud kõik kolm vastavate alade professorit ja kaks lektorit. Kohal olid ainult varem eesti keele lektorina töötanud Johannes Voldemar Veski ja nüüd professoriks kinnitatud filoloogiadoktor Paul Ariste. Ülikoolitööga oli varem ainult osaliselt seotud Arnold Kask, kes nüüd asus tööle dotsendina. Nii kujunes tol ajal ühise eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri põhikoosseis.

Kateedri töö tegelikuks alguspäevaks võib lugeda 5. novembrit 1944, kui prof. P. Ariste korteris Jakobsoni tn. 8-1 peeti esimene koosolek. Osa võtsid sellest prof. P. Ariste, dots. J. V. Veski ja dots. A. Kask. Siin pandi põhiliselt alus õppetööle algaval semestril, jaotati koormused peamiste loengukursuste osas ja kateedri juurde kuuluvate abiasutustena rakendati uuesti tööle foneetika laboratoorium, eesti ja sugulaskeelte arhiiv ning Akadeemiline Emakeele Selts. Abiasutuste personal komplekteeriti juba varem nendel aladel töötanud inimestest (Aili Univere, Salme Tanning, Hella Keem). Kaks nädalat hiljem liitus kateedri kollektiiviga vanemõpetaja kohustes filoloogiamagister Paula Palmeos.

Õppetöö alustamine oli seotud veel paljude muude raskustega. Kateedri ja tema juurde kuuluvate asutuste varad olid sõja ajal evakueeritud paljudesse kohtadesse üle Eesti. Nende tagasitoomine Tartusse kujunes üheks esmaseks ülesandeks. Käesolevas ei ole mõtet rääkidagi muist majanduslikest raskustest (ruumid, mööbel jne.), mis olid ühised kogu ülikoolile.

Hoolimata kõigist takistustest alustati tööd. Algasid loengud prof. Aristel sissejuhatusest keeleteadusse, üldfoneetikast, vadja ja sürjakomi keelest, dots. J. V. Veskil tänapäeva eesti keelest ja semasioloogiast, dots. A. Kasel sissejuhatusest eesti keeletea-

dusse, eesti keele häälikuloost ja ajaloolisest morfoloogiast ning eesti keele sõnavarast, vanemõpetaja P. Palmeosel ungari keelest, õppeülesandetäitjana tööle võetud Ann Tammel soome keelest. Foneetika laboratooriumi assistendina asus tööle Gerda Laugaste, eesti keele arhiivi vanemlaborandina Elisabet Rääk.

Niisuguse koosseisu ja põhikoormusega töötas kateeder selle aja kohta enam-vähem tavalistes tingimustes kuni 1945. aasta maikuuni. 15. mail aga jäi kateedritööst ajutiselt eemale prof. P. Ariste. Juba varem oli katkenud ka õppeülesandetäitja A. Tamme töö soome keele õpetamisel. Nüüd tuli töö ümber korraldada ja koormused uuesti jaotada. Kateedri juhataja kohusetäitjaks määrati dots. A. Kask. Soome keelt hakkas õppeülesande korras õpetama Juhan Käosaar. Prof. Ariste kohustusi hakkasid osaliselt täitma dots. A. Kask ja vanemõpetaja P. Palmeos. Osa loenguid aga (sürjakomi keel, sugulaskeelte grammatika) jäi õppejõu puudusel ära. Selle õppeaasta aruandes märgitakse, et üldiselt on püütud õppetööd korraldada normaalselt. Ära on jäänud suhteliselt vähe loenguid, kusjuures põhjuseks oli asjaolu, et puudusid kas õppejõud või üliõpilased. Ka üldine taastamistöö oli suureks lisakoormuseks niihästi õppejõududele kui ka üliõpilastele. Siiski märgitakse samas, et G. Laugaste juhtimisel on töökorda seatud foneetika laboratoorium. Ka murdekogude reevakueerimine Haapsalust, Lähtrust, Pilistverest ja Aru mõisast on 1. aprilliks lõpetatud ning kogud õppeaasta lõpuks Mäe tänavas saadud ruumides kasutamiskorda seatud. Juba sama aasta suvel algas uuesti ka murdekogumistöö. 22. VII 1945 saadeti välja murdekogujad Martnasse, Juuru ja Harglasse.

Arutledes töö korraldamist järgmisel õppeaastal, märgitakse suurima murena õppejõudude puudust, eriti sugulaskeelte alal. Ometi fikseeritakse aastaaruandes ka teadusliku uurimistöö põhisuunad, mille täitmisele otsustatakse otseselt või kaudselt asuda.

Põhiliselt samasugustes oludes ja suure õppejõudude puudusega alustas kateeder tööd ka 1945. a. sügisel. Endist koormust hakkasid täitma J. V. Veski ja A. Kask. P. Palmeos luges sissejuhatust keeleteadusse, sissejuhatust soome-ugri keeltesse ja ungari keelt, G. Laugaste üldist foneetikat ja eesti foneetikat, J. Käosaar õpetas soome keelt. Sugulaskeelte alal asus kateedrit abistama vanemõpetaja Villem Ernits, kes õpetas liivi keelt ja läänemeresoome keelte häälikulugu. 1. X 1945 hakkab sissejuhatust keeleteadusse lugema prof. Kristjan Kure õppeülesande korras (alates 1. II 46 kinnitati ta soome-ugri keelte kateedri professoriks kohakaasluse alusel). Vakantseks jäi prof. P. Ariste tagasitulekuni 10. mail 1946 kateedri juhataja professori koht.

Uueks alaks kateedri õppetöös kujunes praktilise eesti keele õpetamine vene ja muudest rahvustest üliõpilastele, millega hakkas tegelema Karl Aben. Uue kursusena tuli juurde veel stenoграфия Manivalde Lubi juhtimisel.

Tööd jätkasid ka foneetika laboratoorium, eesti ja soome-ugri keelte arhiiv ning Akadeemiline Emakeele Selts. Seoses sellega, et 1946. aasta alguses oli loodud ENSV Teaduste Akadeemia, anti 31. mail sellele üle AES-i kogud ja varandused.

1946/47. õppeaasta tõi kaasa olulise organisatsioonilise muutuse: soome-ugri keelte kateeder ja eesti keele kateeder hakkasid tegutsema omaette üksustena.

Edaspidises püüame eesti keele kateedri tööd vaadelda teatavate lõikude kaupa.

I. Kateedri koosseisust

Kateedri juhatajaks määrati 1946. a. sügisel dots. A. Kask ja dotsendiks J. V. Veski. Õige pea vahetati need kohad — kateedrit hakkas juhatama J. V. Veski. Peale nende töötas kateedri koosseisus assistent A. Univere.¹ Eesti keele kateedri juurde kuulus õppeaasta alguses ka eesti ja soome-ugri keelte arhiiv, mille vanemlaborandiks alates septembrist 1946 kinnitati Erich Raiet. Veebruaris 1947 likvideeriti sellenimeline asutus ülikooli juures ja otsustati luua eesti ja soome-ugri keelte kabinet, mille juhatajaks soovitas kateeder määrata A. Kase. Abipersonalina töötasid siin Salme Nigol ja Karl Kont. E. Raiet siirdus tööle Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituuti (koos A. Univere, S. Tanningu ja M. Mustaga).

Kateedri tööga kas õppeülesandetäitjatena või teiste kateedrite õppejõududena olid seotud veel M. Lubi (kuni 1948. a. veebruarini), G. Laugaste ja K. Aben. 1948. aastal hakkas kateedri vanemlaborandina tööle S. Nigol. Alates 1948. a. oktoobrist kinnitati eesti keele kateedri assistendiks G. Laugaste (sai aasta hiljem vanemõpetaja kutse) ja aspirantuuris hakkas õppima Aino Kiindok. 1949. a. sügisel astus aspirantuuri Astrid Villup.

1950. a. 1. septembrist suurenes eesti keele kateedri koosseis ühe vanemõpetaja koha võrra, millele asus K. Aben, kes selle ajani kuulus vene keele kateedri koosseisu. Oppeülesandetäitjana lisandusid sel õppeaastal A. Univere ja K. Mannermaa. Aspirantuuri astus J. Peegel. 1952. a. sügisel asus kateedri vanemõpetajana tööle aspirantuuri lõpetanud A. Kiindok, aspirantuuri astusid aga I. Korjus ja A. Valmet. 1953. a. koosseisude muutustest tuleb märkida vanemlaborant S. Nigoli siirdumist aspirantuuri. Tema kohale asus eelmisel kevadel mittetatsionaarse osakonna lõpetanud Ellen Uuspõld. Detsembris sai kateeder täiendavalt ühe laborandikoha, millele asus üliõpilane Helve Alla. Hilisematel õppeaastatel rakendati E. Uuspõld tööle kõigi ülikooli toimetiste keelelise korrektorina, kateedri tööks jäi jälle üksainus vanem-

¹ Soome-ugri keele kateedri koosseis oli samal ajal järgmine: 1) kateedri juhataja prof. P. Ariste, 2) kateedri professor K. Kure, 3) vanemõpetaja P. Palmeos ja 4) assistent G. Laugaste.

laborant. Poole kohaga õpetajana alustas samal sügisel tööd aspirant J. Peegel.

1954/55. õppeaastal asusid eesti keele kateedri vanemõpetajana tööle soome-ugri keelte alal aspirantuuri lõpetanud Huno Rätsep ja nüüd juba täiskohaga J. Peegel. Aspirantuuri astus E. Turu. Õpetajakohal töötas sel aastal ka seni õppeülesandetäitjana töötanud K. Mannermaa. Õppeülesandel töötasid Olaf Utt ja Helga Siibak.

Järgmisel õppeaastal toimusid kateedri koosseisus mõned küllaltki olulised muudatused. Alates 15. X 1955 asus poole koormusega tööle I. Kont. 1. veebruaril 1956 läks pensionile kateedri juhataja prof. J. V. Veski. Sellest alates hakkas I. Kont töötama täiskoormusega, poole koormusega õpetajana aga Aino Valmet. Kateedri juhatamise oli prof. J. V. Veski juba sügisel üle andnud dots. A. Kasele. Aspirantuuri astus Valdar Lehari. Sel õppeaastal kujuneski välja eesti keele kateedri õppejõudude koosseis (kat. juh. prof. A. Kask, dotsendid K. Aben, J. Peegel ja H. Rätsep, van.-õpet. G. Laugaste, õpetajad A. Kiindok, I. Kont ja 1/2 koormusega A. Valmet), mis ei muutunud nelja õppeaasta jooksul. Õppeülesandetäitjana lisandusid 1957/58. õppeaastal E. Turu ja E. Sakk.

1959. a. septembris lahkus õpet. I. Kont. Tema asemel asus poole koormusega tööle E. Turu. Täiskoormuse sai A. Valmet. Õppeülesandetäitjana lisandus Asta Veski, sel ajal Tartu Pedagoogilise Kooli õpetaja. Aspirantuuri astus Enda Põld. Õppeaasta lõpul (1960. a. kevadel) kuulutati konkurs eesti keele kateedri õppejõudude töökohtadele. Selle tulemusena toimusid järgmised muudatused. Vanemõpetajana asus tööle Enn Koit, kes oli vahepeal kaitsnud kandidaativäitekirja, töötades Viljandi Pedagoogilise Kooli õppejõuna. Poole kohaga õpetajana tuli kateedrisse Asta Veski. Endistest töötajatest jäid poole kohaga õpetajatena tööle A. Kiindok ja A. Valmet ning täiskohaga E. Turu. Pensionile mineku tõttu lahkus K. Aben. Muus osas muudatusi ei toimunud.

Järgmisi nihkeid võib märkida 1961. a. märtsis. Siis läks Keele ja Kirjanduse Instituuti tööle A. Kiindok, tema koormuse võttis üle A. Valmet, saades sellega täiskoha. Aspirantuuris hakkasid 1960. a. õppima J. Peebo ja V. Maansoo. Järgmisel aastal lisandus neile Leonhard Vaide. Õppeülesande korras töötasid H. Borissova, M. Lubi, L. Kaljuvee, E. Sakk ja E. Uuspõld. Viimane neist astus 1962. a. sügisel aspirantuuri. Samal ajal sai kateeder pool vanemlaborandi kohta, millele asus Valve Kingisepp. Õppeülesandetäitjatele lisandusid S. Uus, A. Luur, H. Lutrik, V. Kingisepp, G. Liiv ja J. Peebo. Aspirantuuri astusid veel Ulo Parbus ja Ivar Trikkel.

1963. a. sügisel astus eesti keele alal aspirantuuri seni vanemlaborandina töötanud H. Lutrik. Tema kohale asus J. Peebo.

Zurnalistika alal astusid aspirantuuri V. Lään ja A. Vihalemm. 1964/65. õppeaastal oli muudatusi õppeülesandetäitjate osas. A. Saki asemel tuli tööle Ü. Vooglaid. Peamiselt praktilist eesti keelt õpetasid peale endiste veel Ü. Parbus, H. Rajando ja L. Järve.

1965. a. sügisel siirdus dots. H. Rätsep kaheks aastaks vanema teadusliku töötaja kohale oma doktoritöö lõpetamiseks, vabanedes seega õppetööst. Tema asemel sai õpetajakoha aspirantuuri lõpetanud E. Uuspõld. Täiskohaga alustas tööd seni poole koormusega töötanud vanemlaborant V. Kingisepp. Seni õpetajana töötanud E. Turu viidi vanemõpetaja kohale. Vanemõpetaja G. Laugaste ülesannete hulka tuli sellest õppeaastast alates ka pedagoogilise praktika üldjuhendamine Ajaloo-Keeleteaduskonnas. Aspirantuuri astus logopeedia alal Ester Lepik.

1966. a. sügisel määrati eesti keele kateedri õpetajaks aspirantuuri lõpetanud Ü. Parbus. Suurema osa sellest õppeaastast viibis vanemõpetaja A. Valmet haiguspuhkusel. Poolt tema koormusest täitis A. Veski, kes sel ajal töötas täiskoormusega. Teise poole koormusest võttis enda peale keskkooliõpetaja M. Artjomenko kohakaasluse korras, järgmisel õppeaastal aga kaugõppekeskkooli õpetaja G. Kaljuvee. Aspirantuuri astusid 1966/67. õppeaastal Haldur Oim, Mati Erelt, Kaja Eenlaid, Toom Öunapuu ja Helle Tiisväli. 1967. a. sügisel asus uuesti dotsendi kohale H. Rätsep. Pärast A. Valmeti paranemist jätkas A. Veski tööd poole kohaga vanemõpetajana. Uutest õppeülesandetäitjatest võib märkida I. Triklit, R. Pärtelit ja G. Liivi. 1968. a. astus aspirantuuri Jaan Kaplinski.

1968/69. õppeaastal töötas kateedris ajutiselt poole kohaga vanemõpetajana Eesti Raadio reporter filoloogiakandidaat Ivar Trikkel. 6. augustil 1969. a. suri dotsent Enn Koit. Tema asemel määrati vanemõpetajana tööle seni vanemlaborandina töötanud Jaak Peebo. Vanemlaborandi kohale asus Reet Kroll. Samal sügisel kinnitati vanemõpetajaks ka seni õpetaja kohal töötanud filoloogiakandidaat Ellen Uuspõld.

Pärast neid muudatusi on eesti keele kateedri koosseis alates 1969. a. sügisest järgmine:

- 1) kateedri juhataja filoloogiadoktor professor Arnold Kask,
- 2) filoloogiakandidaat dotsent Juhan Peegel,
- 3) filoloogiakandidaat dotsent Huno Rätsep,
- 4) filoloogiakandidaat dotsendi kt. Aino Valmet,
- 5) filoloogiakandidaat vanemõpetaja Ellen Uuspõld,
- 6) filoloogiakandidaat, $\frac{1}{2}$ kohaga vanemõpetaja Asta Veski,
- 7) vanemõpetaja Gerda Laugaste (Ajaloo-Keeleteaduskonna pedagoogilise praktika üldjuhendaja),
- 8) vanemõpetaja Ellen Turu,

- 9) vanemõpetaja Jaak Peebo,
10) õpetaja Ülo Parbus (töötab ajutiselt Soomes Oulu ülikooli eesti keele lektorina).

Õppeülesandetäitjana töötavad 1) ajalehe «Edasi» toimetaja asetäitja Sulev Uus, 2) ajalehe «Edasi» vastutav sekretär August Luur, 3) lääne-euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateedri vanemlaborant Liidia Kaljuvee, 4) ajalehe «Tartu Riiklik Ülikool» vastutav sekretär Ene Puusemp, 5) loogika-psühholoogia kateedri insener Sergius Kaart, 6) TRÜ komsomolikomitee sekretär Peeter Vihalemm, 7) aspirant Helle Tiisväli, 8) aspirant Valve Kingisepp, 9) soome-ugri keelte kateedri aspirant Aino Vihalemm, 10) vanemlaborant Reet Kasik, 11) vanemlaborant Reet Kroll, 12) soome-ugri keelte kateedri vanemlaborant Helju Rajando, 13) soome-ugri keelte kateedri laborant Reet Vääri ja 14) rahvamajandusharude ökonomika kateedri vanemlaborant Anne Hussar.

Teiste kateedrite õppejõududest täidavad eesti keele kateedri koormust 1) õigusteaduse doktor professor Paul Vihalem, 2) õigusteaduse doktor professor Abner Uustal ja 3) loogika-psühholoogia kateedri assistent Ülo Vooglaid.

Aspirantuuris õpivad kolmandat aastat Haldur Õim, Mati Erelt ja Ester Lepik, teist aastat Toom Õunapuu, Jaan Kaplinski ja Helle Tiisväli ning esimest aastat Valve Kingisepp. Aspirantuuri on ajutiselt katkestanud teise aasta aspirant Kaja Eenlaid.

Abiõppepersonalina töötavad vanemlaborant Reet Kasik ja vanemlaborant Reet Kroll ning laborant Raja Värav.

Nii on eesti keele kateedri koosseisus praegu 1 professor, 2 dotsenti, 1 dotsendi kohusetäitja, 5 vanemõpetajat, 1 õpetaja, 7 aspiranti ja 3 vanemlaboranti-laboranti.

II. Õppetööst

Eesti keele kateedri õppejõudude töö üliõpilastega koosneb mitmest eri komponendist, mida käesolevas ülevaates oleks sobiv ka eraldi vaadelda. Nimelt kuuluvad õppeplani üldained, mis on kohustuslikud kõigile eesti filoloogia osakonna üliõpilastele, nende kõrval aga erained (erikursused ja -seminarid), mida õpivad ainult vastava eriharu üliõpilased. Et eesti keele kateedri juhtimisel töötavad kaks eriharu — eesti keel ja žurnalistika — siis jaguneb õppetöö ka eriainetes osas kahte mitte eriti tihedasti seotud distsipliinide rühma. Peale selle hõlmab suure osa eesti keele kateedri töökoormusest praktilise eesti keele õpetamine vene filoloogia osakonna ja teiste teaduskondade vene või muudest rahvustest üliõpilastele. Omaette tööõiguna peame vaatlema veel individuaalse õppeplani järgi õppivate üliõpilaste juhendamist.

1. Eesti filoloogia osakonna põhiainete osas on õppeplaan üldiselt püsiv olnud, kui mitte arvestada väiksemaid muudatusi tundide arvus ja aine paigutuses semestrite kaupa. Üks niisugustest on tänapäeva eesti keele kursus, mille loenguid J. V. Veski alustas juba 1944. a. novembris. See distsipliin jäi prof. Veski põhikoormusse kuni tema pensionile minekuni 1956. a. 1954/55. õppeaastal hakkasid tänapäeva eesti keelt eesti filoloogia osakonnas õpetama vanemõpetaja G. Laugaste ja dots. K. Aben, kusjuures esimese ülesannetesse jäi foneetika ja morfoloogia, teise — süntaksi õpetamine. Niisuguse tööjaotusega jätkati 1959. aastani, K. Abeni lahkumiseni. Tema koormuse võttis üle E. Koit. Järgmised muudatused tänapäeva eesti keele õppejõudude osas tehti 1965. aastal, kui vanemõpetaja G. Laugaste määrati pedagoogilise praktika üldjuhendajaks ja osa tema koormusest metoodika alal võttis üle E. Koit. Sellest alates hakkas E. Uuspõld omakorda E. Koidu asemel lugema tänapäeva eesti keele süntaksit ja tuletusõpetust. Alates 1969. aastast läks tema koormusse ka ortograafiakursus.

Mittestatsionaarsetele üliõpilastele on tänapäeva eesti keelt õpetanud mitmed õppejõud, kuid üldiselt on see toimunud paralleelselt tööga statsionaarses osakonnas. Ainult foneetika ja morfoloogia loengud on E. Turu tööle määramisest alates kuulunud tema ülesannetesse.

Teiseks peaaegu muutumatuna õppeplaanis püsivaks üldkursuseks on olnud eesti keele ajalugu. A. Kask alustas loenguid eesti keele häälikuloost ja ajaloolisest morfoloogiast juba 1944. a. sügisel. Häälikuloo õpetamine statsionaarses osakonnas on jäänud üheks põhiosaks prof. Kase ülesannetest kuni käesoleva ajani. Ajaloolise morfoloogia kursus läks 1957. a. alates dots. H. Rätsepa koormusse. Mittestatsionaarsetele üliõpilastele on ajaloolist grammatikat õpetanud mitmed õppejõud (J. Peegel, A. Valmet, E. Turu jt.), kuid alates 1968. a. tegeleb sellega ainult H. Rätsep.

Ühe osa eesti keele ajaloo moodustab eesti kirjakeele ajalugu, mille uurimisele on spetsialiseerunud prof. A. Kask. See kursus moodustab ühe põhiosa ka tema õppetööst ülikoolis niihästi statsionaarses kui ka mittestatsionaarses osakonnas.

Kolmanda põhikursusena tuleks vaadelda eesti dialektoloogia õpetamist. Tööd sel alal ei saadud alustada enne, kui kateedri ja Emakeele Seltsi murdematerjalid jõuti Tartusse tagasi tuua kohtadest, kuhu nad sõja ajal olid evakueeritud, ja siin kasutamiseks korda seada. Süstemaatiline õppetöö dialektoloogia alal algas alles 1947/48. õppeaastal, esialgu kahe eri ainena. A. Kask õpetas distsipliini, mida nimetati eesti dialektoloogia alusteks, soome-ugri keelte kateedri vanemõpetaja P. Palmeos luges kursust eesti murretest. Esimestel õppeaastatel tegelesidki eesti dialektoloogiaga P. Palmeos ja A. Kask paralleelselt, kuid

varsti jäi see tervikuna A. Kase ülesandeks. Mittestatsionaarsetele üliõpilastele hakkas eesti murdeid alates 1966. aastast õpetama U. Parbus.

Vaadeldes kateedri tööd dialektoloogia alal, tuleb peatuda veel mõnedel asjaoludel. Varasematel aegadel tegelesid murdematerjalide kogumisega üheskoos eesti keele kateeder ja Emakeele Selts. Nii kujunesid kogud, mis olid loodud nende kahe asutuse ühise kava alusel ja moodustasid omamoodi terviku. 1951. aastal viidi ENSV Teaduste Akadeemia Tartust Tallinna, sellega koos ka Keele ja Kirjanduse Instituut ning Emakeele Selts oma kogudega. Sellega kaasnesid raskused eesti dialektoloogia õpetamisel ülikoolis. Muutus väga raskeks murdematerjalide kasutamine, eriti sõnavara osas, sest kateeder ei olnud loonud iseseisvaid murdesõnavara kogusid lahus KKI omadest. Muutus peaaegu võimatuks KKI kasutamine ka üliõpilaste praktikabaasina. Mõnel määral on need puudused tuntavad veel tänapäevalgi. Eesti keele kateeder asus küll kiirendatud korras looma oma murdekogusid, milleks ekspeditsioonidel kogutava materjali kõrval kasutati ka KKI kogude kopeerimist. Omaette sõnavarakogu loomine oleks aga kujunenud üle jõu käivaks ja ebaotstarbekaks. Sellepärast spetsialiseerus kateeder grammatika-alaste materjalide ning murdetekstide kogumisele, kuna murdesõnavara uurimine ning kogumine jäi täielikult KKI ülesandeks. Murdeainestiku kogumine on 1945. aastast peale olnud oluliseks osaks kateedri õppe-teaduslikus töös. Sellega on tegelnud mitmed kateedri õppejõud (A. Kask, A. Valmet, U. Parbus, J. Peegel jt.), laborandid, aga nende juhendamisel esmajoones üliõpilased, kes käivad murdepraktikal igal suvel ja loovutavad oma materjalid kateedrile. 1957/58. õppeaastal sai kateeder esimese portatiivse magnetofoni ja pandi alus murdefonoteegile.

Eesti filoloogia osakonna üheks põhiülesandeks on olnud eesti keele ja kirjanduse õpetajate koolitamine. Selle tõttu ei ole õppeplaaniist kunagi puudunud eesti keele õpetamise meetodidika. See distsipliin kuulus alates 1948. a. sügisest vanemõpetaja G. Laugaste ülesannetesse (esialgu koos kirjanduse õpetamise meetodikaga). Sellega kaasnes eesti keele eriharude üliõpilaste pedagoogilise praktika juhendamine. G. Laugaste tegutses kateedri peamise meetodikuna kuni tema määramiseni teaduskonna pedagoogilise praktika üldjuhendajaks 1965. aastal. Sellest ajast luges meetodikat ja juhendas praktikat dots. E. Koit. Pedagoogilise praktika juhendamisega on lühemat aega tegelnud ka teised õppejõud, näiteks J. Peegel 1956/57. ja 1957/58. õppeaastal.

Pedagoogiliste ainete osatähtsus õppeplaanis on korduvalt olnud arutlusobjektiks kateedri ja teaduskonna õppejõudude koostöökutel. Esimestel õppeaastatel õpetati pedagoogilisi aineid võrdlemisi piiratud tundide arvuga. Ka pedagoogiline praktika koolis

kestis ainult kaks nädalat. 1950. aastal vaadati läbi uue õppeplaani projekt, mille järgi lisandusid uued distsipliinid — pedagoogika ajalugu, koolitervishoid ja psühholoogia, peale selle riigieksam pedagoogikast. Pedagoogiliste ainete hulka õppeplaanis taheti suurendada 310 tunni võrra, mis oleks hakanud mõju avaldama teiste ainete õpetamisele, sest üldkoormust ei saanud suurendada. Ka pedagoogilise praktika aeg pikenes 4—5 nädalani. Kateedri õppejõud on välja astunud pedagoogilise tsükli ülemäärase paitutamise vastu. 1957/58. õppeaastaks on praktika aeg pikenenud kaheksale nädalale, 1962/63. õppeaasta plaanis aga tervele semestrile IV kursusel, millele lisandub neli nädalat kestev praktika kasvatajatena pioneerilaagrites. Käesoleval ajal on üliõpilased pioneerilaagripraktikal 4 nädalat III kursusel, koolipraktikal 4 nädalat IV kursuse talvel ja 14 nädalat V kursuse sügissemestril.

Metoodika eduka õpetamise ja üliõpilaste pedagoogikutseks ettevalmistamise üheks oluliseks teguriks on kateedri õppejõud pidanud eesti keele metoodika kabineti rajamist ülikooli juurde. Kateedri koosolekul on see küsimus korduvalt päevakorras olnud, kuid ikka on põrgatud mitmesugustele raskustele, millest peamine on olnud ruumikitsikus. Uuesti võeti kabineti loomine tõsiselt kaalumisele 1966. a. alguses ja moodustati komisjon koosseisus A. Kask, E. Koit, E. Vääri, E. Laugaste ja G. Laugaste, kelle ülesandeks jäi täpsemate plaanide koostamine. Kabineti tegelik loomine sai teoks järgmisel õppeaastal pärast peahoone taastamistööde lõpetamist. Nii alustas tegevust eesti keele, kirjanduse ja ajaloo õpetamise metoodika kabinet.

Märkida tuleks veel eesti filoloogia osakonna ülddistsipliini, mis on esinenud varasemates õppeplaanides. Üks niisuguseid oli sissejuhatus eesti keeleteadusse, mida A. Kask luges esimestel sõjajärgsetel õppeaastatel. J. V. Veski kursus eesti semasioloogiast kuulus pikemat aega üldainete hulka. Pärast prof. Veski lahkumist jätkas seda ainet erikursusena H. Rätsep, kuid varsti kadus see õppeplaanist. Eraldi distsipliini moodustasid varasematel õppeaastatel üldfoneetika ja eesti foneetika, mida õpetas G. Laugaste. Hiljem on need distsipliinid liidetud sissejuhatusega keeleteadusse (prof. P. Ariste) ja tänapäeva eesti keelega (G. Laugaste). Fakultatiivse üldkursusena õpetati stenograafiat, millega tegeles õppeülesandetäitjana M. Lubi. Stenograafiakursus võeti õppeplaani 1945/46. õppeaastal ja kaotati 1948. aastal.

2. Märksa vahelduvam ja muutlikum on olnud eesti keele eriharü üliõpilastele õpetatavate erikursuste ja -seminaride temaatika. See on suurel määral olenenud nendest probleemidest, millega üks või teine õppejõud on vastaval ajajärgul tegelnud ja mille kohta on puudunud kirjandus. Teiseks on erikursuste planeerimisel lähtunud vastava ajajärgu praktilistest vajadustest.

Üheks püsivamaks erikursuseks on olnud eesti leksikoloogia, mille käsitlemist A. Kask alustas juba 1944. a. sügissemestril. 1946/47. õppeaastal asus seda kursust õpetama P. Palmeos ja jätkas kuni kuuekümnendate aastateni. Siis hakkas leksikoloogiat õpetama H. Rätsep, tehes seda käesoleva ajani.

Teine erikursus, mis õppeplaanis on püsinud kogu vaadeldava ajajärgu jooksul, on üks läänemeresoome keel. 1944/45. õppeaastal alustas prof. P. Ariste vadja ja sürjakomi keele õpetamist. Alates 1945/46. õppeaastast võeti lähema sugulaskeelena programmi liivi keel, mida hakkas õpetama tolleaegne vene keele kateedri õppejõud Villem Ernits. Hiljem on liivi keelt õpetanud vaheldumisi mitmed õppejõud, nendest pikema aja jooksul dots. Eduard Vääri soome-ugri keelte kateedrist. Viimastel aastatel on sellega tegelnud dots. H. Rätsep.

Pikema aja jooksul on ühe erikursusena õpetatud ka eesti dialektoloogiat, kusjuures üksikasjaliku vaatluse alla on ühel või teisel perioodil võetud mõni kitsam piirkond või üksik murre. Esialgu käsitleti lõuna-eesti murdeid, mida 1949/50. õppeaastal luges A. Kask. Järgmisel, 1950/51. õppeaastal kuulus see kursus õppeülesande korras Keele ja Kirjanduse Instituudi teaduslikule töötajale Aili Univerele. Hiljem on sellega tegelnud veel E. Koit ja Ü. Parbus, käsitledes lähemalt saarte murret.

Korduvalt on eriainetetemaatika haaranud üksikküsimusi eesti kirjakeele ajaloo kohta. Esmakordselt vaadeldi neid probleeme 1948/49. õppeaastal, mil A. Kask uuris XIX sajandi kirjakeelt. Sama kursus jätkus ka järgmistel õppeaastatel. 1958/59. aastal on A. Valmet käsitlenud XVII sajandi kirjakeele probleeme.

Teistest eriainetest on ühel või mitmel õppeaastal kavas olnud kaasaegse kirjakeele uurimise probleemid (J. V. Veski), eesti kirjakeele murdeline taust (A. Kask), ilukirjanduse keel (J. Peegel), eesti regivärsiliste rahvalaulude keel (J. Peegel), ortograafia üksikküsimused (A. Kask, E. Turu), eesti leksikograafia (A. Kask), eesti keele õpetamise meetodika valikküsimused (G. Laugaste). Alates 1962. a. kuni tänapäevani on E. Uuspõllu juhtimisel toimunud eriseminarid korrektureeriküsimustest.

1960/61. õppeaastast alates võib rääkida ühest uuest suunast eesti keele kateedri õppetöös. Nimelt alustas dots. H. Rätsep struktuuralse ja matemaatilise lingvistika ning teiste uuemate keeleteaduse suundade tutvustamist. Seati sisse vastavasisulised erikursused, nagu struktuuriline lingvistika ja mõned aastad hiljem uuemad suunad keeleteaduses. Kujunes välja üliõpilaste rühm, kes nende küsimustega lähemalt tegelema hakkas. H. Rätsepa doktorantuuris viibimise ajal luges erikursust struktuuralsest lingvistikast õpetaja Ellen Uuspõld.

Selles ülevaates ei ole esitatud kõigi erikursuste ja -seminaride teemade täielikku loetelu, vaid on püütud märkida ainult kõige olulisemaid nendest.

3. 1953. a. tuli kateedris ametlikult kõne alla žurnalistika eriharu rajamine, mis sai teoks järgmisel, 1954/55. õppeaastal. Selle töö eestvõtjaks ja juhiks oli dots. Juhan Peegel. Enne seda puudus Eestis täielikult kvalifitseeritud žurnalistide kaader ja ei olnud ka õppeasutust, kus seda oleks ette valmistatud. Eialgu oli sellega seoses küllaltki palju kahtlusi ja ebakindlust. On mõistetav siis ka asjaolu, et žurnalistika eriharu esimene õppeplaan erines eesti filoloogia osakonna üldisest õppeplaanist ainult eriainetes osas. Ajakirjanikele vajalikke distsipliine saadi õpetada väga piiratud tundide arvuga. Ka praktika jäi väga lühiajaliseks, sest selle eriharu üliõpilasi ei vabastatud pedagoogilise tsükli ainetest ega koolipraktikast. Ülikooli lõpetamisel said nad niihästi kirjandusliku töötaja kui ka eesti keele ja kirjanduse õpetaja kvalifikatsiooni. Alles 1964. a. kehtima hakanud õppeplaani alusel hakati pedagoogiliste ainetes, eesti dialektoloogia, eesti keele ajaloo ja üldkeelteaduse asemel õpetama mitmesuguseid ajakirjanikele vajalikke erikursusi. Pedagoogilise ja dialektoloogia-alase praktika asemel saavad žurnalistika eriharu üliõpilased nüüd ulatusliku praktika ajalehtede ja ajakirjade toimetustes, Eesti Raadios ja Eesti Televisioonis.

Et kateedril puudusid žurnalistika eriala põhjalikult tundvad õppejõud, siis tuli rakendada mitmeid õppeülesandetäitjaid. Uhte selle ala põhiainetest — nõukogude ajakirjanduse teooriat ja praktikat — hakkas õpetama ajalehe «Edasi» toimetaja Olaf Utt. 1963/64. õppeaastast alates tegeleb sellega «Edasi» toimetaja asetäitja Sulev Uus, kes lõpetas meie žurnalistika eriharu 1959. aastal.

Teiseks žurnalistika erikursuseks oli 1954/55. õppeaastal följeton ja olukirjeldus, mis hiljem kujunes ulatuslikumaks õppeaineks ajakirjanduse žanridest. Õpetab seda käesoleva ajani dots. J. Peegel. Kolmandaks erikursuseks oli kultuurielu küsimuste käsitlemine ajalehes, samuti J. Peegli koormuses. 1955/56. õppeaastal lisandusid neile J. Peegli erikursused eesti vanemast ajakirjandusest, mis käesolevaks ajaks on muutunud kaht semestrit haaravaks distsipliiniks eesti ajakirjanduse ajaloost, ja töölisväljaannetest ja parteilisest ajakirjandusest Eestis XIX sajandi lõpust kuni 1914. aastani (hilisemates õppeplaanides ei esine). 1957. a. hakati puhtpraktilistest vajadustest lähtudes õpetama fotograafiat. Selle ainega on aastate jooksul tegelnud E. Sakk ja A. Mõtte ülikooli kino-fotokabinetist, hiljem Ü. Vooglaid ja S. Kaart loogika-psühholoogia kateedrist. 1961/62. õppeaastal (seoses pedagoogiliste ainetes ärajätmisega) lisandusid uued eriained žurnalistika alal. H. Borissova hakkas lugema erikursust tööstuse ja põllumajanduse probleemidest ajakirjanduses, M. Lubi õpetama stenograafiat ja L. Kaljuvee masinakirja. Esimest neist ainetest õpetab alates 1963/64. õppe-

aastast S. Uus. Stenograafiakursus asendati 1964. aastal August Luuri poolt õpetatava uue erikursusega parteilise ajakirjanduse ajaloo st. 1967. a. pandi alus veel ühele uuele erikursusele. Žurnalistika alal filoloogiakandidaadi kraadi saanud Ivar Triikkel hakkas õpetama raadiožurnalistikat. Viimasena, alates 1968. a. sügisest, tuli eriainate plaani kommunikatsiooniteooria, mida uurib žurnalistika eriharu 1967. a. lõpetanud ülikooli komsomolikomitee sekretär Peeter Vihalemm.

TRU žurnalistika eriharu töö tulemusena on vabariigi ajakirjandus saanud põhilise osa oma kvalifitseeritud kaadrist. Selle töö vastu tuntakse huvi kogu Nõukogude Liidus, sest Tartu on kujunenud üheks neist vähestest keskustest, kus tegeldakse ajakirjanduse teoreetiliste probleemidega. Sellest hoolimata ei ole kateedril õnnestunud suurendada selle eriala õppejõudude koosseisulist kaadrit. Ainsana sel alal töötab praeguseni dotsent Juhan Peegel. 1968/69. aastal töötas ajutiselt ka Ivar Triikkel, kogu ülejäänud osas tuleb kasutada õppeülesandetäitjaid. Koormust suurendavad veel ülikooli juures organiseeritud vabariigi ajakirjanike kaheaastased täienduskursused, mis kestavad sessioonide kaupa juba neljandat aastat.

4. Alates teisest sõjajärgsest õppeaastast on ülikooli vastu võetud ka vene ja teistest rahvustest üliõpilasi, kes ei valda eesti keelt või valdavad seda puudulikult. Esialgu võeti venelasi vastu peamiselt filoloogia osakonda. Et meie ülikool valmistab kõrgema haridusega kaadrit peamiselt oma vabariigi jaoks, on loomulik, et kõik lõpetajad peavad valdama ka eesti keelt. Ei saa ju eesti koolis edukalt töötada ka vene keele õpetaja, kes eesti keelest aru ei saa või end väljendada ei suuda. Eesti keele kateedrile on aga praktilise eesti keele õpetamine toonud suure lisakoormuse.

1945/46. õppeaastal alustas seda tööd vanemõpetaja Karl Aben, kes pärast väitekirja kaitsmist asus 1. septembrist 1950 tööle eesti keele kateedrisse. 1950/51. õppeaastani oli teistest rahvustest üliõpilaste arv väike, nii et nende õpetamisega tuli toime K. Aben üksinda. Siis aga hakkas teda abistama Villem Ernits.

Kiiresti hakkas eesti keelt mittevaldavate üliõpilaste arv suurenema 1951/52. õppeaastast alates, kui arstiteaduskonda võeti vastu esimene venelastest õpperühm, esialgu küll ainult 25 inimest. Ka nende õppeplaani viidi kohe praktilise eesti keele kursus. Sel aastal rakendati tunnitasu alusel tööle õpetaja Kusta Mannermäe, kes jäi õppeülesandetäitjana kateedri koosseisu mitmeks aastaks.

Hiljem on praktilise eesti keele koormus veelgi suurenenud. Vene filoloogia osakond võtab igal aastal vastu 25—30 vene rahvusest üliõpilast, kellest küll osa on Eestis elades ja õppides mõnel määral keelt õppinud, kuid valdavad seda nõrgalt, teistega tuleb aga alustada päris elementaarkursusest. Alates spordimeditsiini osakonna rajamisest, kus õppetöö toimub vene keeles ja kus

valmistatakse ette selle ala spetsialiste kogu Nõukogude Liidule, võtab arstiteaduskond igal aastal vastu 50 muudest rahvustest üliõpilast. Väiksemal arvul õpib neid teistes teaduskondades, näiteks majandusteaduskonnas igal aastal 25 jne. 1967. aasta sügisel suunati Tartu ülikooli esimesed teistest rahvustest üliõpilased, kelle põhiülesandeks on just eesti keele õppimine, sest neid valmistatakse ette eesti kirjanduse tõlkijateks. Esimestena tulid sel eesmärgil siia kaks armeenia üliõpilast, kellele lisandus üks udmurt. 1968. a. tulid siia samal eesmärgil üks leedu ja üks poola rahvusest üliõpilane ning 1969. a. alguses kaks ukrainlast. Kui arstiteaduskonna üliõpilased õpivad eesti keelt kaks tundi nädalas kolme õppeaasta jooksul, vene filoloogia osakonna üliõpilased kuni neli tundi nädalas nelja õppeaasta jooksul, siis viimati märgitud eriplaani järgi õppivatele üliõpilastele õpetatakse eesti keelt 6—8 tundi nädalas 4 õppeaasta jooksul.

Praktilise eesti keele õpetamisega on alates 1953/54. õppeaastast tegelnud väga paljud kateedri õppejõud. Peale nende on peaaegu igal aastal tööle rakendatud mitmeid õppeülesandetäitjaid. Üksikasjaliku ülevaate andmine sellest tööst õppeaastate kaupa oleks käesolevas tarbetu. Sellepärast märgitagu ainult, et õppejõududest on peale eespool nimetatute praktilist eesti keelt õpetanud veel A. Kiindok, J. Peegel, H. Rätsep, I. Kont, A. Veski, E. Turu, A. Valmet, E. Vääri, E. Uuspõld, Ü. Parbus, õppeülesandetäitjatest ja kohakaasluse alusel töötajatest on sellega tegelnud H. Lutrik, H. Rajando, S. Nigol, H. Siibak, M. Artjomenko, G. Kaljuvee, R. Vääri, V. Kingisepp, H. Õim, J. Peebo jt.

5. 1960/61. õppeaastal rakendati eesti keele kateedris esmakordselt uut õppetöövormi — üksiku üliõpilase tööd individuaalse õppeplaani alusel. Nimelt kinnitati kateedri koosolekul 15. V 61 neljanda kursuse üliõpilase Mati Hindi individuaalplaani struktuuraalse lingvistika alal. Niisugust töövormi rakendatakse sel puhul, kui on vaja ette valmistada mõnda spetsialisti uurimistöökitsamal erialal. Selleks on kasutatud kaht moodust. Üks neist on õppeaja pikendamine ühe aasta võrra, mille kestel antakse vajalikud spetsiaalained, kusjuures üldõppeplaani midagi olulist välja ei jäeta. Teine võimalus on muudatuste tegemine õppeplaanis, kusjuures näiteks pedagoogilised ained asendatakse vastavate eriainetega.

Mati Hindi puhul kasutati esimest võimalust, nimelt kuuenda õppeaasta lisamist. Üldplaani võrreldes tulid juurde niisugused ained, nagu erikursus eesti keele struktuurist, struktuuriline lingvistika, eksperimentaalfoneetika, arvutusmasinad ja programmeerimine, matemaatiline loogika, tõenäosusteooria ja statistika, automaatne tõlkimine jt.

Viieaastase õppeajaga individuaalplaani alusel hakkasid 1962. aastal töötama III kursuse üliõpilased Haldur Õim ja Mati Erelt rakenduslingvistika alal ning Kristjan Torop terminoloogia

alal. H. Öimu ja M. Ereli plaanis olid põhiliselt samad eriained mis Mati Hindil. K. Toropil olid pedagoogilised ained asendatud erikursustega eesti keele struktuurist, struktuuraalsest lingvistikast, leksikograafiast, tuletusõpetusest, sünkroonilisest ja diakroonilisest leksikoloogiast ja eesti keele sõnavara kujunemisest.

Järgmised individuaalplaaniid kinnitati 1966. aastal. Eksperimentaalfoneetikale spetsialiseerus Mart Rimmel pedagoogilist tsükli asendavate ainetega akustikast, akustilisest foneetikast, artikulaatorsest foneetikast, fonoloogiast, neuropatoloogiast, eesti keele struktuurist, matemaatilisest lingvistikast, matemaatilisest loogikast, hulgateooriast, programmeerimisest ja matemaatiliste masinate teooriast, algebrast, topoloogiast, akustika ja foneetika matemaatilisest aparaadist, tõenäosusteooriast, matemaatilisest statistikast ja informatsiooniteooriast. Samal ajal spetsialiseerus IV kursuse üliõpilane Mare Lõokene keelelise toimetamise küsimustele, žurnalistika eriharu üliõpilane Peeter Vihalemm aga sotsioloogia ja kommunikatsiooniteooria küsimustele. Tema õppeplaaniid leiame žurnalistika osakonna tavalisele õppeplaaniid lisandunud erikursused kvantitatiivsetest meetoditest, sotsioloogilise uurimise meetoditest ja kommunikatsiooniteooriast.

Praegu õpib individuaalplaaniid alusel IV kursuse üliõpilane Pärja Keldrimägi, spetsialiseerudes dialektoloogia alale. Peale üldplaaniid ainetes õpib ta etnograafiad, lõuna-eesti murdeid, soome murdeid, lingvistilist geograafiad ja struktuuraalset dialektoloogiad.

Eelneva põhjal võib väita, et individuaalplaaniid alusel on kateeder ette valmistanud spetsialiste mitmel kitsamal erialal.

III. Teaduslikust tööst

Teise osa kateedri tegevusest pideva õppetöö kõrval moodustab teaduslik töö. Ülikooli iseärasuste tõttu, kus õppejõud on koormatud suuremat osa ajast nõudva õppetööga, ei saa teaduslik töö küll kujuneda põhiliseks tööloiguks. Peale selle on ta enamasti tihedalt seotud õppeprotsessiga, ülikoolis õpetatavate ainetega, mis toob paratamatult kaasa ka teatava killustatuse, sest vajavad ju kõik distsipliinid teaduslikku läbitöötamist. Seetõttu ei saa kateeder kontsentreeruda mõne suure üksikprobleemi läbitöötamisele, muud kõrvale jättes, mis teadusliku töö seisukohalt oleks muidugi väga soovitatav ja kasulik. Jõudumööda on kõik kateedri õppejõud tegelnud siiski ka niisuguste probleemidega, mis ei ole otseselt tingitud õppeprotsessist, minnes oma uurimistöös palju sügavamale, kui seda nõuaks tavaline loenguteks ettevalmistumine.

Peab märkima, et teadusliku töö planeerimisele asus kateeder kohe oma tegevuse algusest peale. Esimene aasta kulus muidugi kogude tagasitoomiseks Tartusse, nende inventeerimiseks ja kasutamiskorda panekuks, kuid juba esimese, 1944/45. õppeaasta aru-

andes fikseeritakse teadusliku uurimistöö põhisuunad. Suuremad kavatsetavad tööd olid järgmised:

1. Etümoloogilise sõnaraamatu materjalide kogumine ja ettevalmistused sõnaraamatu väljaandmiseks.

2. Suure õigekeelsus-sõnaraamatu väljaandmine.

3. Rahvakeele-sõnaraamatu eeltööde tegemine ja käsikirja koostamine.

4. Murdetekstide kogu väljaandmine.

5. Eesti keele kooligrammatika koostamine keskkoolidele.

Nagu hiljem on selgunud, oli niisugune plaan liiga ulatuslik ja olemasolevatele kaadritele üle jõu käiv. Sellega küll tegeldi, kuid tulemused ei olnud niisugused, et neid oleks võidud trükki suunata. Hiljem, kui asutati ENSV Teaduste Akadeemia, läks osa kavatsetud ülesannetest, nimelt murdetekstide väljaandmine, rahvakeele-sõnaraamatu ja suure õigekeelsus-sõnaraamatu koostamine Keele ja Kirjanduse Instituudi kompetentsi. Etümoloogilise sõnaraamatu koostamine piirdus sedeldamistööga.

Siiski võidakse juba kateedri teisel koosolekul 14. XI 1944 suunata trükki mitmed teaduslikud tööd, nende seas A. Kase «Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel».

Üks põhilisi teadusliku töö löike eesti keele kateedris on juba 1945. aastast alates murdekogumine ja kogutud materjali läbitöötamine. 1945. aastal käidi Harglas, Juurus, Martnas ja Ridaslas. Esialgu oli põhitähelepanu pööratud sõnavarale, sest suureks lõppeesmärgiks oli rahvakeele-sõnaraamatu koostamine. 1945. a. suvel on kogutud murdesõnu 14 682 sedelil ja tekste 246 lehekülge. Heaks abiks kateedrile on kogumistöö olnud üliõpilased, kes igal suvel on praktika korras suunanud murdematerjale koguma.

Üliõpilaste iseseisvat teaduslikku tööd hakati suunama ka keeleringi kaudu, mis organiseeriti Akadeemilise Emakeele Seltsi juures 9. XII 1945. a. Hiljem, kui Emakeele Seltsi keskus siirdus Tallinna, sai sellest Üliõpilaste Teadusliku Ühingu eesti keele ring.

Käesolevas ei püüta anda ülevaadet kateedri kogu teaduslikust tööst ega kõigi ilmunud tööde bibliograafiat, vaid peatuda ainult selle töö põhisuundadel ja peamistel tulemustel. Põhiprobleemideks kujunesid tänapäeva eesti keele ehitus, eesti keele sõnavara, kirjakeele ajalugu, ajalooline grammatika, dialektoloogia, struktuuriline lingvistika ja žurnalistika.

1. Tänapäeva eesti keele alal tuli esmajoones abistada Haridusministeeriumi nii keskkoolide eesti keele programmide kavandamisel (1945) kui ka uute eesti keskkooligrammatikate koostamisel. 1952. a. sügiseks ilmusid A. Kase juhendamisel koostatud uued õpikud VIII, IX ja X klassile. Autorite kollektiivi kuulus kateedrist veel G. Laugaste.

Eesti keele ortograafia probleemidega tegeles ka Karl Aben.

1951. a. kirjutas ta töö ladina tähestikku kasutavatest keeltest pärinevate pärisnimede transkribeerimise kohta eesti keeles. Ta soovitas loobuda juba ammu kujunenud traditsioonist kasutada niisuguseid pärisnimesid eesti keeles kirjaviisi muutmata ja kirjutada neid vastavalt hääldusele. Uurimus oli korduvalt arutusel mitmel koosolekul ja ilmus ka TRU Toimetistes, kuid ettepanek tunnistati ebaotstarbekohaseks.

Vaadeldes tööd tänapäeva eesti keele alal, tuleb nimetada ka üliõpilastele määratud õpikuid. Üks niisuguseid on 1957. a. ilmunud K. Abeni eesti keele õpik venelastele, mis kateedri õppejõudude töö seisukohalt oli hädavajalik. Sellest õpikust on hiljem ilmunud veel kaks trükki ning ettevalmistamisel on neljas trükk. 1962. a. avaldas G. Laugaste ülikooli sisseastumiseksameile tulijale õppevahendi «Eksamikirjanditest».

Juba viiekümnendatel aastatel tegelesid eesti keele kateedri ja soome-ugri keelte kateedri liikmed ühiselt suure töö — eesti keele kirjeldav-normatiivse grammatika koostamisega. Sellest võtsid osa peaaegu kõik mõlema kateedri liikmed. Esimeste konkreetsete tulemusteni jõuti siiski alles 1963. a., mil ilmus rotaprintil selle grammatika I vihik, mis sisaldab foneetika osa. Ortograafiat käsitlev II vihik ilmus järgmisel aastal. Kolmas vihik, nimelt A. Kase ja P. Palmeose koostatud «Arv- ja asesõna», suunati rotaprinti 1964. a. Järgmised vihikud — A. Kase «Liit-sõnad ja sõnade liitumisviisid eesti keeles» ning P. Palmeose «Sidesõna ja hüüdsõna» — ilmusid 1967. a. Töö grammatika koostamise alal jätkub.

Selle probleemi all tuleks nimetada veel 1958. a. ilmunud akad. J. V. Veski teaduslike tööde kogumikku, millega tähistati akadeemiku 85. sünnipäeva. Koostas selle kateedri liikmeist koosnev kolleegium ja see sisaldas ka ülevaate J. V. Veski teaduslikust tegevusest. Sünnipäeva puhul avaldasid kateedri õppejõud artikleid J. V. Veski elust ja tegevusest ka ajalehtedes ning ajakirjades.

2. Ühe ulatuslikuma lõigu eesti keele kateedri õppejõudude teaduslikust tegevusest moodustab töö eesti leksikoloogia ja leksikograafia alal. Esimeseks ülesandeks selles valdkonnas oli kordustrüki väljaandmine E. Muugi «Väikesest õigekeelsus-sõnaraamatust». A. Kase toimetamisel ilmus sellest 1945.—46. a. kolm trükki (8.—10. tr.). J. V. Veski koos B. Pravdiniga koostasid sel ajal suurt «Vene-eesti sõnaraamatut», mis ilmus vihikute kaupa. Makettidena ilmusid samal perioodil prof. J. V. Veski juhendamisel ja otsesel koostööl valminud «Poliitiliste ja majandusalaste oskussõnade sõnastik» ja «Õigusteaduse oskussõnastik».

Suurimaks ettevõtteks sõnaraamatute alal oli töö «Suure õigekeelsus-sõnaraamatu» kallal, mis oli plaani võetud juba 1944/45. õppeaastal. Sõnaraamatu koostajateks olid J. V. Veski ja A. Kask. Kuni 1947. a. alguseni toimus see töö kateedri hoole all. Hiljem, kui alustas tegevust TA Keele ja Kirjanduse Instituut, hakkasid

sõnaraamatu koostajad seda tööd jätkama ühtlasi ka Instituudi teadusliku töö raamides. «Suure õigekeelsus-sõnaraamatu» I vihik ilmus 1948., II vihik 1951. a. Et koostatava sõnaraamatu vihikud kujunesid sõnavalikult ebaühtlaseks, otsustati loobuda vihikute kaupa väljaandmisest. Tervikliku sõnaraamatu väljaandmine jäi aga täielikult Keele ja Kirjanduse Instituudi ülesandeks.

Sõnaraamatutest tuleks veel märkida K. Abeni «Läti-eesti sõnaraamatut», mis ilmus trükist 1958. a. Hiljem ei ole kateedri liikmed otseselt tegelnud sõnaraamatute koostamisega, kuna selleks on loodud KKI sõnaraamatute sektor. Küll aga pöörduakse mõnelgi puhul kateedri poole abipalvetega terminoloogiaküsimuste lahendamiseks.

Eesti leksikoloogia alale kuuluvad mitmete kateedri liikmete üksikuurimused ja dissertatsioonid. Esimesena neist võiks nimetada Karl Abeni väitekirja «Eesti ja liivi laenuid läti keeles», mida arutati kateedri koosolekul mais 1947 ja mis lubati kaitsmisele läänemeresoome keelte alal. 1953. a. valmis prof. J. V. Veski juhendamisel Aino Kiindoki kandidaadiväitekirja «Murdekeelne sõnavara E. Vilde loomingus», sellele järgnes 1954. a. Astrid Villupi töö «Viisiadverb ja selle arenemine eesti keeles». 1955. a. esitas oma dissertatsiooni «Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles» kateedri aspirant Ilse Kont ja järgmisel aastal töö «J. V. Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana» tol ajal Tartu Pedagoogilise Kooli õppejõuna töötanud Asta Veski. Sõnavara uurimisele on pühendatud paljud kateedri liikmetel trükist ilmunud artiklid, kuid käesolevas ülevaates ei ole nendel võimalik peatuda.

3. Eesti kirjakeele ajaloo uurimine on kujunenud keskseks probleemiks prof. A. Kase teaduslikus tegevuses. Esimeseks ulatuslikumaks sellealaseks tööks oli 1946. a. trükki antud uurimus «Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel». Hiljem jätkas ta tööd sama teema süvendatud uurimisel, nii et sellest sai doktoridissertatsioon, mis tuli kaitsmisele 1955. a. ja ilmus trükist pealkirja all «Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles» 1958. a. Hiljem on prof. Kask pidevalt tegelnud kirjakeele ajaloo uurimisega ja avaldanud sel alal hulgaliselt artikleid küll üksikute autorite, kirjakeele ajaloo periodiseerimise, küll üksikute perioodide keele kohta. 1969. a. valmis tal ulatuslik teos, millesse on koondatud varasemaid kirjutisi ja lisatud uusi uurimusi, nii et sellest on saanud terviklik ülevaade eesti kirjakeele ajaloost.

Kirjakeele ajaloo küsimustega on tegelnud ka Aino Valmet. Ulatuslikumaks uurimuseks selles valdkonnas on tema dissertatsioon «Pluurali partitiiv eesti vanemas kirjakeeles (1524—1856)», mis tuli kaitsmisele 1956. aastal. Hiljem on A. Valmet tegelnud mitmete üksikküsimustega kirjakeele ajaloost, uurides näiteks eesti juhuvalu sõnavara jm.

Uksikuid kirjakeeleajaloolisi uurimusi on avaldanud teisedki õppejõud.

4. Ulatuslikumaid uurimusi on kateedri liikmed vähe avaldanud ajaloolise grammatika valdkonnast, kuigi üksikküsimustega sel alal on tegelnud mitmedki õppejõud, eriti A. Kask ja H. Rätsep, kelle ülesandeks on olnud vastava distsipliini loengud üliõpilastele. Pikemat aega on töötatud eesti keele ajaloo õpiku kallal. 1967. a. ilmuski TRU rotaprindil A. Kase «Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu».

Keeleajaloo küsimustega on otseselt seotud ka J. Peegli töö eesti regivärsiliste rahvalaulude keele uurimisel. 1954. a. kaitses ta kandidaadiväitekirja «Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia».

5. Eesti keele kateeder on üheks oma põhiülesandeks seadnud murdematerjalide kogumise. Ülevaate sellest tööst on Valve Kingisepp andnud artiklis «Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri murdearhiiv», mis ilmus Emakeele Seltsi perioodilises väljaandes «Kodumurre» nr. 8 1967. aastal. Siin esitatav kokkuvõtte kateedri dialektoloogia-alasest tegevusest toetub põhiliselt seal avaldatud andmeile, millele on lisatud 1967.—1969. a. töö tulemused.

Nagu juba eespool mainitud, asus kateeder iseseisva murdearhiivi loomisele 1952. a., kui Teaduste Akadeemia viidi Tallinna ja KKI kogude kasutamine muutus väga raskeks. Tööd alustati Emakeele Seltsi ning Keele ja Kirjanduse Instituudi paremate vihikkogude kopeerimisega, mida tegid eesti filoloogia osakonna üliõpilased murdepraktika korras. Nii hankis kateeder oma arhiivi jaoks murdetekste, häälikulisi ja morfoloogilisi ülevaateid peaaegu kõigilt murrakualadelt. Murrete foneetika ja grammatika uurimisega otsustatigi kateedris piirduda, iseseisvate sõnavarakogude loomine KKI vastava arhiivi kõrval oleks osutunud ebatstarbekaks ja ka üle jõu käivaks ettevõtmiseks.

Murdekogumistöö paremaks suunamiseks koostas prof. A. Kask küsitluskava, mis juhtis üliõpilast jälgima murrakule iseloomulikke jooni. 1953. a. suvest alates on eesti keele eriala üliõpilased (tavaliselt III ja IV kursus) ja neid juhendavad õppejõud viibinud kogumistöö peaaegu kõigis Eesti kihelkondades.

Paralleelselt murdematerjali kogumisega on eesti keele kateedri töötajad pidevalt korrastanud ja süstematiseerinud arhiivi laekunud materjale. Kogudes olid 1969. a. kevadeks liikide järgi järgmised materjalid:

murdeülevaated	4769 lk.,	koopiad	158 lk.
murdetekstid	7216	„ „	4477 „
häälikulised ülevaated	4890	„ „	5816 „
küsitluskava alusel kogutud materjalid	6378	„ „	534 „

morfoloogilised ülevaated	9328	„	„	3578	„
materjalid süntaksi alalt	148	„	„		
materjalid leksikoloogia alalt	487	„	„	204	„
murdematkade päevikud	1337	„	„		
K o k k u	34 563	„	„	14 767	„
Üldse kokku	49 330	„	„		

Lisaks sellele on kateedri fonoteegis magnetofonide abil lindistatud murdekõnet umbes 150 tunni ulatuses.

Murdeülevaated kujutavad endast enamasti üliõpilaste kursuse- või diplomitöid ja annavad mingi murraku monograafia. Sellistest on väärtuslikumad K. Kuuse «Kodavere murde häälikulisi ja morfoloogilisi arengujooni» (1949), E. Taela «Rammu saare murrak» (1951), V. Timmo «Meremäe murrak» (1951), E. Põllu «Lääne-Nigula murrak» (1955), H. Vihma «Muhu murraku häälikuline ja morfoloogiline ülevaade» (1957), I. Rannakivi «Urvaste murraku monograafia» (1958), E. Sibritsa «Lüganuse murrak» (1958), E. Lauritsa «Vigala murraku erijooni» (1958), J. Pihelo «Torma murraku monograafia» (1959), T. Saarelehe «Rõuge kihelkonna lääneosa murrakust» (1959), P. Koppeli «Ülevaade Kärla murrakust» (1960), Ü. Parhuse «Anseküla murrak» (1962), M. Hindi «Rõngu murraku foneetiline ja fonemaatiline struktuur» (1963), A. Niinemäe «Ülevaade Viru-Nigula murrakust» (1964), M. Hannibali «Tori murrak» (1967) jt.

Murdetekste kui üht väärtuslikumat allikmaterjali murraku uurimiseks on kateedri kogudes peaaegu kõigilt murrakualadelt, kõige enam Vaivara, Varbla, Muhu, Jämaja, Karula ja Urvaste kihelkonnast. Tekstidele lisanduvad helilindid, mille litereerimine on juba aastaid olnud ühe vanemlaborandi põhiülesandeks.

Ka häälikulisi ja morfoloogilisi ülevaateid on püütud saada kõikide murrakute kohta. Selleks on kasutatud kaht spetsiaalset küsitluskava, millest esimene, põhjalikum ja üksikasjalisem, oli kasutusel peamiselt 1950. aastani. Siis koostas prof. A. Kask uue küsitluskava, mille alusel üliõpilased töötavad käesoleva ajani. Nende kavade järgi kogutud materjal on paigutatud arhiivis alajaotusse «Küsitluskavad», kui vastav materjal haarab ammendavalt kogu küsimustiku. Kava suure ulatuse tõttu aga jaotatakse töö selle alusel enamasti nelja üliõpilase vahel (vokalism, konsonantism, verb ja noomen), kusjuures niisuguse kogumisviisiga saadud materjalid on paigutatud arhiivi osadesse «Häälikulugu» ja «Morfoloogia».

Materjalid süntaksi ja leksikoloogia alalt pärinevad enamasti ajajärgust enne 1940. aastat. Uusi materjale nendes ainevaldkondades ei ole oluliselt kogutud.

Kateedri liikmete murdealastest uurimustest võib nimetada kaht 1959. a. kaitsitud kandidaaditööd, nimelt Salme Nigoli dissertatsiooni «Häälikulooline ülevaade Hargla murrakust. Konso-

nantism.» ja Enn Koidu väitekirja «Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade». Mainida võib ka A. Kase kirjutist «Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest» (koguteoses «Eesti rahva etnilisest ajaloo» 1956), samuti rotaprindil väljaantud tööd «Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemine» (1962). Väiksemaid uurimusi on artiklite kujul avaldanud ka teised kateedri õppejõud, nagu Aino Valmet, Ulo Parbus, Juhan Peegel. Kavas on koostada mõnedest murretest ülevaated, mis on vajalikud õppevahenditena dialektoloogiakursuse omandamisel. Sellistest on valmimas U. Parbuse «Saarte murre» ja E. Turu «Idamurre». Ilmunud õppevahenditest märgitagu aga A. Kase poolt koostatud tekstikogu «Valimik eesti murdenäiteid» (TRU rotaprindil 1962. ja 1965. a.).

6. 1965. aastal hakkas ametlikult tegutsema strukturealse lingvistika uurimisgrupp eesti keele kateedri juures. Strukturealse ja matemaatilise lingvistikaga oli siin tegeldud juba 1960. aastast alates. Toimused vastavad erikursused ja loengud aspirantidele ning õppejõududele. 1965. aastaks oli aga välja kujunenud kindel ring õppejõude ja üliõpilasi, nii eesti filolooge kui ka matemaatikuid, kes dots. H. Rätsepa juhtimisel asusid tööle ühtlustatud plaanide alusel. Esimeseks uute meetodite järgi koostatud teaduslikuks tööks oli eriprogrammi järgi õppiva üliõpilase Mati Hindi diplomitöö «Uurimus Rõngu murraku fonoloogiast». Kandidaadidissertatsiooni kaitses selle grupi liikmetest esimesena TRU arvutuskeskuse töötaja Tiit-Rein Viitso («Aänisvepsa murde väljendus- tasandi kirjeldus»). Temale järgnes Ellen Uuspõllu dissertatsioon «Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (~ *nuna-*) ja *tud-* (~ *tuna-*) konstruktiooni struktuur ja tähendus» (kaitstud 1967. a.).

1967. a. augustis organiseeris see grupp üleliidulise konverentsi generatiivse grammatika küsimustes. Osavõtjaid oli peale Tartu ja Tallinna veel Moskvast, Leningradist, Minskist, Kiievist, Tbilisist ja mujalt. Ettekandeid oli kokku 70.

Strukturealse lingvistika grupi väljaannetena on ilmunud TRU rotaprindil kogumikud «Keel ja struktuur» I 1965. a. ja II 1968. a. ning trükist «Keele modelleerimise probleeme» I 1966. a. ja II 1968. a. Kummastki sarjast on ilmunas kolmas kogumik.

Praegu võtavad grupi tööst aktiivselt osa dots. Huno Rätsep, kellel on valmimas doktoriväitekirja eesti keele lihtlause struktuurist, vanemõpetaja Ellen Uuspõld, noorem teaduslik töötaja Tiit-Rein Viitso, KKI noorem teaduslik töötaja Mati Hint, kateedri aspirandid Haldur Oim (valmimas väitekirja «Eesti keele subjektifraasi süvastruktuur»), Mati Ereht (valmimas väitekirja «Eesti keele predikatiivse adjektiivikompleksi modelleerimine»), Jaan Kaplinski (väitekirja teema «Sõnaklassid eesti keeles») ja vanemlaborant Reet Kasik.

7. Seoses sellega, et eesti filoloogia osakonna juurde loodi 1954. a. žurnalistika erihar, kujunes žurnalistika-alaste teadus-

like probleemide käsitlemine üheks lõiguks kateedri uurimistööst. Sellealase töö juhiks sai dotsent Juhan Peegel, kes jäi pikaks ajaks ka ainukeseks uurijaks selles valdkonnas. Esimesed aastad neelas kuidugi ettevalmistustöö vastavate erikursuste loenguteks. Oli ju žurnalistika kui teadus Eestis täiesti uus ala ja peaaegu puudusid vastavad teoreetilised uurimused kogu Nõukogude Liidus. Loenguteks ettevalmistumise käigus kujunesidki välja J. Peegli esimesed tööd sel teadusalal. 1965. aastal ilmus tema «Rotatsioonimasinad mürisevad...», mis kujutab endast ülevaadet kodanlike maade ajakirjanduse arengusuundadest, teooriast ning praktikast. 1966. a. avaldas ta raamatu «Eesti ajakirjanduse algus», mis sisaldab ülevaate eesti ajakirjanduse ajaloo aastatel 1766—1857. Samal aastal trükiti ülikooli rotaprindil kogumik «Eesti ajakirjanduse ajaloo» I, mis on mõeldud õppevahendiks žurnalistika eriarhu kaugüliõpilastele. Kogumikus on artikleid juba ka selle eriarhu lõpetanult, näiteks R. Arrakult ja M. Kahult. Käesoleval aastal ilmus selle kogumiku II osa.

Žurnalistikaalastest väljaannetest tuleb veel märkida sarja «Fakt, sõna, pilt», millest on ilmunud neli numbrit (I — 1964, II — 1965, III — 1967, IV — 1969), ilmumas on viies. Märkida võiks siin veel trükist ilmunud valikkogumikke vanema ajakirjanduse humoristlikest ja satiirilistest paladest, mille koostamise ja väljaandmise initsiaatoriks ja toimetajaks on olnud J. Peegel. Niisugused on «Vanaisade vahelugemisi», «Maamees naerab», «Saksad surevad, mõisad põlevad» ja «Naer ei ole naljaasi». Need ei ole küll teaduslikud uurimused, kuid varasema ajakirjanduse tundmaõppimiseks on neil küllalt suur tähtsus.

1968. aastal trükiti rotaprindil ulatuslik õppevahend «Ajaleht». Selles antakse lühike ülevaade ajakirjanduse ajaloo ja ajalehežanridest (autor J. Peegel), nõukogude ajakirjanduse teooria ja praktika probleemidest (S. Uus), ajalehetehnikast (A. Luur), ajalehe keelest ja stiilist (E. Uuspõld) ja masinakirja õppimisest (L. Kaljuvee). 1966. a. ilmus veel eelmisel aastal lõpetanud, sellest ajast peale ajalehe «Tartu Riiklik Ülikool» vastutava sekretäri Ene Puusembi uurimus «Pealkiri ajalehes».

Žurnalistika alal on oma kandidaadiväitekirja kaitsnud kaks J. Peegli juhendatud aspiranti: 1967. a. Ivar Trikkel teemal «Raadiokommunikatsiooni spetsiifika, väljendusvahendid ja žanrid» ning 1968. a. Vello Lään teemal «Eesti Ringhääling 1926—1940». Praegu õpib aspirantuuris Helle Tiisväli, koostades väitekirja «Intervjuu televisioonis».

* * *

Lõpuks vaadeldagu mõningaid kateedri tööd mõjustanud asjaolusid ja selle töö peamisi tulemusi.

Iseseisev eesti keele kateeder loodi, nagu juba märgitud, 1946. aastal, kuid ka pärast ametlikku lahutamist soome-ugri keelte

kateedrist jätkati tööd käsikäes. Uhiselt on toimunud peaaegu kõik kateedri koosolekud, ühine on isegi protokolliraamat. Uheskoos tehakse teadusliku töö plaane ning jaotatakse koormusi ja muid ülesandeid. Kuni 1965. aastani töötasid ühes ruumis isegi mõlema kateedri laborandid. Niisugune koostöö on tõestanud oma otstarbekohasust ning ei peaks olema põhjusi selliste traditsioonide muutmiseks.

Et anda tõepärast ülevaadet kateedri tööst, peame tähelepanu juhtima ka mitmesugustele raskustele ja normaalset tööd pidurdavatele asjaoludele. Üks niisugustest oli N. Marri keeleteadusliku teория pealesurumine kõigile Nõukogude Liidu lingvistidele neljakümnendatel aastatel. Eriti teravalt torkab see surve silma 1949/50. õppeaastast säilinud materjalidest (programmide, koosolekute protokollid, päevik, üliõpilaste kursusetööde teemad jne.). Paratamatult pidi see mõju avaldama õppetöö kvaliteedile, rääkimata teaduslikust tööst. Programmides rõhutati N. Marri, I. Meštšaninovi jt. tööde tundmise ja nendele toetumise vajadust. Mõnel määral kajastub see kursusetööde temaatikas, kuid kõige rohkem õppejõudude avalikes esinemistes. Korduvalt revideeriti erikursuste programme, et neist kõrvaldada kõik noogrammatikute koolkonna seisukohad. Tagantjärele võime siiski mõningase rahuldustundega märkida, et see Marri õpetuse järjekindel rakendamine, millest aruannetes nii palju juttu on, avaldub siiski ainult esinemistes ja mõnedes ajaleheartiklites. Teaduslikus töös püüti aga tegelda niisuguste ainealadega, millele Marri seisukohad otsest mõju ei avaldanud (sõnaraamatute koostamine, murdegrammatikate uurimine jm.).

Juba järgmisel õppeaastal tuli asuda programmide uuele ümber-töötamisele, sest 1950. a. suvel ilmusid J. Stalini artiklid, millega Marri teория «kukutati». Niisugused kõikumised tõid kaasa küll rohkesti asjatut vaeva, kuid rõõmu tegi vabanemine pealesunnitud mõttetute teooriate õpetamisest.

Kateedri tööd häiriva asjaoluna tuleb märkida seda, et õppejõudude ja laborantide arv ei vasta õppetöö koormusele. Pidevalt on kateeder sunnitud rakendama õppeülesandetaitjaid ka niisuguste üldainete õpetamisel nagu praktiline eesti keel, nõukogude ajakirjanduse teория ja praktika jne. Samal ajal ei jätku aga õppeülesande summasid niisuguste erikursuste korraldamiseks, mille alal oma õppejõudude seas tõesti spetsialiste ei leidu. Raskusi on olnud kateedri kogude korrashoidmisega, täielikult tegemata on jäänud keeleline bibliograafia, sest olemasoleva abiõppepersonali tööjõud kulub jooksvate ülesannete täitmiseks. 1960. aastal kaaluti põhjalikult kateedri edaspidise teadusliku töö plaane ja kavandati ulatuslikud ülesanded järgnevas viieteistkümneks aastaks. Samas aga märgitakse, et ulatuslikum teaduslik töö on võimalik ainult sel juhul, kui õnnestub kateedri töötajate arvu suurendada. Kõigi tookord kavandatud probleemide ja

teemadega on järgnevatel aastatel tõesti tegeldud, kuid kateedri koosseis on põhiliselt endine. Ka ruumikitsikus on tööle pidurdavalt mõjunud: ei ole ju kateedri ruumides ühelgi õppejõul oma tööpaika.

Nii nagu kogu ülikoolile, kujunes 1965/66. õppeaasta erakordselt raskeks ka eesti keele kateedri. 21. detsembril 1965 puhkenud tulekahjus hävisid kõik peahoone kolmanda korruse ühes ruumis asunud kogud ja varandused, nende hulgas paljude aastate jooksul loodud eesti vanema kirjakeele sedelkogu (üle 100 000 sedeli), eesti etümoloogilise sõnaraamatu sedelkogu, mille loomisele oli asunud juba Jaan Jõgever ja jätkanud paljud hili-semad keeleteadlased. Samuti põles ära osa üliõpilaste kursuse- ja seminaritöödest. Õnneks suudeti päästa põhiline osa alumise korruse ruumides asunud materjalidest, nende seas tervikuna murdekogud. Evakueerimise käigus läksid kaduma üksikud varasemad üliõpilastööd ja osa raamatuid kateedri raamatukogust. Kateeder jäi praktiliselt ilma ruumideta. Hävis või muutus kasutamiskõlbmatuks alles eelmisel aastal saadud uus mööbel. Kogu semester kulus märjaks saanud kogude kuivatamisele ja inventeerimisele. Üliõpilastele kasutamiseks suudeti korda seada ainult diplomitööd ja väitekirjad.

Tulekahjus hävinud materjalide taastamisele asuti kohe. Esma-joones tehti algust suure tööga, mille eesmärgiks on vanema kirja-keele sõnavara sedelkogu loomine. Esimeseks autoriks valiti H. Stahl, kelle teosest «Hand- und Haußbuch» tehti rotaprintil 50 äratõmmet, et nende väljalõikeid kasutada sõnasedelitele kleepimiseks. Tööd hakkasid teostama II kursuse üliõpilased leksiko-graafiapraktika korras. Kahe nädala jooksul sedeldati umbes 100 lehekülge sellest teosest. Niisuguse täieliku sõnakogu koostamine on muidugi tohutu ulatusega töö, mis võtab aega palju aastaid, kuid selle väärtus eesti kirjakeele sõnavara arengu uuri-misel on väga suur.

Oma endistesse ruumidesse sai kateeder uuesti asuda 1966. a. sügisel. Korda suudeti seada ka osa kappidest, mis tulekahju ajal õnnestus evakueerida. Kogude korrastamine ja kasutamiseks väljapanek nõudis veel palju aega, kuid sügissemestri jooksul suudeti siiski kättesaadavaks teha vajalikum ja sagedamini kasu-tatav osa kateedri materjalidest. Osa nendest jäi siiski veel kas-tidesse, kuni valmisid uued kapid ja kartoteegikastid.

Kateedri tegevusest täielikuma ülevaate saamiseks peaksime peatuma veel ühel omamoodi üritusel, nimelt keskkoolide vanemate klasside õpilastele korraldatavatel keele- ja kirjandusalastel olümpiaadidel. Esimene kirjandusolümpiaad toimus 1963. aastal. Selle initsiaatoriteks olid eesti keele ja eesti kirjanduse kateeder, finantseerijaks ENSV Haridusministeerium. Sellest alates on niisugused võistlused toimunud igal aastal, vaheldumisi keele ja kirjanduse alal. Sel teel on tihenend kateedri kontakt üldhari-

duslike koolidega ja Haridusministeeriumiga, samuti on võistlused mõjunud eesti filoloogia vastu huvi äratamise vahendina. Paljud sel puhul silmapaistnud keskkooliõpilased on hiljem astunud õppima Ajaloo-Keeleteaduskonda.

Lõpuks esitame lühiülevaate eesti keele ja žurnalistika eriharu lõpetanutest. Eesti keele eriharu on ajavahemikul 1945—1968 lõpetanud 171 üliõpilast. Suurem osa neist — 75 — töötab üldhariduslikes koolides eesti keele ja kirjanduse õpetajatena, 25 kirjastustes, toimetustes, ajakirjanduses, 21 teaduslikes instituutides, 15 kõrgemates koolides, 11 raamatukogudes, ülejäänud mitmesugustes muudes asutustes. Žurnalistika eriharu on lõpetanud 92 inimest. 42 neist töötavad ajalehtede ja ajakirjade toimetustes, 13 Eesti Raadios, 6 Eesti Televisioonis, 2 kirjastustes, 3 kinožurnalistika alal, 3 teatrites, 2 aspirantuuris, 7 partei- ja komsomolitööl, 7 õpetajatena. Ülejäänud 7 ei tööta õpitud erialal.

КАФЕДРА ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА В ГОДЫ 1944—1969

Як Пээбо

Кафедра эстонского языка

Резюме

В статье рассматривается деятельность кафедры эстонского языка, начиная с осени 1944-го года, когда Тартуский государственный университет в тяжелых послевоенных условиях возобновил свою работу, до конца 1968/69 учебного года.

В разделе «Состав кафедры» дается обзор работающих на кафедре преподавателей, старших лаборантов, аспирантов и учебных заданий отдельных лиц.

В разделе «Об учебной работе» разбирается работа кафедры вообще, рассматривается преподавание современного эстонского языка, истории эстонского языка, истории эстонского литературного языка, эстонской диалектологии, методики преподавания эстонского языка, а также дисциплины, предназначенные для студентов, чьей специальностью является эстонский язык: лексикология, диалектология, ливский язык, структурная лингвистика и другие специальные дисциплины. Здесь рассматривается также работа действующего при кафедре отделения журналистики и соответствующие дисциплины: теория и практика советской журналистики, жанры журналистики, история эстонской журналистики, фотография, стенография, машинопись, радиожурналистика, теория коммуникации и др.

Раздел «О научной работе» рассматривает научные исследования, проведенные преподавателями кафедры и студентами в области современного эстонского языка, лексикографии, лекси-

кологии, истории литературного языка, исторической грамматики, диалектологии, структурной лингвистики, порождающей грамматики, истории эстонской журналистики, жанров журналистики и т. д.

Подводятся итоги различным работам кафедры.

THE CHAIR OF THE ESTONIAN LANGUAGE IN THE YEARS 1944—1969

Jaak Peebo

Chair of Estonian

Summary

The article gives a survey of the activities of the Chair of the Estonian language of Tartu State University during a period of 25 years, beginning with the autumn of 1944 when the university resumed its work in the difficult post-war conditions up to the end of the academic year of 1968/69.

In a subdivision "On the Staff of the Chair" the lecturers, senior office assistants and office assistants, postgraduates and part-time teachers who have worked on the staff of the chair are introduced.

A subdivision "On Sessional Work" deals with the teaching of general subjects such as Modern Estonian, the history of the Estonian language, the history of the Estonian literary language, Estonian dialectology, methods of teaching Estonian and the following subjects meant for the specialists: lexicology, dialectology, the Livonian language and structural linguistics.

The sessional work of the department of journalism conducted by the Chair and the teaching of corresponding special subjects such as the theory and practice of Soviet journalism, genres of journalism, the history of Estonian journalism, photography, shorthand, typewriting, radio journalism, the theory of communication are examined in the same subdivision.

A passage "On Research Work" gives a survey of the research work done by the lecturers of the Chair and the students in the field of modern Estonian, lexicography, lexicology, the history of the literary language, historical grammar, dialectology, structural linguistics, generative grammar, the history of Estonian journalism and genres of journalism.

In summary the results of the work during the period and various circumstances that have influenced it are pointed out.

EMA POEETILISED KORDUSSÜNONÜUMID EESTI REGIVÄRSSIDES

Juhan Peegel

Eesti keele kateeder

Eesti regivärssides on teatavasti üidlevinud poeetiliseks võtteks põhivärsi noomeni asendamine kordusvärsis mingi sünonüümiga. See võib olla n.-ö. lihtsünonüüm, s. o. teine täpselt või enam-vähem sama tähendusega sõna (*neiu* asemel *kabu*) või siis ülekanalise tähendusega sünonüüm (*neiu* asemel *keedikael*; *kuke* asemel *kanatäkk*). Rahvalaulu kunstilises struktuuris on just teisea mainitud sünonüümidel, mida võiks nimetada poeetilisteks kordussünonüümideks, väga oluline osa. Algeliste rahvalaulude lihtne kordus arvatakse juba läänemeresoome ühisaegadel olevat asendunud taoliste sünonüümide kasutuselevõtuga (vrd. Suomen kirjallisuus I, Helsinki 1963, lk. 135 jj.).

Regivärsside poeetilises sünonüümikas ei ole eriti palju põhisõnu, millel on poeetilised vasted — neid võiks olla vahest üle kolmesaja. Seda rohkem aga on mõnel teatud noomenil (näit. *neiu*) erinevaid sünonüüme, mis on paiguti väga leidlikud, tüpiseerivat hinnangut ning suhtumist väljendavad. Poeetiline sünonüümika jaguneb leksikaalsest ja süntaktilisest seisukohast omamoodi traditsioonilisteks rühmadeks, samuti on jälgitavad lokaalsed ning ajalised kihistused. Seetõttu pakub noomeni poeetilise sünonüümika jälgimine eesti regivärssides üsna suurt huvi.

Laskumata siinkohal laiematesse arutlustesse-üldistustesse olgu alljärgnevalt esitatud üks märksõna noomeni poeetilisest sõnastikust, nimelt *ema*. Sellel sõnal ei ole eriti palju sünonüüme, kuid põhijoontes annab artikkel ehk siiski mõnesuguse ettekujutuse ka regivärsside poeetilisest sõnavarast üldse.

Paar sõna esituse süsteemi kohta. Poeetilised vasted on kõigepealt rühmitatud nende leksikaalse iseloomu järgi (lihtsõnad, liitsõnad, sõnaühendid, tegijanimed), mis üldiselt on iseloomulikud rühmad poeetilises sünonüümikas üldse.

Rühmades on poeetilised vasted esitatud tähestikulises järjestuses, näited aga murdealade kaupa. Kui näites on mitu sünonüümi, on vaste kantud näides-

tikku esimese sünonüümi järgi ja teiselt-kolmandalt sünonüümilt on siis viidatud vastavale näitele (näited on nummerdatud). Kui mitmes allikas leidub täpselt samasugune näide, siis pole seda korratud, vaid on toodud lihtsalt allikaviide. Eesti keelealalt (läbi on töötatud eranditult kõik kihelkonnad vähemalt 2—3 parima kogu ulatuses) toodud näiteile on lisatud kokkulangevad vasted vadja ja isuri lauludest.

Näited on esitatud värsides. Et aga autoril oli ka üksiksonalisi välja- kirjutisi, siis on needki antud, kuigi nad folkloristi jaoks pole nii väärtuslikud. Teiseastmelisi sünonüüme ei ole artiklis eraldi välja toodud, neile viidatakse nende esimese astme tähenduse kohaselt.

Trükitehnilistel põhjustel on «Setukeste lauludest» võetud näiteis kõikjal kasutatud originaalist erinevalt õ-d.

A. (L i h t s õ n a d)

arm	1. Emä sis vasta üteliije / Armu vasta avaldiije / H II 31, 738 (5) San; 2. Mõtli ma imä olevat, / Armu üles ajavat. / VK I 67; 3. Vei ma kodu imä kätte, / Anni koton aŗmu kätte. / SL I 19 Vas.
armuke(ne)	1. Emäkene armukene / H II 31, 871 (13) Hel; 2. Olõs mull iks eloh imäkene, / Alaļõgi uma armukõnõ, / SL II 1199 Rõp.
hani	1. Lõts tõll kabol kallis, / Lõts hanil halõhõs: / SL I 614.
kana	1. Muid ai üles uma imä, / Kuts üles kulla kana, / SL II 1205.
marjake(ne)	1. Mammakene, maräkene, / Hõpe-hiusta, maräkene, / Hõpe-hiusta, sukru suuda. / SL II 754 Vas. 2. Kaza is maamat mar'akeist, / SL II 1609.
is	1. Mammaseni, marjusen[i], / Punaposki puolukkaini, / SKVR III ₁ , 7 (16); 2. Marjukkaine oli minu emoni, / ib. 408 (759); 3. Maammoseni, marjaseini, / ib. IV ₁ , 179 (551).
linnuke	1. Ema oli etre linnukene / Taet oli tamme kannuke / H II 18, 779 (16) Kõr. → hauduja 4 Jõh, 14 Lüg, 21 Hlj.
salme	→ hauduja 32 Sim.
turve	
virb	1. virve H II 1, 172 (240) Jõh;
(virve)	2. Iste maha itkemaie / Virve vetta laske- maie / H II 4, 544 (12) Kod. → hauduja 3, 4 Jõh; 21 Hlj; 14 Lüg; 32 Sim; 37 JJn.

B. (Liitsõnad)

**hõbejuus
mesirind**

→ **mari** I Vas.

1. Emakene ennekeene / Mesi rinda memmekene / H III 25, 602 (6) Kõp; ka ib. 617 (17) Kõp; H II 24, 846 (5) Saa; E 5850316 (1) Hls;
2. Emakene memmekene, / Mesi rinda memmekene / H II 42, 550 (1) Krk.

**suhkrusuu
mesilind**

→ **mari** I Vas.

1. Emakene ennekeene, / Mesilindu, memmekene, / H II 22, 994 (2) Saa.

mesimari

1. Oh minu hella eidekene / Mesi marja memmekene / H II 17, 392 (6) Jõe; ka H II 15, 459 (53) HJn; H II 21, 292 (11) Tor;
2. Minu hella eidekene, / Mesimarja memmekene, / H II 11, 262 (21) VMr;
3. Oh minu hellad eide vennad, / Mesi marja memme vennad, / H III 4, 597 (5) Han;
4. Oh mu ennist emäkesta, / Mesimarja memmekes'ta! / H II 24, 441 (226) Krl;
5. Ole-e mull umma imäkeist, / Mesimarja, memmekeist, / VK I 65;
6. Kuulõ, kulla kodo-emä, / Mezimar'ja, maja-emä! / SL II 950 Urv;
7. Imäkene, helläkene, / Mezimar'ja, memmekene! / SL II 842.

meelimari

1. Imäkene, helläkene, / Mamma, meelimar'akõnõ! / SL II 886 Röp;
2. Imekene, helläkene, / Meelimar'jä, mammakõnõ! / SL I 9;
3. Ime-iks-no-kene, helläkene, / Mamma, meelimar'akõnõ, / SL II 970

päevapaiste

1. Ema helle päevapaiste / Isa külma kaevupõhja / H III 8, 623 (1) Pal;
2. Isa külma kaevupõhja / Ema hele päevapaiste, / H II 56, 483 (9) Äks.

C. (Sõnaühendid)

**kolmekordne kirik
käharpa kask**

→ **lihane linn** I Kad.

1. Ju' on surnud suuri kuuski, / Ju' kadund käharpää kaski, / H II 10, 152 (165) Kad.

Üleskirjutaja seletust mööda tähendavat suur kuusk 'isa' ja käharpää kask 'ema'.

- laste linn** 1. Tullit [surm] ku tuli taresse, / — — — / otsast võtsit oolepidäje, / lavva päält sa laste linna. / VK IV 22;
- laste vang** 1. Mina vaene laste vangi / Mina poigide emake / H II 1, 421 (584) Jõh.
- lihane linn** 1. Ema su lihane linna, / Kolme korrune kiriku; / H II 10, 16 (6) Kad;
2. Emä minu lihane linna, / isä kuldane kiriku, / VK III 29; ka H II 40, 684 (13) Kuu;
3. Ma nutan lihasta linna, / Kurdan kullasta kirikut. / Kes see su lihane linna? / Eite mu lihane linna. / H II 15, 486 (97) HJn;
4. „Ema mu lihane linna, / H II 5, 7 (6) Hls; ka ib. 12 (7) Hls; ib. 273 (57) Krk; VK IV 577; H Peet 156 (670) Vil.

D. (Tegijanimed)

- andja**
(abiandja?) 1. Mis sai abi andijale / Ikke sai imetäjale / Silmä märja mäkkijäle / H II 51, 166 (5) Puh.
- armuandja** 1. armu andeja H II 47, 255 (6) Vig;
2. Sul pole armuandejada / H II 19, 122 (16) Tõs;
3. Neil põle kuuljat kusagilgi / Armu andjat eladesgi. / EUS IV 1984 (28) Khn;
4. Ei mull ole armu andjad / Ega pea silitajad / H III 8, 379 (19) Pal;
5. Tulõ üles, imäkene, / Nõsõ üles, armuandja! / SL II 1169 Vas;
6. Eelä mul maama marja läts, / Armuandja maranahe, / SL I 121; Kuast saani, s[õsar], sull ime kalmu läts, / Armuandija, s., sull alasi, / SL II 1695.
- **suisutaja** 1 JJn; **suksutaja** 1 Vig.
- arutegija**
ehtija 1. Imäkene illos ehitaja, / Ezäkene kal'is kasvataja. / LM 115 (116).
- hameandja** 1. Tüdar ik amme andajata, / Sõu ümber säädajata, / Üö ümmer kõütejata, / Pärjä päha pandajata. / H II 5, 146 (7) Hls.
- **murepidaja** 2 Krk.
- hamede ajaja**
hametegija 1. Havvah omme mull hammetegijä, / Kalmuh kangakuduja, / Liivah mull linategijä. / SL II Röp.

hauduja

1. Sedä autuja alatsen / Sedä kantaja kahetsen / H III 1, 63 (2) Vai;
2. Sinna pead sina menema / Kuhu on eiteke lubanud / Andant teada audujani / Kääd löönud kääriani / ib. 82 (8) Vai;
3. Ölin eide tüteresta / Auduja abimehesta / Virvele vee vedajast / Tuojal tulepuhujast / H II 1, 446 (611) Jõh; vrd. 4, 14, 32, 37.
4. Maga kaua, kasva pitkast / Kasva eidele esikust / Audujalle askelikku / Tuojalet tulepuhuja / Virvele vee vedaja / Salme sauna kütejusta / ib. 509 (674) Jõh;
5. Millal läen mina emale, / Milla astun audujalle / Millal kõnnin koorijalle, / ib. 351 (504) Jõh;
6. Siis ma pääsen ju emale / Siis mina astun audujalle / ib. 384 (541) Jõh;
7. Otsin eiteja toasta, / Arinalt audujada / Leest ei leeme keidajada / H II 7, 857 (1) Jõh;
8. Tiedaleks eidekene, / Arvaeleks haudujani, / Kurtaeleks kuarijani, / Määraks mähkme kierajani, / H III 1, 249 (42) Jõh;
9. Ennem on oma õlgine ema, / aganane audujake, / kui on kuldane emake, / õbedaine võõras eite. / EUS VI 1185 (105) Jõh;
11. hauduja H III 1, 413 (5) Jõh;
12. auduja H II 1, 501 (664) Jõh;
13. Läksid eide aua pääle / Auduja südäma pääle / Tuojaani tua laele / Kandajani katukselle: / H II 1, 606 (784) Lüg; vrd. 18, 30;
14. Kasva eidele esikust / Auudujalle abimehest, / Tuojalet tulepuhujast, / Virvele vie vidajast, / Salme sauna küttest. / ib. 179 (253) Jõh < Lüg;
15. Oma eit on eidekene / Oma auduja parembi / Oma tooja tõine naine / H II 7, 157 b (43) Vai < Lüg;
16. Sest annan emale süida / — — — / Annan süida audujalle / Kannan süida kandijalle / H II 34, 96 (103) VNg;

17. Kes sinul istuneb isaksa, / Kes sull
astub audujaksa, / V I 96;
18. Lähme eide haua peale, / Auduja sü-
dame peale! / ib. 97;
19. Hea ema imetis-vaeva, / Auduja une
magusa? / ib. 100;
20. Kui mina eidega elasin, / Audujaga
astelesin, / V II 63;
21. Maga kaua, kasva pikaks, / Kasva
eidele esiku, / Audujalle askelikku, /
Toojale tule puhuja, / Virvele vee ve-
daja, / Salme sauna küttijaksa! / ib.
71; vrd. 4, 14;
22. Egat sa minu emane, / Ei minu armas
haudajane, / Ei minu kallis kasvata-
ja. / H II 9, 733/4 (1) Hlj;
23. Otsin ilmasta emada / Alt aga ilma
audujada / H III 12, 199 (59) Hlj;
24. Oh minu ella emake, / Ja minu armas
audujani, / Ja minu kallis kasvataja, /
SKS, Mark 88;
25. hauduja H II 9, 828 (108) Hlj; H I 5,
52 (98);
26. Koju hauduja avista, / Koju nõdrle
nõusta, / Peenele pää varasta! / Kodu
eite keedab leeme / Auduja teeb ase-
ta, / Sula soendab õluta, / H II 10,
97 (99) Kad;
27. Viige teada vendadele / Andke teada
haudujale / H II 71, 661 (8) Kad;
28. audujani H II 1, 89 (88) Kad; hau-
duja EUS VII 444 (241) Kad; ib.
320 (81) Kad;
29. Kes ütleb emale halba, / Ütleb alba
audujalle; / H II 10, 453 (218) VJg;
30. Käisin eile Iielassa / Tunaeile Toone-
lassa / Eile eide haua pealla / Hau-
duja südame pealla: / ib. 603 (30)
VJg;
31. Elust ajast eide armu / Aastast hau-
duja abigi / H II 53, 581 (32) Sim;
32. Et poeg tooks eidele esiku / Haudu-
jalle asteliku / Virvele vee vedaja /
Turvele tule puhuja. / H II 38, 617 (4)
Sim;

33. auduja H II 11, 275 (38) VMr;
34. Kuulin eite nutemaie / Auuduja alat-semaie / III 4, 252 (1) Amb; ka H II 38, 707 (102) Amb;
35. Viige mu emale teada, / Andge teada audujalle: / H II 13, 535 (41) Pee;
36. Mina nutan memēkesta / Haletsen aga audujada / Puhast pudrukeetijada / Selget sepiku tegijat/ ib. 642 (17) Tūr;
37. Suust saad eidele essiko / Haudujalle astelikko / Virvele vee vedaja / H III 1, 139 (7) JN;
38. Ei saand kuus koduje, / Nädalis memme nägema / Aastas auduja majasse! / H II 56, 297 (2) Trm < KJn;
39. Hale miel tuli emästä / Hale tulli hau-dujasta. / VK II 439;
40. Kes tõi memmele minija, / Abikaasa audujalle. / H II 24, 753 (6) Hää;
41. Nädalil sain memine nähja, / Uastas sain haudijale. / H I 2, 192 (12) Plt;
42. Kuhu lähen mina emata! / Kuhu vee-ren vennatagi / Kuhu astun haudu-jata / SKS, Niemi 136 Ans.
43. Kui ma sündisin emale, / Kui mu anti audujalle, / H II 4, 531 (1) Kod;
44. Kui ma sündisin emale / Kui mu anti audujalle / ib. 589 (69) Kod, ka ib. 594 (73) Kod;
45. Ära võtta seda naista / Mis o üksiku emale / Mis o ainus aadujale / ib. 665 (32) Kod;
46. Mis sai minust memmel kasu, / Mis sai abi audujalle, / EKS 8 2, 746 (60) Lai;
47. Mes sai memmele minust / Mes sai abi haudujale / H II 30, 22 (23) Puh; ka H II 30, 379 (11) Ran;
48. Kik saa kurja enne kuulda, / kik saa nälgä nänni kätä, / paha audoe pa-hute. / VK IV 50/,
→ **kandja** 1 Vai; **koorija** 2 Jõh; **tooja** 2 Vai; 5 Vai < Lüg; 6 Kod;

-
- vdj 1. hautojaizē havvā pālē, / kōrijaizē kōpā pālē, / A 44 (10);
- is 1. Tuli ikāvā emyttā, / Tuli halu hautojata. / SKVR III₃, 43 (2665);
2. Hautojani havva, päälle, / Kazvattaja kalma päälle, / ib. 185 (2991).
-

- hellitaja** → kasvataja 2 Puh;
- hoolekandja** → murepidaja 1 Tõs.
- hoolepidaja** → laste linn 1 Krk;
- imetaja** 1. Tooge kaija kabu Imä / Kas on illus imetaja, / Kas on kaunis kasvataija. / H II 32, 79 (68) Har;
- andja 1 Puh.
-

- vdj 1. Enneko imettäjāni, / Vana naine vaaliāni, / SKVR IV₃, 702 (4612).
-

- kandja(ke)** 1. Uks on eiteni ehitānd, / Uks on kandja kasinud, / Uks on auduja arinud. / H II 1, 66 (76) Vai;
2. Taadiga talu pidasin / Kandijaga karja saadin: / ib. 89 (121) Vai;
3. kandaja H II 501 (664) Jõh; kanta-jani H III 1, 26 (3) Vai;
4. kandija EUS VII 767 (21) JJn;
5. Kui issin isa edella / Kasvin kandija kodula / H II 4, 596 (73) Kod;
6. Lääme ema aada peäle / Kandija kabeli peäle / ib. 621 (101) Kod;
7. Kerikun minu emake / Kabelin mu kandijake / ib. 668 (35) Kod;
8. kandijale ib. 602 (81) Kod;
9. Ema on näinud suure vaeva / Kandja kanget viletsust / H III 15, 184 (15) Pal;
10. Olgu terve mu emake / Kavva kandia elāgu / H II 29, 457 (11) TMr;
11. Imekene memmekene / Mino kallis, kandijani / H II 5, 470 (1) San;
12. Olli ime meele pärast / Kalli kandja karvaline / ib. 515 (1) San;
13. Mis sai üvvä mu imele / Kua kasu kandijalle / ib. 452 (23) San;
14. kan'dijale H II 24, 440 (231) Krl;

15. Ah mu hüvvä näio ello / Kuni olli umah kotoh / Kasvi oma kandja mann / H III 15, 423 (1) Plv;
16. Uma imä hameh sälah, / Uma kandja kaput jalah. / VK I 16;
17. Ilma imätä tütär, / Ilma kandjata kanane. / VK I 294;
18. Imä mull kuoli väikohna, / Kandja katte kanazeh, / ib. 66; ka H III 9, 869 (16) Urv;
19. Tule üles, emäkene, / Karga üles, kandijani! / VK I 68 B;
20. Oh mu omma imäkeist, / Kallist omma kandijat! / ib. 87 A;
21. Imä tied iks latse eä, / Kandja latse kasumise, / SL I 459 Räp; ka SL II 1162 Räp;
22. Ei saa mul imele abist, / Ei kasvu kandijalle. / ib. 459 Räp;
23. Kūgō ma iks imä pääle, / Kaiba oma kandja pääle, / ib. 949 Räp;
24. Haari ma iks imält kūsütellä, / Haari kandjalt kaabōlda: / SL II 772 Räp;
25. Olke terve, mie imä, / Kavva kandja elägü, / ib. 781 Räp;
26. Ime nägi iks kotost tullen, / Kandja kotost kaalun, / ib. 1030 Räp;
27. Kui mo ime minno imet, / Kallis kandja minno kasut, / ib. 709 Räp;
28. Oh mu ilust esä kodu / Oh mu kallist kandja paika / H II 51, 507 (2) Räp;
29. Karga üles kan'dija, / Astu üles ime-täjä! / ib. 866 (16) Urv;
30. Imäkene, helläkene, / Kandjakene, kal-likene! / SL I 35;
31. Ime jäije ikkōmahō, / Jäije kandja kahitsōma, / ib. 209;
32. Tunnō-ōs ime umma poiga, / Tunnō-ōs kañ'd'ja umma kanast. / ib. 211;
33. Mille sa kurva kodo tulli, / Ikuline ime mano, / Kaiholine kandja mano. / ib. 246;
34. Iki ta umma imekest, / Kahit's umma kan'dijat, / ib. 393;
35. Lät's iks no imel halōhōst, / Kan'di-jalla kal'vist. / ib. 369.

36. Midä iki imetä tütär, / Kahits kandjata kanane? / ib. 396;
37. Tõi ma kodo ime kätte, / Kañni kodo kan'dja kätte. / ib. 480;
38. Imel eks sündü tütärlatsi, / Kandijal iks helmekandija. / ib. 615;
39. Ime iks opas' ummō lat'si, / Kan'dja ummō kanazit, / SL II 1089;
40. Āra astu sa appi mu imele, / Etsa kaalu sa appi mu kandjale, / ib. 1536;
41. Kodo ta oodi umma imme, / Kaar-tihe umma kan'djat, / SL III 1639;
42. kan'dja SL II 846, III 1849.
→ **hauduja** 1 Jõh; 13 Lüg; 16 VNg; **tooja** 3 Jõh.

vdj	1. māma miun mālle tōjani, / kalliz_miu kantajani, / A 64 (36); 2. Kāhsi neite kantajalla, / SKVR IV₃, 699 (4619); 3. kantajani ib. 717 (4632).
is	• 1. Māni marjaan emoni, / Karpaloon kantajani, / SKVR III₁, 15 (39); 2. Etsi päätā emolta, / Karsi päätā kantajalta. / ib. 361 (679); ka IV₂, 230 (139) ja IV₃, 49 (2922); 3. Minu ehtonen emoni, / Kaunukkainen kantajani, / ib. IV₁, 37 (118); 4. Miks oli hoik[k]a miun emoni, / Kai-tarinta kantajani, / ib. 583 (1396).

kangakuduja	1. Midās iki imäldä' neio? / Iki kanga kudajat, / Iki ta peelil pidäjät, / SL I 394; 2. Iki umma imekest, / Kulla kanga kudajat, / Iki ta suka soetajat. / ib. 395; → hametegija 1 Rāp; murepidaja 2 Krk. <i>peelil pidaja on ema</i> suhtes teiseastmeline sünonüüm; esimese astme tähendus on <i>kangakuduja</i>.

kasvataja	1. Eidekene ellakene / Mesimagus memmekene, / Kulla kallis kasvataja / Armas rinda annetaja! / H II 7, 120 (17) Vai < Lüg; 2. Eidekene, hellakene, / Minu kallim kasvataja, / H II 30, 87 (11) Puh;

3. Oles mul ema elanu, / Kavva ollu kasvataja; / H II 51, 325 (1) San;
  4. Tühjäs jäi tütärde imä, / Lakes latsi kasvataja, / H II 24, 392 (162) Krl;
  5. Kui küll imä meite oll, / Kasvataja meite kand, / ib. 251 (8) Krl;
  6. Miä ol abi mu imele / Miä sai kasu kasvatajal! / H II 71, 534 (7) Rõu;
  7. Tule üles Imäkene / Karga üles kasvataja; / ib. 536 (9) Rõu;
  8. Ime rüht enne koolta / Kasvataija kalmu minnä / H II 32, 60 (44) Har;
  9. Opas ta ülä imäle, / Kõnel kaasa kasvatajale: / SL I 188;
  10. Emä jäi sis kodo ikma, / — — — / Kasvataja kahitsema, / Rinna-andja nõrkema, / ib. 555;
  11. Ol't iks tie' ime ümbrel, / Kasvataja kaalal, / SL II 865;
  12. kasvataja ib. 846;
  13. Oh mu imäkene helekene, / Oh mu kal'lis kasvatajakene! / LM 83 (13);
  14. Aa mu armas mämmakene, / Aa mu kallis kasvataja! / ib. 114 (118).
- **imetaja** 1 Har; **hauduja** 22 Hlj; 24 Hlj; **kiigutaja** 1 Han; **suisutaja** 1 JJn.

vdj	1. eltieni sünnütteli, eni, / kalli, eni kasvattelijena; / A 8 (4);
	2. mā·mani mā·lēsü·nnüttelije:inē / kal·lini ka·zvattelijē:inē / WE 82 (70).
is	1. Kazvattaja kalma päälle, / Kuorijani kuopa päälle. / SKVR III ₃ , 185 (2991).

kiigutaja	1. Aga mult võttis käu kiigutaja / Noore nutu suisutaja / Virvekese viisutaja / H I 4, 122 (73) Jõe.
------------------	--

Vrd. vdj	1. lahsed_itkevad_emüttä, / tuzotellä tütijaissa. / A 43 (9).
is	2. Eika turva tuutialle, / SKVR IV ₁ , 65 (206).

kindakirjutaja
kirstukeeraja

- murepidaja 2 Krk.
1. Ik' ta [tütär] kirstu keerijat / Vai vaka valajat / H II 5, 448 (19) San;
  2. Midä iki imätä neido? / Iki kirstu keerijat, / Iki vaka vaalijat, / VK I 63 A;
  3. Miä ikk imätä tütär? / Ikk ta kirstu keerijat, / Ikk ta vaka valmistajat, / Ikk ta sajole saatijat, / Peiole pingi andijat. / ib. 63 B;
  4. Meä nu õks iki jimändä neijo? / Iki tä õks kirstu keerijat, / Iki nu õks vaka valajat. / SL I 401;
  5. Olõ i kirstu keerdjättägi, / Olõ i vaka valajat, / LM 84 (20).

Toodud näiteis on samuti tegu astmelise sünonüümikaga: *vakavalaja* (-valmistaja, -vaaliija) tähendab vahetult *kirstukeeraja* ja selle kaudu teiseastmeliselt 'ema'. Sünonüümika aluseks on ema tegevus veimekirstu (-vaka) valmistamisel.

kirstukaane kinnitaja → **vakavalmistaja**
koorija

1. Nie ikkid oma emädä, / Kurtalli kuorijada / H II 1, 223 (326) Jõh;
  2. Ma läen ema aua peale, / Kuorijani koopa peale / Auduja südame peale. / ib. 354 (507) Jõh;
  3. Nõndap ütles minu emani, / Kõneles mu koorijani: / ib. 500 (662) Jõh;
- **hauduja** 5 Jõh; 8 Jõh.

Sünonüümi aluseks on linnupoegade munast koorumine, mis puhul emalind poegi abistab, s. o. mune koorib või poegi munast välja koorib, vrd. Munes kuu ja munes kaks, — / Akkas mune koorima. / ER I 43 Lä 6 Var; Munes kolmi munukesta, / Kuoris kolmi tuiukesta, / ib. Sa 4 Muh; Ei mina tia, kes minu teinud, / — — — / Kas on munend musta lindu, / Vai on kuorind kuavitaja. / SKS, Mark 36 Hlj; Eile sind munast kooriti / Täna tuled tänna aukuma / Muna koored kõrva jeäres / H II 17, 747 (111) Kse < Var, vrd. ka H III 1, 253 (47) Jõh; H III 8, 862 (12) Pal (vastaskaasiku sõimamine pulmas). Paralleel on ise kindlasti ürgvana.

- vdj
1. hautojaizē havvā pālē, / kōrijaizē kōpā pālē, A 44 (10)
- is
1. Hautojani havva päälle, / Kasvattaja kalma päälle, / Kuorijani kuopa päälle. / SKVR III₃, 185 (2991).
  2. Millä maksan mamman vaivat, / Millä vaivat kuorijani? / ib. III₁, 47 (99).

kuulja → **armuandja** 3 Khn.
käisesuude kábardaja → **murepidaja** 2 Krk.
káarija 1. Millal maksan eide vaeva, / Eide vaeva, ella piima, / Káe vaeva káerijalle, / Jala vaeva vaalijalle? / H II 1, 184 (265) Jõh < Lüg.
 → **hauduja** 2 Jõh;

Sünonüüm esineb tähenduses 'mähkija', mis Kirde-Eestis on üldiselt tuttav. Vrd. Õles mind káarind kándaarie ! Enne kui káaris kátkieie, / H II 1, 199 (294) Jõh.

vdj 1. ne-ize ne-sattaja / tšã-pässã tšãrija / WE 64 (52).

lapsetalitaja 1. Meilt võtsid pere vanema / Takka laste tallitaja, / Laua otsast leiva andja! / (laste tallitaja) H II 15, 509 (130) HJn;

leemekeetja
leivaandja
leivalõikaja
linategija
murepidaja

→ **perepidaja** 1 VMr.
 → **hauduja** 7 Jõh; **tooja** 2 Vai.
 → **lapsetalitaja** 1 HJn.
 → **murepidaja** 1 Tõs.
 → **hametegija** 1 Ráp.
 1. Muldas mu murepidaja / Audas oole kandeja / Liivas leva lõikaja / H II 17, 619 (22) Tõs;
 2. Kus o mulle murepidäje, / või o kangaste kudaje, / lõvendide lõksuteje, / kus o mul amede aaja, / käüsesuude kábärdeje / või o kinda kirjuteje? / VK IV 124.
 → **suisutaja** 1 JJn; **suksutaja** 1 Vig.

Teises näites on kaheastmeline sünonüümika (*lõvendide lõksutaja* = *kangaste kudaje* = *ema*). Näide esindab detailideni viidud tegevuste loetelu, mis iseloomustavad ema tööd tütre ehtimisel.

mähkija
mähkmekeeraja
nänniandja

→ **andja** 1 Puh; **söötja** 1 Plv.
 → **hauduja** 8 Jõh.
 1. Ahjult nánna andijada, / Parsilt parasta emada. / V I 69.
 Vrd. **rinnaandja**.

peapäästja

1. Ik's sa pää pästajatta, / Öö ööle köitajatta: H Kase 23 (57).

peasilitaja

→ **armuandja** 4 Pal.

vdj 1. si-l'ässq pä-ssã si-l'ittäjä / WE 64 (52).

peiupe pingi andja perepidaja	→ kirstukeeraja Plv. 1. Mult võttis perepidaja, / Laualt lapse talitaja / H II 11, 267 (27) VMr;
puдруkeetja pärja pähe panija rinnaandja	→ hauduja 36 TÜR. → hameandja 2 I Hls. → kasvataja 1 Vai Lüg; 11 Se. Vrd. nän- niandja.
saajatele saatja sepikutegija sirbija suisutaja	→ kirstukeeraja 3 Plv. → hauduja 36 TÜR. → vaalija 1 Lüg. 1. Ära suri suisutaja / Ära kadus kasvata- ja / Mulda läks murepidaja / Hauda läks arutegija / H II 13, 770 (2) JJn. → kiigutaja 1 Jõe.
suksutaja	1. Ära suri suksutaja / Auda läks aru tegia / Mulda läks mure pidaja / H II 20, 366 (6) Vig. → kangakuduja 2 Se. → hameandja 1 Hls.
sukasoetaja sõu (ümbcr) seadja söötja	1. Mureht sai minosta imäle, / Silmavet sai söötijälle, / Kæe märgä mähkijälle. / VK I 86.
tooja	1. Sedä eite kiiguteli / Sedä tooja tuisu- teli / H III 1, 25 (3) Vai; 2. Kui lähen mina kodoje / Ei ole tuojada tuassa, Auduja aseme päällä / Liel ei lieme keitijada; / ib. 55 (70) Vai; 3. Käisin ema avva peälla, / Tuojaani tua laella, / Kandijani katusella. / ib. 226 (330) Jõh; 4. tuoja ib. 501 (664) Jõh; 5. Kui ma eidela elasin / Tooja tule puhusin / Audujaga viitsin aega. / H II 7, 174 (56) Vai < Lüg; 6. Mis sai neñele minussa / Mis sai tuoja tüteressa / Itkud sai minu emale / Ale- dused aadujalle / H II 4, 605 (86) Kod. → hauduja 3 Jõh; 4 Jõh; 13—15 Lüg; 21 Hlj.

---

vdj	1. māma miun mālle tōjani / A 64 (36).
is	1. Olis voint minu emõni, / Mahtant maal- len tuojaani / SKVR III ₁ , 523 (989); 2. Toisin tuojaani kotihin, / ib. 3 (5).

---

vaaiija

1. Millal maksan eide vaiva / — — — / Käe vaiva vaalijalle / Sõrme vaiva sirbijalle / H III 12, 100 (2) Lüg.
→ **käärija** 1 Jõh < Lüg.

vdj

1. elä eittele emüttä, / väli, aisutta vajeltä. / A 30 (1);
2. Silläp' oli emyt eittämine, / Valia vajeltamine. / SKVR IV₃, 687 (4606);
3. Se jää ennelle orjasti, / Vaaliäiselle varassi, / ib. 698 (4618);
4. Tood ennellee orjaa, / Vaaliöizölle varaa. / ib. 751 (4710);
5. Mi jääb eessi enneleni, / Varass' vaaliöizöllöni? / ib. 759 (474).

is

1. "Oi emyt vana emoni, / Vana mamma vaaliani, / SKVR III₁, 2 (3); ka ib. 372 (698).

vaaliija üldise tähenduse 'hoidja, hooldaja kasija' kõrval võib esineda ka (lapse) *valmistegija*, vrd. Seda titteie tehassa / vaga hinge vaalidessa. / H II 34, 32 (21) VNg; Seda titte tehjeeksa, / Vaga hinge vualineksa. / ER I 6 Jä 2 Amb. Seepärast on ehk ka arusaadav, miks isuri lauludes *vaaliija* tähendab niihästi ema kui ka isa, vrd. Oi isyt, vanha isoni, / Vanha taatta, vaalijani, / SKVR III₁, 468 (884).

vakavalmistaja

(-valaja,
-vaaliija)

1. Mis nutab tütar emata? / Nutab vaka valmistajad, / Kirstu kaane kinnitajad. / H II 13, 532 (39) Pee.
→ **kirstukeeraja** 1 San; 2—3 Plv; 4 Se; 5 Lut.

viisutaja

→ **kiigutaja** 1 Jõe

vöököitja

→ **hameandja** 1 Hls; **peapäästja** 1 Krk < < Hls.

vöö (ümber) köitja

* * *

Loomulikult ei võimalda ühe põhisõna poeetilise sünonüümika vaatlus teha mingeid laiemaid üldistusi. Mõnd kokkuvõtvat märkust ei saa aga siiski vältida.

Kõigepealt torkab silma asjaolu, et läänepoolse keeleala lauludes ei ole *ema*-sõnal peaaegu et üldse poeetilisi vasteid, välja arvatud mõned harvad ja juhuslikumat laadi näited Tõstamaalt, Kihnust, Vigalast, Torist, Hanilast, Häädemeestelt. Hiiu-, Saare- ja Muhumaa pakuvad vaid ühe näite Ansekülalt (*hauduja*). Miks see nii on, sellele ei saa esitatud materjali enese põhjal vastata. Üldiselt on aga rahvaluule poeetilise sünonüümikaga (ja osalt

muugi regivärsilise sõnavaraga) lugu nii, et meie keeleala kaardi võib jagada pooleks mitte horisontaalselt (s. o. Põhja- ja Lõuna-Eestiks), vaid vertikaalselt — Ida- ja Lääne-Eestiks. Poeetilises sünonüümikas, kus neil kahel alal on mõneti üsna põhilisi erijooni, näib *ema* sünonüümika levik seda üldist nähtust omamoodi kajastavat.

Arvestades üksikute sünonüümide levikuala, võiks ehk oletada, et vanemasse kihistusse kuuluvad niisugused tegijanimed, nagu *hauduja*, *imetaja*, *kandja*, *kasvataja*, *koorija*, *käärija*, (ilmale, maale) *tooja*, *vaalija* — sünonüümitüüp, mis on tuttav ka näit. mordva lauludest.

Vanapärased on kindlasti ka sünonüümid *marjake*, *mesimari* jmt. Sünonüümika suhteliselt hilisemasse kihistusse kuuluvad detailse tegevusega seotud tegijanimed, nagu *kirstukaane kinnitaja*, *käisesuude käbardaja*, *sepikutegija*, *puдруkeetja* jms., mis on rahvalaulu tulnud koos nominaalse paralleelvärsi hilisema vohamisega.

L U H E N D I D

A — P. A r i s t e, Vadjalaste laule, Tallinn 1960; ER — Eesti rahvalaulud, I-kd. Tartu 1926, II — Tartu 1932; WE — J. M ä g i s t e, Woten erzählen, Helsinki 1959; LM — O. K a l l a s, Lutsi maarahvas, Helsinki 1895; SL — Sëtukeste laulud I, Helsinki 1904, II — Helsinki 1905, III — Helsinki 1907; VK — Vana Kannel I — Tartu 1875; II — Tartu 1886, III — Tallinn 1938, IV — Tartu 1941; V — M. V e s k e, Eesti rahva laulud I — Tartu 1879, II — Tartu 1883. Viited Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudele on tavakohased.

ПОЭТИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ К СЛОВУ *ema* 'МАТЬ' В СТАРЫХ ЭСТОНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Юхан Пээгель

Кафедра эстонского языка

Резюме

В эстонских старых народных песнях широко применяется поэтический прием, который состоит в том, что имя существительное заменяется поэтическим синонимом в параллельных строках песни. В статье рассматриваются поэтические синонимы к слову *ema* 'мать' (Всего их более 70). Эти синонимы характерны прежде всего для говоров восточной Эстонии, многие из них встречаются в ижорских и водских народных песнях. Наиболее древние из них *poimna agentis*, например: *hauduja*

'наседка'; *imetaja* 'кормилица'; *kandja* 'беременная'; *kasvataja* 'воспитатель[ница]'; *tooja* 'роженица', простые параллели из природы (*mari* 'ягода'; *hani* 'гусь'; *kana* 'курица'; *virb* 'лозинка') и также некоторые сложные слова (*mesimari* 'медовая ягода', т. е. ягода, сладкая как мед; *mesirind* 'медовая грудь', т. е. грудь, сладкая как мед).

DIE POETISCHEN SYNONYME VON EMA 'MUTTER' IN ALTESTNISCHEN VOLKSLIEDERN

Juhan Peegel

Lehrstuhl für Estnisch

Zusammenfassung

In den altestnischen alliterierenden Volksliedern kommt als ein verbreitetes Mittel die Ersetzung des Grundversnomens durch irgendein poetisches Synonym im Wiederholungsvers vor. Der Artikel behandelt die mehr als 70 poetischen Synonyme des Grundworts *ema* 'Mutter'. Die Synonyme sind vor allem für Ostestland charakterisch, viele von ihnen sind identisch mit ischorischen und wotischen. Die ältesten Synonyme scheinen *n o m i n a a g e n t i s* zu sein: *hauduja* 'Brütende'; *imetaja* 'Stillende'; *kasvataja* 'Erziehende'; *tooja* '(zur Welt) Bringende' usw., ebenso einfache Parallelen aus der Natur (*mari* 'Beere'; *hani* 'Gans'; *kana* 'Henne'; *virb* 'Rute') und auch einige zusammengesetzte Synonyme (*mesimari* 'Honigbeere'; *mesirind* 'Honigbrust').

JAAN KÄRNERI MEETRIKA

Jaak Põldmäe

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

I

Värsiajaloo ja -õpetuse kirjutamine kaasaegsel tasemel ei ole enam mõeldav ilma ulatuslike eeltöödeta, üksikautorite eelneva monograafilise ja võrdleva läbiuurimiseta. Vene nõukogude kirjandusteaduses mõisteti seda juba 1930. aastail, mil ilmus Puškini värsitehnika monograafiline käsitus¹ ja valmistati ette sama-sugune ka Lermontovi kohta; viimane ilmus küll alles 1966. aastal.² 1960. aastate alguses alustati Kolomna pedagoogilises instituudis tööd Bloki, Nekrassovi ja Tjutševi meetrikaga,³ 1968. aasta lõpul aga ilmus ajakirjas «Вопросы литературы» üleskutse ühendada vene värsiga tegelevate uurijate ja kollektiivide jõupingutused, et läbi töötada kõigi tähtsamate vene luuletajate looming ja koostada nendel esinevate värsimõõtude registrid (метрические справочники).⁴ Üleskutse autorid kinnitavad veel kord, et ilma tugeva värsiajaloolise vundamendita pole värsiõpetuse teoreetilised konstruktsioonid usaldatavad.

Peaks selgitamata selge olemasolevate registrite (indeksite) väärtus tõlkijatele; pole kaugeltki juhuslik, et ainus seni välismaal ilmunud uurimus ühe vene autori — nimelt Bloki — meetrikast valmis Bloki teoste tõlkimise kõrval.⁵ Ka kirjanduslike suhete käsitlemisel aitavad niisugused uurimused avastada eri rahvus-kirjanduste vastastikuseid mõjutusi, laene ja paralleelarenduid.

¹ Н. В. Лапшина, И. К. Романович, Б. И. Ярхо, Метрический справочник к стихотворениям А. С. Пушкина, Москва—Ленинград 1934.

² Н. В. Лапшина, И. К. Романович, Б. И. Ярхо, Из материалов «Метрического справочника к стихотворениям М. Ю. Лермонтова». — Вопросы языкознания 1966, пр. 2, lk. 125—137.

³ Sealsamas, lk. 125.

⁴ Л. Тимофеев, М. Гиршман, Подготовка коллективной истории русского стиха. — Вопросы литературы 1968, пр. 12, lk. 138—143.

⁵ R. Kemberall, Alexander Blok: a study in rhythm and metre, London — The Hague — Paris 1965.

Käesolev monograafia kujutab endast esimest publikatsiooni 1967. aastal alustatud eeltöödest rea XX sajandi eesti luuletajate meetrikate koostamiseks. J. Kärner on valitud esimeseks puhtehnilistel kaalutlustel: võrdleva uurimise käigus selgus, et Kärner peab teistest autoritest täpsemini kinni «koolipoeetika» reegleid. Tema värss ei vaja lisakommentaare, mistõttu jääb rohkem ruumi seda laadi väljaannete puhul paratamatult kerivate teoreetiliste raskuste käsitlemiseks. Meetrikate koostamisel tuli ilmsiks rida puudujääke ja ebatäpsusi eesti värsiõpetuses; osa neist korvati allakirjutanu vastavates artiklites⁶, teisi püütakse ületada allpool, kolmandad jäävad nähtavasti veel ootama senisest suurema materjali totaalset mobiliseerimist.

Uhe autori meetrikarepertuaari käsitlemine eeldab täielikku ülevaadet värsisüsteemidest ja -mootudest. Paraku pole seni selgust isegi eesti värsisüsteemide arvu kohta. Nii nimetab V. Kõressaar kolme süsteemi: silbilis-rõhulist, vabavärssi ja kvantiteerivat, kusjuures ta eitab rõhulise süsteemi olemasolu.⁷ Ainelo-Visnapuu poeetika⁸ jätab küsimuse tegelikult lahtiseks; meetrikale pühendatud peatüki esimeses osas räägitakse eeskätt värsisüsteemidest üldse, teises osas aga (pealkirja all «Eesti värss») ei võeta eesti värsisüsteemide arvu kõne alla, vaid piiratakse mõningate värsimootude iseloomustamisega. Samal viisil on üles ehitatud värsiõpetusele pühendatud peatükk B. Söödi käsiraamatus⁹: algul kõneldakse värsisüsteemidest üldse, seejärel (allpeatükis «Eesti kunstluule värsimõõdu erijooni») tehakse mõningaid (pealegi ebakorrektseid) viiteid eesti värsimootude eripärale, ilma et sealjuures üldse kerkiks küsimust: kui palju ja milliseid värsimootude esineb just eesti luules.

Sellist lähenemisviisi tingib väärarusaamine, nagu oleks värsiks vormitav kõne üksnes passiivne, struktuuritu, amorfne materjal, mida surutakse etteantud muutumatusse skeemi, mistõttu samanimelised värsimõõdud ja -süsteemid on kõigis keeltes ühesugused, välja arvatud ehk mõningane «eripära». Viimase aja võrdlevad käsitlused aga, otse vastupidi, kinnitavad veel kord, et niisama palju, nagu meetrum vormib kõnet, vormib ka kõne meetrumit¹⁰ ning maailma värsiteooria korüfeesid B. Tomaševski, kelle seisukohtadele J. Ainelo ja H. Visnapuu, samuti B. Sööt

⁶ J. Põldmäe, Eesti silbilis-rõhulisest värsisüsteemist aastail 1917—1929. — Keel ja Kirjandus 1968, lk. 449—459, 533—542; J. Põldmäe, Eesti rõhulisest värsisüsteemist. — Looming 1969, lk. 928—940; Я. Пыльдмяз, Об эстонском акцентном стихе. — Труды по знаковым системам IV. ТРУ Тоimetised, vihik 236, lk. 345—367.

⁷ V. Kõressaar, Kaks algust ehk eesti värsikeele vormiprobleemist. — Tulumuld 1964, nr. 3, lk. 158—172.

⁸ J. Ainelo, H. Visnapuu, Poeetika põhijooni, Tartu 1932.

⁹ B. Sööt, Kirjandusteooria lühikursus, Tallinn 1966.

¹⁰ Vrd. B. M. Жирмунский, О национальных формах ямбического стиха. — Теория стиха, Ленинград 1968, lk. 7—23.

väidavad end toetuvat, iseloomustab viimastele omast arusaamist järgmiselt:

«Tihti tuleb kokku puutuda enam või vähem selgesti väljendatud arvamusega, et värsikunst peaaegu üldse ei sõltu keeleloomusest. Värsis nähakse ainult kõne erilist kunstilist organiseerimist, mida meelsasti nimetatakse «musikaalseks»; kõne ise on sellest vaatepunktist üksnes jääme materjal; kõnel nagu ei oleks mingit talle omast organiseeritust, vähemalt sellist organiseeritust, mis soodustaks värsi loomist, temas nähakse vaid värsi süsteemile vastupanu osutavat stiihiat. <...> Värsi vaadeldaksegi vahel kui kompromissi rütmi puhaste seaduste — kunstilise alge — ja võõra, oma loomult proosalise stiihia jäämeda inertsiga vahel. <...> Neilt positsioonidelt paistab küsimus värsi rahvuslikust omapärasest õige udusena. Luule rütmi esteetilised normid kuulutati kõne ehitusest, s. o. inimkõne rahvuslikust algmest, sõltumatuks. Värsiõpetuse reegleid võis erinevate keelte jaoks esitada ühtemoodi.»¹¹ Tomaševski ise, nagu ka Žirmunski, lähtub arusaamisest, et luule värsiehitus on sõltuv rahvuskeele ehitusest.

Eesti värsisüsteemide probleemi on seni kõige ulatuslikumalt käsitlenud A. Kaalep. Kuid kuna tema asjatundlik kirjutis «Keeles ja Kirjanduses»¹² peab silmas eeskätt tõlkimisel tekkivaid probleeme (vahendid, millega tuleb tõlkimisel edasi anda originaali värsiehitust) ning kuna tema venekeelne kirjutis¹³ ei tugine värsiajaloolistele uuringutele ega anna ülevaadet kogu probleemist, tuleb pikemalt käsitleda eesti värsisüsteemi. Süsteemi käsitame me erinevalt sellest, kuidas teeb seda B. Jarho oma õpilastega, kes defineerivad süsteemi kui ühise rütmimõõduga seotud värside koguhulka.¹⁴ Omaette värsisüsteemiks loeme mistahes teistest erinevat rütmi korrastamise printsiipi, mitte sellele printsiibile allutatud rütmiga värsse. Allpool indeksis toodud väljendusi nagu «silbilis-rõhuline süsteem» (millele järgneb luuletuste loend), käsitame metonüümiana, lühendina väljendist «silbilis-rõhulisse süsteemi kuuluvad luuletused.»

Kuna eesti keeles loob kõnerütmi nii rõhkude kui ka veldete vaheldumine¹⁵, on värsisüsteemide probleem siin keerulisem kui teistes keeltes. Ning see probleem jääbki lahendamata, kuni uurijad püüavad üksnes empiirilisel, mingi neile teadaoleva väikese materjalihulga põhjal anda ammendavat vastust. Ammendava vastuse saame aga kerge vaevaga, kasutades kaasaegses ling-

¹¹ Б. В. Томашевский, Стих и язык, Москва—Ленинград 1959, lk. 9—10.

¹² A. Kaalep, Rütmiprobleemidest luuletõlkes. — Keel ja Kirjandus 1961, lk. 597—603.

¹³ A. Kaalep, Опыт передачи адекватного ритма при переводе поэзии на эстонский язык (Moskva 1967; rotaatoril paljundatud ettekanne).

¹⁴ Н. В. Лапшина, И. К. Романович, Б. И. Ярхо, Из материалов «Метрического справочника к стихотворениям М. Ю. Лермонтова», lk. 126.

¹⁵ P. Vaarask, Kõnerütm, Tallinn 1967, lk. 6.

vistikas nii populaarset deduktiivset meetodit — püüdes leida vastust küsimusele, kui mitmel erineval viisil võimaldab eesti keele foneetiline ja fonoloogiline struktuur kõnerütmi üldse korrastada?

Selliseid võimalusi on kaheksa:

- 1) korrastada rõhkude arvu vaheldumine (rõhuline süsteem);
- 2) korrastada silpide pikkuste vaheldumine (välteline süsteem);
- 3) korrastada silpide arv (silbiline süsteem);
- 4) korrastada nii rõhkude kui ka silpide pikkuste vaheldumine (vältelis-rõhuline süsteem);
- 5) korrastada nii rõhkude vaheldumine kui ka silpide arv (silbilis-rõhuline süsteem);
- 6) korrastada nii silpide pikkuste vaheldumine kui ka silpide arv (vältelis-silbiline süsteem);
- 7) korrastada nii rõhkude ja silpide pikkuste vaheldumine kui ka silpide arv (vältelis-rõhulis-silbiline süsteem);
- 8) jätta korrastamata nii silpide arv kui ka silpide pikkuste ja rõhkude vaheldumine (vabavärss); et sel juhul poleks tegemist proosaga, tuleb siiski kõne liigendada teisiti kui proosa.¹⁶

Seega saab eesti keeles eksisteerida kaheksa värsisüsteemi. Allpool püütakse näidata, et eesti luuletajad on ära kasutanud kõik teoreetiliselt mõeldavad võimalused ning et eesti luules on kasutatud kaheksat erinevat värsisüsteemi.

Värsisüsteemid võime rühmitada järgmistesse gruppidesse:

- 1) toonilised süsteemid,
- 2) süllaabilised süsteemid,
- 3) kvantiteerivad süsteemid,
- 4) eelnevatele süsteemidele iseloomulike rütmi korrastamise printsiipide kombineerimisele ülesehitatud süsteemid,
- 5) vabavärss.

Seega võimaldab deduktiivne lähenemisviis korrigeerida senist eesti värsisüsteemide rühmitamist. Nii näiteks on allakirjutanu ühes oma töös¹⁷ põhjendamatult liitnud vabavärsi tooniliste süsteemidega; kuid seda tuleb kas käsitleda omaette rühmana või paigutada seitsmendasse rühma (sest siin on esindatud nii süllaabiline, kvantiteeriv kui ka tooniline printsiip — ainult negatiivsel kujul). (Ka silbilis-rõhulist süsteemi saab tooniliseks lugeda vaid tingimisi.)

I. TOONILISED VÄRSISÜSTEEMID

1. Silbilis-rõhulise süsteemi kuuluvaks loeme kõik luuletused, mille rütmi on autor korrastanud nii, et värsi piirides jääb iga kahe kõrvuti asuva värsirõhu vahele üheselt kindlaksmääratud

¹⁶ Vt. lähemalt J. Põldmäe, Poetika kool II. — Noorus 1968, nr. 2, lk. 73.

¹⁷ Я. Пыльдяэ, Об эстонском акцентном стихе, lk. 355—356.

arv värsirõhutuid silpe. Silbilis-rõhulisse süsteemi kuuluvad luuletused jagunevad rütmikompositsiooni printsiipide poolest õieti kahte ossa:

1) luuletused, milles rütmi minimaalseks täielikult või osaliselt korduvaks ühikuks on värss: neis luuletustes rajaneb rütm mingi kindla meetrumitunnuse (kas värsirõhkude arvu ja värsirõhkudevahelise intervalli suuruse või ainult viimase) järgimisele värsist värssi (monomeetria ja nn. vahelduv polümeetria);

2) luuletused, milles minimaalseks korduvaks rütmiühikuks on stroof, värsil endal stroofi piirides ei pruugi olla ühismõõtu (nn. totaalne polümeetria).¹⁸

XX sajandi värss, mis taotleb suuri vormivabadusi, võivad mõlemad printsiibid varieeruda ja põimuda. Ruumi säästmiseks jätame need kombinatsioonid loendamata, kuna indeksis (vt. lisa 1) on neile niikuinii omaette ruum varutud.

2. Rõhulisse värsisüsteemi kuuluyaks¹⁹ loeme selliseid luuletusi, milles on üheselt ette antud värsirõhkude arv, kuid värsirõhkude vahel asuvate värsirõhutute silpide arv võib teatud piirides kõikuda. Vastavalt rõhutute silpide varieerimise printsiipidele eristame rõhulise süsteemi allsüsteeme.

a) Taktoidideks nimetame rõhulisi luuletusi, milles värsirõhutute silpide arv värsirõhkude vahel võib olla 1 või 2 (sealjuures erinevalt logaöödidest pole värsirõhutute silpide arvu muutumised allutatud mingile korrapärale). Vastavalt värsi alguse iseloomule eristame püsianakruusiga ja vahelduvate anakruusidega taktoide. Püsianakruusiga taktoidid jagame veel vastavalt esimese värsirõhu asukonale daktüloidideks (esimene silp on värsirõhuline), amfibrahoidideks (esimene silp on värsirõhutu, teine värsirõhuline) ja anapestoidideks (kaks esimest silpi on värsirõhutud, kolmas silp värsirõhuline).

b) Aktsentoidideks nimetame rõhulisi luuletusi, milles värsirõhkudevahelises intervallis võib olla 1, 2 või 3 silpi, kusjuures ülekaalus on kahe- ja kolmesilbilised intervallid. Aktsentoidid on vähe uuritud, kuid nähtavasti saab neid jagada nagu taktoidegi: püsianakruusiga (daktüloidsed, amfibrahoidsed, anapestoidsed) ja vahelduvate anakruusidega aktsentoidid. Nende täpsemast klassifikatsioonist tuleb esialgu loobuda.

c) Süntagmoidideks loeme luuletusi, mille rütm rajaneb loogiliste rõhkude ja seega ka süntagmide arvu loendamisele. Süntagmoidne värss kujutab endast problemaatilist nähtust, edasine uurimine peaks selgitama, kas ta üldse moodustab omaette nähtust või liitub mõne teise meetrumiga.

¹⁸ Terminoloogia kohta vt. J. Põldmäe, Eesti silbilis-rõhulisest värsisüsteemist aastail 1917—1929, lk. 449—459.

¹⁹ Lähemalt vt. J. Põldmäe, Eesti rõhulisest värsisüsteemist, lk. 928.

II. KVANTITEETI ARVESTAVAD SUSTEEMID

Nende analüüs kujutab endast ühte eesti värsiõpetuse (ja kogu eesti poetika) kõige komplitseeritumat probleemi, sest raskusi tekitab juba völdete foneetiline ja fonoloogiline interpreteerimine.²⁰ Asja muudab veelgi keerulisemaks mitmete erinevate tehnikate rakendamine silpide pikkusi arvestavas värsis. Seetõttu ei saa kvantiteerivat värssi käsitleda ühe värsisüsteemina, nagu seni enamasti tehtud, vaid iseseisvaks värsisüsteemiks tuleb lugeda vähemalt kolme erinevat lahendust.

1. **Eesti vana rahvalaulu värsimõõt** — regivärss esineb ilukirjanduses peamiselt stilisatsioonina (G. Suits, V. Ridala, P.-E. Rummo jt.).

Teatavasti on poetika enamuse oma termineid üle võtnud antiikteaduselt. Eriti aldis oli värsiõpetus, mis aastasadu opereerib vanade terminitega, tihti sealgi, kus neil ei ole mingit reaalses sisu. Paradoksina võib nimetada, et veel XVII sajandil otsisid prantslased oma aleksandriinistki taga värsijalgu, ehkki tegemist oli teadupoolest puhtsüllaabilise värsiga. Seetõttu on arusaadav, miks eesti regivärssigi on vahetevahel püütud seada ühele pulgale antiikvärsiga. Kuid viimasel ajal kostab ka kainemaid hääli²¹, mis juhivad tähelepanu kardinaalsetele erinevustele regivärsi ja antiikvärsi vahel. Seetõttu on siinkohal vajalik pikem selgitus.

Eesti-soome regivärss kujutab K. Krohni käsituse järgi²² — mida ka hilisemad uurijad enam või vähem täpselt kordavad — neljajajalist trohheust (V. Kõressaar: «akatalektilist trohheilist dimeetrit»), milles vastavalt «statistilistele kvantiteedireeglitele ei esine 1) lühike pearõhuline silp värsijala tõusus ega 2) pikk pearõhuline silp värsijala languses. Ainult 3) esimese värsijala täitmine ei allu sellele põhimõttele.»²³

Kuid sõjajärgsetes käsitlustes pole folkloristid küllalt tähelepanu pööranud sõnarõhu küsimustele. Seda aga tegi omal ajal K. Krohn: «Kui enestele hariliku küsimuse ette seame, kas vana rahvalaulu mõõdu aluseks on välde või rõhk, siis on vastus järgmine: langus maksab ainult sõnasilbi välde, kuid tõusus tuleb niihästi välde kui ka rõhk arvesse võtta või jättagi mõlemad üheskoos tähele panemata jätta.»²⁴ K. Krohn pole toodud tsitaadis aga päris täpne: ka värssi languses tuleb arvestada sõnarõhku (lan-

²⁰ Vrd. V. Hallap, Fonoloogiline etüüd eesti keele völdete alalt. — Nonaginta (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 6), Tallinn 1963, lk. 95—122.

²¹ V. Kõressaar, Kaks algust ehk eesti värsikeele vormiprobleeme, lk. 158.

²² K. Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust, Tartu 1924, lk. 15.

²³ Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. Peatoimetaja E. Sõgel. I köide. Toimetanud A. Vinkel, Tallinn 1965, lk. 60.

²⁴ K. Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust, lk. 15.

guses ei tohi olla pearõhulist pikka, kuid võib olla kõrvalrõhuline pikk).

Seega ei ole regivärsi senine kirjeldus päris täpne. Tuleb arvestada, et see loodi ajal, mil rütmi uurimise meetodid olid alles primitiivsed. Viimastel aastatel aga on värsi uurimisel rakendatud statistilis-kombinatoorseid meetodeid.²⁵ Uue lähene-mise iseloomulikuks jooneks on püüd käsitleda värsi rütmi kui tervikut, ilma seda kunstlikult osadeks lõhkumata. Sealjuures antakse ühe meetrumi piirides võimalikud rütmivariandid deduk-tiivselt (loendina) ning alles seejärel vaadeldakse nende reaalses esinemist. Koostanud sellise rütmivariantide loendi regivärsi jaoks (loendi väga suure mahu tõttu jätame selle siin esitamata), näeme, et värsijalal kui korduval, tagasipöördu-val rütmimõodu ühikul ei ole regivärsis min-git reaalses vastet. Kuid reaalseks korrastatud rütmiühi-kuks on silpide arv (kõikjal 8 silpi). Seega saab regivärsi täp-semaks iseloomustuseks olla järgmine vormel: kaheksasilbiline osaliselt tooniline ja vältustelt reguleeritud kolmanda, viienda ja seitsmenda silbiga värss. Seega on meil tegemist piiratud ulatuses toonilis-kvantiteerivat printsiipi rakendava süllaabilise värsisüsteemiga.

Sellisel täpsustusel poleks erilist tähtsust, kui senine kirjeldus poleks juhtinud uurijaid mitmetele valejäreldestele nii regivärsi ehituse kui ka ta päritolu kohta, millele tuleks edaspidi pühendada eri käsitlus.

2. **Pseudoregivärss** tekib, kui regivärssi matkivad autorid ei arvesta kvantiteedireegleid, vaid säilitavad regivärssist üksnes sil-pide arvu ja sõnade paigutamise viisi. Kuna sel juhul pole korrastatud ei rõhkude ega väldete vaheldumine, kuulub pseudoregivärss tegelikult silbilisse värsisüsteemi.

3. **Sekundaarsed kvantiteerivad värsisüsteemid** kujutavad endast peamiselt kahe antiikmõodu — heksameetri ja elegilise distihhoni — erinevaid tõlkelahendusi. Eesti värsi ajaloos tun-takse õige mitut võimalust.

.a) Eesti kirjanduse algusaegadel tehtud «Odüsseia» tõlkes (käsikiri säilinud Kirjandusmuuseumis) püüti sõnasõnalise täp-susega edasi anda originaali mõtet, pööramata olulist tähelepanu värsi rütmile.²⁶ Selliseid luuletusi võime rähulikult arvata v a b a - v ä r s i hulka.

b) Möödunud sajandil ja käesoleva sajandi esimesel veerandil loodi peamiselt mittekvantiteerivat heksameetrit

²⁵ Vt. J. Põldmäe, Statistiline meetod nõukogude värsiteoorias, Keel ja Kirjandus 1969, lk. 591—599.

²⁶ Lähemalt vt. A. Annist, Antiikeeposte eestikeelseist tõlkeist ja nende värsiprobleemidest. — Keel ja Kirjandus 1958, lk. 75—76.

ja eleegilist distihhoni.²⁷ Kreeka-ladina värsi pikk värsitõus olev, (s. o. uues luules — värsirõhuline) silp antakse sel puhul edasi pearõhulise silbiga, kuna muude silpidega käiakse ümber vabalt. Kuhu sellised värsid paigutada indeksis, selle määravad värsirõhutute silpide loendamisel rakendatud põhimõtted, mille seast nimetame järgmisi:

1°. Nii heksameetri kui ka eleegilise distihhoni osas võidi järgida antiikskeeme

asendades silpide pikkuste vaheldumise rõhuvaheldusega ja paigutades värsirõhkudevahelisse intervalli ilma mingi korrapärata kord ühe, kord kaks rõhuta silpi. Selline heksameeter langeb täies ulatuses ühte taktoidiga (täpsemini — kuuikdaktüloidiga) ning indeksis tuleb ta sinna paigutadagi. Eleegiline distihhon ja pentameeter seevastu ei lange ühte taktoidiga, sest neis esineb meetrilise konstandina üks nullsilbiline intervall. Kuid et rütmi korrastamise printsiip langeb neis ühte rõhulisele süsteemile omase printsiibiga, käsitame neid rõhulise süsteemi eri allsüsteemidena ja varume neile indeksis omaette koha.

2°. Mittekvantiteerivat heksameetrit, pentameetrit ja eleegilist distihhoni võidakse üles ehitada, võttes aluseks vaid mingi ühe kindla rütmivariandi (näiteks — ◡ — ◡ — ◡ — ◡ — ◡ — ◡ — ◡ — ◡ või — ◡ — ◡ — ◡ — || — ◡ — ◡ — ◡ —). Sel puhul arvame pentameetri igal juhul logaöödide hulka. Heksameeter seevastu pakub kaks erinevat võimalust: kui kõigis rõhkudevahelistes intervallides on rangelt välja peetud kaks silpi, on heksameeter tegelikult identne kuuejalalise daktüliga (sellised on näiteks mitmed M. J. Eiseni heksameetrid); kõigi muude rütmivariantide korral aga ühtib logaöödiga.

Eleegiline distihhon võib samuti sattuda kahte erinevasse laht- risse: kui heksameeter on identne kuuejalalise daktüliga, pentameeter aga logaöödiline, leiame luuletuse «totaalse polümeetria» alt, muudel juhtudel logaöödide seast (sest ka erinevate logaöödide kombinatsioone käsitleme traditsiooni arvestades logaöödide, mitte polümeetria seas).

3°. Nii heksameeter kui ka pentameeter võivad rajaneda mingil erinevate rütmivariantide süsteemipärasel kordamisel stroo-

²⁷ Hea ülevaate nimetatud ajastu heksameetrist ja eleegilisest distihhonist leiame artiklist A. Miks, Heksameeter ja eleegiline distihhon eesti teoorias ja värsis. — Eesti Kirjandus 1937, lk. 116—118, 153—163.

fist stroofi samas positsioonis. Kuna sel juhul on vähimaks tagasi-pöörduvaks ühikuks stroof, tuleb selliseid luuletusi ühendada totaalse polümeetriaga.

4°. Kui eleeegilises distihhonis kuulub heksameeter silbilis-rõhulisse süsteemi, pentameeter aga varieerib intervalli suurust (või vastupidi), arvame luuletuse sellesse süsteemi, mille tunnuse lõppkokkuvõttes domineerima jäävad (vrd. allpool ülemineku-vormide eristamise kohta öelduga).

c) Puhtkvantiteeriv süsteem. Teoorias esindab seda süsteemi E. Roosi raamat²⁸, praktikas näiteks mõned G. Suitsu luuletused.²⁹

Roosi arvates saab kvantiteeriva värsisüsteemi loomisel läh-tuda neljast printsiibist:

1) Mooraline kvantiteerimisprintsiiip. «Selle printsiibi põhjal peaksid kõik sama meetrumi värsijalad täidetud olema niisuguste silpidega, et need skandeeritult kulutaksid kokku alati täpselt sama arvu ajaühikuid (heksameetri värsijalad näiteks 4 moorat).» (lk. 8.)³⁰

2) Süllaabiline kvantiteerimisprintsiiip (NB! mitte segada süllaabilise värsisüsteemiga): «iga silbitüüp fikseeritakse juba ette kas pika või lühikese meetrumisilbina ja sellekohaselt teda siis alati ka tarvitatakse.» (lk. 8.) Piiritõmbamine pikkade ja lühikeste silpide vahel olevat aga raske.

3) Positsiooniline kvantiteerimisprintsiiip. «Silpide meetrilise pikkuse määrajaks on nende asend — positsioon; neid mõodetakse pikkadena või lühikestena, sedamööda kas järgnev silp algab konsonandiga (resp. konsonantidega) või vokaaliga.» (lk. 9.)

4) Proportsiooniline kvantiteerimisprintsiiip. «Silbid pole meetriliselt pikad või lühikesed mitte absoluutselt, vaid ainult rela-tiivselt, s. t. olenedes sellest, kui pikkade või lühikeste silpide naabruses nad asetsevad. Teatud silp, mis lühikeste silpide kõrval või vahel moodus pikana, võib teinekord mõotuda lühike-sena, kui tema naabreiks on teised temast pikemad silbid. Siin võib esineda, nii paradoksaalsena, kui see ka tundub, juhtumeid, kus III-välteline sõnasilp mõotub lühikese ja I-välteline pika meetrumisilbina. Ei saa siin seepärast rääkida ka üksikuist silbi-

²⁸ E. Roos, Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem. — Akadeemi-lise Kirjandusühingu Toimetised XII, Tartu 1938.

²⁹ Põhjalikult käsitletakse G. Suitsu kvantiteerivat värsi artiklis A. Miks, Heksameeter ja eleeegiline distihhon eesti teoorias ja värsis, lk. 159—162.

³⁰ Teiste autorite seisukohtade refereerimisel säilitame nende poolt kasu-tatud terminoloogia, ehkki see võib olla allakirjutanu seisukohtadega vastuolus. E. Roos kõneleb värsijalgadest, kuid allakirjutanu arvates pole värsijalg eesti luuleteoorias üldse vajalik mõiste.

tüüpidest, vaid ainult sõnatüüpidest, sest ainult sõnaseoses avaldub silbipikkuste proportsioon.» (lk. 9.) Kuna aga sellinegi printsiip polevat järjekindlalt läbiviidav, ehitab Roos oma süsteemi üles teisele ja neljandale printsiibile ja nimetab seda süllaabilis-proportsiooniliseks.

Kuna selline süsteem nõuab nii silpide pikkuste fikseerimist kui ka nende naabruse arvestamist, esitab Roos loendina kõik eesti keeles võimalikud sõnatüübid (tõsi küll, välja jäävad pikemad kui neljasilbilised sõnad). Tema uurimuse lõpuosa kujutabki tegelikult sõnatüpoloogiat (piirdudes mõistagi ainult foneetilise küljega ja sedagi vaid ühest aspektist vaadeldes), millega Roos ennetab 1960. aastate moodsaid meetodeid harrastavate lingvistide (eeskätt fonoloogide) ideesid³¹, rakendades isegi kombinatoorikat. Et saada selgemat ülevaadet tema poolt propageeritava värsisüsteemi alustest, toome näite neljasilbiliste sõnade tüpoloogia kohta. Siin eristab ta järgmisi rühmi (iga rühm jaguneb muide enamasti ka allrühmadeks): dipüriih (○○○○, *kõneleme, jumalaga*), esimene (—○○○, *kaapimine, kõndijaga*), teine (○○—○, *poeetide, gigantsete*), kolmas (○○—○, *imelikku, musikaalsed*) ja neljas peon (○○○—, *kõnelusest, idealist*), tõusev (○○—, *imelikkust, häbematult*) ja langev joonik (—○○○, *kunstnikkudel, armsaimaga*), korijamb (—○○—, *kahtlasemat, illusioon*), antispast (○—○—, *valutute, poeedita*), ditrohheus (—○—○, *uhkemaiste, kohtunikku*), dijamb (○—○—, *triumviraat, banaalsmaid*), esimene (○—○—, *paraadlikkust, identseteks*), teine (—○—○, *ootamatud, algelistel*), kolmas (—○—○, *istutuseks, apoteos*) ja neljas epitriit (—○—○, *tundlikkuse, kontsertlikke*).

Kõiki tüüpe iseloomustab Roos sellelt seisukohalt, kas ja kuidas nad sobivad heksameetrisse. Luules tähendab tema teooria järgimine seda, et sõnad paigutatakse värssi üksnes naabersilpide pikkust, mitte aga nende rõhulisust arvestades. Kõige öeldu põhjal võibki E. Roosi süsteemi järgi kirjutatud heksameetreid lugeda puhtkvantiteerivateks.

d) Rõhulis-kvantiteeriva (Annisti-Kaalepi) süsteemi algatajaks tuleb lugeda A. Annisti, kes seda rakendas (koostöös K. Reitaviga) Homerose eeposte tõlkimisel ja oma tõlkepraktika ka artiklikis kokku võttis.³² A. Kaalep proovis sama süsteemi originaalloomingus (näiteks «Väikestes elegeiates» luuletuskogus «Aomaastikud») ning on püüdnud kvantiteerivale vär-

³¹ Vrd. näiteks M. Hint, Ortoeepia normeerimise probleeme. Keel ja struktuur 2. Töid struktuuraalse ja matemaatilise lingvistika alalt, Tartu 1968, lk. 3—123.

³² Vt. A. Annist, Antiikeeposte eestikeelseist tõlkeist ja nende värsiprobleemidest.

sile anda ka fonoloogilist interpretatsiooni (mitte küll eriti õnnestunult).³³

Annist ise formuleerib oma heksameetrisüsteemi põhimõtted järgmiselt: «...pikk sõna algussilp ei tohi seista värsilangus ja lühike sõna algussilp värsitõusus. Või positiivsel kujul: värsitõusus peab ikka olema pikk või poolpikk silp, värsilangus aga ikka lühike või poolpikk silp (või päris erandlikult ka pikk).»³⁴ Praktikas sarnaneb tema heksameeter taktoidile, erinedes vaid selle poolest, et kõik värsirõhulised silbid on pikad. Kuna Annisti-Kaalepi süsteem arvestab seega nii silpide pikkusi kui ka sõnarõhke, kuid ei nõua samal ajal püsivat silpide arvu, tuleb seda nagu E. Roosi süsteemigi regivärsist lahus hoida, lugedes omaette värsisüsteemiks, nimelt rõhulis-kvantiteerivaks.

e) Eraldi käsitlemist vajavad teised kvantiteerivad antiikmeetrumid (kvantiteeriv trohheus, Alkaiose värs jne.), mille loomisel üldiselt juhindutakse samadest kvantiteedireegleist nagu heksameetri puhul. Kuigi nende puhul lähtutakse tavaliselt vaikides eeldusest, et nende iseloomustamiseks piisab heksameetri kohta öeldust³⁵, peab siingi tegelikult alati arvestama, milliseid fonoloogilisi elemente iga konkreetne värsimõõt korrastab.

1°. Kvantiteeriv jamb, trohheus, daktül, amfibrahh, anapest ja logaöödid erinevad Annisti-Kaalepi süsteemi rakendamise korral oma silbilis-rõhulistest nimekaimudest vaid selle poolest, et nende värsirõhulised silbid on alati pikad; seega võime kõnelda kvantiteerivast silbilis-rõhulisest süsteemist.

2°. Juhul kui kvantiteerivas antiikmõodus silpide arv värsirõhudevahelises intervallis varieerub, arvame sellised mõõdud — nagu Annisti-Kaalepi heksameetrigi — rõhulis-kvantiteerivasse süsteemi.

3°. Pagulaspoetide loomingus on regivärsi edasiarendusena käibel kvantiteeriv neljajalaline trohheus, milles kõik paarituarvulised (= värsirõhulised) silbid on ühtlasi nii rõhulised kui ka

³³ A. Kaalep, Eesti keele fonoloogilise struktuuri ja eesti värsiõpetuse suhetest. — Emakeele Seltsi Aastaraamat IV 1958, Tallinn 1959, lk. 110—126. — Kui Kaalep seob antiikvärsi imitatsioone regivärsiga, siis A. Oras kinnitab, et järjekindla kvantiteeringu taotlejad võivad rahvalaulu analoogiat kasutada vaid reservatsioonidega (A. Oras, Silpidest ja luulest. — Tulimuld 1967, nr. 3, lk. 131—136.)

³⁴ A. Annist, Antiikeeposte eestikeelseist tõlkeist ja nende värsiprobleemidest, lk. 88. Vt. ka A. Annist, Tõlkest. — Järelsõna teosele Homeros, Ilias, Tallinn 1960, lk. 426—430. — Annisti seisukohtadega ühineb ka A. Oras, ehkki kritiseerib tema tõlkepraktikat (A. Oras, Vergilius ja eesti heksameetri probleem. Tulimuld 1962, nr. 4, lk. 242—247).

³⁵ Vrd. A. Kaalep, Eesti keele fonoloogilise struktuuri ja eesti värsiõpetuse suhetest, lk. 120 jj.

pikad.³⁶ Sama süsteemi kasutab ka A. Rannit oma kvantiteerivas jambis ja amfibrahhis.³⁷ (Oigupoolest algatas selle süsteemi 1920. aastail V. Ridala.) Kuna need luuletused erinevad silbilis-rõhulistest vaid värsirõhuliste silpide püsiva pikkuse poolest, arvame nad samuti kvantiteerivasse silbilis-rõhulisse süsteemi.

III. SILBILINE VÄRSISÜSTEEM

Silbiline värsisüsteem tuli eesti luulesse prantsuse aleksandriini tõlkimise kaudu.³⁸ Teatavasti rajaneb aleksandriin paarikaupa vahelduvatele 12- ja 13-silbilistele mees- ja naisriimidega värssidele, kusjuures kuuendale silbile järgneb kohustuslik tsesuur. Prantsuse luule tõlkimisel on rida rahvaid (näiteks sakslased ja venelased) aleksandriini edasi andnud kuuejalalise tsesuuritud jambi varal (nii tehti ka eesti kirjanduse algusaegadel ning veel 20. sajandi esimesel veerandilgi). A. Oras iseloomustab eesti aleksandriini põhimõtteid järgmiselt: «... prantsuse aleksandriin ei ole jamb meie mõttes. <...> Tegelikult domineerib selles kaks meetrilist tüüpi: iga värsipool omaette on kas anapestilise või jambilise ilmega, kusjuures mõnes värsis on mõlemad pooled jambilised, mõnes jällegi mõlemad anapestilised ja mõnes üks pool jambiline ja teine anapestiline. <...> Tõlkes esineb järelikult nelja tüüpi värse: 1) puhtjambilisi: $\cup\text{---}\cup\text{---}\cup\text{---}|$ $\cup\text{---}\cup\text{---}\cup\text{---}(\cup)$, näiteks: «See vaimuvaene daam! Kui kuiv ta jutuviis!»; 2) puhtanapestilisi: $\cup\cup\text{---}\cup\cup\text{---}|$ $\cup\cup\text{---}\cup\cup\text{---}(\cup)$, näiteks: «Sula andumust täis, talle surmani truud.»; 3) esimene pool jambiline, teine anapestiline: $\cup\text{---}\cup\text{---}\cup\text{---}|$ $\cup\cup\text{---}\cup\cup\text{---}(\cup)$, näiteks: «Ja väga auväärt mees, aga vilets poet»; 4) esimene pool anapestiline, teine jambiline: $\cup\cup\text{---}\cup\cup\text{---}|$ $\cup\text{---}\cup\text{---}\cup\text{---}(\cup)$, näiteks: «Aina suurusest hull, ja jutt on ikka üks.»³⁹

Kuna nimetatud värsitüübid, nagu kinnitab «Misantroobi» analüüs, järgnevad üksteisele ilma mingi korrata, võib A. Orase aleksandriini (samast süsteemist peab muide kinni ka A. Sang oma sõjajärgsetes Molière'i-tõlgetes) lugeda puhtsilbiliseks, seda enam, et ta oma rütmistruktuurilt on väga lähedal

³⁶ V. Kõressaar, Kaks algust ehk eesti värsikeele vormiprobleemist. lk. 169—172.

³⁷ V. Kõressaar, Kvantiteerivast värsist eesti luules Gustav Suitsust Aleksis Rannitini. — Tulimuld 1965, nr. 4, lk. 198—206.

³⁸ Esimest ettepanekut vt. A. Oras, Prantsuse süllaabilise värsimõõdu, eriti aleksandriini, edasiandmisest eesti keeles. — Eesti Kirjandus 1931, lk. 373—379.

³⁹ Vt. A. Orase järelsõna teosele Molière, «Misantroop» ja «Ebahaige», Tartu 1936, lk. 223—224.

originaalaleksandriinile.⁴⁰ (Kuigi siingi mängivad oma osa rõhk ja välde, ei ole nende järgnevus ega arv korrastatud sel määral, et saaksime kõnelda silbilis-rõhulisele, vältelisele või rõhulisele süsteemile omastest korrapärast.)

Teiste rahvaste silbilisest toodangust on eesti keeles vahendatud hispania romanssi (A. Kaalep tõlgetes ja originaalloomingus) ja ukraina kolomõikat.⁴¹ Ka neid tuleb lugeda puhtsüllaabilisteks.

IV. VABAVÄRSS

Vabavärsilisse süsteemi kuuluvaks loeme luuletusi, mille rütm ei allu mingile kogu luuletust läbivale korrapärale. Eesti vabavärsi klassifikatsioon⁴² pole rahuldav. Kuna Kärneril leidub vabavärsi vähe, piirdume siin vaid nentimisega, et vabavärsi iseloomustavate tunnuste rohkuse tõttu ei saa ka tema klassifikatsiooni rajada tavapärasele kaheks-kolmeks jagamisele, vaid liigitamisel tuleb lähtuda mitmelt erinevalt aluselt (nagu seda tehakse riimi puhul), tõstes vastavalt luuletaja eripärale ja uurija vajadustele esite ükskord ühte, teinekord teist aspekti (s. o. tuleb rakendada nn. libisevat klassifikatsiooni).

*

Seega võib eesti värsisüsteemide ehituse kokku võtta järgmiselt:

I. Silbilis-rõhuline süsteem.

A. Kaksikmõõdud.

1. Jamb (ka kuuejalaline jamb aleksandriini vastena).
2. Trohheus.

B. Kolmikmõõdud.

3. Daktül (ka kuuejalaline daktül heksameetri vastena).
4. Amfibrahh.
5. Anapest.

C. Segajaliitmõõdud.

6. Logaöödid (ka eriliiki logaöödide kombineerimisele ülesehitatud stroofid, samuti ühele rütmivariandile rajanev mittekvantiteeriv heksameeter ja pentameeter või mitme variandi süs-

⁴⁰ Uuematest kirjutistest aleksandriini kohta vt. näiteks И. Н. Голенищев — Кутузов, Александрийский стих на Западе. — Проблемы современной филологии. Сборник статей к семидесятилетию академика В. В. Виноградова, Москва 1965. lk. 357—365.

⁴¹ Lähemalt vt. A. Kaalep, Rütmiprobleemidest luuletõlkes, lk. 601—602.

⁴² A. Kaalep, Teoreetilisi märkmeid vabavärsist. — Keel ja Kirjandus 1959, lk. 257—273.

teemipärasele kordamisele rajatud mittekvantiteeriv heksameeter, pentameeter ja eelegiline distihhon).

7. Totaalne polümeetria (ka mittekvantiteeriv heksameeter ja eelegiline distihhon, kui neis muu kõrval süsteemipäraselt kordub üksnes kaheasilbiliste intervallidega heksameetri variant).

II. Rõhuline süsteem.

A. Taktoid.

1. Daktüloid (ka mittekvantiteeriv heksameeter, kui selles ühe- ja kaheasilbilised intervallid vahelduvad vabalt).

2. Amfibrahoid.

3. Anapestoid.

B. Aktsentoid.

C. Süntagmoid.

D. Mittekvantiteeriv pentameeter ja eelegiline distihhon, milles ühe- ja kaheasilbilised intervallid vahelduvad vabalt.

III. Puhtkvantiteeriv süsteem (Roosi süsteemi järgi ülesehitatud heksameeter ja eelegiline distihhon).

IV. Puhtsüllaabiline süsteem.

A. Pseudoregivärss.

B. A. Orase (või ka I. Laabani⁴³) süsteemis aleksandriin.

C. Hispaania romanss, milles vahelduvad 8- ja 7-silbilised read.

D. Kolomõika.

E. Tanka ja haiku.

V. Rõhulis-kvantiteeriv süsteem.

A. Annisti-Kaalepi süsteemile rajatud heksameeter, pentameeter ja eelegiline distihhon.

B. Muud antiikmõõdud, milles varieeritakse rõhutute silpide arvu värsirõhkude vahel (ja arvestatakse Annisti-Kaalepi süsteemi).

VI. Kvantiteeriv silbilis-rõhuline süsteem: Annisti-Kaalepi (või mõnele muule lähedasele) süsteemile ehitatud kvantiteeriv trohheus, jamb, daktül, amfibrahh, anapest ja logaöödid (ka pagulaspoetide poolt regivärsi edasiarendusena väljatöötatud kvantiteeriv neljajalaline trohheus).

VII. Toonilis-kvantiteeriv silbiline süsteem — regivärss⁴⁴.

⁴³ Vt. selle kohta V. Kõressaar, Kvantiteerivast värsist eesti luules Gustav Suitsust Aleksis Rannitini, lk. 198—199. — Laabani aleksandriin erineb Orase omast vaid selle poolest, et on alati 12-silbiline.

⁴⁴ Võib tekkida küsimus: miks värsisüsteemide konkreetsel iseloomustamisel kasutatakse teistsuguseid terminite kombinatsioone ja järjestust kui deduktsioonis? Seda tingib vajadus esile tõsta domineerivat tunnust.

VIII. V a b a v ä r s s .

Pole võimatu, et eesti värsi edasisel uurimisel mõnda esitatud süsteemidest tuleb täiendada mõne uue allsüsteemiga (tõenäoliselt tuleb seda teha rõhulise ja puhtsilbilise süsteemi puhul) või veelgi täpsustada nende iseloomustusi. Ent võib olla kindel, et värsisüsteemide arv ei vaja edaspidi enam olulisi täiendusi, sest deduktiivne ülevaade näitab, et rohkem värsisüsteeme olla ei saa (võib küll olla veel mõne mitmele tunnusele rajatud süsteemi modifikatsioon, milles üht tunnust tõstetakse teisiti esile kui eespool kirjeldatud süsteemides).

Lisame veel, et silbilis-rõhulise ja rõhulise süsteemi sees eristame indeksis kõigi värsimõõtude puhul isomeetrilisi (püsivat arvu värsirõhke sisaldavaid) ja heteromeetrilisi (muutuva värsirõhkude arvuga) luuletusi. Vastavalt värsirõhkude arvu muutumise iseärasustele eristame (aga üksnes silbilis-rõhulises süsteemis) korrastatud (värsirõhkude arv muutub rangelt kindlaksmääratud skeemi järgi) ja korrastamata heteromeetriat (värsirõhkude arv muutub vabalt).

2

Värsisüsteemide piiride täpne määramine praktilise analüüsi käigus osutub küllalt raskeks. Teoreetiliselt saab tõestada, et värsisüsteemide vahel võib olla lõpmatu hulk üleminekuvorme, milles põimuvad erinevatele süsteemidele iseloomulikud rütmi korrastamise printsiibid. Allakirjutanu on kord juba osutanud, et kõigi eesti keeles kunagi kirjutatud ja ka edaspidi kirjutatavate toonilistesse süsteemidesse kuuluvate luuletuste värsirõhkudevaheliste intervallide keskmisi silbiarve (s. o. tulemust, mida saame, jagades intervallidesse kuuluvate silpide kogusumma kõigi intervallide arvuga luuletuses) võib kujutada pideva hulganähtisena, milles iga mistahes kahe arvu vahel leidub alati mingi kolmas.⁴⁵ See tõttu tuleb praktilise analüüsi hõlbustamiseks kehtestada tinglikud, statistilistele kriteeriumidele rajanevad piirid ning ühtlasi fikseerida nende piiride läheduses ka üleminekuvormid. Öeldu kehtib värsisüsteemidevaheliste piiride kõrval ka värsisüsteemide eneste sees eristatavate allsüsteemide ja meetrumite kohta. Kuna Jaan Kärner kasutab vaid kolme värsisüsteemi — silbilis-rõhulist, rõhulist ja vabavärssi, piirdume üleminekuvormide käsitlemisel vaid nende kolme süsteemiga. Üleminekuvormide eriline tähtsus seisneb selles, et nende kaudu rikastatakse luule meetrumirepertuaari; nii oli taktoidide tekkimise eelduseks rikkalike üleminekuvormide olemasolu eesti kolmikmõõttudes (eriti daktüülis).

⁴⁵ Lähemalt vt. Я. Пыльдмяэ, Об эстонском акцентном стихе, lk. 355—356.

Silbilis-rõhulises süsteemis kasutavad luuletajad rütmi mitmekesistamiseks mitmesuguseid rütmimodulatsioone. Osa neist satub vastuollu silbilis-rõhulise süsteemi põhitunnusega, mille järgi kahe naaberrõhu vahel peab olema rangelt kindlaksmääratud arv silpe. Nii tuuakse jambi ja trohheusesse sisse kahe- või nullsilbilisi intervale (neljajalalises trohheuses näiteks '◡◡◡◡' asemel '◡◡◡◡' või '◡◡◡◡'), jambis lisaks veel varieeritakse värsialgusi nn. rõhulibistustega (näiteks '◡◡◡◡' asemel '◡◡◡◡'). Daktülis, anapestis ja amfibrahhis, vastupidi, asendatakse kahesilbilisi intervale ühe- või kolmesilbilistega (näiteks '◡◡◡◡' asemel '◡◡◡◡' või '◡◡◡◡').⁴⁶ Kõigil neil juhtudel on tegemist üleminekuvormidega silbilis-rõhuliselt süsteemilt rõhulisele (isomeetria ja korrastatud heteromeetria korral) või vabavärsile (korrastamata heteromeetria korral), sest rõhuline süsteem reguleerib rõhkude arvu ja lubab värsirõhutute silpide arvul muutuda teatud piirides, vabavärsis aga lubab mistahes kõikumisi nii rõhkude kui ka rõhutute silpide arvus ja paigutuses. Jambi ja trohheuse puhul, samuti siis, kui kolmikmõõtdesse tuuakse sisse ühesilbilisi intervale, läheneb luuletus taktoidile, kui aga kolmikmõõtdesse tuuakse sisse kolmesilbilisi intervale, tekib üleminekuvorm, mis on kõige lähemal aktsentoidile. Kuna üleminekuvormide ja rõhulise süsteemi kuuluvate luuletuste piir on vaieldav, lugesime üleminekuvormideks kõiki neid luuletusi, milles vähemalt 50%-s värsides on intervallides rõhutute silpide arv jääv. (Kui 40-realises daktüülilises luuletuses on näiteks 15 värsis ühesilbilisi intervale, leidub selline luuletus indeksis daktüli all, kuid märkusega «üleminek taktoidile»; kui aga sama pikas luuletuses on 25 värsis vaheldumisi ühe- ja kahe-silbilisi intervale, 15 värsis aga üksnes kahesilbilisi, leiame luuletuse taktoidide hulgast.)

Ka logaöödides ja totaalsele polümeetriale rajatud luuletustes varieeritakse rütmi, jättes ära või lisades mõnes stroofis üksikuid rõhutuid silpe. Kui luuletus koosneb ainult üht liiki logaöödidest, kehtib tema puhul kõik eespool lihtmõõtude kohta öeldu. Eri liiki logaöödide ja totaalse polümeetria korral aga toimub igas stroofis ka rangeima korrapära säilides keeruline erineva suurusega intervallide vaheldumine. Seetõttu asuvad eriliiki logaööde ühendavad ja totaalsele polümeetriale rajatud luuletused rõhulisele süsteemile juba oma loomult lähemal kui lihtmõõdud. Järelikult tuleb nende puhul kasutada üleminekuvormide piiritlemisel ka rangemaid kriteeriume: juhul kui vähemalt 25%-s värsidest esineb «defekte», arvame luuletuse rõhuliste hulka.

⁴⁶ Näiteid vt. J. Põldmäe, Poetika kool I. — Noorus 1968, nr. 1, lk. 72.

Silbilis-rõhulise süsteemi enese sees eristame samuti rea üleminevikuvorme. Nii varieeritakse isomeetriliste (võrdrõhuliste) luuletuste rütmi, tuues sisse mõned mitteisomeetrilised värssid. Kui mitteisomeetrilisi värssse pole üle 25%, kõneleme üleminekust isomeetriaalt heteromeetriaale (v. a. muidugi korrastatud heteromeetria, kus on tähtis mitte üksnes mõõdult erinevate värsside protsent, vaid ka nende paigutus). Korrastatud heteromeetria korral võidakse mõnes salmis värsirõhkude arvust või paigutusest mitte kinni pidada. Kui selliseid stroofe on kuni 50%, loeme luuletuse üleminekuvormiks korrastatud heteromeetriaalt korrastamata heteromeetriaale. Püsiakruusidega luuletustesse võidakse värssi algusse lisada mõni rõhutu silp (1960. aastate poetidest teeb nii näiteks A. Suuman, kelle trohheustes leidub sageli üksikuid jambilisi värssse). Vastavalt tavale⁴⁷ loeme sellised luuletused üleminekuvormideks vahelduvate akruusidega luuletustele siis, kui lisasilpe-akruuse on vähem kui 10%-s värssidest.

Kõik mainitud üleminekuvormid võivad esineda nii puhtal kujul kui ka omavahel kombineeruda.

Rõhulises süsteemis on rida nähtusi paralleelsed silbilis-rõhulisele. Siingi eristame üleminekuvormi isomeetriaalt heteromeetriaale ja püsiakruusidelt vahelduvatele akruusidele samasuguste kriteeriumide alusel. Kuid kuna rõhulises süsteemis esineb (kooskõlas süsteemi definitsiooniga) ainult korrastatud heteromeetria, siis kõneleme stroofiskeemist kõrvalekaldumise korral üleminekust vabavärsile, ehkki kasutame sama kriteeriumi (kõrvalekaldumistega stroofid ei tohi ületada 50% stroofide arvust). Üleminekud taktoidilt anapestoidile tekivad siis, kui taktoidis tuleb ette ka 3-silbilisi intervale. Luuletuse arvame üleminekuvormide hulka, kui 3-silbilisi intervale on vähem kui 50%-s värssidest.

Üleminekuvormid teiste värsisüsteemide vahel vajavad edaspidi täiendavat uurimist.

3

Teiseks meetrilises indeksis fikseerimist vajavaks nähtuseks on stroofika. Värsiajaloo uurijale oleks ideaalseks abiliseks muidugi stroofikataloog⁴⁸, milles kirjeldatakse kõigi luuletuste stroofid, nendes kasutatud värsimõõdud ja riimimise viisid, kuid suure mahu tõttu (Puškini luuletuste kataloog hõlmab 50 tingformaadis lehekülge) saab neid koostada nähtavasti eeskätt «esimese järgu» luuletajate (näiteks L. Koidula, G. Suits, M. Under, H. Vis-

⁴⁷ М. Л. Гаспаров, Русский трехударный дольник XX в. — Теория стиха, Ленинград 1968, lk. 76—77.

⁴⁸ В. Пушкин Stroofikataloogi lisana artiklile Б. Томашевский, Stroфика Пушкина. — Пушкин. Исследования и материалы II, Москва—Ленинград, 1958, lk. 134—184.

napuu) kohta. Siiski on käesoleva töö lisad 1 ja 2 komponeeritud sellise arvestusega, et uurija võib nende põhjal suhteliselt kerge vaevaga saada iga luuletuse kohta kõik andmed, mida antakse tavaliselt stroofikataloogis.

Kahjuks puuduvad eesti keeles seni luule stroofikat käsitlevad tööd, seetõttu tuleb mainitud ala ja selle termineid mõnevõrra iseloomustada.

Termin «stroofika» käibib kahes tähenduses, tähistades 1) värsiõpetuse osa, mis uurib värsside grupeerimist ja 2) ühe autori, ajastu või teose värsirühmade kogusummat. Allpool tarvitame seda vaid teises tähenduses.

Uurides värsside grupeerimist, märkame kohe mitut erinevat tava:

1) Värssse võidakse grupeerida nii, et kõikidesse gruppidesse jääb neid võrdne arv. Tekkinud grupeerimisi nimetame stroofideks, sellisele grupeerimisviisile rajatud luuletust aga stroofiliseks. Vastavalt traditsioonile loetakse stroofideks grupeerimisi, mille suurus on 2–16 värssi. Kui luuletuses on ainult üks rühm suurusega mitte üle 16 värssi, nimetame luuletust monostroofiliseks (vastandina mitut rühma sisaldavale e. polüstroofilisele).

2) Värssse võidakse grupeerida nii, et tekivad rühmad, kus igaühes (või enamuses) on värsside arv erinev. Sel juhul nimetame tekkinud grupeerimisi strofoideks, luuletusi aga strofoideteks. Strofoidiks loeme ka omavahel võrdseid, kuid pikemaid kui 16-realisi grupeerimisi (Kärneril selliseid ei esine).

3) Luuletus võib koosneda mingite stroofide enam või vähem süsteempärastest kombinatsioonidest (näiteks rühmadest 4 + 5 + 4 + 5 + 4 + 10 + 10). Sel juhul nimetame luuletust heterostroofiliseks.

4) Luuletus võib rühmadesse üldse mitte jaguneda, s. t. olla astroofiline (NB! astroofiliseks ei loe me monostroofilisi luuletusi).

Vastavalt värsside arvule stroofis kasutame nende iseloomustamiseks järgmisi termineid:

Kaherealised e. distihhonid (mitte ära segada eeleegilise distihhoniga, mis on värsimõõt),

kolmerealised e. tertsetid,
neljerealised e. katraäänid,
vierealised e. kvindid,
kuuerealised e. sekstiimid,
seitsmerealised e. septiimid,
kaheksarealistid e. oktaavid,
üheksarealistid e. nonnid,
kümneraalised e. deetsimid.

Pikemate kui kümneraaliste stroofide puhul erinimetusi pole eesti keeles reeglina kasutatud. Kuna sellistele stroofidele rajatud luu-

letused moodustavad tühise osa (Kärneril leidub neid küll suhteliselt rohkesti), pole erinimetusi ka tarvis.

Üldiselt järgib selline terminoloogia D. Palgi süsteemi⁴⁹, lisatud on vaid nimetus seitsmerealise stroofi jaoks. Termineid *sekstiin* ja *oktaav* tarvitavad mõned autorid üksnes kitsamas tähenduses, märkides esimesega kuuerealist stroofi riimiskeemiga *aBBaCC*, *AbbAcc*, *AbAbCC* või *aBaBcc*⁵⁰, teisega kaheksarealist stroofi, milles viiejalaline jamb seostub riimiskeemiga *AbAbAbCC* või *aBaBaBcc*.⁵¹ Allpool kasutatakse mõlemat laiemas tähenduses, lisades vajaduse korral *sekstiin kitsamas tähenduses*, *oktaav kitsamas tähenduses*. Ainelo-Visnapuu poetika eristab liht- ja liitsekstiini, esimene neist tähistab sekstiini kitsamas mõttes, teine kuuestroofilist kahele riimile rajatud sekstiini, milles iga järgmise stroofi riimijärjestus saadakse eelnevast vastavalt skeemile

2 4 6 5 3 1

a b a b a b (vt. J. Kärneri «Visionäärset sekstiini»).

Indeksis tuleb fikseerida ka ranged stroofi- ja luuletuste vormid. Terminid *Alkaiose* ja *Asklepiadese stroof*, *beit*, *gaseel*, *gloss*, *haiku*, *prantsuse ballaad*, *ritornell*, *rondell*, (*suur ja väike*) *rondoo*, *rubaii*, *Sappho* (*suur ja väike*) *stroof*, *sitsiliaan*, (*inglise ja itaalia*) *sonett*, *tanka*, *tertsiinid* ja *triolet* ei vaja täiendavaid selgitusi — nende iseloomustuse leiab kergesti.⁵² Teisi vorme harastatakse nii vähe, et nende iseloomustust pole mõtet siin anda; J. Kärneri puhul peab siiski ära märkima onegini stroofi — neljateistkümnerealise stroofi riimiskeemiga *AbAbCCddEffEgg*, mis pärineb Puškini värssromaanist «Jevgeni Onegin».

Keerulisemat probleemi kujutab endast stroofi riimikompositsioon, sest selle iseloomustamisel tuleb fikseerida riimide sugu, paigutus ja stroofide siduline korduva riimi varal. Riimide soo kohta käibivas terminoloogias pole uurijate seas üksmeelt: allpool kasutame nimetusi *mees-*, *nais-*, *daktül-* ja *peonriim*⁵³, hüljates neljasilbilise kokkukõla jaoks tihti parimaks peetud, kuid kohmakaid *hüperdaktülilist* ja *ülilibisevat*. Vastavalt traditsioonile märgime meesriimi väikeste ja naisriimi suurte ladina tähtedega, kuid erinevalt B. Tomaševskist, kes pikemaid kui kahesilbilisi riime tähistas kreeka tähtedega, peame otstarbekaks daktül- ja peonriime tähistada vastavalt väikeste ja suurte ladina tähtedega,

⁴⁹ L. Timofejev, N. Vengrov, Kirjandusteaduslike terminite lühisõnastik. (Tõlkinud ja näidetega eesti kirjandusest varustanud D. Palgi.) Tallinn 1957, lk. 139.

⁵⁰ J. Ainelo, H. Visnapuu, Poetika põhijooni, lk. 161.

⁵¹ Sealsamas, lk. 162.

⁵² Vt. näiteks J. Ainelo, H. Visnapuu, Poetika põhijooni; J. Põldmäe, Poetika kool V. — Noorus 1968, nr. 5; L. Timofejev, N. Vengrov, Kirjandusteaduslike terminite lühisõnastik.

⁵³ Seega järgime P. Maantee ja mitte U. Otsuse terminoloogiat; vt. P. Maantee, Riimist. — Looming 1959, lk. 453; U. Otsus, Mõningaid märkmeid riimist. — Looming 1969, lk. 139.

millele lisatakse silpide arvu tähistav indeks (daktülriime näiteks $a_3b_3a_3b_3$, peoonriime $A_4B_4A_4B_4$). Sellist tähistamisviisi tingib eesti riimi oluline iseärasus, mis on jäänud kahe silma vahele uurijail, kes püüavad eesti poeetikale mehhaaniliselt üle kanda vene ja saksa värsiteooria tulemusi: eesti luules, vastupidi H. Visnapuu arvamusele, ei pea riim tingimata algama viimasest värsirõhulisest positsioonist ning luuletajad ise tunnetavad seda täie selgusega. Eriti ilmekalt kinnitab seda teesi «koolipoeetika» reegleist täpselt kinnipidava Kärneri stroofika jälgimine. Nii on värssromaanis «Bianka ja Ruth», mis vastavalt onegini stroofi skeemile ei kaldu 3794 värsi vältel kordagi kõrvale neljajalalisest jambist, viimane värsirõhuline positsioon tihti täidetud kaasrõhulise silbiga, kusjuures riim algab eelviimasest värsirõhulisest positsioonist:

Ta tõstis pää ja aralt vaatas.
 «Ta armas sulle. Tunnusta,
 et nõnda see.» Ja, hing mu jaatas,
 kuid ütlin kindlalt: «Unusta!
 See võimatu!» «Võib olla, ise
 sa veel ei tea.» Ja imelise
 külmahvatava märkas in
 ta silmis kire. Arkasin
 kui unest öeldes endamisi:
 «Kas sina teadsid?» Näitlesid,
 ma mõtlin. Samas väitlesid
 muud puusad. Kaugeid lendamisi
 hing lendas minu kaisuski.
 Nii sinu iha paisuski.

(XII p., 6. stroof)

Seetõttu esineb eesti luules nähtus, mida teistel rahvastel (peale liitriimi, mõistagi) pole fikseeritud: säilitades stroofiehituse, värsimõõdu ja silpide arvu muutmatuna, võib samades stroofipositsioonides siiski varieerida riimi sugu. On võimalik teoreetiliselt näidata, kui palju see rikastab luuletaja väljendusvahendite valikut. Üksnes mees- ja naisriimidega onegini stroofe saab olla vaid üks, juba üheainsagi daktül- või peoonriimi sissetoomiseks on 7, kahe puhul 21 erinevat võimalust jne. — üldiselt vastavalt Newtoni binoomi seitsmenda astme arendi kordajatele (sest on 7 erinevat riimpipaari). Seega kokku $1 + 7 + 21 + 35 + 35 + 21 + 7 + 1 = 128$ erinevat stroofivarianti. Kärner on neist ära kasutanud vaid 27: $AbAbCCddEfffEgg$, $A_4bA_4bCCddEfffEgg$, $Ab_3Ab_3CCddEfffEgg$, $AbAbC_4C_4ddEfffEgg$, $AbAbCCd_3d_3EfffEgg$; $AbAbCCddE_4ffE_4gg$, $AbAbCCddE_3f_3E_3gg$, $AbAbCCddEfffEg_3g_3$, $A_4bA_4bCCddE_3f_3E_3gg$, $Ab_3Ab_3CCd_3d_3EfffEgg$, $Ab_3Ab_3CCddE_4ffE_4gg$, $Ab_3Ab_3CCddE_3f_3E_3gg$, $Ab_3Ab_3CCddEfffEg_3g_3$, $AbAbC_4C_4d_3d_3EfffEgg$, $AbAbC_4C_4ddEfffEg_3g_3$, $AbAbCCd_3d_3E_4ffE_4gg$, $AbAbCCd_3d_3E_3f_3E_3gg$,

*AbAbCCddE₄ffE₄g₃g₃, AbAbCCddE₃f₃Eg₃g₃; A₄bA₄bCCd₃d₃E₄ff-
Eg₃g₃, Ab₃Ab₃C₄C₄d₃d₃E₄ffEgg, Ab₃Ab₃CCd₃d₃E₃f₃Egg, AbAbCC-
d₃d₃E₄ffE₄g₃g₃; AbAbCCd₃d₃E₃f₃Eg₃g₃, AbAbCCddE₄f₃E₄g₃g₃,
Ab₃Ab₃C₄C₄d₃d₃E₃f₃Egg, Ab₃Ab₃CCd₃d₃E₄f₃E₄g₃g₃.*

Indeksis pole mõeldav eraldi esitada kõiki ühe luuletuse piiri-
des kasutatud riimisugude poolest üksteisest erinevate stroofide
loendit. Tuleb minna lihtsamat teed: anda üksainus skeem, mis
siiski fikseeriks nii püsiva kui ka muutuva silpide arvuga riimi-
positsioonid. Kuna meesriim vaheldub daktül-, naisriim aga peon-
riimiga, osutuski otstarbekaks sisse tuua eespool kirjeldatud
tähistusviis, mis võimaldab märkida riimisoo vaheldumist tähele
sulgudes lisatud indeksi abil. Nii näitab skeem Ab_3Ab_3 , et kogu
luuletuse vältel vahelduvad kõigis stroofides nais- ja daktülriimid;
skeem $Ab_{(3)}Ab_{(3)}$ aga seda, et kõigis stroofides on paaritu arvulistel
kohtadel naisriimid, paarisarvulistel kohtadel aga vahelduvad
mees- ja daktülriimid. (Kui aga vahelduvad samatüvelised mees-
ja naisriimid, saame asjast samuti lihtsalt üle; $AaAa$ näitab, et
sellised riimid asuvad erinevates, $a_{(2)}ba_{(2)}b$ aga, et samades posit-
sioonides.)

Peale selle võivad luuletustes erinevast soost riimid muuta
oma positsioone, näiteks vastavalt skeemile $AbAb CddC E₄f₄E₄
GhGh$. Sel juhul on tegelikult tegemist erinevate stroofide ühenda-
misega ja seda peab ka indeksis fikseerima — $AbAb + Abba$
(NB: sellises kombinatsioonis ei märgi samad tähed riimi koos-
seisu identsust; juhul kui tahetakse viimast rõhutada, antakse
indeksis stroofide kaupa kogu luuletuse skeem).

Ka orbvärse (s. o. riimita ridu) märgime analoogiliselt riimi-
dega: ühesilbilisi lõppe väikeste, kahesilbilisi suurte nullidega,
kuna kolme- ja neljasilbiliste värsilõppude korral lisame vastavalt
väikestele või suurtele nullidele indeksid.

Riimide paigutust iseloomustava terminoloogia suhtes on uuri-
jad üksmeel: eristatakse rist-, süli-, paaris- ja segariimi. Kuid
isegi katräänide iseloomustamiseks pole selline terminite pagas
piisav. Siia tuleks lisada mõned uued mõisted sagedamini esine-
vate kombinatsioonide jaoks. Kui kõigis vaadeldava stroofi värs-
sides esineb üks samakõla (skeem $aaaa$), kõnelema lausriimist,
luuletusi aga, mis rajanevad täies ulatuses ühele lausriimile, nime-
tame monoriimiks.

Peale katräänide on paljude Euroopa rahvaste loomungus levi-
nud ka sekstiimid ja oktaavid, milles on samuti kinnistunud rida
püsivaid riimiskeeme. Nende iseloomustamiseks võiks G. Sengeli⁵⁴
eeskujul soovitada järgmisi termineid:

ternaarriim	— skeem $aabccb$,
liugternaarriim	— skeem $abcabc$,
pöördternaarriim	— skeem $abbacc$,

⁵⁴ Г. Шенгели, Техника стиха, Москва 1960, lk. 254 jj.

süliternaarriim	— skeem <i>abbcca</i> ,
liugpöördternaarriim	— skeem <i>abccab</i> ,
kvaternaarriim	— skeem <i>aaabcccb</i> ,
liugkvaternaarriim	— skeem <i>abcdabcd</i> ,
pöördkvaternaarriim	— skeem <i>abbbacc</i> ,
sülikvaternaarriim	— skeem <i>abbbccca</i> ,
liugpöördkvaternaarriim	— skeem <i>abcdadbc</i> .

Ka sekstiini ja oktaavi puhul kõneleb Sengeli rist- (*ababab* ja *abababab*) ja paarisriimist.

Kuid kõik eespool käsitletud riimimisviisid piirduvad ühe stroofi iseloomustamisega. Stroofide sidumist korduvate samakõlade varal fikseeritakse stroofikataloogis tavaliselt lahtris «märkused», indeksis aga tuleb leida ökonoomsem viis. Kärneril eristame järgmisi võimalusi:

1°. Täielikule ringkompositsioonile ülesehitatud luuletustes tekib automaatselt ka esimese stroofi riimide täielik kordamine. Näiteks pöörduvad luuletuses «Legendi järgi» esimese stroofi riimid viimases tagasi (skeem *ABAB CCDD EEFF ABAB*). Selliste luuletuste ette asetame indeksis märkuse *ring*.

2°. Osalise ringkompositsiooni korral kordub viimases stroofis vaid osa esimese stroofi riimidest, näiteks *a₃b₃a₃b₃ c₃dc₃d efef g₃hg₃h a₃ia₃i* («Tormiline»).

3°. Ringkompositsiooniga võib olla haaratud ainult mingi osa luuletusest, millele järgneb väljaspool ringi asuv «saba», näiteks *abab cdcd efef ghgh iaia j₃k₃j₃k₃ lmlm npnp stst abab uvuv* («Pühajärvel»).

4°. Mingi riim võib läbida kõiki luuletuse stroofe, kordudes samades positsioonides, näiteks *A₄bA₄b C₄bC₄b D₄bD₄b* («Eduard Vilde» III), sel juhul kõneldakse ahelriimist. Mõnel juhul võib ahelriim vahetada oma asukohta stroofis.

5°. Luuletus võib rajaneda ka kahel või enamal ahelal (see sõltub värsaside arvust stroofis), varieerides lisaks veel riimide asetust, näiteks *AbAb bAbA AbAb bAbA* («Sügismaastikke» II).

6°. Üks ja sama riim võib täiesti juhusliku samakõlana korduda ilma mingi korrapärasuseta mistahes stroofis ja mistahes positsioonis. (Nii on üles ehitatud valdav enamuse Kärneri noorpõlveluuletusi.)

7°. Stroofi paaris viimases värsis asuvad riimid võivad lõpetada kõiki stroofe. Sel juhul kõneleme refräänriimist ja märgime neid vastavalt silpide arvule *r, R, r₃, R₄*.

8°. Kõik need võimalused põimuvad omavahel, kusjuures eriti raske on piiri tõmmata osalise ringkompositsiooni ja ahela vahele, sest ahelriim toob endaga automaatselt kaasa ringi.

Kõiki neid võimalusi märgime stroofika indeksis eraldi. Muid riimikompositsiooni võtteid esineb nii vähe, et neid indeksis eraldi pole märgitud.

Meetrika kõikehõlmaval käsitlemisel tekib ootamatult raskusi, millest esseistlik, üksnes näidetega opereeriv lähenemisviis suhteliselt kergesti üle saab. Uurimuse tulemused sõltuvad aga just elementaar mõistete ja ühikute piiritlemisest.

Esimene probleem, mille ette uurija on värssi statistilisel käsitlemisel seatud, tundub primitiivse ja tarbetuna: mida võtta loendamisel ühikuks? Ometi pole sellele küsimusele kerge vastata. P. Ambur⁵⁵ on toiminud lihtsalt, võttes ühikuks luuletuse. Kuid luuletuse piiride määramisel tekib raskusi. Kuna rütm on luules muuhulgas ka kompositsioonitegur, tuleb statistikast tingimata lahus hoida ühelt poolt isomeetrilised ja mitteisomeetrilised, teiselt poolt mono- ja polümeetrilised konstruktsioonid. Neil juhtudel, kui igale pealkirjale vastab üks luuletus, on seda lihtne teha. Luuletsükliks seevastu arvestame iga tsükli osa omaette ühikuks, sest need osad võivad kuuluda erinevasse värsimõõtu või -süsteemi, kuid vaatamata sellele, et iga osa on erineva ehitusega, ei saa tsükliks võrdsustada polümeetrilise luuletusega. Teisiti on lugu lüroepikas: seal ei moodusta osad omaette tervikut ning kui nad on eri värsimõõdus, tuleb teos kokkuvõttes lugeda polümeetriliseks.

Kuid üksnes luuletuste arvule tuginevat statistikat ei peeta viimasel ajal enam usaldatavaks, vaid arvestatakse nii luuletuste kui ka värsside arvu.⁵⁶ Siingi tuleb silmas pidada, et XX sajandi autoritel muutub värssi piir ähmaseks, tihti lükitakse luulesse proosat, hakitakse värssi nn. treppideks. Viimasel juhul tuleb meetri määramisel arvestada antud luuletajale iseloomulikku rütmiskeemi. Kuna Kärner tavaliselt ei kasuta «treppi», siis on ka ainsa «treppiga» luuletuse («Sotsialistliku kodumaa eest») puhul lähtunud värssi piiri määramisel eeldusest, et treppiga värss tuleb lugeda üheks, mitte mitmeks üksuseks.

Stroofide piiride määramisel on nõukogude värsiteoorias lahk-arvamusi: ühed (Šengeli) peavad stroofi põhitunnuseks riimide paigutust ning ei arvesta üldse kirja pilti ega muid tegureid. Sellised uurijad lõhuvad mistahes stroofid väiksemateks ühikuteks, kui selles õnnestub leida erinevate riimidega seotud osade piiri. Sellise lähenemisviisi ebaasjalikkus ilmneb näiteks selles, et onegini stroofi loevad nad üheks ja mitte viieks stroofiks, ehkki stroofi piirides on tervelt viis riimidega teistest osadest eraldatud värsside rühma.

Teised (Tomaševski) aga rõhutavad, et stroof on kompleksne nähtus ning selle piiride määramisel peab arvestama vähemalt kolme tegurit: riimide paigutust, süntaksit ja trükipilti. Käesolevas töös on järgitud viimast seisukohta ja loetud stroofiks või stro-

⁵⁵ P. Ambur, *Laulurästas hallaõös*, Tartu 1942.

⁵⁶ Vt. näiteks П. А. Руднев, *Из истории метрического репертуара русских поэтов XIX — начала XX в.* — Теория стиха, lk. 107—144.

foidiks iga graafiliselt kindlapiirilisel vormistatud värsside rühma, mida iseloomustab süntaktiline suletus ja suhteliselt püsiv riimiskeem.

5

Jaani Kärneril on ilmunud 12 luuletuskogu: «Tähtede varjud» (edaspidi lühendatult TV) 1913. a., «Maises ringis» (MR) 1919. a., «Aja laulud» (AL) 1921. a., «Lõikuskuu» (L) 1925. a., «Õitsev sügis» (OS) 1926. a., «Rändur vilistab» (RV) 1928. a., «Tormilüüra» (TL) 1929. a., «Inimene ristteel» (IR) 1932. a., «Sõna sütega» (SS) 1936. a., «Käidud teedelt» (KT) 1939. a., «Kodumaa käsk» (KK) 1943. a., «Viha, ainult viha» (VAV) 1944. a.; eri raamatuna ilmus ka värssromaan «Bianka ja Ruth» (BR) 1923. a. Lisaks jäi rida perioodikas ilmunud luuletusi erikogudesse koondamata; osa neist jõudis valikkogude kaante vahele, teistele jäidki ajakirjanduse veerud viimaseks avaldamiskohaks. Käesolevas töös on arvesse võetud kõiki trükkis ilmunud Kärneri luuletusi, kusjuures indeksis eelistatakse viitamist erikogule. Valikkogudes ilmunud luuletuste puhul viidatakse viimasele, kõige täielikumale väljaandele (J. Kärner, Valitud teosed kahes köites. I köide. Valitud luuletused, Tallinn, 1961, edaspidi lühendatult V), juhul kui luuletus sealt puudub — 1951. aasta valikkogule (J. Kärner, Luulevalimik, Tallinn, 1951; lühendatult LV1951). Erandiks on vaid luuletus «Vasakule», millest «Luulevalimikus» leidub kärbitud variant ning mille puhul arvestatakse 1940. a. valikkogu «Võitluslaule» esimest trükki. Üldiselt peame silmas selle väljaande redaktsiooni, mille järgi luuletusele indeksis viidatakse, ega arvesta teistes väljaannetes leiduvaid variante. Sellist lahendust õigustab asjaolu, et Kärner püüdis oma luuletusi parandades säilitada esialgset meetrumit.⁵⁷ Erandiks on siin mõned üksikud ebaõnnestunud või muudel põhjustel täiesti ümbervormitud luuletused, mille puhul aga meetrumi muutmine vaid kaasnes kogu teose sisulisele ümbertöötamisele ja millest Kärner säilitas ainult osa motiive või riime. Nii on heksameetrilisest «Kalmistu mõtetest» II (Looming 1930, nr. 7) hiljem saanud «Eleegia» eleegilises distihhonis; «Tänapäevast» (taktoid, katräänid), mis lõppes ennustusega «... ja varsti Euroopa tunda saab / teutoonlase saapakanda», sai hiljem «Õisi mõtteid» (viiejalaline jamb, sekstiinid), milles jäi püsima vaid viide Hiina ja Hispaania sõjale; «Mu süda ja mu käed» (totaalne polümeetria) andis hiljem luuletuse «Õnn» (kolmikamfibrahoid). Selliste täiesti ümbervormitud teoste puhul arvestame mõlemat varianti kui iseseisvat teost.

Teadaolevatel andmetel on J. Kärner trükkis avaldanud 546 luuleteost värsside üldarvuga 20247. Enamuse ta värssstoodangust

⁵⁷ Ülevaadet Kärneri poolt parandatud luuletustest vt. K. Muru, Jaani Kärner nõukogude luuletajana (1940–1958). — TRÜ Toimetised, vihik 142. Tartu 1963, lk. 40 jj.

moodustab lüürika, lüroepilisi teoseid leidub suhteliselt vähe, kuid poemide ja värssromaani suure ulatuse tõttu kuulub nende arvele küllalt suur protsent värssse. Toome siinkohal ära lüroepiliste teoste loendi koos ilmumiskoha, värsimõõdu ja värsside arvuga.

«Autobiograafiline poem»	L	5J	150
«Bianka ja Ruth»		4J	3794
«Jüriöö tuled»	VAV	6J	652
«Kaarnamäe ballaad»	VAV	7T	60
«Kojupöörang»	Lng	4daktülöid	84
	1932, nr. 8		
«Laane kuningas»	SS	4daktülöid	168
«Laane rauk»	L	5J	196
«Magavad lapsed»	SS	4daktülöid	405
«Pöide kättemaks»	VAV	6J	78
«Viimne teekond»	SS	4 daktülöid	140

Kokku 10 teost (1,9%) 4daktülöid 5727 (28,3%)

Kuna allpool enam lüürikat ja lüroepikat lahus ei käsitleta, võib asjast huvitatu ise täpsustada puhtlüüriilise luule osa, tehes värsside ja protsentide arvust vastavad mahaarvamised.

Värsisüsteemide vahel jaguneb kogu looming järgmiselt (vt. tabelid I ja 1^a): silbilis-rõhuline hõlmab 83,3% värssidest ja 81,3% luuletustest, rõhuline vastavalt 14,8% ja 16,5%, vabavärss 1,5% ja 1,7%, kuna kombineeritud süsteemi arvele jääb kõigest 0,4% värssidest ja 0,5% teostest.

Silbilis-rõhuline süsteem hõlmab kõigis kogudes peale kahe («Sõna sütega» ja «Käidud teedelt») enam kui 65% värssidest ja 60% teostest. Kogust «Tähtede varjud» kuni «Oitsva sügiseni» toimub silbilis-rõhulise süsteemi osatähtsuse pidev kasv 66,9%-lt (61,9%-lt) 100%-le, kusjuures tervelt kolmes kogus järjest («Oitsev sügis», «Rändur vilistab», «Tormilüüra») kuulub kogu looming silbilis-rõhulisse süsteemi. Järgneb järsk langus kuni 14,9%-ni (28,6%-ni teoste arvust) kogus «Sõna sütega», alates kogust «Käidud teedelt» toimub jälle pidev tõus, kuni viimases kogus ulatub silbilis-rõhulise luule osa 90,7%-ni (82,4%-ni). Ka erikogudes ilmumata luuletustest kuulub rõhuv enamused (81,0% värssse ja 82,4% luuletusi) silbilis-rõhulisse süsteemi. Arengukäigu esimene pool on vastuolus 1920. aastate tendentsidega, mille kohta on olemas statistilised andmed⁵⁸: 1917—1924 ilmunud eesti

---

⁵⁸ J. Põldmäe, Eesti silbilis-rõhulisest värsisüsteemist aastail 1917—1929: lk. 533—542. — Edaspidi anname viited mainitud artiklile otse tekstis. Nii käesolevas kui ka viidatud artiklis on protsendid võetud arvutuslükatiga, s. o. kümnendikele ei omistata erilist tähtsust. Kahjuks polnud käesoleva töö autoril võimalik arvestada 1970. a. algul valminud statistilist ülevaadet 1930. aastate meetrikast ega ka täiendusi ja täpsustusi 1920. aastate meetrika kohta.

Tabel 1

Erinevate värsisüsteemide osatähtsus ja selle muutumine Kärneri loomingsus
(protsentides värsste arvust)

Kogud	Süsteemid		SR		Rõhuline		Vabavärs		Komb. süst.		Värsse kokku
	Värsse	%	Värsse	%	Värsse	%	Värsse	%	Värsse	%	100%
TV	671	66,9	333	33,1	—	—	—	—	—	—	1004
MR	571	89,7	50	7,8	—	—	16	2,5	—	—	637
AL	756	96,7	26	3,3	—	—	—	—	—	—	782
BR	3794	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	3794
L	1185	97,7	28	2,3	—	—	—	—	—	—	1213
OS	1332	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	1332
RV	1500	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	1500
TL	1165	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	1165
IR	1017	71,1	384	26,9	—	—	28	2,0	—	—	1429
SS	222	14,9	1124	75,6	141	9,5	—	—	—	—	1487
KT	372	49,2	388	50,8	—	—	—	—	—	—	760
KK	667	79,8	168	20,2	—	—	—	—	—	—	835
VAV	1170	90,7	120	9,3	—	—	—	—	—	—	1290
Ilum.	2445	81,0	366	12,1	160	5,3	48	1,6	—	—	3019
Kokku	16867	83,3	2987	14,8	301	1,5	92	0,4	—	—	20247

Tabel 1a

Erinevate värsisüsteemide osatähtsus ja selle muutumine
(protsentides värssteoste arvust)

Kogud	Süsteemid		SR		Rõhuline		Vabavärs		Komb. süst.		Teoseid kokku
	Teo-seid	%	Teo-seid	%	Teo-seid	%	Teo-seid	%	Teo-seid	%	100%
TV	26	61,9	16	38,1	—	—	—	—	—	—	42
MR	37	90,3	3	7,3	—	—	1	2,4	—	—	41
AL	35	94,4	2	5,6	—	—	—	—	—	—	37
BR	1	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	1
L	35	97,2	1	2,8	—	—	—	—	—	—	36
OS	37	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	37
RV	43	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	43
TL	44	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	44
IR	38	67,8	17	30,4	—	—	1	1,8	—	—	56
SS	8	28,6	15	53,6	5	17,8	—	—	—	—	28
KT	14	50,0	14	50,0	—	—	—	—	—	—	28
KK	23	82,2	5	17,8	—	—	—	—	—	—	28
VAV	14	82,4	3	17,6	—	—	—	—	—	—	17
Ilum.	89	82,4	14	12,9	4	3,7	1	1,0	—	—	108
Kokku	444	81,3	90	16,5	9	1,7	3	0,5	—	—	546

autorite luuletuskogudes langes silbilis-rõhulise luule osa 85,3%-lt (värsside arvust) 49,6%-ni. Kümnendi teisel poolel toimus mõningane tõus, kuid arvud kõiguvad 53,0% ja 86,7% vahel, kusjuures neljal aastal aitab näitajaid kõrgel hoida just Kärner.

Rõhulist süsteemi leidub ohtrasti Kärneri esikkogus «Tähtede varjud» (33,1% värsside ja 38,1% teoste arvust), kusjuures pole tegemist mitte teadliku värsikasutusega, vaid küündimatusega, suutmatusega kirjutada vastavalt ideaaliks seatud silbilis-rõhulise süsteemi reeglitele. Järgneb periood, kus Kärner juba suudab valitseda värsitehnikat ning väldib rõhulist süsteemi; 1919—1929 puudub see tervelt kolmes kogus («Õitsev sügis», «Rändur vilistab», «Tormilüüra»), ülejäänutes aga kõigub 2,3% ja 7,8% vahel. Järsku muudatust näeme 1930. aastate algul, mil majanduskriisi tagajärjel tungib luulesse uus temaatika, tuues kaasa (vähemalt Kärneri loomingus) ka uue värsitehnika. Rõhulise süsteemi osa kasvab järsult, ulatudes raamatus «Sõna sütega» 75,6%-ni värsside ja 53,6%-ni teoste arvust. Tõusule järgneb pidev langus, nii et viimases luulevihikus avastame vaid 9,3% (17,6% teostest) rõhulist värssi. Raamatuis publitseerimata luuletuste hulgas leidub seda suhteliselt rohkesti (12,1% värssidest ja 12,9% teostest).

Vabavärssi Kärner üldiselt vältis, seda leidub vaid värsitehnikalt kõige rahutumas kogus «Sõna sütega» (9,5% värssidest, 17,8% teostest) ja erikogudes publitseerimata luuletuste hulgas.

Kombineeritud süsteemi kohtame vaid kolmes luuletuses.

Järgnevalt antakse ülevaade värsisüsteemide seasmise ehituse kohta. Üksikasjalikumalt käsitleme sealjuures isomeetrilisi mõõte, mida leidub suuremal hulgal, kuna heteromeetriliste mõõtude iga liigi vaatlemine eraldi killustaks materjali, pealegi kordaksime sellega indeksit. Ülevaate lihtsustamiseks liidame statistikas üleminekuvormid nende vormidega, millest nad lähtuvad, kuid nende osa iseloomustame eraldi iga värsisüsteemi käsitluse lõpus; indeksi abiga saab lugeja nad kergesti kätte.

Kärneri silbilis-rõhulises luules on esindatud kõik lihtmõõdud (jamb, trohheus, daktül, amfibrahh, anapest), samuti suur hulk liit- ja segamõõte (vt. tabelid 2 ja 2^a). Nii värsside kui ka teoste arvu poolest kuulub esikoht jambile, kusjuures statistika kinnitab intuiitiivset kujutlust Kärnerist kui «jambilaulikust», sest kui perioodil 1917—1929 moodustas jamb eesti luules kokku 41,5% värsside arvust (J. Põldmäe, Eesti silbilis-rõhulisest värsisüsteemist aastail 1917—1929, lk. 534—536), siis Kärneri loomingus kuulub selle arvele 63,4%, ajavahemikul 1917—1929 ilmunud värsikogudes kokku 65,5%, koos «Bianka ja Ruthiga» koguni 78,8%. Lisatagu, et aastail 1919—1929 eesti luules ilmunud 43 raamatu lüürika osas on 16439 jambilist värssi, samal ajal sisaldab 6 Kärneri kogu neid 4344. Aastail 1917—1924 jambi osa eesti lüürikas vähenes pidevalt, 1925—1929 aga kasvas. Ka Kärneri luuletuskogude meetriline koosseis teeb läbi samasugused muutused.

Erinevate meetrumite osa silbilis-rõhulises värssisüsteemis (värsside arv ja ilma, seejärel (sulgudes) koos

Möödud Kogud	Kaksikmöödud									
	Jamb		Trohheus		Kokku		Daktül		Amfibrahh	
	Värss- se	%	Värss- se	%	Värss- se	%	Värss- se	%	Värss- se	%
TV	525	52,2	56	5,6	581	57,8	66	6,7	—	—
MR	515	80,8	40	6,3	555	87,1	16	2,6	—	—
AL	598	76,5	46	5,9	644	82,4	12	1,5	14	1,8
BR	3794	100,0	—	—	3794	100,0	—	—	—	—
L	928	76,6	141	11,6	1069	88,2	—	—	—	—
OS	658	49,5	80	6,0	738	55,5	70	5,3	—	—
RV	884	58,9	252	16,8	1136	75,7	88	5,8	28	1,9
TL	761	65,4	152	13,1	913	78,5	84	7,2	88	7,5
IR	825	57,7	100	7,0	925	64,7	52	3,6	—	—
SS	188	12,6	34	2,3	222	14,9	—	—	—	—
KT	240	31,7	132	17,5	372	49,2	—	—	—	—
KK	619	74,1	48	5,7	667	79,8	—	—	—	—
VAV	1046	81,0	100	7,8	1146	88,8	—	—	—	—
Ilmum.	1257	41,6	794	26,3	2051	67,9	48	1,6	160	5,3
Kokku	12838	63,4	1975	9,8	14813	73,2	436	2,2	290	1,4

Lühendid: Log — logaöödid, Pol — polümeetria, VAV AN — vahelduvate

1930. aastate kogudesse «Sõna sütega» ja «Käidud teedelt», milles silbilis-rõhulist luulet üldse napilt, satub ka jambi madalseis, sõjaaegsetes kogudes seevastu ulatub jambi hulk taas 1920. aastate tasemeni.

Trohheus kujutab endast 19. sajandi lõpukümnendel peaaegu ainuvalitsenud ja 20. sajandi algul seetõttu taandunud meetrumit. Kärneri loomingu kuulub sellele tavalisest veelgi väiksem osa: 9,8% värssidest ja 13,2% teostest. Eriti vähe on trohheust kogudes «Tähtede varjud», «Maises ringis» ja «Ajaulud», ehkki eesti luules alates 1919. aastast trohheuse madalseis ületati — 1917—1918 moodustas trohheus vaid 11,9%, 1919 juba 21,5%, 1921 — 21,6%. «Lõikuskuust» kuni «Tormilüürani» püsib trohheus kõrgeimal tasemel (vahepeal tagasimineks «Õitsvas sügisel»), millega Kärner jälle erineb üldisest arengusuunast: trohheuse osa eesti luules sel ajal vähenes ja hakkas alles 1927 taas kasvama. Kõigis järgnevatel raamatutes, välja arvatud «Käidud teedelt», milles trohheus moodustab nii värsside kui ka teoste arvult umbes 1/2 jambist, langeb trohheuse arvele vaid 2—5 teost (34—100 värssi kogu kohta).

Kokku haaravad kaksikmöödud 68,0% Kärneri luuleteostest ja

Tabel 2

protsent). (Polümeetria all on toodud kõigepealt värsside arv ja protsent vahelduvate anakruusidega kolmikmõõtudega.)

Kolmikmõõdud						Sega- ja liitmõõdud					
Anapest		VAH AN		Kokku		Log		Pol		Kokku	
Värss- se	%	Värss- se	%	Värss- se	%	Värss- se	%	Värss- se	%	Värss- se	%
—	—	24	2,4	90	9,1	—	—	(24)	(2,4)	(24)	(2,4)
—	—	—	—	16	2,6	—	—	—	—	—	—
—	—	28	3,6	54	6,9	—	—	58	7,4	58	7,4
—	—	—	—	—	—	—	—	(86)	(11,0)	(86)	(11,0)
—	—	—	—	—	—	32	2,6	84	6,9	116	9,5
97	7,2	24	1,8	191	14,3	192	14,4	211	15,8	403	30,2
—	—	28	1,9	144	9,6	20	1,3	(235)	(17,6)	(427)	(32,0)
—	—	—	—	172	14,7	20	1,7	200	13,4	220	14,7
20	1,4	—	—	72	5,0	20	1,4	(228)	(15,3)	(248)	(16,6)
—	—	—	—	—	—	—	—	60	5,1	80	6,8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	1,4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	24	1,9	24	1,9
—	—	—	—	208	6,9	60	2,0	126	4,2	186	6,2
117	0,6	104	0,5	947	4,7	344	1,3	763	4,1	1107	5,4
								(867)	(4,6)	(1211)	(5,9)

anakruusidega kolmikmõõdud.

73,2% värsside arvust (meenutame, et aastail 1917—1929 oli viimane näitaja vaid 58,3%). Tervelt seitsmes värssiraamatus kuulub kaksikmõõtudesse enam kui 75% värsside ja 70% teoseid (lisaks on veel «Bianka ja Ruth» tervenisti neljajalalises jambis). Vähim näitaja kujuneb ootuspäraselt kogus «Sõna sütega» (14,9% värssidest ja 28,6% teostest).

Kolmikmõõte on Kärner ilmselt vältinud (4,7% värssidest ja 6,5% teostest; 1917—1929 eesti luules aga 9,4% värssidest). Esikohal on ootuspäraselt daktül, järgneb amfibrahhi, kuna anapesti ja vahelduvate anakruusidega kolmikmõõte vilksab mõnes üksikus kogus. Daktüli osa võib lugeda märkimisväärseks nii värsside kui ka luuletuste arvu poolest vaid kolmes kogus 1920. aastate lõpust («Õitsev sügis», «Rändur vilistab», «Tormilüüra»), mil ka kogu eesti luules kasvas järsult huvi kolmikmõõtude vastu (perioodil 1925—1929 12,9% värsside arvust). Amfibrahhi leiame tavalisest rohkem «Tormilüüras» ja erikogudes avaldamata palade seas. Kolmikmõõtude kogusumma maksimum langeb ühte juba nimetatud tõusuga 1920. aastate lõpu eesti luules.

Sega- ja liitmõõte poole pöördub Kärner teiste autoritega võrreldes eriti sageli, nende päralt on 5,4% (koos vahelduvate

Erinevate meetrumite osa silbilis-rõhulises värsisüsteemis (luuleteoste arv ja seejärel (sulgudes) koos vahelduvate

Mõõdud	Kaksikmõõdud									
	Jamb		Trohheus		Kokku		Daktül		Amfibrahh	
	Teo- seid	%	Teo- seid	%	Teo- seid	%	Teo- seid	%	Teo- seid	%
TV	21	50,0	2	4,8	23	54,8	2	4,8	—	—
MR	33	80,5	3	7,3	36	87,8	1	2,5	—	—
AL	27	72,8	3	8,1	30	80,9	1	2,7	1	2,7
BR	1	100,0	—	—	1	100,0	—	—	—	—
L	25	69,4	6	16,6	31	86,0	—	—	—	—
ÕS	19	51,4	2	5,4	21	56,8	3	8,1	—	—
RV	23	65,9	8	18,6	31	72,1	3	7,0	1	2,3
TL	29	53,5	5	11,4	34	77,3	4	9,1	3	6,8
IR	30	53,5	4	7,1	34	60,6	2	3,6	—	—
SS	6	21,4	2	7,2	8	50,0	—	—	—	—
KT	9	32,1	5	17,9	14	28,6	—	—	—	—
KK	21	75,0	2	7,2	23	82,2	—	—	—	—
VAV	11	64,7	2	11,8	13	76,5	—	—	—	—
Ilum.	44	40,7	28	25,9	72	66,6	2	1,8	6	5,6
Kokku	299	54,8	72	13,2	371	68,0	18	3,3	11	2,0

Lühendid: Log — logaöödid, Pol — polümeetria, VAH AN — vahelduvate

anakuusidega kolmikmõõdudega 5,9%) värsidest ja 6,8% (7,5%) teostest. Logaööde on eriti rohkesti «Lõikuskuust» kuni «Inimeseni ristteel». Ajavahemikul 1925—1929 avaldatud logaöödilistest värsidest langeb Kärneri kontosse 100% (!). Ka polümeetriat kohtame eriti sageli 1920. aastate teisel poolel; et aga võrdluseks kasutatavad andmed (J. Põldmäe, Eesti silbilis-rõhulises värsisüsteemist 1917—1929) ei ole sega- ja liitmõõtude osas usaldatavad (vahepeal on analüüsi meetoodika täiustunud), hoidume siinkohal kõrvutatavast analüüsist. Kuna värsiteoreetikud on viimasel ajal soovitanud iga keerukama stroofiehitusega (s. o. logaöödiliste ja polümeetriliste luuletuste puhul detailselt fikseerida nende ehitus, anname kõigi nende iseloomustuse pärast liitmõõtude käsitlemist.

Isomeetrilist jambi (vt. tabelid 3, 3^a, 3^b) esindavad Kärneri loomingus 4J, 5J, 6J, 7J ja 8J.⁵⁹

⁵⁹ Ruumi säästmiseks kasutame edaspidi värsimõõtudest kõneldes lühendeid, milles arv tähistab värsirõhkude arvu, tähed aga mõõte (AMF — amfibrahh, AN — anapest, D — daktül, J — jamb, T — trohheus).

Tabel 2a

protsent). Polümeetria all on toodud kõigepealt luuletuste arv ja protsent ilma, anakuusidega kolmikmõõtudega

Kolmikmõõdud						Sega- ja liitmõõdud					
Anapest		VAN AN		Kokku		Log		Pol		Kokku	
Teo-seid	%	Teo-seid	%	Teo-seid	%	Teo-seid	%	Teo-seid	%	Teo-seid	%
—	—	1	2,3	3	7,1	—	—	(1)	(2,3)	(1)	(2,3)
—	—	—	—	1	2,5	—	—	—	—	—	—
—	—	1	2,7	3	8,1	—	—	2(3)	5,4 (8,1)	2(3)	5,4 (8,1)
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	2	5,6	2	5,6	4	11,2
2	5,4	1	2,7	6	16,2	5	13,5	5(6)	13,5 (16,2)	10(11)	27,0 (29,7)
—	—	1	2,3	5	11,6	1	2,3	6(7)	14,0 (16,3)	7(8)	16,3 (18,6)
—	—	—	—	7	15,9	1	2,3	2	4,5	3	6,8
1	1,8	—	—	3	5,4	1	1,8	—	—	1	1,8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	5,9	1	5,9
—	—	—	—	8	7,4	3	2,8	6	5,6	9	8,4
3	0,5	4	0,7	36	6,5	13	2,4	24(28)	4,4 (5,1)	37(41)	6,8 (7,5)

anakuusidega kolmikmõõdud.

4J haarab 25,5% värse ja 8,1% teoseid (nii suure erinevuse nende arvude vahel tingib see, et «Bianka ja Ruth» üksinda annab üle poole siia kuuluvaid värse). Kuid ka ilma «Bianka ja Ruthita» on 4J erikaal tavalisest suurem (6,8%; eesti luules 1917—1929 4,7%, Kärneril samal ajavahemikul reas kogudes üle 10% värssidest).

5J on rahvusvaheliselt laialt levinud nii lüürikas kui ka lüroepikas ning on eesti XX sajandi alguse lüürikas oma arvukuselt nähtavasti esikohal (1917—1929 eesti lüürikas 11,3%, 4T järgmisena vaid 6,7% värssidest). Ka Kärneril on ta esikohal (kui 4J-st arvame maha «Bianka ja Ruthi») — 12,9% värse ja 17,8% teoseid.

Ka 6J on rahvusvaheliselt laialt levinud, vene ja saksa luules prantsuse aleksandriini ekvivalendina. Kärneril (kui 4J-st jätame välja «Bianka ja Ruthi») teisel kohal nii värsside (2467 värssi, 12,2%) kui ka teoste arvu poolest (61 teost, 11,2%). Vene normatiivses poeetikas ja ka luulepraktikas on aleksandriini seotud heroiliste, ülevate teemadega (see traditsioon pärineb prantsuse klassit-

Isomeetriliste kaksik- ja kolmikmööduliste

Möödud	Kaksikmöödud										
	Jamb					Trohheus					
	4J	5J	6J	7J	8J	3T	4T	5T	6T	7T	
Kogud											
TV	32	195	108	—	—	—	24	—	32	—	
MR	—	249	83	—	—	—	—	14	—	—	
AL	—	78	42	47	12	—	—	—	14	32	
BR	3794	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
L	216	493	—	88	—	16	—	—	—	32	
OS	284	150	122	24	—	—	—	40	—	—	
RV	40	140	392	106	30	—	136	—	—	52	
TL	168	306	184	20	—	—	104	—	—	—	
IR	128	228	70	28	—	—	32	—	20	16	
SS	24	116	—	—	—	—	18	—	16	—	
KT	72	144	—	—	—	20	48	—	—	—	
KK	28	112	222	88	—	—	—	24	24	—	
VAV	56	—	930	—	—	—	—	—	—	60	
Ilum.	322	396	314	—	—	—	432	112	86	—	
Kokku	Värsse	5164	2607	2467	401	42	36	794	190	192	192
	%	25,5	12,9	12,2	2,0	0,2	0,2	3,9	0,9	1,0	1,0

3R — kolmerõhuline

Isomeetriliste kaksik- ja kolmikmöödude osatähtsus (protsentides)

Möödud	Kaksikmöödud									
	Jamb					Trohheus				
	4J	5J	6J	7J	8J	3T	4T	5T	6T	7T
Kogud										
TV	3,2	19,4	10,8	—	—	—	2,4	—	3,2	—
MR	—	39,1	13,0	—	—	—	—	2,2	—	—
AL	—	10,0	5,4	6,0	1,5	—	—	—	1,8	4,1
BR	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
L	17,8	40,8	—	7,2	—	1,3	—	—	—	2,6
OS	21,3	11,3	9,2	1,8	—	—	—	3,0	—	—
RV	2,7	9,3	26,1	7,1	2,0	—	9,0	—	—	3,5
TL	14,4	26,3	15,7	1,8	—	—	8,9	—	—	—
IR	8,9	16,0	4,9	2,0	—	—	2,2	—	1,4	1,2
SS	1,6	7,7	—	—	—	—	1,2	—	1,1	—
KT	9,5	19,0	—	—	—	2,7	6,3	—	—	—
KK	3,4	13,4	26,5	10,5	—	—	—	2,9	2,8	—
VAV	4,3	—	72,0	—	—	—	—	—	—	4,7
Ilum.	10,7	13,1	10,4	—	—	—	14,3	3,7	2,9	—
Kokku	25,5	12,9	12,2	2,0	0,2	0,2	3,9	0,9	1,0	1,0

3R — kolmerõhuline

Tabel 3

värsside arv erinevates luuletuskogudes

Kolmikmõõdud									
8T	Daktül		Amfibrahh			Anapest			VAH AN
	4D	5D	3AMF	4AMF	5AMF	3AN	4AN	5AN	3R
—	66	—	—	—	—	—	—	—	24
—	—	16	—	—	—	—	—	—	—
—	—	12	—	—	14	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	34	—	—	—	—	—	77	20	—
36	88	—	—	28	—	—	—	—	—
24	40	16	20	—	—	—	—	—	—
—	52	—	—	—	—	20	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	48	—	80	12	12	—	—	—	—
88	328	44	100	40	26	20	77	20	24
0,4	1,6	0,2	0,5	0,2	0,1	0,1	0,4	0,1	0,1

Tabel 3a

värsside arvust) erinevates luuletuskogudes

Kolmikmõõdud									
8T	Daktül		Amfibrahh			Anapest			VAH AN
	4D	5D	3AMF	4AMF	5AMF	3AN	4AN	5AN	3R
—	6,7	—	—	—	—	—	—	—	2,4
—	—	2,6	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1,5	—	—	1,8	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	2,6	—	—	—	—	—	5,7	1,5	—
2,4	5,8	—	—	1,9	—	—	—	—	—
2,1	3,4	1,4	1,7	—	—	—	—	—	—
—	3,6	—	—	—	—	1,4	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1,6	—	2,6	0,4	0,4	—	—	—	—
0,4	1,6	0,2	0,5	0,2	0,1	0,1	0,4	0,1	0,1

Isomeetriliste kaksik- ja kolmikmõõduliste luuletuste

Mõõdud	Kaksikmõõdud										
	Jamb					Trohheus					
	4J	5J	6J	7J	8J	3T	4T	5T	6T	7T	
Kogud											
TV	2	7	3	—	—	—	1	—	1	—	
MR	—	16	5	—	—	—	—	1	—	—	
AL	—	5	3	3	1	—	—	—	1	2	
BR	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
L	7	11	—	2	—	1	—	—	—	1	
OS	6	5	4	1	—	—	—	1	—	—	
RV	2	3	10	4	1	—	3	—	—	2	
TL	8	11	6	1	—	—	3	—	—	—	
IR	5	10	3	1	—	—	1	—	1	1	
SS	1	3	—	—	—	—	1	—	1	—	
KT	2	6	—	—	—	1	2	—	—	—	
KK	1	5	8	2	—	—	—	1	1	—	
VAV	2	—	7	—	—	—	—	—	—	1	
Ilmum.	7	16	12	—	—	—	12	5	5	—	
Kokku	Teo- seid %	44 8,1	98 17,8	61 11,2	14 2,6	2 0,4	2 0,4	23 4,2	8 1,5	10 1,9	7 1,3

3R — Kolmerõhuline

sistlikust draamast). Ka Kärner tundis tõenäoliselt seda traditsiooni; eriti ilmekalt avaldub 6J sidumine kangelasliku temaatikaga Suure Isamaasõja ajal ja järel loodud teostes, kui Kärner puutus senisest põhjalikumalt kokku vene kirjandusega. Nii on kuuejalalises jambis loodud poemid «Jüriöö tuled» ja «Põide kättemaks»; luuletused «Ainult relvaga», «Ei, tasuta ei jää», «Kodumaa käsk», «Lahingusse», «Me näeme», «Ootajaile» (osaliselt «Suur Oktoober», «Sõbra mälestuseks», «Tasujad») — (kogus «Kodumaa käsk»), «Kaskede lehtides», «Leningrad—Uural—Moskva», «Lenin meie keskel», «Meeldetuletus», «Veendumus» (kogus «Viha, ainult viha»), «Tartu vabastamise päeval» (1944), «Mai 1945», «Viis saluuti» ja «Võit» (erikogudes ilmumata) — enamasti kõik heroilise sisu ja pateetilise intonatsiooniga. Tendents on igatahes väga selge ja ühesuunaline ning tema lähtepunktiks tuleb õigupoolest lugeda 1940. aastat, kui juunipöörde järel ilmus Kärneril luuletus «Tervitamine» ja veidi hiljem (jaanuaris 1941) Juhan Sütistel Gruusiat ja tema suuri poegi ülistav «Gruusiale» — mõlemad kuuejalalises jambis. Ka Kärneri varasemas loominguks hõivas reas kogudes 6J olulise koha, kuid neis pole ta seotud kindlapiirilise sisulise suunilusega.

Üllatavalt palju proovis Kärner jõudu ka harva esineva 7J-ga (tervelt 401 rida — 2,0% ja 14 teost — 2,6%), eriti kogudes «Aja laulud», «Rändur vilistab», «Lõikuskuu» ja «Kodumaa käsk».

arv erinevates luuletuskogudes

Kolmikmöödud									
Daktül			Amfibrahh			Anapest			VAH AN
8T	4D	5D	3AMF	4AMF	5AMF	3AN	4AN	5AN	3R
—	2	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	—	—	1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	2	—	—	—	—	—	1	1	—
2	3	—	—	1	—	—	—	—	—
1	2	1	1	—	—	—	—	—	—
—	2	—	—	—	—	1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	2	—	3	1	1	—	—	—	—
4	13	3	4	2	2	1	1	1	1
0,7	2,4	0,6	0,7	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2

8J kuulub eesti luules õige harva harrastatavate meetrumite hulka. Ka Kärner pole siin kõigest 2 teose ja 42 värtsiga erandiks.

Kokku täheldame isomeetrilist jambi (vt. tabelid 4, 4^a ja 4^b) 219 luuleteoses (40,1%) värsside koguarvuga 10681 (52,8%). Seda arvu tuleb lugeda eriti kõrgeks. Lahutades nii isomeetrilisest jambist kui ka värsside koguarvust «Bianka ja Ruthi», saame 41,3%, millega isomeetriline jamb Kärneril ületab ligi kahekordselt isegi niisuguse suhteliselt rahuliku värsitehnikaga perioodi eesti luules nagu 1925—1929 (23,9%) ja 6,4% võrra perioodi 1917—1918, mil «Siuru» kultiveeris väga korrapärast värssi; samal ajal ilmunud «Maises ringis» sisaldab üle 50% isomeetrilist jambi. Taandumisele «Ajalaules» järgneb eriti intensiivne isomeetriliste jambide harrastamine — «Lõikuskuust» «Tormilüürani» kuulub nende arvele vastavalt 65,8%, 43,6%, 47,2% ja 58,2%, 1930. aastail väheneb isomeetrilise jambi osa tunduvalt (miinimum kogus «Sõna sütega»), sõjaaegsetes kogudes aga on taas väga suur.

Mitteisomeetrilise jambi erikaal jääb väikeseks (10,6% värssidest ja 14,7% teostest). Siiski tuleb märkida selle olulist osa kolmes esimeses kogus ja «Inimeses ristteel», värsside arvu poolest ka «Kõdumaa käsus». Kõigis kogudes peale «Ajalaule» domineerib isomeetriline jamb mitteisomeetrilise üle (ka eesti luules tervikuna saavutas heteromeetriline jamb 1919—1924 ülekaalu — J. Põldmäe, tsit. teos, lk. 538—539).

Isomeetrilist trohheust esindavad *3T*, *4T*, *5T*, *6T*, *7T* ja *8T*. Teistest tunduvalt arvurikkam on *4T* (794 värssi — 3,9% ja 23 teost — 4,2%). Märkida tuleb siiski veel ka *6T* ja *7T* suhtelist rohkest — mõlemat 1,0% värsside ja vastavalt 1,9% ja 1,3% teoste koguarvust. Kokku langeb isomeetrilise trohheuse arvele 10,0% teostest ja 7,4% värssidest.

Mitteisomeetriline trohheus mahutab vaid 3,2% teostest ja 2,4% värssidest, puududes tervelt neljas värsiraamatus. Peale kogu «Maises ringis» on kõikjal vahekord isomeetria kasuks, ka viimati nimetatud on heteromeetria ülekaalus vaid 1 luuletuse ja 12 värsiga.

Isomeetrisest daktülist on ohtralt *4D*-d (13 luuletust, 328 värssi), kusjuures esikohal on «Rändur vilistab» 3 luuletuse ja 88 värsiga. *4D*-le sekundeeriv *5D* on esindatud vaid kolmes kogus, igäühes ühe luuletusega. Mitteisomeetriline daktül pakub vaid 2 luuletust ja 64 värssi.

Isomeetriline amfibrahh ja anapest esinevad kumbki kolmel kujul — kolme-, nelja- ja viierõhulistena. *3AMF* leidub neljas, *4AMF* ja *5AMF* kumbagi kahes, kuna iga isomeetrilist anapesti on vaid ühes luuletuses. Heteromeetrisest amfibrahhi on kolmes luuletuses, kuna heteromeetriline anapest puudub sootuks.

Vahelduvate anakruusidega kolmikmõõtude seas domineerivad mitteisomeetriselised (3 luuletust, 80 värssi) isomeetriseliste üle (1 luuletus, 24 värssi).

Kokkuvõttes jääb kolmikmõõtudes ülekaalu isomeetria (3,3% värssidest ja 5,2% teostest).

Sega- ja liitmõõtudes (vt. tabel 5) jääb lõppkokkuvõttes samuti ülekaalu isomeetria.

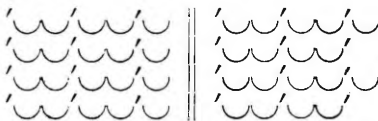
Kokku on Kärner kirjutanud 13 logaöödilist ja 24 (koos vahelduvate anakruusidega kolmikmõõtudega 28) polümeetrilist luuletust. Järgnevalt anname luuletuskogude kaupa ülevaate kõigepealt logaöödidest, siis polümeetriast.

«Lõikuskuus» on 2 logaöödilist luuletust.

«Sügisöine» kujutab endast ühele meetrumivariandile põhinevat heksameetrit, milles vahelduvad nais- ja meesriimid.

Vaikuses valutab süda. Öö on nii valge kui korjus,
pestud ja laudsille pandud, puhaste linade all:
niidetud viimne kui esi, lõpul ju päevane orjus,
hingavad unised nurmed, õlgadel udude sall.

Stroofi skeem:

Tabel 4

Isomeetriliste ja mitteisomeetriliste värsside arvu vahekord kaksik- ja kolmikmõõtudes

Mõõdud	Kaksikmõõdud				Kolmikmõõdud							
	Jamb		Trohheus		Daktül		Amfibrahh		Anapest		VAH AN	
	I	M	I	M	I	M	I	M	I	M	I	M
TV	335	190	56	—	66	—	—	—	—	—	24	—
MR	332	183	14	26	16	—	—	—	—	—	—	—
AL	179	419	46	—	12	—	14	—	—	—	—	28
BR	3794	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
L	797	131	76	65	—	—	—	—	—	—	—	—
OS	580	78	40	40	34	36	—	—	97	—	—	24
RV	708	176	224	28	88	—	28	—	—	—	—	28
TL	678	83	128	24	56	28	20	68	—	—	—	—
IR	454	371	68	32	52	—	—	—	20	—	—	—
SS	140	48	34	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KT	216	24	68	64	—	—	—	—	—	—	—	—
KK	450	169	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VAV	986	60	60	40	—	—	—	—	—	—	—	—
Ilmum.	1032	225	630	164	48	—	104	56	—	—	—	—
Kokku	10681	2157	1492	483	372	64	166	124	117	—	24	80

Tabel 4a

Isomeetriliste ja mitteisomeetriliste värsside vahukord (protsentides) kaksik- ja kolmikmõõtudes

Mõõdud	Kaksikmõõdud						Kolmikmõõdud							
	Jamb			Trohheus			Daktül		Amfibrahh		Anapest		VAH AN	
	I	M	Vahe (M-I)	I	M	Vahe (M-I)	I	M	I	M	I	M	I	M
TV	33,4	18,8	-14,6	5,6	—	-5,6	6,7	—	—	—	—	—	2,4	—
MR	52,1	28,7	-23,4	2,2	4,1	+1,9	2,6	—	—	—	—	—	—	—
AL	22,9	53,6	+30,7	5,9	—	-5,9	1,5	—	1,8	—	—	—	—	3,6
BR	100	—	-100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
L	65,8	10,8	-55,0	6,2	5,4	-0,8	—	—	—	—	—	—	—	—
OS	43,6	5,9	-37,7	3,0	3,0	0	2,6	2,7	—	—	7,2	—	—	1,8
RV	47,2	11,7	-35,5	14,9	1,9	-13,0	5,8	—	1,9	—	—	—	—	1,9
TL	58,2	7,2	-51,0	11,0	2,1	-8,9	4,8	2,4	1,7	5,8	—	—	—	—
IR	31,8	25,9	-5,9	4,8	2,2	-2,6	3,6	—	—	—	1,4	—	—	—
SS	9,3	3,3	-6,0	2,3	—	-2,3	—	—	—	—	—	—	—	—
KT	28,5	3,2	-25,3	9,0	8,5	-0,5	—	—	—	—	—	—	—	—
KK	53,8	20,3	-33,5	5,7	—	-5,7	—	—	—	—	—	—	—	—
VAV	76,3	4,7	-71,6	4,7	3,1	-1,6	—	—	—	—	—	—	—	—
Ilmum.	34,2	7,4	-26,8	20,9	5,4	-15,5	1,6	—	3,4	1,9	—	—	—	—
Kokku	52,8	10,6	-42,2	7,4	2,4	-5,0	1,8	0,4	0,8	0,6	0,6	—	0,1	0,4

Tabel 4b

Isomeetriliste ja mitteisomeetriliste luuletuste vahetuse kaksik- ja kolmikmõõtudes

Mõõdud		Kaksikmõõdud						Kolmikmõõdud									
		Jamb		Trohheus		Kokku		Daktül		Amfibrahh		Anapest		VAH AN		Kokku	
Kogud		I	M	I	M	I	M	I	M	I	M	I	M	I	M	I	M
		TV		12	9	2	—	14	9	2	—	—	—	—	—	1	—
MR		21	12	1	2	22	14	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
AL		12	15	3	—	15	15	1	—	1	—	—	—	—	1	2	1
BR		1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
L		20	5	3	3	23	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
OS		16	3	1	1	17	4	2	1	—	—	2	—	—	1	4	2
RV		20	3	7	1	27	4	3	—	1	—	—	—	—	1	4	1
TL		26	3	4	1	30	4	3	1	1	2	—	—	—	—	4	3
IR		19	11	3	1	22	12	2	—	—	—	1	—	—	—	3	—
SS		4	2	2	—	6	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KT		8	1	3	2	11	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KK		16	5	2	—	18	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VAV		9	2	1	1	10	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ilmum.		35	9	22	6	57	15	2	—	5	1	—	—	—	—	7	1
Kokku	Teo- seid	219	80	54	18	273	98	16	2	8	3	3	—	1	3	28	8
	%	40,1	14,7	10,0	3,2	50,1	17,9	3,0	0,3	1,5	0,5	0,5	—	0,2	0,5	5,2	1,3

Tabel 5

Isomeetria ja heteromeetria vahakord silbilis-rõhulises süsteemis (protsentides värsside arvust)

Mõõdud	Kaksikmõõdud			Kolmikmõõdud			Sega- ja liitmõõdud			SR kokku		
	I	M	Vahe (M-I)	I	M	Vahe (M-I)	I	M	Vahe (M-I)	I	M	Vahe (M-I)
Kogud												
TV	39,0	18,8	-20,2	9,1	—	-9,1	—	—	—	48,1	18,8	-29,3
MR	54,3	32,8	-21,5	2,6	—	-2,6	—	—	—	56,9	32,8	-24,1
AL	28,8	53,6	+24,8	3,3	3,6	+0,3	—	7,4	+7,4	32,1	64,6	+32,5
BR	100	—	-100	—	—	—	—	—	—	100	—	-100
L	72,0	16,2	-55,8	—	—	—	4,9	4,6	-0,3	76,9	20,8	-56,1
ÕS	46,6	8,9	-37,7	9,8	4,5	-5,3	14,6	15,6	+1,0	71,0	29,0	-42,0
RV	62,1	13,6	-48,5	7,7	1,9	-5,8	13,1	1,6	-11,5	82,9	17,1	-65,8
TL	69,2	9,3	-59,9	6,5	8,2	+1,7	6,8	—	-6,8	82,5	17,5	-65,0
IR	36,6	28,1	-8,5	5,0	—	-5,0	1,4	—	-1,4	43,0	28,1	-14,9
SS	11,6	3,3	-8,3	—	—	—	—	—	—	11,6	3,3	-8,3
KT	37,5	11,7	-25,8	—	—	—	—	—	—	37,5	11,7	-25,8
KK	59,5	20,3	-39,2	—	—	—	—	—	—	59,5	20,3	-39,2
VAV	81,0	7,8	-73,2	—	—	—	—	1,9	+1,9	81,0	9,7	-71,3
Ilum.	55,1	12,8	-42,3	5,0	1,9	-3,1	4,2	2,0	-2,2	64,3	16,7	-47,6
Kokku	60,2	13,0	-47,2	3,3	1,4	-1,9	3,3	2,1	-1,2	66,8	16,5	-50,3

«Hauakirjas» vahelduvad neljarõhuline meesriimidega ja kolme-
rõhuline naisriimiga logaööd. Esimese stroofi neljas rida ei pea
stroofi skeemist kinni (~~~~~ asemel ~~~~~).

Sa arvad, et peaksid vist kisama
nüüd kivid su kalmu najal.
Ei, mäletab tänulik isamaa,
et — surid sa õigel ajal.

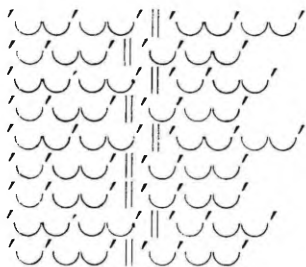

«Õitsvas sügises» on tervelt viis logaöödilist luuletust. Värsi-
kogu algab tugevat süzeelist elementi sisaldava ja seetõttu lühi-
poemile läheneva luuletsükliga «Hüpe vabadusse», mille neljast
osast esimene on logaöödiline (kolme variandi süsteempärasele
vaheldumisele ehitatud mittekvantiteeriv pentameeter), teine ja
neljas polümeetrilised, kolmas anapestiline.

Kuigi see vaenlane küll, jõe on mõrtsukatöö.
Nõnda Jumala käsk Kaini aegadest karm:
hulkumas nähtagu tend, kõikjal järgides öö,
keeldud olgu tal rõõm, uni kosutav, arm.
Ainus on kõikidel hing, kuuskümmend aastate arv —
tappa Jumala loom suurim pattudest patt.
Olgu keiser või sant, püha, viimnegi hatt —
üks see ju putukas kõik, elu varjatu larv,
enda saatuses on igaühele palk.

(«Hüpe vabadusse» I)

Stroofi skeem:

«Õksiolu» seevastu rajaneb vaid ühel mittekvantiteeriva pen-
tameetri meetrumivariandil, erinevalt antiikpentameetrist vahel-
duvad siin nais- ja meeslõpud.

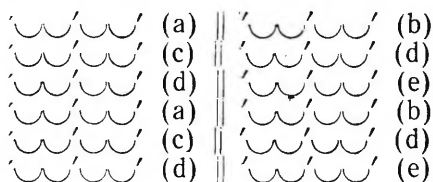
Juba on küpsnud kaer, oder kuldne ja nisu.
Lõikuskuu selge päev lendab linnuna käelt.
Valusalt tunneb suu tunni mööduva sisu.
Üksinda kõnnin nüüd pähkklametsisse mäelt.

Ka luuletuses «Sügistähed» on tegemist mittekvantiteeriva pentameetriga, mis rajaneb vaid ühel meetrumivariandil, kuid erinevalt eelmisest juhust on siin säilitatud üksnes meesriimid paigutusega *abcabc* (nn. ternaarriim), kusjuures teise värsi lõpp riimub lisaks veel kolmanda värsi tsesuurieelse silbiga, viienda värsi lõpp aga kuuenda värsi tsesuurieelse silbiga, seega riimuvad omavahel ka kolmanda ja kuuenda värsi tsesuurieelsed silbid. Peale selle riimub esimese ja teise värsi tsesuurieelne silp vastavalt neljanda ja viienda värsi tsesuurieelse silbiga.

Pimedus ammugi sai — sügav on septembri öö,
 sügav ja tume kui kaev, kuhu nüüd kummardub suu,
 joogvee-janune suu, alistund murele mul.
 Pärlendab Linnutee laia üleval hõbedast vöö:
 raske on südames vaev — seista kui kolletuv puu
 akna all, kastani puu, eluta, õnneti sul?

Stroofi skeem:

Siin on tegemist nn. leoonilise värsi omapärase edasiarenduse ja modifikatsiooniga.

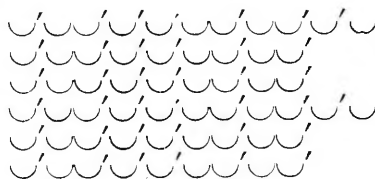
«Epiloogis» kasutab Kärner neljarõhulist logaöödi, mis lõpeb naisriimiga.

Nüüd jälle laulnud ma iseendast,	
nii kuidas Looja on hääle andnud:	
aeg linnu tiivul ju mööda lendab,	
tuul puhub õhku, mis tuul on kandnud.	

«Õitsva sügise» ainsa heteromeetrilise, pealegi eriliiki logaöödide kombinatsiooni pakub «Tormiaegne» (värsirõhkude arv 7—6—6—7—6—6). Riimiskeem A_4bcA_4cb .

Mu meeled on haiged täna päikese tulisest põletusest —
 nüüd langeb see alla nagu muistsete hunnide kilp,
 mil vere sees lebab kahevõitluses langenu pää,
 vast elust veel tuksuv, ent ju loobunu kõigest ta jõledusest,
 külm kõikide vastu, osavõtmatu, otsekui jää.
 Päev — kangelaslugu, millest lugeda viimne mul silp.

Stroofi skeem:

«Rändur vilistab», «Tormilüüra» ja «Inimene ristteel» pakuvad igaüks ühe logaöödilise laulu.

«Päikese tõus sügisel» (RV) rajaneb viierõhulisele värsile, kusjuures stroofi piirides on kaks mees- ja kaks naisriimi, mille asukoht pole stroofis fikseeritud; nii võib leida paigutust *AbAb, aBaB, aBBa* ja *AbbA*, kusjuures viimases salmis on koguni tegemist peon-liitriimiga (nabaniidi — karbamiidi). Toome näitena vaid ühe stroofivariandi.

Nagu veretav ohvripann lõkkab ida:
männid põlevad, kuused täis valutuld,
aias vahtrad ja kased kui sulakuld,
ülal sinise suitsuna pilverida.

Stroofi skeem:

«Ennustuses» (TL) kaasneb neljarõhulisele logaöödile nais- ja meesriimide vaheldumine:

Juba paistavad teised alad:
õisest pimedast hommik uus.
Vaese viletsad leivapalad
sapiks sulavad rikka suus.

«Mürgililledes» (IR) leiame mittekvantiteeriva heksameetri, mis rajaneb vaid ühel variandil ning nais- ja meesriimide vaheldumisel:

Mürgililled mu mõtted, kasvanud vaesuse mudas,
hirmsad, rõvedad mõtted, kerkinud nälgivas pääs.
Salalikult ja süngelt kahiseb jõe ääres luda,
tapakirvena täna veretab pilve all lääts.

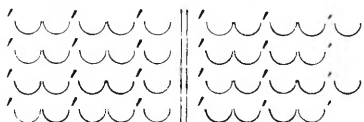
Eri kogudes ilmumata luuletuste hulgas on logaööde vaid 3. «Virulases» 1910 ilmunud neljarealine luuletus «16. oktoobril» on neljarõhuline logaööd (Alkaiose värs), kusjuures teine rida on 4D.

Sügise sajus kui kurblik ohke...
Igatsus elu ja valguse järel
kisendab, kisendab haua äärel
sügise sajus kui kurblik ohke...

«Loomingus» 1930 ilmunud «Kalmistu mõtted» II kattub ehituselt eespool juba vaadeldud «Sügisõisega».

Sünge on täna mu süda, sünged on pilvede ehmed,
vasine päikese hõõgus öhtuse laotuse all.
Mäletad: kunagi sinul käed olid soojad ja pehmed,
mäletad: kunagi kostsid majas meil laulud ja trall?

Erinevaid neljarõhulisi, kuid üksnes naisriimidega lõppevaid logaööde on kombineeritud «Kohtupriistavi külaskäigu» II osas.

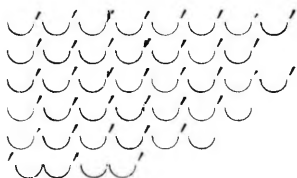
Emagi nutab salaja patja:
oksjonihamer käib teist ja kolmat.
Võtku siis kõik see hingetu matja,
jätku vaid kolmele kuuehõlmad.

Polümeetrilisi luuletusi on ühtekokku (ilma vahelduvate anakruusidega kolmikmõõte arvestamata) 24, kusjuures Kärner sageli eelistas väga keerulist stroofiehitust.

«Aja lauludes» on luuletuses «Elagu revolutsioon» kasutatud jambi, kuid iga stroofi viimases reas pöörduv tagasi daktüiline refrään. Mainitud luuletus kujutab endast üht vähestest juhtudest, kus Kärner loeb silpe teisiti kui traditsiooniline grammatika: jambilises kontekstis arvestab ta sõna *revolutsioon* viie-, daktüilis aga neljasilbilisena. Stroofi skeem $8J-7J-8J-6J-5J-3D$, kusjuures viimases stroofis pole skeemist täpselt kinni peetud, vaid viies rida on kuuerõhuline.

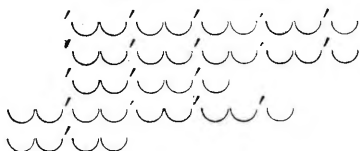
Kuis lõikab lihasse ja lussse sõna revolutsioon,
kuis siidi padjult buduaarin üles naksatab!
Ränk hoone alustel — eesõigus olla, süüa — raksatab,
kui mässuliste kurkest uulitsatel kajab
ürgmeelne viis, mis hulki tagant ajab:
elagu revolutsioon!

«Töölise Jaul vabrikun» on Kärneri loomingus samuti erandlik: tavaliselt kasutab ta erinevate mõõtude ühendamisel keerulisi stroofist stroofi korduvaid skeeme, s. o. totaalset polümeetriat. Siin aga põimuvad eelviimases salmis kogu luuletust läbivasse trohheilisse korrastamata heteromeetriasse äkki vahelduvate anakruusidega kolmikmõõddud (seega on kokkuvõttes tegemist vahelduva polümeetriaga):

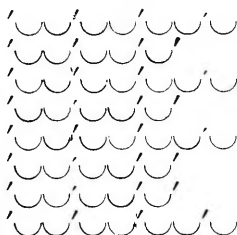

Raksaten naksaten viskame teede päält tõkkes,
 vihaga lihaga kiskleja väärame vaimu,
 vaenlase võimu ja laimu.
 Ah, nüüd puhugem suurele tulele lõkkes,
 ah, nüüd ihugem!

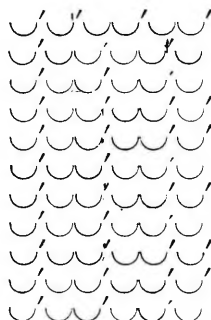
«Kevademälestustes» («Lõikuskuu») vaheldub daktül neljarõhulise logaöödiga, mis kujutab endast ühe lõpusilbi võrra lühendatud Alkaiose värssi.

Kevadepilvede pää kohal visand,
 mändide tüvedest tilkus vaik —
 lehekuul olen ma enese lisand
 rõömule sinu, mu sünnipaik.
 Sireli õitega suvistepühi
 pühitses talu, ja lääne pool
 kõneles Jumal: ta tulinool
 süütas mu südames elule lühi.

«Jumala-teotus» samast kogust oma üheteistkümnerealise stroofi ja keerulise skeemiga, mille alusel vahelduvad kaks erinevat neljarõhulist logaöödi ja 3AMF, sillutab Kärneri loomingu teed järgmiste kogude ülikeerukatele stroofidele.

Kui vere maik on Su nimi mu suus,
 oo, Issand, mu Jumal, mu Isand:
 ööpimesdas olen ma kisand
 Su poole palund — kui potituus
 Sa ülevalt vaadand, nii julm ja kalk,
 käes taevane käsulaud, Sana:
 on üürike elu, surm patu palk,
 mis tabab kord noore kui vana;
 ei ole siin kellelgi pääsu sest,
 patt rõövlina jälgib ju inimest,
 patt ajab sind taga kui vari.

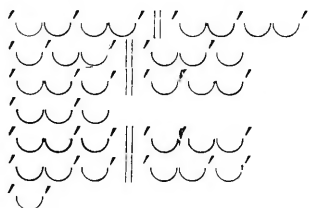

«Õitsev sügis» ja «Rändur vilistab» on totaalsele polümeetriale rajatud luuletuste arvult esikohal — esimeses viis, teises kuus luuletust.

«Õitsvas sügises» on tsükklis «Hüpe vabadusse» II osas mittekvantiteeriva pentameetri kolm varianti põimitud talle lähedase nullsilbilist intervalli sisaldava viierõhulise logaöödi, daktüli ja trohheusega. Kuuendas värssis riimub tsesuurieelne silp värssi lõpuga.

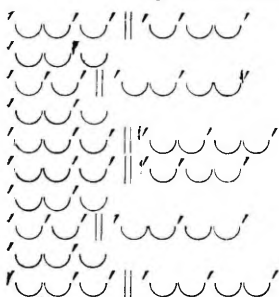
Õnnis on inime siis, kui tema rahulik on,
 oma tegemist teeb leplikul meel.
 Ahnus ent igalpool külvab surma ja verd
 maale ning veele.

Keegi ei taltsuta, kui on tormine, merd:
 miski ei kaitse meid, kui sammub sõjateid
 ürgne kiring.

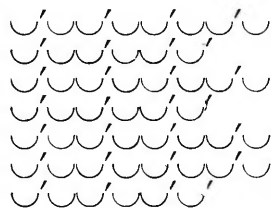
Sama tsükli neljandas osas on mittekvantiteeriva pentameetri kolme variandi vahele kiilutud lühike daktüüline rida.

Piiravad pageja — irvil hambad, kui koer
 igaüks vahib.
 Naerab vastu ta: hullunult kõlab ta naer,
 hukkuja ahin.
 Hüppab siis alla ja ujudes kaugeneb neist,
 seadused kelle ei tunne tasumist teist
 kui ainult tappa,
 lasta südamest otsekui loomalgi verd
 vorstideks kappaa.
 Ägedalt lõikab ta kevadist lainete merd.

«Tollest suvest» esindab Kärnerile väga tavalist lahendust, mille järgi mingi lihtmoot seotakse temast ühe rõhutu silbi poolest erineva logaöödigaga. Skeemist pole peetud kinni teise stroofi kuundas reas.

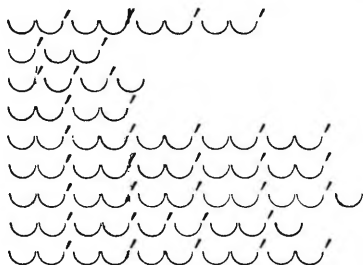
Meid küpsetas päike kesk valmivat nurme,
 öö võidis me kehi kui palsam hõrk,
 ja veriste päevade vihava hurme
 me teadvuses mässis kui uduvõrk.
 Ei olnud muud sulle, ei mullegi vaja
 kui puhkuseks metsa all madalat maja,
 kus kadus me kires aim ilmast nõrk.

«Vaikne õhtu» järgib skeemi $4AN + 2AMF + 3J + 2AN +$
 $+ 5AN + 5AN + 5AN + 5Log + 5AN$.

Usna imelik: täna ei olegi tuult,
ja ühelgi puul
ei liigu lehte ainust.

Meri tasane, vait,
vaevalt rannale veeretab laine, mis pehme ja soe,
paitab paljaid mu jalgu kui väikese vallatu pai.
Liival lamesklen üksinda, liikmeis suur rahu ning kainus,
mittemidagi olla, mittemidagi tunda
tahe kehas mul läbib viimse kui soone ja koe.

«Sarkastiline» seob kuuerõhulise logaöödi viiejalalise anapes-
tiga:

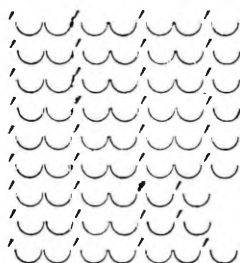
Käsku kuugendat rikku ei saa enam põosastes metsa all —
tuuled pühivad otsekui terava luuaga kõhtu.
Süda rikkal ja vaesel nüüd rinnus kui värisev kitsetall —
vanal Ahmanil kõrtsis vaid riikkalik lõikuse-õhtu.

«Rändur vilistab» hõivab kuue polümeetrilise luuletusega esi-
koha; sealjuures viis neist järgivad juba nimetatud põhimõtet: neis
põimuvad lihtmõõdud logaöödidega, mis erinevad lihtmõõdust vaid
ühe rõhutu silbi poolest.

«Põgenemine» ja «Unistelu» ühendavad mõlemad daktülit
Alkaiose värsiga.

Vahivad akendest virilad lõustad:
öö on neid masendand, noori ning vanu.
Huulil ent endine mõistmatu janu,
üksteise võidu taas taotlevad tõusta
tänaval, turul, ja börsil ja äris.
(Inimesnime kuid keegi kas päris
kunagi hinna eest kukru kulla?)
Vilistab vabrik ja huilgab vedur:
ikka on rutata — minna ja tulla

kellelgi kustki ja kuhugi, nagu
nõuavad seadused rahva edu.
Ainus eimidagi minu vaid jagu.
(«Põgenemine»)

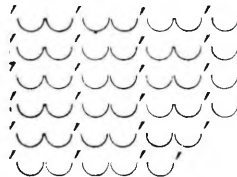

Ohtune laine kui sulajas vaha
tasasel paitusel võib mu jalgu.
Lükkab kui armsama juustesalgu
tuulehõng päikeselt pilve maha.
(«Unistelu»)

Luuletuses «Nägemus unetuses» järgneb viiele 4D-le üks loga-
öödilise värss.

Pimedus luuravalt kõikjale hiilib,
pilved on pondunud tiinuse-kiimast
hiiglase nisad, mis täidetud piimast.
Kell nagu tunnimees hääletult viilib;
ootuse ärevus kehas kui vähk:
kas ju ei kostnudki ukse kähk?

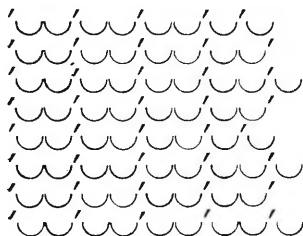
«Möödas» ühendab amfibrahhi logaöödidega.

Nüüd ongi see möödas: kimäär ja uni,
ja sädeleb päike, ja rohetab mänd.
Ma ometi kehtsin veel hommikuni:
ei lõõnud mind maha metselaja händ.

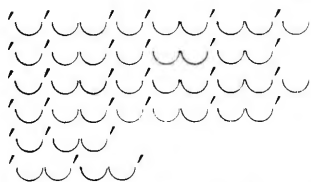
«Rahutus» kõrvutab viierõhulisi daktüleid ja logaööde.

Päikese laikusid langeb mu põrandalle,
silub kui pilvede juukseid ta tuline kamm.
Millest see võpatus, millest see kärsitu värin
südame ümber, kui akna all helistab tramm,
hobune kabjaga põrutab uulitsalle?
Õnne kas ootan või õnnetust, eneselt pärin,
varjuna hiilib kas ringi mu saatuse samm?
Lugedes minuteid vastušeks küüsi vaid närin.

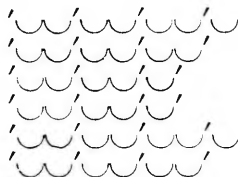
«Kuuvalge laul» esindab selles kogus ainsana mittevõrdrõhu-
list polümeetriat.

Tuuled sügisest hõngu puhuvad aknasse hiiest,
 lehe kollase mõne leiangi põrandalt maast.
 Suvi kadunud nagu humal on meelest mu viiest,
 talve kaheksakuise algab taas palve ning paast.
 Naerab kollase kuu
 elutark kahvatu suu.

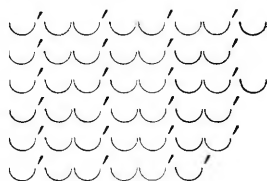
Mõlemad «Tormilüüra» polümeetrilised luuletused («Joogilaul» ja «Epiloog») on võrdrõhulised ja komponeeritud Kärneri jaoks tavalisel viisil (teatud kindlas stroofipositsioonis jäetakse süsteemipäraselt vahele üks silp).

Elu on üürike, lilleke närtsib —
 peatada midagi pole me jõus.
 Täna on meile veel kaetud laud,
 homme vast mõnda ju ootab haud.
 Elu on üürike, lilleke närtsib.
 Peatada midagi pole me jõus.

(«Joogilaul»)

Võin vaikides minna ja koguda ahet
 mu kodumaa nurmilt ja enese eest:
 ükskõiksus ja külmus mul kõvendab tahet,
 ja kaotuse raskus taas karastab meest.
 On vaikuses kasvanud kõik, mis on suur:
 taas tulen, kui tundi seks näitab uur.

(«Epiloog»)

Edaspidi ei leia me kuni viimase raamatuni üheski kogus polümeetriat. «Viha, ainult viha» toob taas tuttava lahenduse — 3AMF + kaks eri liiki temast ühe silbi võrra lühemat logaöödi.

Ja nii mida kindlamalt kutsub
 mind, kodu, su valu, piin,
 mul seda pingsamalt tuksub
 koos kõigega süda siin.

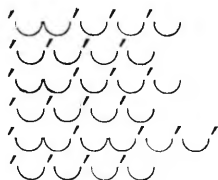

(«Kauges linnas»)

Erikogudest jäi välja kuus polümeetrilist teost. Huvitav on märkida, et nagu polnud segamõõte Kärneri esikkogudes, nii ei leidu neid ka aastail 1906—1917 ajakirjanduse veergudele jäänud luuletuste hulgas (logaöödid on sel perioodil siiski esindatud nelja-realise luuletusega «16. oktoobril»).

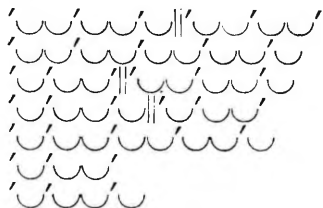
Polümeetria ilmub Kärneri loomingusse esmakordselt nähtavasti luuletuses «Eesti reekviem» («Hingake rahu, vahvad mehed») (1919).

Hingake rahu, vahvad mehed,
 Langend laial võitlusrinnal;
 Langend kui tormituules lehed,
 Surma suikund võõral pinnal.
 Ohvriks teid pühendas püha isamaa;
 Rahu hingake nüüd auga.

1921. a. ilmub «Tarapitas» esimene väga keerulise stroofiehitusega polümeetriline luuletus «Loomingu tee»:

Loogem ja olgem sest röömsad! Süda kui lahtine haav.
 Süda kui öö, mida torgivad tähtede nõelad.
 Majja istunud nälg. Majas on haigused öelad
 voodi pannud mu lapsed. Mida ennustab saav
 hommik lõikuskuu-päiksega, teadmata mulle.
 Süda lahtine haav.
 Süda visakem tulle.

(Stroofi skeemist ei pea kinni teise stroofi teine, neljas, kuues ja seitsmes ning kolmanda salmi neljas värss; tsiteeritud 1961. a. väljaande redaktsiooni järgi).

1930. a. «Loomingus» ilmunud «Mu süda ja mu käed» seab kõrvuti viierõhulise logaöödi ja kolmerõhulise amfibrahhi:

On kerjusküsi elav parem magajast maas:
 ta kuuleb, näeb, kompab ja taipab.
 Kaob mure ja valu sekka röömugi raas
 ta päevi kui kirevat vaipa.

1930. aastate lõpus valminud «Endiselt» ja «Mõistmatu» ning 1940. a. «Maretis» ilmunud «Juulikuine» järgivad Kärneri lemmikvõtet: mõlemas liitub lihtmõõt temast ühe silbi võrra lühema logaöödiga.

Ja minagi tulin sealt külast
 ning kasvasin madalast,
 kus imetlin õitsevat ülast
 ja kangust sain kadakast.

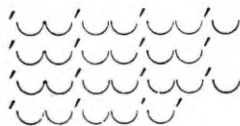
(«Endiselt», skeemist ei pea kinni teise stroofi neljas ja viienda stroofi teine värss.)

Keegi ei mõista, et kuni
 valitseb jumal julm,
 kestab see verine uni,
 mõttetu juba pulm.

(«Mõistmatu», skeemist ei pea kinni esimese stroofi kolmas ja neljas ning teise ja neljanda stroofi kolmas värss.)

Ime on siiski, et rahu ja puhkust
toovad need päevad, nii helged ning head,
annavad mõtteile jõudu ja uhkust
väljadel voogavad viljapead.

(«Juulikuine», skeemist ei pea kinni esimese stroofi neljas värss.)

Lõppkokkuvõttes on ka sega- ja liitmõõtudes (vt. tabel 5) ning kogu Kärneri silbilis-rõhulises luules (viimasest 50,3% võrra) ülekaalus isomeetria, kusjuures vastupidist suhet saab fikseerida vaid «Aja lauludes». Valdav enamuse silbilis-rõhulisi luuletusi (nii isomeetrilisi kui ka heteromeetrilisi) järgib seejuures täpselt ette võetud skeemi nii värsirõhkude kui ka värsirõhkude vahel asuvate rõhutute silpide arvu poolest. Kuid (vt. tabel 6) 16,4%-s luuletustes on varieeritud värsirõhuliste või -rõhutute silpide arvu. Eriti rohkesti on üleminekuvorme «Aja lauludes» (13 luuletust 37-st), suur protsent (50%) kogus «Sõna sütega» pole arvestatav, sest silbilis-rõhulisse süsteemi satub selles raamatus vaid 8 luuletust. Tähelepanu äratav on ka üleminekuvormide suur osa poliimeetriliste luuletuste seas; nähtavasti ei suutnud Kärner ise omadena loodud ülikeerukaid stroofe täpselt järgida.

Rõhulist värsisüsteemi esindavad Kärneri loomingu taktoidid, aktsentoidid ja mittekvantiteeriv elegeiline distihhon (vt. tabelid 7, 7^a ja 7^b), kusjuures Kärneri näol on tegemist luuletajaga, kellele leidub taktoide nii värsside (2898 — 14,3%) kui ka luuletuste arvu poolest (85 — 15,5%) rohkem kui kolmikmõõte (vastavalt 947 — 4,7% ning 36 — 6,5%). Taktoidi hulk on eriti suur kogudes «Tähtede varjud», «Inimene ristteel», «Sõna sütega» ja «Käidud teedelt». Kõige arvukamalt esindatud taktoidseks mõõduks kujuneb kokkuvõttes daktüloid (9,7% värssidest ja 9,3% teostest), mis ka enamikus kogudest moodustab peamise osa taktoididest; erandiks on siin «Tähtede varjud» ja «Käidud teedelt», milles luuletuste ja värsside koguarvu poolest hõivab esikoha amfibrahoid. Muidu puudub amfibrahoid ühtekokku viies, vahelduvate anakruusidega taktoid kokku üheksas kogus (kolmes neist pole üldse rõhulist värssi, mistõttu nad on välja jäetud rõhulise süsteemiga seotud tabelleist). Aktsentoidi proovis Kärner vaid kolmes, aktsentueerivat elegeilist distihhoni ühes raamatus. Täielikult puudub anapestoid, aktsentueeriv heksameeter ja pentameeter ning süntagmaid.

Isomeetriat esindavad rõhulises süsteemis nelik- ja viisikdaktüloid, kolmik-, nelik- ja viisikamfibrahoid, kolmik-, nelik- ja viisiktaktoid vahelduvate anakruusidega, kaksik- ja kuuikaktsentoid ning endastmõistetavalt ka elegeiline distihhon. Heteromeetrilist rõhulist värssi on aga ootamatult vähe: 4343-daktüloid, -amfibrahoid ja -vahelduvate anakruusidega taktoid, 5655555- ja 43434343-daktüloid ning 4555- ja 24442-aktsentoid — kokku vaid

Üleminekuvormide osa silbilis-rõhulises värsisüsteemis (protsent on võetud samasse meetrumisse kuulu-

Mõõt	4J	5J	6J	7J	8J	MJ	5T	6T	7T	MT	4D	
	Kogu											
TV	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	2	
MR	—	2	—	—	—	4	1	—	—	2	—	
AL	—	—	—	1	1	6	—	—	1	—	—	
L	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
OS	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
RV	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
TL	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
IR	—	3	—	—	—	3	—	—	—	1	1	
SS	1	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	
KT	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	
KK	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
VAV	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ilumum.	—	3	3	—	—	2	—	—	—	1	1	
Kokku	Teo-seid	2	11	8	1	1	18	1	1	1	5	4
	%	4,6	11,4	13,1	7,1	50,0	22,0	12,5	10,0	14,3	26,3	30,8

7 erinevat heteromeetrilist stroofi. Seega jääb ka rõhulises süsteemis ülekaalu isomeetria (vt. tabel 8), ehkki kolmes viimases kogus on suhe vastupidine. Lõppkokkuvõttes on nn. toonilistes süsteemides isomeetria rõhuvas ülekaalus mitteisomeetria üle, kuid kahes kogus («Aja laulud» ja «Käidud teedelt») jääb ta vähemusse (vt. tabel 9).

Ka rõhulises süsteemis on Kärner sageli moduleerinud rütmi võtetega, mis väljuvad meetrumi raamidest: tervelt 16,7% rõhulistest luuletustest kuulub üleminekuvormide hulka (vt. tabel 10).

Kokkuvõtteks: Kärner on oma loomingus kasutanud kolme värsisüsteemi — silbilis-rõhulist, rõhulist ja vabavärsilist — ning mõnes üksikus luuleteoses neid omavahel ka kombineerinud. Silbilis-rõhulises süsteemis on esindatud kõik lihtmõõdud ja arvuvalt logaõõde ja polümeetriat. Isomeetrilisi lihtmõõte esindavad 4J, 5J, 6J, 7J, 8J, 3T, 4T, 5T, 6T, 7T, 8T, 4D, 5D, 3AMF, 4AMF, 5AMF, 3AN, 4AN, 5AN, millega võib liita veel 3R VAH AN polümeetria. Korrastatud heteromeetriaga lihtmõõte leidub samuti väga palju: 47 jambilist, 12 trohheilist, kaks daktüülist, kolm amfibrahilist ja kolm vahelduvatele anakruusidele rajatud kolmikmõõdu-

Tabel 6

silbilis-rõhulisse süsteemi kuuluvate luuletuste arvust kogus või (alumises reas) vate luuletuste koguarvust)

5D	3AMF	4AMF	5AMF	MAMF	VAH AN	Log	Pol	Kokku	
								Teo- seid	%
1	—	—	—	—	1	—	—	8	30,8
—	—	—	—	—	—	—	—	9	24,3
1	—	—	—	—	2	—	1	13	35,1
—	—	—	—	—	—	—	1	1	3,0
—	—	—	—	—	—	—	2	4	10,8
—	—	—	—	—	—	—	1	2	4,7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	8	21,1
—	—	—	—	—	—	—	—	4	50,0
—	—	—	—	—	—	—	—	2	14,3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	2	14,3
—	2	1	1	1	—	2	4	21	23,6
2	2	1	1	1	3	2	9	73	16,4
66,7	50,0	50,0	50,0	33,3	75,0	16,7	37,5		

list — seega kokku 67 erinevat lahendust. Rõhulist süsteemi har-
rastas Kärner peamiselt loomingu algusperioodil ja 1930. aastail
ning seda esindavad ta luules 11 isomeetrilist ning 8 korrastatud
heteromeetriaale rajatud erinevat lahendust. Vabavärs ja kombi-
neeritud värsisüsteem kujutavad endast vaid episoodilist nähtust.

6

Kärneri loomingu on esindatud nii stroofilised, heterostroofi-
lised, strofoidsed kui ka astroofilised luuletused, kuid valdav ena-
mus teoseid on liigendatud võrdseteks värsirühmadeks (tervelt
87,7% teostest on stroofilised, vt. tabel 11). Arvestatavaks tuleb
pidada ka erineva värsiside arvuga stroofe ühendavate luuletuste
osa (10,1%), kuna strofoideid ja astroofilisi luuletusi on vasta-
valt vaid 4 ja 8. Kolmes värsivihikus (lisaks «Bianka ja Ruth») hõl-
mavad stroofilised luuletused 100% teostest, üheksas kogus
aga enam kui 85%, kusjuures eriti kõrge protsent (pidevalt üle
90%) on «Lõikuskuust» «Inimeseni ristteel». Heterostroofilisi luu-

Erinevate meetrumite osa rõhulises

Möödud	Taktoid										
	Daktüloid					Amfibrahoid					
	Isomeetriline			M	Kokku	Isomeetriline				M	
	4R	5R	Kokku			3R	4R	5R	Kokku		
Kogud											
TV	120	—	120	28	148	32	125	12	169	—	
MR	—	14	14	—	14	—	—	16	16	—	
AL	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
L	—	28	28	—	28	—	—	—	—	—	
IR	344	—	344	20	364	—	20	—	20	—	
SS	869	20	889	48	937	—	—	—	—	96	
KT	20	—	20	92	112	36	20	—	56	184	
KK	68	—	68	36	104	—	—	—	—	64	
VAV	—	—	—	36	36	36	—	—	36	48	
Ilumum.	180	20	200	24	224	—	62	—	62	60	
Kokku	Värs-se	1601	82	1683	284	1967	104	227	28	359	452
	%	7,9	0,4	8,3	1,4	9,7	0,5	1,1	0,1	1,7	2,3

letusi kohtame sagedamini «Maises ringis» ja «Aja lauludes», enamik astroofilisi koondub aga kogusse «Tähtede varjud».

Stroofiliste luuletuste seas on valdavas ülekaalus katraänilised — 56,3% värssteoste koguarvust ja 64,2% stroofilistest teostest (vt. tabel 12). Sealjuures on katraäniliste luuletuste osa eriti oluline kogudes «Rändur vilistab», «Tormilüüra», «Inimene ristteel» (viimases 52 teost 56-st!), «Käidud teedelt», «Viha, ainult viha» ja erikogudes ilmumata jäänud loomingus, väike kogudes «Maises ringis» ja «Aja laulud» (viimases 1 luuletus 37-st), kusjuures Kärneri kolmes esimeses raamatus toimus katraänide osa pidev vähenemine. Eelistatud on rist-, sellele järgneb süli-, kuna paarisriim on üsna haruldane nähtus.

Distihhon ilmus Kärneri luulesse alles viimases kogus, tertsette, noone, 11-, 13-, 15- ja 16-realisi stroofe on Kärner samuti vältinud (kaks eelviimasena nimetatut puuduvad täiesti). Küllalt palju leidub kvinte, sekstiine, septiime, oktaave, deetsimeid ning 14-realisi stroofe, viimaseid eriti kogudes «Rändur vilistab» ja «Sõna sütega» (muuhulgas lühipoemid «Laane kuningas», «Magavad lapsed» ja «Viimne teekond»).

Rangeid vorme kasutas Kärner suhteliselt harva, nende iseloomustuse saab lugeja kerge vaevaga stroofikaindeksist, kus on

Tabel 7

värsisüsteemis (värsside arv)

Kokku	VAH AN						Aktsentoid					EL DIST
	3R	4R	Kokku	M	Kokku	Kokku	Isomeetriline			M	Kokku	
							2R	6R	Kokku			
169	—	16	16	—	16	333	—	—	—	—	—	—
16	—	—	—	—	—	30	—	—	—	20	20	—
—	—	—	—	—	—	—	—	6	6	20	26	—
—	—	—	—	—	—	28	—	—	—	—	—	—
20	—	—	—	—	—	384	—	—	—	—	—	—
96	64	—	64	—	64	1097	27	—	27	—	27	—
240	—	—	—	20	20	372	—	—	—	—	—	16
64	—	—	—	—	—	168	—	—	—	—	—	—
84	—	—	—	—	—	120	—	—	—	—	—	—
122	—	—	—	20	20	366	—	—	—	—	—	—
811	64	16	80	40	120	2898	27	6	33	40	73	16
4.0	0,3	0,1	0,4	0,2	0,6	14,3	0,2	0,03	0,2	0,2	0,4	0,1

Tabel 7a

Erinevate meetrumite osa rõhulises värsisüsteemis (protsentides värsside arvust)

Mõõ- dud Kogud	Taktoid				Aktsen- toid	EL DIST	Kokku
	Daktü- loid	Ambi- rahho- id	VAH AN	Kokku			
TV	14,8	16,7	1,6	33,1	—	—	33,1
MR	2,2	2,5	—	4,7	3,1	—	7,8
AL	—	—	—	—	3,3	—	3,3
L	2,3	—	—	2,3	—	—	2,3
IR	25,5	1,4	—	26,9	—	—	26,9
SS	63,0	6,5	4,3	73,8	1,8	—	75,6
KT	14,6	31,5	2,6	48,7	—	2,1	50,8
KK	12,6	7,6	—	20,2	—	—	20,2
VAV	2,8	6,5	—	9,3	—	—	9,3
Ilum.	7,4	4,0	0,7	12,1	—	—	12,1
Kokku	9,7	4,0	0,6	14,3	0,4	0,1	14,8

Erinevate meetrumite osa rõhulises

Mõõ- dud	Taktoid									
	Daktüloid				Amfibrahoid					
	4R	5R	M	Kokku	3R	4R	5R	M	Kokku	
Kogud										
TV	6	—	1	7	2	5	1	—	8	
MR	—	1	—	1	—	—	1	—	1	
AL	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
L	—	1	—	1	—	—	—	—	—	
IR	15	—	1	16	—	1	—	—	1	
SS	7	1	2	10	—	—	—	2	2	
KT	1	—	4	5	2	1	—	4	7	
KK	2	—	1	3	—	—	—	2	2	
VAV	—	—	1	1	1	—	—	1	2	
Hlum.	5	1	1	7	—	3	—	3	6	
Kokku										
Teo- seid	36	4	11	51	5	10	2	12	29	
%	6,6	0,7	2,0	9,3	0,9	1,7	0,4	2,2	5,2	

eraldi välja toodud stroofiliste luuletuste all sekstiinid kitsamas mõttes, triolett ja onegini stroofi, heterostroofiliste all sonett (ka «sabaga» sonett) ja tertsiinid.

7

Ideaalset lahendust kujutaksid endast stroofika- ja meetrika-indeksid, mis lähtuvad üksnes materjali liigendusest. Paraku on selline lahendus ebaökoonoomne, sest väga suur hulk luuletusi tuleb varustada ühe ja sellesama märkusega. Ruumi säästmiseks on käesoleva töö lisadena toodud indeksid loodud kompromisslahendusena ning kuna materjali esitamise süsteem erineb neis osaliselt selle liigendamise süsteemist, vajavad indeksid kommentaare.

Meetrikaindeks (vt. lisa 1) jaguneb neljaks suureks osaks, millest kolm esimest käsitlevad vastavalt silbilis-rõhulist, rõhulist ja vabavärsilist süsteemi, neljas aga loetleb teosed, mille erinevad osad on kirjutatud erinevas mõõdus.

Silbilis-rõhulises ja rõhulises süsteemis esitatakse kõigepealt isomeetria, siis korrastatud heteromeetria; silbilis-rõhulises süsteemis järgneb sellele veel korrastamata heteromeetria.

Silbilis-rõhulise süsteemi kirjeldus on üles ehitatud järgmiselt: nii isomeetria kui ka heteromeetria osas tuuakse kõigepealt jamb,

värsisüsteemis (luuletuste arv ja protsent)

VAHAN					Aktsentoid				EL DIST
3R	4R	M	Kokku	Kokku	2R	6R	M	Kokku	
—	1	—	1	16	—	—	—	—	—
—	—	—	—	2	—	—	1	1	—
—	—	—	—	—	—	1	1	2	—
—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	17	—	—	—	—	—
2	—	—	2	14	1	—	—	1	—
—	—	1	1	13	—	—	—	—	1
—	—	—	—	5	—	—	—	—	—
—	—	—	—	3	—	—	—	—	—
—	—	1	1	14	—	—	—	—	—
2	1	2	5	85	1	1	2	4	1
0.4	0.2	0.4	1.0	15.5	0.2	0.2	0.4	0.8	0.2

siis trohheus, daktül, amfibrahh, anapest, logaöödid ja totaalne polümeetria (lihtmöödud on sealjuures reastatud vastavalt värsirõhkude arvu suurenemisele). Iga värsimöödu lühendi järel (milles on märgitud värsirõhkude arv ja värsimöödu esitähht või -tähed) antakse selles möödus kirjutatud luuletuste «aadress» — luuletuskogu pealkiri (lühendatult), millele järgneb luuletuste lehekülgede loetelu. Kui ühel leheküljel algab 2 luuletust (see saab juhtuda üksnes kogudes «Maises ringis», «Kõdumaa käsk», «Luulevalimik» 1951 ja «Valitud luuletused»), antakse esimese luuletuse puhul viide ühele leheküljele (näiteks MR 20), teise puhul aga ka leheküljele, millel see luuletus jätkub (näiteks MR 20—21). Perioodika veergudele jäänud luuletusi viidatakse nende pealkirjade järgi ning paigutatakse kooskõlas ilmumistähtajaga selle luuletuskogu ette, millest eespool (või samaaegselt) nad trükist ilmusid; valikkogudes avaldatud teosed aga on ökonoomsuse tõttu koondatud ühte ning paigutatud iga meetrumi all ühelaadsete teoste loetelu lõppu. Vahetult meetrumi lühendile järgneb sellest meetrumist kõrvalekaldumatult kinnipidavate luuletuste, seejärel üleminekuvormide loend järjekorras: üleminek taktoidile — üleminek aktsentoidile — üleminek vabavärsile — üleminek heteromeetriaile — eelmiste kombinatsioonid; mõned neist vormidest võivad mõne meetrumi puhul mõistagi puududa.

Heteromeetria puhul on ruumi säästmiseks toimitud teisiti: siin antakse materjal viies osas: kõigepealt omaette osana «puhtad» (s. o. intervallide üheselt reguleerivad, korrastatud hetero-

Isomeetriliste ja mitteisomeetriliste taktoidide vahekord (protsentides värsside arvust)

Tabel 8

Mõõdud Kogud	Taktoid											
	Daktüloid			Amfibrahoid			VAH AN			Kokku		
	I	M	Vahe (M - I)	I	M	Vahe (M - I)	I	M	Vahe (M - I)	I	M	Vahe (M - I)
TV	12,0	2,8	-9,2	16,7	—	-16,7	1,6	—	-1,6	30,3	2,8	-27,5
MR	2,2	—	-2,2	2,5	—	-2,5	—	—	—	4,7	—	-4,7
L	2,3	—	-2,3	—	—	—	—	—	—	2,3	—	-2,3
IR	24,1	1,4	-22,7	1,4	—	-1,4	—	—	—	25,5	1,4	-24,1
SS	59,8	3,2	-56,6	—	6,5	+6,5	4,3	—	-4,3	64,1	9,7	-54,4
KT	2,6	12,0	+9,4	7,4	24,1	+16,7	—	2,6	+2,6	10,0	38,7	+28,7
KK	8,2	4,4	-3,8	—	7,6	+7,6	—	—	—	8,2	12,0	+3,8
VAV	—	2,8	+2,8	2,8	3,7	+0,9	—	—	—	2,8	6,5	+3,7
Ilmum.	6,6	0,8	-5,8	2,0	2,0	0	—	0,7	+0,7	8,6	3,5	-5,1
Kokku	8,3	1,4	-6,9	1,7	2,3	+0,6	0,4	0,2	-0,2	10,4	3,9	-6,5

Tabel 9

Isomeetria ja mitteisomeetria vahekord silbilis-rõhulises ja rõhulises värsisüsteemides kokku (protsentides värsaside arvust)

Süsteem	SR			Rõhuline			Kokku		
	I	M	Vahe (M - I)	I	M	Vahe (M - I)	I	M	Vahe (M - I)
Kogu									
TV	48,1	18,8	-29,3	30,3	2,8	-27,5	78,4	21,6	-56,8
MR	56,9	32,8	-24,1	4,7	3,1	-1,6	61,6	35,9	-25,7
AL	32,1	64,6	+32,5	0,7	2,6	+1,9	32,8	67,2	+34,4
BR	100,0	—	-100,0	—	—	—	100,0	—	-100,0
L	76,9	20,8	-56,1	2,3	—	-2,3	79,2	20,8	-58,4
OS	71,0	29,0	-42,0	—	—	—	71,0	29,0	-42,0
RV	82,9	17,1	-65,8	—	—	—	82,9	17,1	-65,8
TL	82,5	17,5	-65,0	—	—	—	82,5	17,5	-65,0
IR	43,0	28,1	-14,9	25,5	1,4	-24,1	68,5	29,5	-39,0
SS	11,6	3,3	-8,3	65,9	9,7	-56,2	77,5	13,0	-62,5
KT	37,5	11,7	-25,8	12,1	38,7	+26,6	49,6	50,4	+0,8
KK	59,5	20,3	-39,2	8,2	12,0	+3,8	67,7	32,3	-35,4
VAV	81,0	9,7	-71,3	2,8	6,5	+3,7	83,8	16,2	-67,6
Ilmum.	64,3	16,7	-47,6	8,6	3,5	-5,1	72,9	20,2	-52,7
Kokku	66,8	16,5	-50,3	10,7	4,1	-6,6	77,5	20,6	-56,9

Tabel 10

Üleminekuvormide osa (luuletuste arv) rõhulises värsisüsteemis (protsent on võetud rõhulisse süsteemi kuuluvate luuletuste koguarvust)

Mõõdud	Daktüloid			Amfibrahoid			VAH AN	Akts	Kokku
	4R	5R	M	4R	5R	M	3R	2R	
Kogud									
TV	1	—	1	—	1	—	—	—	3
MR	—	1	—	—	—	—	—	—	1
L	—	1	—	—	—	—	—	—	1
IR	—	—	1	—	—	—	—	—	1
SS	—	—	—	—	—	—	2	1	3
KT	—	—	—	—	—	2	—	—	2
Ilmum.	1	—	—	2	1	—	—	—	4
Kokku	2	2	2	2	2	2	2	1	15 (16,7%)

meetria puhul veel lisatingimusena ka stroofi skeemi rangelt järgivad) näited, seejärel üleminekuvormid omaette pealkirjad all (mitte vahetult samasuguse «puhta» vormi järel, nagu isomeetria puhul). Korrastatud heteromeetria puhul reastatakse

Tabel 11

Värsside erinevaid grupeerimise viise kasutavate luuletuste osatähtsus Kärneri loomingu

Kogud	Stroofilised		Heterostroofilised		Strofoidsed		Astroofilised	
	Teosed	%	Teosed	%	Teosed	%	Teosed	%
TV	36	85,7	1	2,4	—	—	5	11,9
MR	23	56,1	18	43,9	—	—	—	—
AL	24	64,9	13	35,1	—	—	—	—
BR	1	100,0	—	—	—	—	—	—
L	33	91,7	2	5,5	1	2,8	—	—
OS	37	100,0	—	—	—	—	—	—
RV	42	97,6	1	2,4	—	—	—	—
TL	44	100,0	—	—	—	—	—	—
IR	52	92,8	3	5,4	1	1,8	—	—
SS	21	74,1	5	18,5	1	3,7	1	3,7
KT	28	100,0	—	—	—	—	—	—
KK	25	89,3	3	10,7	—	—	—	—
VAV	16	94,1	1	5,9	—	—	—	—
Ilum.	97	89,8	8	7,4	1	0,9	2	1,9
Kokku	479	87,7	55	10,1	4	0,7	8	1,5

Tabel 12

Erinevate stroofidega luuletuste osa Kärneri loomingu (teoste arv)

Kogud	Stroofid													
	Distihon	Tertsett	Katrään	Kvint	Sekstiin	Septiim	Oktaav	Noon	Deetsim	11-realine	12-realine	14-realine	16-realine	
TV	—	—	28	4	2	1	—	—	—	—	—	—	1	
MR	—	1	14	5	1	2	—	—	—	—	—	—	—	
AL	—	—	1	1	12	2	8	—	—	—	—	—	—	
BR	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	
L	—	—	16	3	2	2	6	—	1	1	1	1	—	
OS	—	—	10	3	8	4	4	2	3	—	3	—	—	
RV	—	—	22	1	6	1	1	2	1	—	3	5	—	
TL	—	—	34	—	8	1	—	—	1	—	—	—	—	
IR	—	—	52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
SS	—	1	12	—	—	—	2	—	2	—	1	3	—	
KT	—	—	23	—	2	—	2	—	—	—	—	—	1	
KK	—	—	18	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	
VAV	1	—	12	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ilum.	—	—	65	1	17	1	6	—	3	—	—	3	1	
Kokku	Teoseid	1	2	307	18	68	14	29	4	11	1	8	13	3
	%	0,2	0,4	56,3	3,3	12,5	2,6	4,9	0,8	2,0	0,2	1,5	2,4	0,6

stroofi skeemid (näiteks 4343T), mis fikseerivad värsirõhkude arvu, alates kõige lühemast stroofist, kusjuures lõigu piirides reastatakse arvud omavahel esimese arvu kasvu suunas.

Korrastamata heteromeetria puhul fikseerime indeksis üksnes võimalike värsirõhkude arvu, mitte nende järjestuse; et lahus hoida korrastatud ja korrastamata heteromeetriat, paneme viimase puhul iga kahe arvu vahele koma (näiteks tähistaks 2, 3, 4, 5, 6, 7 seda, et antud jambilises luuletuses vahelduvad korratult kahe-, kolme-, nelja-, viie- ja kuuerõhulised värsid; 234567 aga näitaks, et nende värside vaheldumise järjekord on rangelt fikseeritud).

Ka heteromeetria osas peame kinni samast meetrumite järjekorrast nagu isomeetrias (s. o. kõigepealt jamb jne.).

Rõhulises süsteemis peetakse üldjoontes kinni samadest põhimõtetest nagu silbilis-rõhulises: kõigepealt tuuakse isomeetria, siis heteromeetria, algul «puhtad», siis üleminekuvormid, mõõte reastatakse vastavalt värsirõhkude arvu kasvule jne. Kõigepealt antakse taktoid, siis aktsentoid ja kõige lõpus aktsentueeriv eeleiline distihhon. Taktoidsed mõõdud reastuvad nagu nende silbilis-rõhulised sugulasedki: kõigepealt daktüloid, siis amfibrahoid ja (anapestoid puudub!) vahelduvate anakruusidega taktoid. Eri-nevalt silbilis-rõhulisest süsteemist osutus siin heteromeetria vähesuse tõttu otstarbekaks ka heteromeetriliste luuletuste puhul anda üleminekuvormid vahetult «puhaste» vormide taga.

Meetrumiindeksi ülesehitus on kooskõlas tabelitega 1—10, mis peaks tublisti aitama uurijal või tõlkijal kontrollida, kas näiteks kõik vastavasse meetrumisse kuuluvad luuletused on juba käes või mitte jne.

Stroofikaindeks jaguneb neljaks osaks, milles loetletakse vastavalt stroofilised, heterostroofilised, strofoidsed ja astroofilised luuletused. Stroofiliste luuletuste osas on lahus hoitud mono- ja polüstroofilised, sest esimesena nimetatud lähenevad astroofilistele. Eri liiki stroofid on reastatud vastavalt värside arvule (alates distihhonist ja lõpetades 16-realistega), kusjuures iga stroofi puhul tuuakse kõigepealt nais- ja meesriime, siis üksnes nais- ja üksnes mees- ning kõige lõpuks ka daktül- ja peonriime sisaldavad luuletused. Sealjuures asuvad iga nimetatud rühma järel tema «ebapuhtad» variandid, milles teatud positsioonides võib meesriim vahelduda daktülriimiga või naisriim peonriimiga (näiteks järgneb loendile riimiskeemiga $AbAb$ loend skeemiga $Ab_{(3)}Ab_{(3)}$ jne.). Iga suurema üksuse lõpus tuuakse ka mingi tunnuse poolest erinevaid stroofi skeeme tarvitavad luuletused (näiteks asuvad katräänide lõpus luuletused, milles on ühendatud nii rist- kui paaris-, nii rist- kui ka süli-riimimisviise jne.).

Katräänide kui suurima rühma sees on eraldi välja tõstetud rist-, süli- ja paarisriim. Sekstiinide hulgas on ära märgitud sekstiinid kitsamas mõttes ja liitsekstiin, oktaavide seas trioletid (oktaavid kitsamas mõttes puuduvad).

Heterostroofiliste luuletuste seast leiame eri rubriigid sonettide, tertsiinide ja «pseudotertsiinide» jaoks.

Juhul kui luuletuses on ühendatud kaks või enam erinevat riimi paigutamise viisi, antakse seda edasi summa märgi abiga (näiteks *ABABCDDCEFEFgg + ABABCDDCEEEff*); kui luuletuses on riimide poolst minimaalseks korduvaks ühikuks mitte üks, vaid kaks stroofi, esitatakse korduva ühiku moodustavad stroofid ja seotakse nad kooloniga (näiteks *Ab₍₃₎b₍₃₎AC : CDeeD*). Kui mingil põhjusel on välja kirjutatud kogu luuletuse skeem, tähistab seda punkt iga stroofiskeemi järel. Tertsiinide ja veel mõnel muul puhul on viimati nimetatud märkimisviisi kasutatud ka siis, kui osa stroofe on välja jäetud ja asendatud punktiiriga (näiteks *AbA . bCb . . . XyX . y*). Nende märkimisviiside eristamine on oluline just seetõttu, et nagu eespool juba fikseeritud, summa märgiga ühendatud stroofi skeemides ei märgi korduvad tähed riimi häälikkoostise kordumist, vaid üksnes riimide paigutust, kuna punkti või kooloniga ühendatud stroofi skeemides on fikseeritud ka riimide häälikkoosseis.

Stroofikaindeksi kasutamist hõlbustavad tabelid 11 ja 12.

Lisa I

VÄRSIMÕÖTUDE INDEKS

I. Silbilis-rõhuline värsisüsteem

A. Isomeetria

4J «Nüüd on ka möödas õndsad ajad»; TV 30, 31; «Bianka ja Ruth»; L 9, 35, 40, 54, 55, 57, 63; OS 25, 37, 42, 43, 49, 85; RV 63; 'Purustatud illusioon»; TL 28, 29, 31, 33, 34, 38, 41, 76; IR — 8, 17, 24, 62, 77; KT 47, 58; KK 16; VAV 55; LV 1951 69, 162; V 498, 504, 510; *üleminek taktoidile* (rõhulibistusi) SS 81; VAV 52.

5J «Ei ükski päike paista ööde varju»; TV 26, 27, 38, 41, 49, 59, 68; MR 12—13, 16, 20—21, 29, 31, 35, 37, 41, 42, 43, 48, 55, 57, 58; AL 16, 35, 37, 59, 72; L 5, 22, 23, 29, 43, 44, 52, 53, 56, 61, 62; OS 47, 68, 86, 90; RV 7, 49, 62; TL 5, 7, 17, 18, 23, 26, 27, 47, 51, 60, 72; IR 13, 31, 33, 34, 47, 63, 70; SS 90; KT 39, 40, 41, 43, 53, 55; «Kurblik laul»; «Soov»; KK 4, 4—5, 9, 36; «Näärikuul»; V 503, 505, 524, 526, 527, 537, 541, 628; *üleminek taktoidile* (rõhulibistusi ja kahesilbilisi intervallide värsi keskel) OS 65; IR 5, 6; *üleminek heteromeetria* (kuni 25% teisemööduväärsse) MR 47, 49; IR 32; SS 78, 86, LV 1951 73; V 520, 525.

6J TV 42; MR 10, 12, 23, 27, 50; AL 11, 18, 25; OS 76, 78, 87; RV 12, 22, 33, 38, 69, 73, 85, 87, 88, 89; TL 9, 43, 44, 49, 64, 66; «Sind armastan»; IR 42, 49, 52; KK 11, 13, 14, 18, 22, 24, 25, 28; VAV 39, 45, 50, 54; 69; LV 1951 152; V 484, 486, 494, 514, 533, 630, 636; *üleminek taktoidile* OS 91; RV 89; *üleminek heteromeetria* TV 24, 63; «Jõulud lapsepõlves»; VAV 7, 59; LV 1951 161; V 530.

7J AL 32, 36; L 13, 26; OS 80; RV 47, 53, 66, 83, 92; TL 74; IR 20, KK 19; *üleminek taktoidile* AL — 71.

8J RV 93; *üleminek taktoidile* AL 22.

3T L 58; KT 44.

4T TV 54; RV 34, 41, 58; TL 11, 21, 36; «Lahti enesest», «Meeleheitlik», «Sangarid»; IR 22; SS 85; KT 25, 37; «Kodumaale», «Sõjatalvel»; LV 1951 75; V 487, 492, 506, 517, 519, 629.

5T OS 31; KK 6, 15; V 523, 528, 624, 625, 626, 632—633; *üleminek heteromeetria*le MR 15.

6T TV 36; AL 19; IR 12; KK 17; LV 1951 163, 163—164, 164; V 632, 635; *üleminek heteromeetria*le SS 13.

7T AL 31; L 59, RV 59, 78; IR 48; VAV 41; *üleminek hetromeetria*le AL 63.

8T L 16, RV 40, 84; TL 13.

4D OS 33, 34; RV 57, 77, 81; TL 16, 39; «Elav ja surnud luuletaja»; IR 10; *üleminek taktodile* (ühesilbilisi intervalle värsirõhkude vahel) TV 47, 52; «Ohtu äikesega»; IR 51.

5D TL 32; *üleminek taktoidile* MR 19; *üleminek vahelduvate anakruusidega aktsentoidile* (kolmesilbilisi intervalle ja üksikuid anakruuse) AL 14.

3AMF TL 55; «Kohtupriistavi külaskäik» I; *üleminek taktoidile* «Mu looste hiies on sügis»; «Prohvetlik?».

4AMF RV 64; *üleminek taktoidile* «Meie rada».

5AMF AL 15; *üleminek heteromeetria*le ja *taktoidile* «Kui marulaened vaikivad».

3AN IR 46;

4AN OS 15;

5AN OS 35.

3VAH AN *üleminek aktsentoidile* TV 21.

Log L 70; OS 7, 41, 52, 62; RV 55; TL 75; «Kalmistu mõtted» II (heksameeter); IR 53 (heksameeter); *üleminek taktoidile* «16. oktoobril», «Kohtupriistavi külaskäik» II.

TOT POL L 7; RV 29, 61, 75, 79; TL 70, 77; VAV 57; *üleminek taktoidile* (rõhutuid silpe vahele jäetud või lisatud) L 39; OS 39; «Juulikuine»; V 501, 502; *üleminek vabavärsile* (värsirõhkude arvu varieeritud) RV 32.

B. Korrastatud heteromeetria

1. Stroofi skeemist rangelt kinni peetud

4343J IR 60, 65, 68; KK 21, VAV 75; 4656J SS 12; 5554J VAV 63; 5656J TL 19; «Ma petsin end»; 5353J MR 21—22; L 67; 5252J L 68; 5666J IR 74; 6565J TV 13, 46; MR 20, 21; IR 76; «Viimne ase»; 6556J MR 10—11; 6767J IR 50.

44442J OS 60; 87877J OS 56. 44442J AL 48; 555556J V 634; 677623J OS 82; 642245J AL 74; 655566J AL 38; 665565J MR 36; 666667J KK 10; 767676J TL 15; 777666J AL 17; 955366J AL 12.

5525552J L 24; 7767775J TL 58. 25665552J AL 20; 43434343J SS 76; 56656656J AL 64; 55552351J AL 57; 56556557J LV 1951 68.

166666655J RV 67; 434344334J RV 90.

6665 6665 665 665 J MR 9; 7667 7667 766 766J AL 26; L 65.

4343T KT 27; VAV 67; V 491, 536; 5552T V 623; 5566T TL 56.

76666T L 66; 87877T L 11.

245556T L 20; 44442T «Uus ja vana».

244424242T OS 50; 5666666552T V 626—627.

4343D TL 68; 555525D OS 58.

3232AMF TL 24; 4343AMF TL 53.

Log OS 72;

TOT POL «Eesti reekviem»; L 38, OS 11, 70, 89; RV 56; «Mu süda ja mu käed».

VAH AN 1) *anakruusidega 0 ja 1* RV 45;

2) *anakruusidega 0 ja 2* OS 74;

2. Üleminek taktoidile (stroofi skeemist värsirõhkude osas kinni peetud, ent puuduvad või lisasilpe rõhkudevahelises intervallis, ka rõhulibistusi)

758875J AL 46; 4344251J AL 45; 76776776J AL 39; 78557855J AL 61.

6565T IR 15.

Log L 71.

TOT POL OS 19; V 483.

3. Üleminek korrastamata heteromeetriale (mõnes stroo-
fis pole rõhkude arvu osas skeemist kinni peetud) või vabavärsile (polü-
meetria korral)

5553J MR 14; 5455J V 529; 5556J IR 25; 5655J IR 40; 6556J TV 67; 6665J
KT 51; 7655J MR 56; 7667J MR 28; 76767J TV 45.

55553445J AL 27; 88888766J AL 29.

66655T + 66665T MR 60;

56565656T KT 49; LV 1951 72.

TOT POL AL 52.

4. Üleminek vahelduvate anakruusidega aktsentoidile
43444343AMF «Algava kevade koidu ajal».

5. Erilaadse korrastusega heteromeetria

5566J + 6556J + 6665J + 6565J + 5656J + 6655J IR 75.

6. Üleminek korrastamata heteromeetriale ja taktoidile 665655J L 15.

C. Korrastamata heteromeetria

1) «puhas» 1, 3, 4, 5, 6, 7J KK 3; 2, 3, 4, 5, 6 J «Vasakule»;
4, 5, 6J V 508; 5, 6, 7T RV 36.

2) üleminek taktoidile: 2, 3, 4, 5, 6J IR 57; VAH AN AL 7;

3) üleminek püsianakruusilt vahelduvatele anakruu-
sidele: 3, 5, 6J «Kevadõhtune meeleolu».

II. Rõhuline värsisüsteem

A. Isomeetriline

4daktüloid «Taara tamm»; TV 17, 23, 25, 28, 66; IR 27, 29, 35, 36, 37, 38, 39,
41, 67, 69, 71, 72, 73, 78, 79; «Kojupöörang»; SS 27, 31, 48, 56, 62, 71, 74;
KT 23; KK 5, 29; V 496, 497; üleminek aktsentoidile (kolmesilbilisi intervalle)
«Laul Eestist»; TV 65.

5daktüloid «Sügis külas», SS 7; üleminek heteromeetriale L — 18; üle-
minek aktsentoidile MR 52.

3 amfibrahoid TV 10, 11; KT 29, 42; VAV 65.

4 amfibrahoid «Siis seisad kui kuningas...», TV 18, 20, 22, 32, 39;
IR 45; üleminek aktsentoidile «Laul talvele», «Minu laul».

5 amfibrahoid MR 51; üleminek vabavärsile «Meie elu muinasjutt»; TV 9.
Vahelduvate anakruusidega taktoid

1. 3TK (anakruusid 0 + 1 ja 2), üleminek aktsentoidile SS — 88; üleminek
vabavärsile SS 17.

2. 4TK (anakruusid 1 ja 2) TV 19.

2aktsentoid üleminek vabavärsile SS 21.

6 aktsentoid AL 73.

Mittekvantiteeriv elegeiline distihhon KT 30.

B. Heteromeetriline

4343daktüloid SS 8, 10; KT 19. 35, 36; KK 34; VAV 73, V 539; 6565daktüloid
üleminek vabavärsile IR 44;

5655555daktüloid üleminek vabavärsile TV 51

43434343daktüloid KT 31.

4343amfibrahoid SS 67, 83; KT 7, 10, 24; KK 7, 26; VAV 47; V 516;
üleminek vahelduvate anakruusidega taktoidile KT 13, 16.

Vahelduvate anakruusidega taktoid anakruusidega 1 ja 2 4343TK «Täna-
päev»; KT 57.

45555aktsentoid AL 69.

24442 aktsentoid MR 59.

III. Vabavärss

«Üksainus laul kodule»; «Südaõine palve»; SS 14, 15, 19, 23, 25; V 534, 540.

IV. Erinevate mõõtude montaaž

A. Silbilis-rõhulise süsteemi piirides

a) Monomeetria

1. Isomeetriliste lõikude montaaž

6J + 4J + 6J + 4J RV 17.

2. Erinevate stroofide montaaž, milles on ühesuguse värsirõhkude arvuga korrastatud heteromeetria

7676J + 76767676J «Isa haul»

3. Korrastatud + korrastamata heteromeetria

5,6J + 5656J + 5,6J TV 12;

6555J + 6,5J + 6555J TV 29;

5665 6556 556 556J MR 30;

6655 5655 665 665J MR 32.

4. Korrastatud heteromeetria + isomeetria

5,6J + 6J TV 61;

5J + 554545555554444J + 5J IR 54;

6667J + 6J KK 23;

6655J + 6J + 6655J TV 35;

67665T + 6T MR 44.

5. Isomeetriliste lõikude montaaž + korrastamata heteromeetria

6J + 5J + 4, 5, 6J KK 31.

6. Isomeetria + erineva stroofikaga korrastatud heteromeetriaga lõikude montaaž

7J + 777677J + 777677J KK 37.

7. Korrastatud + korrastamata heteromeetria + isomeetria

566566J + 5, 6J + 5J TV 55.

8. Erilaadse korrastusega heteromeetria + isomeetria

645J + 546J + 455J + 5J MR 26.

b) Vahelduv polümeetria

1. Korrastamata heteromeetria + vahelduvate anakruusidega kolmikmõ-
dud

2, 4, 5, 6, 7, 8T + VAH AN (0 ja 2) + 2, 4, 6T AL 50.

B. Rõhulise süsteemi piirides

6amfibrahoid + 5amfibrahoid (üleminekuga vabavärsile) «Mispärast ma elan».

C. Erinevatesse värsisüsteemidesse kuuluvate lõikude montaaž

Vahelduvate anakruusidega (1 ja 2) 4343taktoid + 3AMF MR 38;

4daktüloid + VAH AN POL (0 ja 2) + 4daktüloid IR 18;

6, 7, 8J + 4443T + VAH AN POL (0 ja 2) + vabavärss + 4T + vabavärss + 87J «Tormide ratsanikud».

STROOFIKA INDEKS

I. Stroofilised luuletused

A. Monostroofilised

1. Katräänid. *ABBA* «16. oktoobril».
2. Sekstiinid. *AABAAB AL 72; A₄BA₄BCC Al 73.*
3. 12-realised. *AbAbCCddAe₃Ae₃ L 56.*
4. 14-realised. *AB₄CODDEEooAB₄Cb* «Laul talvele».
5. 16-realised. *AbAbCbCbEbEbFgFg TV 19; blankvärss KT 30.*

B. Polüstroofilised.

1. Distihhonid. *aa + korduvaid riime VAV 41.*
2. Tertsetid. *AAb₍₃₎ SS 85; a₃BC · a₃BC · CDe₃ · Df₃e₃ · fa₃a₃ · Oaa MR 26.*
3. Katräänid.
  - 1°. Ristriim. *AbAb* «Kui marulaened vaikivad»; «Ma petsin end»; *TV 9; L 9, 54, 57, 70; OS 35, 41, 49, 85, 86; RV 47, 61, 62, 63, 64, 78; TL 28, 29, 31, 33, 38, 41, 43, 75, 76; «Kalmistu mõtted» II; «Elav ja surnud luuletaja»; IR 12, 13, 40, 45, 46, 48, 49, 51, 73; SS 7; KT 39, 40, 42, 43, 47; «Juulikuine»; KK 4, 5, 15, 16, 23, 24; LV 1951 69, 73, 75, 152, 163, 163—164, 164; V 491, 496, 497, 504, 524, 527, 624, 625, 632—633; ring «Ei ükski päike paista ööde varju»; TL 56; KT 23; «Kodumaale»; V 523; *osaline ring TV 29; IR 8, 27, 41, 53, 72; SS 27; KT 58; V 502; korduvaid riime TV 30, 31, 41, 68; TL 9, 36, 55; IR 24, 31; SS 88; KK 6, 29; VAV 50, 57, 65; ahel «Meie rada»; TV 28, 46; ring + korduvaid riime «Viimne ase»; TV 10, 13; MR 21—22; V 623; *osaline ring + korduvaid riime TV 23, 27; ahel + ring TV 12; Ab₍₃₎Ab₍₃₎ L 5, 26, 53, 58; OS 42; TL 27, 34; IR 6, 15, 32, 33, 50, 62, 63, 74, 75, 76, 77, 79; SS 90; KK 36; VAV 52; V 494, 501, 503, 528, 626, 632; ring KK 13; korduvaid riime MR 12, 12—13; KK 14, 25; osaline ring IR 17; A₍₄₎bA₍₄₎b RV 89; TL 5, 19; VAV 67; AbAb₍₃₎ + korduvaid riime TV 26; A₍₄₎b₍₃₎A₍₄₎b₍₃₎ L 22; korduvaid riime TL 60; «sabaga» ring TL 21; aBaB L 55; OS 90; RV 92; TL 26; «Sind armastan»; IR 20, 35, 36, 37, 38, 44, 67, 68, 70, 78; SS 12; KK 17; V 516, 539; ring TL 68; osaline ring OS 33; TL 49; «Mu süda ja mu käed»; KK 21; korduvaid riime IR 39, 42; SS 67; VAV 45, 63; LV 1951 162; V 536; osaline ring + korduvaid riime KK 7; «sabaga» ring TL 53; a₍₃₎Ba₍₃₎B L 43; TL 18; IR 71; SS 8, 10, 83; «Tänapäev»; KT 13, 24, 35; VAV 73; ring L 23; TL 13; KT 10; osaline ring KT 57; korduvaid riime IR 25, 60, 65; KT 7, 19; KK 26, 34; VAV 47; aB₍₄₎aB₍₄₎ KT 36; ABAB AL 14; L 52; OS 62; RV 38; TL 16; Kohtupriistavi külaskäik» I ja II; IR 29; 69; SS 81; «Sõjatalvel»; V 487; ring «Prohvetlik?»; osaline ring KT 25; korduvaid riime MR 20; TV 65; A₍₄₎BA₍₄₎B KT 27; AB₍₄₎AB₍₄₎ V 486; abab + ahel TV 28; a₍₃₎ba₍₃₎b RV 49; + korduvaid riime + osaline ring VAV 75; ab₍₃₎ab₍₃₎ + ring + korduvaid riime TV 32; a₍₃₎b₍₃₎a₍₃₎b₍₃₎ + osaline ring TL 74; «sabaga» ring + korduvaid riime TL 44; A₄BA₄b + osaline ring RV 84; ahel MR 21; a₃ba₃b L 67; TL 39; a₃Ba₃B L 71; OS — 89; IR — 10; Ab₃Ab₃ TL 23, 24; KT 41; a₃b₃a₃b₃ + korduvaid riime L 16; AbAb + ABAB + korduvaid riime V 519; aBaB + ABAB + korduvaid***

riime «Meie elu muinasjutt»; $a_3Ba_3B + AbAb + ABAB$ «Mispärast ma elan?»; $aAaA + a_{(3)}Ba_{(3)}B + osaline ring + korduvaid riime$ KT 16;

$Ab_{(3)}Ab_{(3)} \cdot Cd_{(3)}Cb_{(3)} \cdot Eb_{(3)}Eb \cdot Eb_{(3)}Eb \cdot Cd_3Cb_{(3)} \cdot Ab_{(3)}Ab_{(3)}$ TV 35; $abab \cdot abo_3b \cdot baba \cdot abab \cdot baba$ TV 45; $AbAb \cdot bAbA \cdot AbAb \cdot bAbA$ TL 17;

2°. Süliiriim. $ABBA$ RV 69, 77; V 541; ring + *korduvaid riime* TV 38; *osaline ring + korduvaid riime* TV 67;

$Ab_{(3)}b_{(3)}A$ RV 87;

$aBBA$. «Ohtu äikesega»; IR 47; KT 51; *korduvaid riime* RV 73; TL 32;

$ABBA$ MR 28; RV 33; ring RV 75; ring + *korduvaid riime* RV 81;

$A_{(4)}BBA_{(4)}$ RV 34, 85;

$abba + ahel + korduvaid riime$ MR 10;

$ab_{(3)}b_{(3)}a + ahel + korduvaid riime$ MR 14;

a_3BBA_3 TL 51; *korduvaid riime* MR 10—11;

3°. Paarisriim. $AABb$ «Kurblik laul», «Soov»; $aaBB$ V 530; $AABB + korduvaid riime$ TV 24; $aabb + korduvaid riime$ «Minu laul»; a_3a_3BB V 526; $AABB + AAbb$ «Laul Eestist»;

4°. Muud. $aBBA + aBaB$ V 5 33; $AbbA + AbAb$ RV 40; $aBaB + AbbA + abba$ KK 22; $AbAb + AaAa$ «Purustatud illusioon»; $Ab_{(3)}Ab_{(3)} + Ab_{(3)}b_{(3)}A$ SS 86;

$ABBA + AAAA$ IR 22; *osaline ring* KT 37; $ABAB + AABB + ring$ MR 51;

$aabb + aaaa + korduvaid riime$ MR 27;

$AbAb + Ab_3b_3A + aBBA$ SS 13; $Ab_3Ab_3 + Ab_{(3)}b_{(3)}A$ IR 5; $a_3Ba_3B + ABBA + korduvaid riime$ MR 19; $AbcD + ABBA + ring + korduvaid riime$ MR 38;

$OaOa$ KT 29, 44; *kahestroofiline ring* «Mu lootuste hiies on sügis»;

$Ab_{(3)}Ab_{(3)} + OaBa$ IR 34.

Ring: $Ab_3Ab_3 + AbCb + OaOa + Ab_{(3)}Ob_{(3)}$ «Siis seisad kui kuningas»;

$AbCb + AbOb$ TV 11;

Korduvaid riime: $ABBA + ABBO$ TV-63; $AbAb + AbAo$ TV 54; $AbOb + OaOa$ TV 39; $OaOa + OoOo$ «Nüüd on ka mõõdas õndsad ajad»; $AAAO + AABO + AAOO$ TV 66;

Osaline ring + korduvaid riime: $abab + aoab$ TV 20; $AbAb + OaOa + abOb + Oaba$ TV 21;

$abac \cdot bcac \cdot caca \cdot dadc \cdot eoec \cdot coff$ «Taara tamm»; $Ab_{(3)}Ab_{(3)} \cdot bCCd \cdot dEdE \cdot EfffG \cdot hG_4hG$ RV 55.

4. Kvindid. $Aabba$ L 63; $AbAAb + korduvaid riime$ MR 20—21; $AAbAb + osaline ring$ «Sügis külas»; $A_{(4)}b_{(3)}b_{(3)}A_{(4)}b_{(3)} + siseriim$ OS 60;

$a_{(3)}Ba_{(3)}BO + korduvaid riime$ OS 56; $ABABR$ MR 35; $ABBAB + osaline ring$ MR 37; $OABAB$ TV 25; $ABABO + ABABC$ TV 59; $Ab_{(3)}b_{(3)}AC : CDeed$ OS 78;

$a_3b_3a_3b_3b_3$ L-11; $a_3a_3bbR + ahel + korduvaid riime$ AL 69; $AbAbc \cdot AbAbc$ MR 60; $ABABc \cdot DEDEo \cdot AFaFc$ L 66; $Ab_3b_3AC \cdot Cd_3d_3CE \dots Xy_3y_3XO$ RV 53; $Ab_3c_3b_3A \cdot Ab_3c_3b_3A \cdot Ad_3e_3d_3A \cdot Ad_3e_3d_3A$ MR 59; $ABABc \cdot dEdEc \cdot FGFGO_3 \cdot dHdHc \cdot IHlHO_3$ TV 22; $ababb \cdot babaa \cdot cdccd \cdot edeed \cdot f_3g_3f_3gg \cdot ababb$ TV 47

5. Sekstiinid

1°. Liitsekstiin $Ab_3Ab_3Ab_3 \cdot b_3AAb_3b_3A \cdot Ab_3b_3Ab_3A \cdot AAb_3b_3Ab_3 \cdot b_3AAAb_3b_3 \cdot b_3b_3b_3AAA$ V 484;

2°. Sekstiinid kitsamas mõttes. $AbAbcc$ RV 66; *korduvaid riime* TL 77; *osaline ring* V 628, 634; $ABABrr$ «Eesti reekviem»; $AbAbrr + korduvaid riime$ RV 56; $AbAbC_{(3)}C_{(3)}$ TL 64; $AbAbCC$ KK 10, 11, 28; VAV 39; LV1951 161; V 537, 635, 636; *osaline ring* V 505; *ahel* V 629; *korduvaid riime* KK 9; $aBaBCC$ «Näärikuul»; $aBaBcc + osaline ring + korduvaid riime$ TL 15; $a_{(3)}Ba_{(3)}BCC + korduvaid riime$ V 630; $ABBacc$ RV 79; $AbbACC$ OS 34; $aB_{(4)}B_{(4)}a_{(3)}C_{(3)}$ OS 47; $aBBaCC + korduvaid riime$ KK 4—5;

$ABABCC$ AI 17;

$Ab_3Ab_3cc + osaline ring + korduvaid riime$ RV 88;

$aBaBcc + AaAaCC + AbAbCC$ KK 19; $AbbACC + AbAbcc + osaline ring + korduvaid riime$ KT 55; $a_{(3)}BBA_{(3)}CC + AbbACC + AbAbCC$ VAV 69;

$Ab_{(3)}Ab_{(3)}CC + Ab_{(3)}b_{(3)}ACC$ VAV 59; $ABABCC + AbAbCC + ABBACC + aBBAcC$ KK 18; $a_{(3)}BBa_{(3)}cC$ KT 53; $ABABc_{(3)}c_{(3)} + ABABaa + ring$ TL 11;

3°. Muud korrapärase riimipaigutusega sekstiinid $AbAbAb$ TL 66; $A_{(4)}b_{(3)}A_{(4)}b_{(3)}A_{(4)}b_{(3)}$ TL 7; $AABBcc$ «Uus ja vana»; $korduvaid$ riime RV 83; AA_3CCb V 506, 517; $korduvaid$ riime V 492; $ABcABc$ L 20; $A_{(4)}bcA_{(4)}cb + korduvaid$ riime OS 72; $ABccBA + ahel$ AL 74; $a_{(3)}BBa_{(3)}a_{(3)}B + korduvaid$ riime TL 72; $aBBAc \cdot dCCddC \cdot e_3FFe_3$ OS 82;

$ABBAAB$ MR 36; $ABACBC$ AL 32; $ABCABC + korduvaid$ riime AL 31; $AABBCC$ «Jõulud lapsepõlves»;
 $abcabc + siseriim + ring + korduvaid$ riime OS 52; $abba_{(3)}a_{(3)}b$ AL 48;

$a_{(3)}b_{(3)}c_{(3)}a_{(3)}b_{(3)}c_{(3)}$ OS 91;
 Ab_3Cb_3CA L 15; $ABBBAr_3$ AL 38; $ab_3b_3CCA + ahel$ AL 52; $a_3ba_3ba_3b$ AL 22;

$a_3a_3b_3c_3c_3 + osaline$ ring AL 12; $a_3bc_3c_3a_3b + korduvaid$ riime AL 46;

$AbccAb + AbbbAb + ring + korduvaid$ riime TL 70; $ababcc + aaaacc + korduvaid$ riime RV 93;

$AbObAo + AB_4OB_4Ao$ OS 58; $abaaba + a_{(3)}b_{(3)}a_{(3)}c_{(3)}b_{(3)}c_{(3)} + ring + korduvaid$ riime OS 65;

4°. Muu TV 52, 55.

6. Septiimid. $AbAbcAc + korduvaid$ riime OS 15; $aBBAcAc$ V 483; $a_{(3)}Ba_{(3)}cBcB + osaline$ ring OS 87; $A_{(4)}B_{(4)}B_{(4)}A_{(4)}CCA_{(4)}$ MR 47; A_4BCA_4BCO MR 50;
 $Ab_{(3)}b_{(3)}Ac_{(3)}c_{(3)}o_{(3)} + osaline$ ring L 24; $a_{(3)}B_{(4)}B_{(4)}a_{(3)}c_{(3)}c_{(3)}B_{(4)} + a_3BBa_3a_3B + osaline$ ring TL 58;
 $ABBABBA + ABBAABA$ L 18;
 $aBaaCCB \cdot aDeeFFD \cdot aGhhllG \cdot aBaaKKB$ AL 7; $a_3BBCCdd \cdot a_3BBCCdd \cdot a_3EEFFgg \cdot a_3EEFFhh$ RV 45; $abacbcc \cdot acadcdc \cdot aeafefc$ AL 45; $Ab_3Ab_3CCD \cdot EdEdFFo_3 \cdot GhGhllh \cdot JkKlLLk$ OS 39; $aBaBco_3c \cdot cDeDeo_3f \dots rStStou \cdot uVuV \cdot xyx \cdot yZyZoy_3y_3$ OS 11; $aBaBccO \cdot aDaDccO \cdot aEaEccB \cdot aFaFccB$ TV 51.

7. Oktaavid.

1°. Trioletid. $a_{(3)}Ba_{(3)}a_{(3)}Ba_{(3)}a_{(3)}B$ OS 76; $a_{(3)}b_{(3)}a_{(3)}a_{(3)}b_{(3)}b_{(3)}a_{(3)}b_{(3)} + ring$ L 13; $a_3Ba_3a_3Ba_3a_3B + ring$ AL 39; $a_3a_3ba_3bba_3a_3 + korduvaid$ riime L 59; $A_4bbA_4bbA_4b + korduvaid$ riime AL 64;

2°. Muud korrapärase riimiskeemiga oktaavid. $AbAbCddC + korduvaid$ riime L 7; $AbbACCdd + korduvaid$ riime LV 1951 68; $ABcABcdd + ahel$ OS 74; $AbAbccAb + osaline$ ring + $korduvaid$ riime AL 27; $aBCDDCBa + ahel$ AL 20; $aBaBaaBa + aBaBccBc + ahel + korduvaid$ riime AL 57;

$A_{(4)}bCbA_{(4)}CbC$ RV 32; $AbAbCd_{(3)}d_{(3)}C$ L 40; $Ab_{(3)}Ab_{(3)}CCd_{(3)}d_{(3)}$ L 35; LV 1951 72; $aBaBc_{(3)}Dc_{(3)}D$ KT 31; $aBBAcd_{(3)}Cd_{(3)}$ V 525; $a_{(3)}Bc_{(3)}d_{(3)}a_{(3)}Bc_{(3)}d_{(3)}$ OS 80; $Ab_{(3)}O_{(4)}Ab_{(3)}CCb_{(3)}$ OS 31; $aBaBc_{(3)}DDc_{(3)} + aBBAcdCd + aBaBcdCd + aBaBCddC + aBBAcddC$ V 498; $ab_{(3)}b_{(3)}acDDc + a_{(3)}BBa_{(3)}c_3DDc_3 + ababaCCA$ SS 78;

$ABCABCDD$ AL 59; $ABCBCDDA + ahel$ AL 29;

$ababcdcd$ SS 76;

$ababc_{(3)}ddc_{(3)}$ L 61;

$a_3b_3Cda_3b_3Cd$ AL 61; $Ab_3Ab_3Cd_3Cd_3$ KT 49; $AABBCd_3Cd_3 : Ef_3Ef_3Gh_3Gh_3$ V 520.

3°. Muu: «Algava kevade koidu ajal».

8. Noonid. $aBaBccDDa + osaline$ ring + $korduvaid$ riime RV 90; $aaBcdcBOD$ OS 70; $ababccddco + korduvaid$ riime OS 7; $abbcdddee : affggghii + siseriim$ RV 67.

9. Deetsimid. $ABABCDCDee$ SS 74; $AbbAc_{(3)}c_{(3)}D_{(4)}E_{(4)}D_{(4)}E_{(4)}$ OS 68; $Ab_{(3)}Ac_{(3)}b_{(3)}Dc_{(3)}e_{(3)}De_{(3)}$ RV 7; $a_{(3)}BBa_{(3)}c_{(3)}c_{(3)}d_{(3)}EEd_{(3)}$ TL 47; $Ab_{(3)}Ab_{(3)}CCDDrr + korduvaid$ riime V 626—627; $Ab_{(3)}Ab_{(3)}CCD_{(4)}D_{(4)}ee$ «Meeleheitlik»; $Ab_{(3)}Ab_{(3)}Cd_{(3)}d_{(3)}Ce_{(3)}e_{(3)} + aBaBCddCe_{(3)}e_{(3)} + korduvaid$ riime V 510; $A_{(4)}b_{(3)}A_{(4)}b_{(3)}c_{(3)}c_{(3)}De_{(3)}De_{(3)} + a_{(3)}Ba_{(3)}Bc_{(3)}c_{(3)}De_{(3)}De_{(3)}$ L 29;

ABABCDCEDE + AABCBCDEDE + AABCBCDDEE + ABABCDCEDE
SS 71; $A_{(4)}BBCCA_{(4)}DDOO_{(4)} + ABCCADDOA$ OS 50; $aBaBccDeDe + aBaBccdede + korduvaid riime$ OS 19.

10. 11-realised. $aBBac_{(3)}Dc_{(3)}DeeO$ L 38;

11. 12-realised. $AbbACdCdEEff + korduvaid riime$ RV 12;
 $ABABCDCEEEff$ SS 62;

$Ab_{(3)}Ab_{(3)}Cd_{(3)}Cd_{(3)}Ef_{(3)}f_{(3)}E$ OS 37; $a_{(3)}B_{(4)}a_{(3)}B_{(4)}c_{(3)}DDc_{(3)}E_{(4)}fE_{(4)}f$ OS 43;
 $a_{(3)}B_{(4)}a_{(3)}B_{(4)}c_{(3)}DDc_{(3)}GGh_{(3)}h_{(3)}$ OS 25; $A_{(4)}b_{(3)}A_{(4)}b_{(3)}Cd_{(3)}d_{(3)}CeFeF + Ab_3Ab_3Cd-$
 $dCeCeC + korduvaid riime$ RV 22;

$ABBACCEDEFEF$ RV 29.

12. 14-realised.

1°. Onegini stroof $A_{(4)}b_{(3)}A_{(4)}b_{(3)}C_{(4)}C_{(4)}d_{(3)}d_{(3)}E_{(4)}f_{(3)}f_{(3)}E_{(4)}g_{(3)}g_{(3)}$ «Bianka ja Ruth».

2°. Muud korrapärase riimiskeemiga $ABABCDdCEfEfgg$
RV 59; $ABBACddEfGEfG$ RV 57; $ABBACddEfffEGG$ RV 58; $AbAbCCddEfff-$
 Egg SS 56; $ABABCCDEDEFFgg (+ 1 \times 13 \text{ rida})$ SS 31; $AAbbCCDDEFF-$
 ggE «Sangarid»; $ABABCCddEfffEgg + AbAbCCddEfffEgg$ «Kojupöörang»;
 $AbAbCdCdEjEjAA + AbAbCdCdEjEjGG + korduvaid riime$ RV 41; $ABABCD-$
 $dCEFEFGg + ABABCCDCEEEff$ SS 48; $AbCbAAcCCddEEf \cdot fGh_3Ih_3GGjll-$
 $jKKj$ RV 36;

3°. Blankvärss L 44;

13. 16-realised.

1°. Korrapärase riimiskeemiga. $AABBCDDeeCFFGGhh$ «Lahti enesest»:

2°. Blankvärss KT 30.

II. Heterostroofilised

1°. Sonetid. $Abba \cdot Abba \cdot Add \cdot Add$ MR 32; $Abba \cdot Abba \cdot ccd \cdot Dcc$ MR 42; $Abba \cdot Abba \cdot Cdd \cdot Cdd$ AL 25; $Abba \cdot Abba \cdot CdC \cdot dEd \cdot E$ L 62; $Abba \cdot bAab \cdot cCd \cdot CCd$ MR 30; $aBba \cdot aCCa \cdot aDD \cdot aEE$ MR 48; $aBba \cdot aBba \cdot BBa \cdot aBa$ MR 57; $aB_3B_4a \cdot aB_4B_4a \cdot CCd \cdot dEE$ MR 31; $aBba \cdot aCCa \cdot dEE \cdot dFF$ AL 26; $a_{(3)}Bba \cdot aCCa \cdot a_{(3)}DD \cdot aEE$ MR 23;

$ABBA \cdot ABBA \cdot CDD \cdot CEE$ MR 15, 52; $ABBA \cdot ABBA \cdot CCD \cdot EED$ MR 49; $ABBA \cdot ACCA \cdot ADD \cdot ADD$ MR 55; $ABBA \cdot BAAB \cdot CDD \cdot CAA$ MR 16; $ABBA \cdot CDDC \cdot EEF \cdot EEF$ AL 11; $a_3bba_3 \cdot a_3bba_3 \cdot c_3de \cdot c_3de$ L 65; $a_3Bba_3 \cdot c_3DDc_3 \cdot e_3FF \cdot e_3GG$ AL 15; $Ab_3b_3A_3 \cdot Ab_3b_3A \cdot C_4dd_{(3)} \cdot C_4dd_{(3)}$ MR 41;

$A_4BBA_4 \cdot A_4CCA_4 \cdot A_4DD \cdot A_4EE$ AL 19; $ABBA \cdot BCCB \cdot DE_4E_4 \cdot DFF$ AL 18; $A_4B_4B_4A_4 \cdot A_4C_4C_4A_4 \cdot DEE \cdot DDE$ AL 63; $A_4b_3b_3A_4 \cdot A_4b_3b_3A_4 \cdot c_3c_3D \cdot De_3e_3$ MR 43; $aB_4B_4a \cdot aB_4B_4a \cdot aC_4C_4 \cdot aC_4C_4$ MR 9.

2°. Tertsiiinid. $AbA \cdot bCb \dots XyXy \cdot y$ AL 16; $ABA \cdot BCB \dots XYX \cdot Y$ AL 37; $A_4BA_4 \cdot BC_4B \dots X_4YX_4 \cdot Y$ AL 35.

3°. Pseudotertsiiinid. $aB_4a \cdot B_4aC_4 \cdot aC_4a \cdot C_4dE_4 \cdot dE_4d \cdot B_4$ AL 36;

4°. Muud. «Üksainus laul kodule»; «Isa haul»; TV 61; «Kevadeõhtune meeleolu»; MR 29, 44, 56, 58; «Tormide ratsanikud»; AL 50, 71; RV 17; IR 18, 52, 54; «Südaõine palve»; SS 14, 15, 17, 21, 23; KK 3, 31, 37; VAV 7; V 508, 514; *siseriimiga* V 529.

III. Strofoidsed.

IR 57; SS 25; «Vasakule».

IV. Astroofilised.

TV 17, 18, 36, 42, 49; L 68; SS 19; 534, 540.

Märkus. O, o, $O_{(4)}$ ja $O_{(3)}$ tähistavad kõikjal orbvärssse (vastavalt kahe-, ühe-, nelja- ja kolmesilbilist klauslitega).

Eri- ja valikkogudes ilmumata luuletused

- «Algava kevade koidu ajal», «Isamaa» nädalakaasanne 1906, nr. 20, lk. 160;
 «Eesti reekviem» («Hingake rahu, vahvad mehed»), «Postimees» 1919, nr. 109, 28. (15.) V, lk. 5;
 «Ei ükski päike paista ööde varju», «Kirjandus ja teadus». «Virulase» hinnata kaasanne 1910, nr. 40, lk. 326;
 «Elav ja surnud luuletaja», «Looming» (edaspidi Lng) 1930, nr. 8, lk. 862—863;
 «Isa haua!», «Perekonnaleht» 1912, nr. 2, lk. 16;
 «Juulikuine», «Maret» 1940, nr. 7, lk. 194;
 «Joulul lapsepõlves», «Lasteleht» 1938, nr. 23/24, lk. 353;
 «Kalmistu mõtted» II, Lng 1930, nr. 7, lk. 801;
 «Kevadeõhtune meeleolu», «Tallinna Kaja» 1915, nr. 33, 22. VIII (4. IX), lk. 513;
 «Kodumaale», Lng 1941, nr. 1, lk. 4—5;
 «Kohtupriistavi külaskäik» I—II, Lng 1931, nr. 2, lk. 156—157;
 «Kojupöörang», Lng 1932, nr. 8, lk. 918—919;
 «Kui marulaened vaikivad», «Virulase» hinnata kaasanne, 1910, nr. 24, lk. 199;
 «Kurblik laul», «Varamu» 1940, nr. 6, lk. 598—599;
 «16. oktoobril», «Virulane» 1910, nr. 236, 16. (29.) X;
 «Lahti enesest», Lng 1931, nr. 2, lk. 155—156;
 «Laul Eestist», «Virulase» hinnata kaasanne 1910, nr. 1, lk. 6;
 «Laul talvele», «Kirjandus ja teadus», «Oiguse» hinnata kaasanne 1908, nr. 11, lk. 83;
 «Ma petsin end», «Virulase» hinnata kaasanne 1910, nr. 25, lk. 206;
 «Meeleheitlik», Lng 1931, nr. 3, lk. 276—277;
 «Meie elu muinasjutt», «Päevaleht» 1910, nr. 98, 3. (16.) V
 «Meie rada», sealsamas, nr. 130, 12. (25.) VI
 «Minu laul», «Oiguse» hinnata kaasanne 1908, nr. 15, lk. 113;
 «Mispärast ma elan», seals., nr. 28, lk. 223;
 «Mu lootuste hiies on sügis», «Külaline». «Tallinna Teataja» kirjandusline-teaduslik lisa 1910, nr. 2, lk. 15;
 «Mu süda ja mu käed», Lng 1930, nr. 8, lk. 864;
 «Näärikuul», Lng 1958, nr. 5, lk. 733;
 «Nüüd on ka möödas õndsad ajad», «Perekonnaleht» 1912, nr. 1, lk. 7.
 «Prohvetlik?», «Tänapäev» 1939, nr. 11—12, lk. 329;
 «Purustatud illusioon», Lng 1928, nr. 9, 845—846;
 «Sangarid», Lng 1931, nr. 1, lk. 3;
 «Siis seisad kui kuningas...», «Virulase» hinnata kaasanne 1910, nr. 23, lk. 188;
 «Sind armastan», Lng 1929, nr. 4, lk. 417—418;
 «Soov», «Varamu» 1940, nr. 6, lk. 599;
 «Sõjatalvel», «Tänapäev» 1940, nr. 1, lk. 24;
 «Südaõine palve», Lng 1933, nr. 7, lk. 734—735;
 «Sügis külas», «Tallinna Kaja» 1915, nr. 47, lk. 28. XI (11. XII), lk. 737;
 «Taara tamm», «Virulane» 1910, nr. 130, 12. (25.) VI
 «Tormide ratsanikud», «Kirjandus-kunst-teadus», «Päevalehe» erileht 1921, nr. 27, 15. VIII, lk. 209—210;
 «Tänapäev», Lng 1938, nr. 7, lk. 734;
 «Uus ja vana», Lng 1931, nr. 1, lk. 2—3;
 «Vasakule», «Võitluslaule» 1940, I trükk, lk. 39;
 «Viimne ase», «Virulase» hinnata kaasanne 1910, nr. 25, lk. 208;
 «Ohtu äikesega», Lng 1929, nr. 7, lk. 879;
 «Üksainus laul kodule», «Virulase» hinnata kaasanne 1910, nr. 18, lk. 140.

LÜHENDID

- AL** — J. Kärner, «Aja laulud» (1921);
AMF — amfibrahh;
AN — anapest;
BR — «Bianka ja Ruth» (1923);
D — daktül;
EL DIST — eleeiline distihhon;
I — isomeetriline;
Ilmum. — ilmumata (ilmunud kas ajakirjanduses ja/või valikkogudes);
IR — J. Kärner, «Inimene ristteel» (1932);
J — jamb;
KK — J. Kärner, «Kodumaa käsk» (1943);
Komb süst — kombineeritud värsisüsteem (luuletused, mille eri osad kuuluvad erinevatesse värsisüsteemidesse);
KT — J. Kärner, «Käidud teedelt» (1939);
L — J. Kärner, «Lõikuskuu» (1925);
Lng — ajakiri «Looming»;
Log — logaõöd (iline);
LV1951 — J. Kärner, «Luulevalimik» (1951);
M — mitteisomeetriline;
MR — J. Kärner, «Maises ringis» (1919);
POL — polümeetria, polümeetriline;
R — rõhuline;
RV — J. Kärner, «Rändur vilistab» (1928);
SR — silbilis-rõhuline;
SS — J. Kärner, «Sõna sütega» (1936);
T — trohheus;
TK — taktoid;
TL — J. Kärner, «Tormilüüra» (1929);
TOT POL — totaalne polümeetria;
TV — J. Kärner, «Tähtede varjud» (1913);
V — J. Kärner, «Valitud teosed kahes köites. I köide. Luuletused» (1961);
VAH AN — vahelduvate anakruusidega;
VAV — J. Kärner, «Viha, ainult viha» (1944);
ÕS — J. Kärner, «Õitsev sügis» (1926).

МЕТРИКА ЯАНА КЯРНЕРА

Яак Пыльдмяе

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Статья состоит из семи глав и трех приложений. В первой главе дается впервые основательный обзор систем эстонского стихосложения, причем обычно применяемый эмпирический подход заменен дедуктивным. Выделено 8 систем: силлабо-тоническая, акцентная, верлибр, чисто-количественная, силлабо-тонико-количественная, акцентно-количественная, чисто-силлабическая и тонико-количественная силлабическая. Во второй главе описываются переходные формы в силлабо-тонической и акцентной системе. В третьей главе дается обзор типов строфики XX века и предлагается ряд новых для эстонского стиховедения терминов. В четвертой, самой короткой главе обсуждаются трудности, возникающие при статистическом описании стиха. Пятая глава дает описание метрики, шестая — строфики эстонского поэта Яана Кярнера (1891—1958). Работа снабжена таблицами, а также приложением, содержащим метрический и строфический индекс (метрический справочник), комментарии к которым содержатся в седьмой главе.

JAAN KÄRNER : A STUDY IN METRE

Jaak Põldmäe

Chair of Estonian Literature and Folk-lore

Summary

The present article consists of seven chapters. Chapter I gives a survey of the systems of versification in Estonian poetry. Since the length of the sound is phonologically a distinctive feature of the Estonian language, the poet has the choice of different ways of rhythmically organizing his work. The present article proposes eight distinctive systems of versification: (1) syllabic-accentual, (2) purely accentual, (3) vers libre, (4) purely metrical, (5) accentual-metrical, (6) syllabic-accentual-metrical, (7) purely syllabic, and (8) syllabic with certain limited regulations for accent and quantity. Chapter II discusses certain boundary cases within and between the syllabic-accentual and the purely accentual systems of versification. Chapter III is devoted to terminological questions in connection with the stanza form. Chapter IV concerns certain difficulties facing attempts at statistical description of versification. Chapters V and VI deal with questions of metrics and stanza in the poetry of Jaan Kärner (1891—1958). Chapter VII is a commentary on the index to metres and stanzas which is given in the form of a supplement.

LÄNEMAA SÖNAD WIEDEMANNI SÖNARAAMATUS

Aino Valmet

Eesti keele kateeder

Wiedemanni sõnaraamatus¹ on paljudel juhtudel märgitud sõna levikuala põhiliselt ajalooliselt kujunenud maakondade alusel. Wiedemann ise ütleb sõnaraamatu eessõnas: «Neil tähistustel on seejuures ainult jaatav, mitte aga eitav või välistav tähendus, s. t. nad osutavad sõnade põhialasid, kui mulle näis, et need sõnad ei ole levinud kõikjal. Hoopiski ei taheta aga väita, et sel viisil tähistatud sõnad ainult antud piirkonnas esinevad ja mujal mitte. Seega on neil tähistustel seesama mõte kui taimeriigis, kus mitteüldiselt levinud taimede põhilise esinemiskoha näitamisega ei osutata veel kogu levikugeograafiat.»²

Ligilähedaselt kolmesada sõna ja väljendit iseloomustab lühend *W* (=Wiek) — Läänemaa. Et Wiedemann Haapsalust pärines, kuulis ta eesti keelt kõigepealt läänemurde näol. Võiks arvata, et see lapsepõlveaegne kokkupuude Läänemaa keelega tuleb mingil määral esile ka sõnaraamatus.

On märgitav, et sõnaraamatu artiklis *põhi* tuuakse väljend *lääne-maa põhjas* 'im Innern der Wiek', mis nähtavasti viitab selle ala isoleeritusele ja võib-olla ka mahajäämusele. Läänlaste keele kohta öeldakse sõnaraamatus *lämpamisi rääkima* 'eine platte Aussprache haben (von den Wiekschen gesagt)'. See iseloomustab ilmselt läänlaste vähese intensiivsusega artikuleerimist.

Kust on Wiedemann saanud Läänemaa sõnavara ja mille alusel seda märkinud, selle väljaselgitamine oleks omaette ülesanne, milleni käesolevas artiklis ei jõuta. Arvestada tuleb allikaid, nagu 1) varasemad trükitud ja käsikirjalised sõnaraamatud, 2) kuni selle ajani väljaantud eestikeelne kirjandus, 3) trükitud sõnaloendid ja keelehuvilistelt saadud sõnakogud, 4) isiklikult küsitletud sõnavara.³

¹ F. J. W i e d e m a n n, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch, St. Petersburg 1869.

² Sealsamas, lk. VI.

³ Vrd. sealsamas, lk. III.

Aastail 1861—1868 on Wiedemann peaaegu igal suvel viibinud Eestis ja kogunud ning täiendanud sõnaraamatu ainekikku. Sellest annavad ülevaate tema aruanded Peterburi Teaduste Akadeemiale.⁴

Läänemaal on Wiedemann viibinud oma teisel uurimisretkel 1862. a., mil ta pärast Hiiumaal käiku jõudis juunis mandrile. Esimene peatus oli Hanilas, seejärel sõitis ta Pärnust Audru, Tõstamaa, Varbla, Karuse ja Kullamaa kaudu Haapsallu, hiljem oli uurija ka Lääne-Nigulas. Karuse pastori Hasselblatti juures leidis ta eest väikese sõnakogu⁵, millele sai sealtsamast lisa veel 1863. aastal.⁶

Ka 1864. a. suvel reisis Wiedemann Kullamaa ja Risti kaudu Haapsallu, samades punktides peatus ta veel 1865. aastalgi. Wiedemann tundis Kullamaa vastu erilist huvi, sest seal oli töötanud XVII sajandil leksikograaf ja grammatik Göseken. Wiedemann kontrollis, kas Gösekeni sõnaraamatu omapärased sõnad on tema kaasajal veel elavad ja sai mitmeid jaatavaid teateid.⁷

1867. aastal on Wiedemann sõitnud Mihkli ja Lihula kaudu Haapsallu ning käinud ära Noarootsis, niisamuti on ta 1868. a. viibinud Haapsalus ja Noarootsis.

Seega selgub, et Wiedemann on sõnaraamatu koostamise käigus küsitlenud ja kogunud korduvalt Läänemaa keelendeid, kokku puuted põliselanikega ei olnud aga sel perioodil pikaajalised.

Käesoleva kirjutise ülesandeks on heita valgust Wiedemanni läänemaalisisena märgitud sõnavarale nii sõnaraamatu põhi- kui lisaosas ja osutada — sedavõrd, kui ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekogud lubavad — sellele, kui ulatuslik on nende sõnade levik 20. sajandi murdekeeles. Et Lääne- ja Pärnumaa murdenähtused küllalt tihedasti kokku kuuluvad, siis on jälgitud esimeses rühmas neid sõnu ja väljendeid, millele on leidunud vasteid läänemurdes, järgnevalt lääne- ja saarte murde ühist sõnavara, siis kogu põhjaeesti murdes ja kirde-eesti rannikumurdes leiduvaid keelendeid, seejärel lõunaeesti murdesse ulatuvaid sõnu

---

⁴ P. Ariste, F. J. Wiedemanni uurimisretked. — TRÜ Toimetised 51, Tartu 1957, lk. 55 jj.

⁵ Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences, Tome V, St.-Petersbourg 1863, v. 469.

⁶ Bericht über eine neue im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences, Tome VI, St.-Petersbourg 1864, v. 422.

⁷ Bericht über eine im Jahre 1865 zu linguistischen Zwecken nach Ehst- und Livland ausgeführte Reise. — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences, Tome IX, St.-Petersbourg 1866, v. 241—242.

ja lõpuks niisuguseid keelendeid, mille kohta ei ole murretest teateid.⁸

Murdekogude materjalide põhjal võib eeskätt läänemurdelisteks pidada järgmisi sõnu.

*k i m a m a*⁹, *-man*, *-mada* 'anfangen hell zu werden', *valge kimas* 'es fing an hell zu werden', *päev kimab tõusma* 'der Tag bricht an'; Mar *päe k i m à v tēusta* (haruld.)¹⁰, Kse *på k i m à v vël nattuške*, Mih *päe k i m à v omigu*, kui *ta tēusev*, Tõs *koit k i m à v, aḱkav valge tulēma*.

k o h k k a h k, *kõik olid kohk kahk* 'Alle waren ganz erschreckt'; Mar *koḥ kahki s* 'ehmatanud, hirmul, ärevil'. Ülejäänud murdenäidetes on tähendus ilmselt nihkunud: Mar *sē inime õ nat-tuške koḥ-kaḥ*, Kse *sē asi õ nā koḥ kahk puhàs*, Mih *naḡne õ koḥ-kaḥ* 'raskejalgne'.

k õ h k a m a, *-kan*, *kõhata...*, *külm kõhkas vil'ja ära* 'die Kälte bewirkte, dass das Getreide nicht wachsen konnte, verkümmerte'; Kse *palà keḡkav villa å* 'kuivatama, kangu jätma', *pišsed keḡkan teräd olid keḡud*, Tõs *külm veḡtis veḡ keḡkas vilja å*.

l a k s, *laksu* 'grosser Platz, Fläche', Hup.¹¹ *laks*, *o* 'grosser breiter Platz'; Mar *laḱs on vē auk. laḱsuoht aešk v külàski*, *sår laḱs vē auk. laḱsūd õ lagēdad kohäv ja üks merē koht oli laḱs, veḡ laḱs* 'veeloik, veega täidetud auk või maalohk'.

l õ õ r i t s e m a, *-sen*, *-seda* 'gaffen'. Läänemaalt ei ole sõnale murdevasteid, Audrust on märgitud *lḡritsev tēne ühte lugū*, *lḡritsemene on seḡkke noidlemene veḡ salāju vättamene*, ka Hää *lḡritsemene* 'vaatamine'. Tõstamaalt on märgitud muutunud tähendusega *lḡritsema* 'hulkuma, laisklema'.

n a b e, *n a b e d a* 'Parallelwort zu kabe', *kabe ja nabe* 'nett, sauber'. Murdekeele näidetes tuntakse vähestel juhtudel esinevat *nabe*-sõna ilma paralleelkujuta. Sealjuures on sõna tarvitatud

⁸ Murdematerjali esitamisel on toodud kõigepealt läänemurde vasted, siis saarte murde näited ja seejärel kirde-eesi rannikumurde, põhjaeesti murde kesk- ja idarühma ja lõunaeesti murde näited. Kui sõnal on esinenud vasteid peale põhilise levikuala ka naabruses asuva murde kõige lähematest kihelkondadest, on sõna murdelist tausta osutatud põhilise levikuala alusel.

⁹ Trükkimise hõlbustamiseks on Wiedemanni transkriptsiooni mõnevõrra muudetud, *z* asemel märgitakse *s*, *w* asemel *v*, pikkade vokaalide *ā*, *ē* jne. asemel kaks grafeemi, *n* asemel *n*; *ä* on jäetud ka diftongi tähistav kaar.

¹⁰ Murdenäited pärinevad ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektori sõnavara-üldkogust. Murdekeelendite transkriptsioon on jäänud üldiselt muutmata.

¹¹ A. W. Hupel, Ehnstische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau 1818.

järgmistes tähendustes: 1) 'tubli' Mar *õ üks n a B è inimenə, ... nā vanā keiB vël tōl*, Mär *nā n a B è inime*, 2) 'väheldane' JMd *kül õn n a B è vili tänavu*, 3) 'edev, naeruväärt' Emm *n a B è tüd-rõk*, 4) 'rumal' KJn *nabè* (inimene).

põõn us, põõnuse = *põlu, põlus* 'in der Verbindung' *pane hobune pea-põõnuse* 'fessele dem Pferde Kopf und Fuss zusammen'. Sõnaraamatus tuuakse veel keelest kadunud sõnaühendina *põõnus inimene* 'Schelm'. Murdekeelest on registreeritud: Kul *ovõse peà õ p ģ n ò s e s*, teateid veel Mär, Vig, Var ja Muh *pašlġ p ģ n u š s e d* ~ *peėgušsed* 'kõrvaspaelad'.

rañt sima, -in, -ida 'zanken'; Vig *rañsima* 'riidlema'.

rubjama, -an, -ata (ada) (*rupjama*) 'sich rühren, sich tummeln (bei der Arbeit), zappeln, patschen, waten (durch Schnee oder Sumpf)', Hup. *rubjama* 'zappeln'; Mär *rupjama* 'vehklema, rabelema', Var *rupjama* 'läbi sopa minema', Mih *rupjama* 'sügavas lumes sumpama, sammuma'.

saunja -rahvas, -rahva 'Hochzeitgäste von Seiten der Braut'; Lih *sa,èà oli peime põlt ja sa ù n ja oli prūdi põlt*, teateid ka Han, Kse, Tõs, Khn.

tagasik, tagasiku 'Kaffbehälter'; Mar *tagašsik* 'aganik', Kul *tagastik* ~ *tagašsik* 'haganik', *tarà ehk t a g a š s i k õ rehè toà tagà kitsàs rûm*, Mär *tagastik*, Vig, Kir, *tagasik*, Han, Kse, Var, Muh, Tõs, Khn, Aud, PJg *tagasi*, Muh *tagasik* 'rehalse ja toa vahel olev väike hoiuruum', *t a g a š i üitti, kuš aganad sišse pañdi*.

tirp, tirbi, tirpi panema 'Sommergetreide dachförmig zusammenlegen', Mih *eñnèm olid ikke ti ř B i d, nuld_üitse reğgüd*, PJg *panime villà tirppi* 'rõuku, auna'.

uits pl. *uitsed* 'Reif', *uitsed olid hommiku maas* 'es hatte am Morgen gereift', *uitsed käivad toas* 'die Kälte schlägt durch, die Wände sind inwendig bereift'; Var *omiġku sa,èàb lumè uitsu. uitsu kořd õ moàs*. Nihkunud tähendusega on tulnud esile ka tuletisi: Hää *uitsakkas* 'ude, üksik hõre juuksekarv või kehv viljakõrs; kõhn, killakas olend', *tämmini vilđ ģloe uitsakkanè*.

vaheras, vaherad (an dem Bauerwagen) = *rištilised* 'die schrägen, nach innen über einander geneigten Hölzer an der Hinterachse des Bauerwagens'; Hää [vankri] *vaherad* 'rauast osad sepal tehtud'.

vilang: *vilangu* 'behauene Stange, Latte'; LNG *kattõsse vil à η g a d* (seotakse vitstega õlgede peale), Mar *velaņgad*, Kul *vilanğas*, Mär *vilanğ* 'pikk, peenike ritv, latt, mille ots teravaks tehtud'.

Tublisti rohkem on neid sõnu, mis on sõnaraamatus registree-ritud Läänemaa sõnadena häälikulise või tuletusliku kaju tõttu. Samal ajal on vastavate sõnade variandid toodud veel ka ilma viiteta või viitega mõnele teisele murdealale.

hädalis, *hädalise* = *hädal* 'Grummet, Nachwuchs'; Mär *ävalas*, Vig *ävälis* ~ *äväläs*; Kse *ävålas*, Tõs *ävåles*, Var *ävålas*, Tor *ävåles*.

kabjus, *kabjuse*, *kabjukse* = *kapukas* 'Socke, kurzer Strumpf'; Mar *kabjõs* 'ilma sääreta suka põid', Kse *kabjus* 'lühike sukk', Mih, Aud *kabjused* 'sokid', PJg *kabjus* 'meesterahva sukk, sokk', Juu *kabjus* 'sukapõid'.

kal'tsima, *-sin*, *-sida* = *kal'litama* 'liebkosen, herzen, verzärteln'. Murdekeeles on sõna esinemise kohta paar teadet, kuid teises tähenduses: Kse *kal'tsima* 'uhkeldama, kerklema', Var *õ üks keřgattis koà*, *kal'tsib ja kerķleb omà juuttudega*; Tõs *lõmàn kal'siva d*, *jõsvad kili*.

kammus, *kammused*, *kammuksed* = *kamsud* 'Lumpen, alte Kleider'; LNg *sa kaoõtap èse ka ñ m ò š s e d* 'riided, riidehilbud' *ä*.

kimpsatelema, *-lèn*, *-lla* (frequentatiivisch) 'hadern, streiten, zanken'. Otseseid vasteid ei ole sellest sõnast murdekeeles esile tulnud, küll leidub aga paaril juhul vastava põhitüvega frekventatiive: Kse *kimpõslema*: *kiñselda* 'riidlema, nagelema', Ris *kimpõlema* 'oma jonni ajama'. Sõnaraamatus on toodud veel ka levikuala märkimata sõna *kimpsatama*.

kodaras: *kodara* 'Speiche', Hup. *koddaras* 'Speiche am Rade und am Schlitten r.'; Mar, Mär, Vig, Kse, Tor, Nis *kodåras*.

koonits, *koonitsa* = *koomits* 'Hütte, kleiner Anbau, Abtritt, Verdeck', Tõs *kõnits* 'vana, vilets maja'.

kromp, *krombi* 'Rabe'; Noa, LNg, Rid, Mar, Ris *kromp* 'kaaren, ronk'.

kuulits, *kuulitsa*, *kuulitse* = *kulisti* 'Kornrade'; Kse *kulits* 'kasvab otrades, nisudes, läätsedes ja muus suviviljas, roosakad õied'.

kärvisti, *kärvoisti* = *kärbisti* 'Stamm mit den Aststummeln...', Warnungszeichen an Wegen, Trockengerüst auf dem Felde...', Kul *kuhjà kärvise d* 'orijalad', Mar *kuehà kärvišs e d*.

käva, *käva* = *käba* 'Brettchen od. Rindenstücke, welche den oberen Rand des Netzes an der Oberfläche halten'; Hää *o, eoõtasin käva laèvi* 'männikoorest laevu' (A. V. — 1968).

leenis, *leenise* = *leelis*, *lehelis*; Noa, LNg, Rid, Mar, Vig, Kir, Lih, Kse, Han, Mih, Aud, PJg *lènis*, Kul, Tõs *lèlis* ~ *lènis*.

limmukas, *limmuka* = *liimakas* 'Steinbeere', Hup. *limmo-*

kas 'Steinbeere'; LNg *limmuĳkad*, mujalt Läänemaa-aladelt on registreeritud *ĳmakkas* ~ *ĳmikkas*.

lõgu, *lõu* = *lõukene* 'Lerche'; Vig *lõgu*: *lõu*, Tõs *lõgũ külib*, *lõgũ lõkkab*, *ole na küln*, *lõgũ lälav*. Sõnaraamatus esineb ka verb *lõgutama* 'schwebend singen (von der Lerche)'.
lõhvata ma, *-tan*, *-tada* = *lõkatama* 'auflodern, aufflammen, glühen'; Mar *lõhvattav pelõmb*, Kse *tuli lõhvattas pelõma*.

o ar, *oara* = *udar* 'Euter'; Vig *lehmä oĳär*, *oĳära pelõndik*, Kir, Mih *oĳär*, Pär *uĳär*, PJg *oĳär*.

okk: *oke* = *okas* 'Dorn, Granne, Stachel'; Var *oga* ~ *ok*, Mih *keik peõsav oliv nã silũ okki täis*, Aud *odrã ok*: Muh *ok*: *okka*: *okka*, *rukķil ja odrã* koa *okka d*.

pustlema, *pustlen*, *pustelda*, (*pustleda*) = *puskama* 'stossen (besonders mit den Hörnern, aber ohne zu verwunden)'; Kse *pustlema* 'pusklema, võistlema'.

päästukene, *päästukese* = *pääsukene* 'Schwalbe'; Lih *päästused*, Kse *poř-päästukke*, Han *päästukke*.

rahudi, *rahudi* 'Drüse', *kaela rahudid üleval* 'die Halsdrüsen sind geschwollen', 2) Niere. Läänemurdes on tuntud mõlemaid tähendusi: 1) 'kaelanäärmed' Vig *rahõdid*, Kse, Han *rahundid*, Var, Tõs *rahudid*, Aud *rahõndid*; 2) 'neer' Vig *rahundid* ~ *rahõdid*, Mih *veise rahõdid*, PJg *rahundi* 'looma neer'. Murretes esinevat sõna *rahu* 'näärme' tähenduses sõnaraamat ei esita.

saaniku = *saadik* '1) bis, seit, von... an, 2) geschweige, geschweige denn, besonders, in's Besondere'; Hää *peļveõst sãnakka*, *sũndimesest sãnakka* ~ *sãnak*, Saa *lapõest sãnik*.

sot'snik, *sot'sniku* 'kleiner Bauer, Häusler, «Lostreiber»'. Otsest häälikulist vastet sellele sõnale ei ole murdekogudes registreeritud, küll leidub aga vaste sõnakujule *soõnik*, mis sõnaraamatus on antud Pärnu- ja Viljandimaa piirialade sõnana: Mär *soõnik* 'väikekohapidaja, ääremaa rentnik, pops'. *soõnikkudel oliv väikõsed kohãd, kahẽ ja kolmẽ pãva kohãd. soõnikkud kãisid meõsas tiũl*.

sõõmile, *lehma sõõmile võtma* 'eine Kuh zur Fütterung nehmen', *sõõmil olema* 'auf Fütterung sein'; Kul *andvad lehma sõõmile*, Mar *veõsin lamma sõõmile*, Kse *kõivad sõõmil*, Tor *sõõmile*.

sõõmlik, *sõõmliku* = *sõõlas* 'gern oder viel essend'; LNg, Mar, Mär, Vig, Lih *sõõmlik* 'hea isuga, ablas', Põi *sõõmlik lõm*, *panõb nahka keik*.

t a a r g a s, *taarga* 'Dünnbiergeschirr'; Mar, Vig, Kir, Lih, Han, Kse, Var, Mih, Tõs, Khn, PJg, Tor *tãrgas* 'taarinõu'. Saarte ja Läänemaa ühise sõnakujuna on esitatud sõnaraamatus *taarges* ja Pärnumaa kujuna *taarikas*.

t a i n e (poetisch) = *taane* 'heute (von dem vergangenen Theil des heutigen Tages), vorhin'; LNg *tã keis tã in è meil* (van.) 'täna, kuid tüki aja eest', Mar *tãinè* 'just enne, täna varem'. Sõnakuju *taane* on tuntud peamiselt Saare- ja Hiiumaal. Murdenäidetes ei saa täheldada erilist poeetilist varjundit.

t r u u t, *truudu* 'Fensterscheibe' (= ruut); Mär *trüt*. Selle ainukese murdenäite kõrval on rohkem teateid *krüt*-kujust (Rid, Mär, Juu, JMd). Sõnaraamatus on viimase sõnakuju *u*-deklinatsiooni puhul murdeala märkimata, *i*-deklinatsiooni korral on osutatud aga lõunaeesti murdele.

t ä n k s, *tänksu* = *tänkijas* 'klösig, klumpig, nicht locker', *tänks leib*, *tänks maa*; Mär *tãñks leib* 'köva, kerkimata leib', Kir *tãñs id kañduli*.^D 'vesised kartulid'.

v ä r a k: *väraka* = *vãrav* 'Thor, Pforte'; Rid *vãrãv* ~ *vãrãB* ~ *vãrãk*, Mar *vãrak*, Kul *vãrak*, -*u*. Murdeala osutamata antakse sõnaraamatus ka *vãrat*, *vãrate*.

Rida sõnu, mis Wiedemann on märkinud kas omapärase tüve või häälikulise kuju poolest Läänemaale omasteks, tuleb käesoleva sajandi murdeandmeid jälgides esile nii lääne- kui ka saarte murdes.

e ñ ñ i = *enne* 'vorher, eher, vielmehr', Noa, LNg, Mär, Kul, Mar, Vig, Kir, PJg, Käi, Rei *eñni*.

j ä i d e, *jäided* 'Glatteis', *saab jäidid* 'es glatteist', Hup. *jäide* 'Glatteis'; Muh *laè jãhi jãlpe sisse kinni*.

k i i r g u m a, *kiirun*, *kiirguda* 'schreien'; Mar, Lih, Kse, Var, Tõs, Jãm, Khk, Krj, Pha, Jaa, Põi, Muh, Käi, Rei, Phl *kĩrguma kĩruma* 'heleda häälega karjuma'.

k o l v a m a, -*van*, -*vata* (*vada*) = *kõl'bama* 'taugen, tüchtig sein, brauchbar sein'; Mar, Kul *ei kolvã* Jãm, Kaa, Põi, Phl *kolvama*.

k ä v a s t a m a, -*tan*, -*tada* 'Fugen an Gefässen mit Rinde kalfatern'. Murdekogudes ei ole esile tulnud *v*-list kuju, küll aga homorgaanse klusiili *B*-ga kujusid: LNg *kãBãstã pẽh ã* 'pane kuuse koort nõu põhja vahele', Mar *kãbastamv* 'puunõude uurdeid männikoorepuruga tihedaks tegema', Jaa *sõukke rist' mis püsut jõsèB, sedã kãBãstãkse*, Phl *kãBãstãmv* 'anumat õhukindlalt kinni panema'.

†*panu, panu (pannu?)* 'Kramp (in den Händen oder Füsen)'. Sõnaraamatus on märgitud *panu* obsolete sõnana, kuid näib, et Valjalast on üks samatähenduslik näide siiski esile tulnud: *lõmel õ panõd jalõus*. Teise juhu puhul — Vig *panù õ serà vahèl* 'teatav sõrahaigus' — võiks teatud kahtlusega oletada, et tegemist on sellesama sõnaga, kuid tähendus on nihkunud.

riiivitsema, -sen, -seda '2) Korn schneiden'; Kaa *õrãd nē said jälle nūri sirbiga puhas äe rīvitetud* Krj, Jaa, Muh *rīvitsema* 'sirbiga vilja lõikama'.

r ä p p e m a, r ä p p e n, r ä p e t a (rãppeda) = *rãpastama* 'anfangen zu faulen'; Mar *rãppima* 'hallitama, mädanema', Kir *rãppind ä*, Lih, Kse *rãppiv*, Põi *reppema*, Muh *reppav* 'puu kohta, kui ta ära kõduneb', Phl *rãppen als*.

t a k u l e m i n e m a 'pelzig werden'; Jãm *t a k k u l ü l g e p o j a d*.

u j u - t a n u, -tanu 'Brauthaube, vorüber das Tuch (*uju*) gedeckt wird'. Täielikku vastet murdekogud ei paku, küll leidub aga näide: Muh *õjõ linã paõdi tanù külge* (pulmas).

u u d s i k a s, uudsika = *uude, uidakas* 'Reif, Rauhreif', *saab uudsikat* 'es reift'; Lih, Han, Kse, Var, Tõs, Vll, Jaa, Põi, Muh, Rei *üsiikkas* 'hall, härmatis'.

v i n t s u s, vintsuse 'mager, kümmerlich, jämmerlich'; Khk *neõdã vintõsused vasiãd*, Muh *keõ vintõmõni õõ, se õõ viõõsõs* 'inimese ja looma kohta, kes aeglaselt ja viletsalt kasvab', Hag *perõssãd vintõsus*.

õ m b u, õmbu 'Apfelbaum' (contrahirt aus õnapuu, vgl. uibo); Kul, Mär *õõmbu*, Mih *õõmbu, õõmbu*, Khn *õõmbu*, PJg *õõmbu*, *õõmbu*, Jãm *õõmpu, õõmbu*, Ans *õõmbu*, Khk *õõmbu, õõmbu*, Mus *õõmbud*, Püh, Vll *õõmbu*, Põi *õõmbud*, Muh *õõmbu*, Emm, Rei *õõmbu*, Phl *õõmbu*.

Nii saarte kui põhjaeesti mandrimurretes ja mõnikord ka kirde-eesti rannikumurdes leidub vasteid järgmistele sõnakujudele.

i m s a k a s, imsakad (impsakas) 'Begage, Päckchen, Bündel'; Plt *oli üks iõõsãkkas seilas*.

i v a, iva, oherdi iva 'der Löffel am Bohrer (=kaba)'; LNg *üvã: üvã: üvã* 'oherdi moki', Rid *õhõrdi kavã, üvã*, Mar *üvã*, Mär *üvã*, Pär *üvã*. Vig, Mih, Aud, PJg *õã*, Vãn *ivã*, Jãm *põril on lõõgu üvã*, HMd, Kei, Juu *ivã*, HJn, Amb, JMd, Ann *ivã*, Jõh, VNg *üvã*, MMg *ivã*. Käesoleva sajandi murdekeeles on *iva*-sõna registreeritud Läänemaalt esimese silbi *ü*-ga.

j ä b u r, jãbura 'jãhzornig, heftig', *jãbura peaga tehtud* 'in der Uebereilung gethan'; Mar, Lih, Han, Kse, Var, Khn, Pär Vãn,

Tor, Jäm, Khk, Krj, Püh, VII, Muh, Emm, Käi, Rei, Rap, Juu, TÜR, Kad, Trm, Pal, Ksi *jäbür*; vrd. LNg, Rid Vig, Mih, Tõs, Aud, Tor, Hää, VMr, Hlj, VNg, Jõh, Kod, KJn, SJn, Trv, Hal, Krk, Hel, Nõo *jabür*.

jõl a m a (= *jõõluma*) aufschneiden, lügen', Hup. *jõllama* 'haseliren r. d., umherschlendern d.>'; Mar *jelâmõ* 'jamama, mõtte-
tult lobisema', PJg *jelâma* 'karjuma, vastu rääkima', Tor *mis_s a*
jelâ d nî paëlü, Khk *jõl a m a* 'kisama, riidlema, särmama (hrv.)',
Jõh, Lai, Trm *jelâma* 'kasutult aega veetma, asjata vaeva nägema'.
Kuigi Hupel märgib sõna esinemissfäärina ka lõunaeesti keelt,
ei ole käesoleva sajandi murdenäidetes selle kohta teateid.

kilk, *kilgu* 'Gerücht, Gerede', *se kilk on jooksmas* 'es geht
das Gerücht', *seda kilku kõik maa ilm täis* 'alle Welt ist voll von
diesem Gerede'; Kir, Han *kilk: kilgo*, Kse *kilk* 'tühi jutt', Juu *ghul*
külukse küläst ikkâ k i l' k a i d, Trm *sedâ kilkkamist ~ k i l k k u*
on mailm täis.

kiivart, *kiivarti* 'schiefer, linkischer Mensch, verkümmertes
Thier'. Murdekeelest on registreeritud vaid ühel korral *v*-line kuju:
PJg *kiivard* 'noor kiitsakas hobune'. Sõnaraamatus *b*-list kuju ei
anta, murdekartoteegis tuleb see aga korduvalt esile: Tõs *kiivard*
'kõhn', Kad *kiivart* 'kuivetanud kronu', Jõe *naise kiivard* 'vilets ja
lahjaks jäänud naine', Kuu *kiivart* 'kuivanud kronu', Hlj *kiivart*
'kõhn, kuivetanud inimene, terava kondiga', Plt *kiivart* Puh *läëb*
kiivardi. Nagu selgub, on sagedasem tähendus 'kiduraks jää-
nud (loom, inimene)'.
klo m p s, *klompsi* 'Schnaps'; VNg *õtta üks klomps veä*. Tähen-
dus on nihkunud, sõna märgib enam mitte 'viinasuutäit', vaid
'lonksu'.

kru s k a, *kruska* 'Branntweinglas'; VNg *krüška*, Vai *krüška*
on vene kõle krüsi, Juu *kruška* 'endisaegne viinamõõt', *korilest ta*
olä viäst ikke sürem, Kad *kruska* 'setver', VJg *kruska* 'jooginõu,
kruus', Lai *kruška* 'viinamõõt'.

kum m e l d a m a = *kõmeldama* 1) aushöhlen; 2) krumm
werden, sich werfen, 3) sich weigern, sich sperren'; vastavat *u*-list
sõnakuju on tulnud esile ainult kirde-eesti rannikumurdes: Jõe,
Kuu. Hlj *kummeldama* 'kõverasse tõmbuma, kummi minema'. Nii
läänemurdest kui teistelt põhjaeesti murdealadelt on üles tähen-
datud õ-lisi kujusid: Mar, Mär, Vig, Tõs, PJg, Juu, Jür, VJg, Sim,
Lüg, Jõh, Lai, Plt *keõmeldama keõmeldand* 'kummi kiskuma,
tursuma'.

kõ l b a k a s, *kõlbaka* 'langbeinig'; Lih *keļbaķkas* 'pika, kõhna
inimese või looma kohta', Kse 'sihvakas, uhke', PJg 'pikkade jalga-
dega, peenikese kehaga, lühikesevõitu riietega', Muh 'pikakasvu-

line, nigela kehaehitusega meesterahvas', *kõlbakkas luom*, Juu *kelbakkas, kelaakkas*, Pee, Koe *kelbakkas* 'kõhn, pikk inimene', Kad, Ksi 'kõhn olevus', Hel *kelbak* 'lühidavõitu', Puh *kelbakkas* 'kergemeelne'. Vähesed lõunaesti näited osutavad, et seal on sõna tähendus nihkunud.

tkõrik, *kõriku, metsa-kõrik* 'tiefes Buschland'; Lüg *kerik* 'pikk ja kitsas, metsa sisse ulatuv lagendikusopp', *sält alt metsä kerikkust on einäd vël vedàmatta*. Wiedemann on märkinud, et vaatlusalune sõna on keelest kadunud. Lügänu se teade osutab, et käesoleval sajandil on sõna veel tuntud, kuigi muutunud tähenduses.

leevima, *-vin, -vida, leevuma, -vun, -vuda* 'gelinder, ruhi-ger werden, still, zahm werden', küll *laps leevib kaa sellega* 'das Kind wird sich wohl auch an diese (neue Wärterin) gewöhnen'; LNg *näd lēvivad ästi kül* 'sünnivad hästi kokku', Rid *vejsime korter vina, juť akkas sis lēvema*, Mär *laps lēviv sellega*, VNg *liēvima* 'harjuma, kodunema'. Murdekartoteegis on Pärnumaa kuju *leebima*.

lipard, *lipardi* 'Schwätzer, Klätscher'; VNg *lippard lorise palju*.

litsima, *-sin, -sida (litsitama)* 'umklammern, fest umschliessen'; VNg *hiükset litsima*.

litu-jänēs, *jänēse, jänēkse* = *litov*; Mar *jänēsäd ö littöd*, Mär *littü* 'väike jänēs', Vig *letto* 'valge jänēs', Mih *lettö* 'jänēs' (haril.), Jäm *littü ikka jänēne*, Khk *jänēnə on littü* Mus *valge jänēne ö littü, punāne vöi söukke rünikkas ö päts*, Krj *littud on särť seltsi jänēsəd, neid on vügä arva*, Hag *littu on al ja sär jänēs*, Juu, Koe *littu* 'jänēs', Kad *littud vekked allid jänēksəd talvël*, Trm *lettü* 'jänēs'.

luitama, *-tan, -data (-tada)* 'schlendern, gehen, sich Bewegung machen (nach dem Sitzen)'; Mar, *mešsa õsi luivad kui ei magä*; Kse *luitma* 'ümber hulkuma', Tõs *luittama*, Muh *luivad* Tõs *luittama*, Kei *luittav*, Juu *luittasin*, Jür, JMd, Koe, Lüg *luitama*, KJn *luitma* 'tasa käima, hulkuma'.

lõhandus, *lõhanduse* 'Spalt, Einschnitt'; Kse *lõhandus* 'lõhe lõngade vahel, kust pool läbi käib, riide ja soa vahel', Muh *kui paod lahti lõovad kañge külmäga sīs* "ö *lõhandused merēs*, VNg *palgi lõhandus one pragu*, Iis *kui alo lõhki, sīs on lõhandus tehtud*, KJn *lõhandus*.

läppema, *läppen, läpeta* = *läpastama* 'erstichen, moderig, muffelig werden'. Murdekeeles ei ole esile tulnud vastavaid e-tüvega sõnu, küll on aga samas tähenduses *a- ~ ä-* ja *i- ~ ü-*tüvelisi vasteid: Tõs, Aud, Juu, *läppäma* 'kopitama', Jür, JMd, Tür,

VMr, Lai, Trm, Ksi, Pil *läppama*; LNg, Mär, Kir, Lih, Kse, Aud, Nis, Kos, Kad, Trm, Pil *läppima* 'kopitama', Krk *läppäme*.

p o n k - h e i n , - h e i n a 'eine art Morastheu'. Otseselt ei ole murretes niisugust sõna esile tulnud, tuntakse aga Jõe *ponkastik* 'kõrge kuiv künkline heinamaa', mille tüvi tõenäoliselt ühtib Wiedemanni toodud liitsõna täiendosaga.

p u l' l' , — *seedelka pul'lid* 'am russischen Anspann vierzöllige gedrechselte Hölzchen mit Metallringen'; Mar *telkka pul* 'metallnupp, kust rihm läbi käib', Mus *pul*, -i 'aasaga metallnupp telkal', Muh, Phl *pul*, Lüg, Jõh *pullid*, Ris *siedelkka pu'llud*, Kei *pu'llu oëlbackse kül selle nuupu kohta*, Sim *pullid*.

p õ p p , *põpu* 'Ferkel'; Vig, Mih, Koe, *pep* 'väike seapõrsas', KJn *veiksev peppukseid*.

s õ õ r e s , *sõõre* = *sõõre* 'Bündel, Büschel oder Handvoll Flachs (zum Drehen einer Schnur, zum Hecheln)'; Rid, LNg, Mar, Kse, Var, Mih, Tõs, Aud, Pär, Vän, Muh, Ris, HMd, Kei, Hag, Rap, Juu, Kos, Iis, Pil *seõres* 'sälguke lina- või kanepikiudu'.

t o h e , *toheda* 'trocken, nüchtern, ordentlich', *tema on nenda tohe ja tõsine* 'er ist so ehrbar und ernst'. Murdekeeles on sõna tuntud mitmes tähenduses: 1) 'uhke' Mar *pahane ja tohe* 'iseene- ses uhke', Mär *to h è d a poisiga* 'uhke, kõrgi poisiga', Amb *tohè 'uhke'*, VJg *tohè 'uhke'*, Kod *tohè 'kõrk, uhke'*, 2) 'tõsine, sõna- aher' Rap *tohe* 'tõsine (lapse kohta), Juu *tohe* 'tõsine, vihane', Jür *tuhè 'sõnaaher, väheldase jutuga'*, HMd, Koe *tohè 'tõsine, pahane'*, 3) 'tusane', Jäm, Põi, Muh, *tohè 'tusane, pahane, uhke'*, 4) 'lihtsa- meelne' — Pil. Võrreldes Wiedemanni seletustega on sõna tähendus halvenenud.

t i m u k a s , *timuka* '1) stark, kräftig, beleibt, 2) eigensinnig boshaft'; Kse, Vän *timmukkas*, 'paha, kuri inimene', Juu *kuri tieè inime oñ kqà timmu k k a s*, Lüg *ti m u k k a s*, *ei tie eikust, vettav väkise teiselt vällä mitägi asja*, Trm *timu k k a s* 'toores, halastamatu isik'. Murdenäited osutavad, et sõna teises tähenduses esinemise kohta on Põhja-Eestist teateid.

t o m b a k , *tombaki* 'Dompfaff', Mar *tombak* 'leevike', Kse, PJg, Hää *tumbak*, Jäm *tõmbak*, Khk *tumbak*, Emm *tombak*, Rei *tum- bak*, Ris, Amb, JMd, Lai *toñbak*.

t o m p s a k a s , *tompsaka* = *tompijas* 'dick, untergesetzt, plump'; Mär *tomsakkas* 'paks', Juu *toñsa k k a s oñ lõhikke ja ümmarguse otsaõa*, JMd *tomsakkas* 'jäme, tugev, rammus'.

u n d l i k , *undliku* 'unglücklich', *undliukuks tegema* 'in's Unglück stürzen'; Kul *uñdlik* 'ebaloomulik' *surm*, Mär *uñdlik* 'õnnetu', Ris *se õ u n d l i k k o surma sán*, Jür *uñdlik* 'õnnetu (surm)', HJn, Jõe, Ann, Kad *uñdlikku surma* (surema), Kuu *untlikku*

(sâma, menemä) 'äparduma, ebaõnnestuma', Trm *uñdlik* 'ebanormaalne, loomuvastane'.

†*ällitama* (*älitama?*) 'schadenfroh sein'. Wiedemannil ei olnud teateid selle sõna esinemise kohta murdekeeles, hilisemad kogujud on seda paaril korral kohanud, kuigi osalt muutunud tähenduses: Vig *miššä ällittad* 'parastad', *ällittämä* 'oma asja (näit. riideid) teistele näitama ja neid kiitma', Mih *sē ô tâle piriparàs* — *ällittavav* 'parastavad', *tēsèv kaqhòrèmsalt*, Jõe *ällittama* 'pilkama', Kad *ällittama* 'imiteerima'.

Mõningate sõnaraamatus läänemaalistena märgitud sõnade rahvakeelse leviku kohta on teateid peale põhjaeesti ja kirdeeesti rannikumurde ka lõunaeesti murdealalt.

j u p s, *jupsi* = *jupp*, *poisi-jups* 'ein kleiner Knirps'. Sõna tähenduseks murdekeeles on 1) 'väike tüse laps, loom, kott', teateid Kse, Tõs, PJg, Plt, KJn, Trv, Hal, Krl, Rõu; 2) 'vähesest riidest kehakate' — Aud, PJg.

k a t t, *katu* 'Joch (woran die Ochsen ziehen)'; Hel *kaṭ* : *kaṭtū* 'härjaike'.

k i h m a m a, *-man*, *-mata* 'mit Gier verschlucken, schlingen, gierig sein', Hup. *kih mama* 'in sich schlucken (Getränk) r.'; Tor, Khk, Jaa, Muh, *kih mama* 'isukalt jooma, jooma', Lüg *kih mama*, Juu *kihmämä*, Jür *kih mama*, Rõu *kih mamma*, Vas, Se *kih mama*.

l o h m a r t, *lohmarti* = *lohmakas* 'schlotterig, unbehüfflich, unsauber'; Kse *lohmart* 'logard, lohmakas', Hää, KJn *lohmarõ* 'lohakas inimene', Puh, San *lohmarṭ* 'hooletu, laisk inimene'.

l u i s k a m, *luiskama*, *vana luiskam* 'Schimpfwort für einen Menschen, der viel unnütz umher läuft'. Murdekeelest ei ole vastavat keelendit otseselt registreeritud, küll tuleb aga võru murdes esile samatüvelisi sõnu. Plv *luiskõllema* 'logelema, laisklema', Vas *jāt umä asä luisko* 'lohakile, hooletusse'.

p a r t s, *partsa* 'Schlamm'. Käesoleva sajandi murdekeeles on esinenud järgmised tähendused: 1) 'meremuda' LNg *merè lamù* [on] *part s*, Rid 'mädanenud meremuda', 2) 'pori, praht, puru', Khk 'pori', Mar 'praht', Ris 'soga, sodi', Kod 'praht, väärtusetu ese', Pil *üks ghukke part s moàs* 'õhuke loog', Pst, Hls, Krk, San, 'soga, pori, puru', 3) 'umbrohi' Lih, Kse, Aud, Hää, Saa.

p i i p u p o p s i m a '(scherzhaft) rauchen'; Mar *põpsis pīppu*, teateid ka Mär, Kse, Tõs, Tor, Hää, Jäm, Khk, Muh, Kuu, Lüg, JMd, Koe, Iis, Trm, Kod, Trv, Puh, San, Krl, Har.

p o o t s i k, *pootsiku* 'Fässchen, Gefäss mit befestigtem Deckel'; Kul *põtsikon va alb neù*, Vig *teřvā neù ô pōtsik*, Mih *põtsikkod*, Aud *põtska* 'tünnik', PJg *põtsik* 'puunõu, vaat', Sim

põtsik, Plv *potslk* 'väikene tõrvatud vaat viina jaoks'. Sagedasem eesti murretes on lühikese *o*-ga *poitsik*.

räbe: *räbeme* 'Fetzen, Herabhängendes'; Trv *räbèn* 'räbal', *ölliv vanà rēva räbenekse*, Krk *oh₁ sa räbèn küll*. Mulgi murde näidete nominatiivis tuleb esile häälikuajalooliselt vanem *n*-iline kuju.

sima, *sima* '1) Extract; 2) das aus den Haaren triefende Wasser'. Murretes on sõnal mitmeid tähendusi, mida võiks tinglikult jaotada järgmiselt 1) 'poolvedel aine, pära, sodi' Rid *si m à koõdjäv pehja*, näiteid ka Mär, Vig, Han, Mih, Khn *leib ol'i üsà nagù si m à*, Lut *tsi m m à jüsk*; 2) 'märg mustus', Vig *akna rämio ô si m à täis*, ka Mih, Var *si m à õ akna ioł*, Aud *simà-kõõd* 'tahn' peäl (aknal), Hel *sià si m a ge kôn* 3) 'lima, leemendus' Mih *sõlikka si m à*, Tõs *küsesēnevel õ si m à*, PJg, Hää, VJg *raske tüè veļtas kohè si m à välla*; 4) 'luuüdi', Lei, *tõu žièn* "om šimā.

tuust, *tuusti* 'langsam, träge'; Mär *tüšt* 'nüri, tasane inimene', Ris *tüšt* 'saamatu, vilets', Kei *tušt* 'halb tegija', Hel *tüšt* 'laisk, vedeleja'. Võru murde näidetes on tähendus nihkunud: Plv, Har *tüšt* 'must, kasimata inimene'.

tümmerdama, *-dan*, *-dada* 'zimmern'; Krl *tümmerde mme* 'midagi väikest asja meisterdama kas noaga, kirvega', *poiškēne tim m è r d e s obešt*.

õhme, *õhme* = *ehme*, *ebe* 'Flöckchen, Fetzen, Fäserchen, Flaum...'; Ran *pimäl tulēs ehm* 'hallitusekiht' *päle*, *jä-ehm* 'väga õhuke jääkirme veel', Ote *ehm* 'kirme kooritud hapul piimal', Plv *pimäl om ehm päl*. Lõunaeesti vastetes on säilinud sõna *õ*-line kuju, lõpuvokaal on aga kadunud, tähenduselt märgivad selle ala näited 'õhukest kihti'.

Rohkem kui sajale omapärasele sõnale või mujal tuntud sõna läänemaalisele häälikulisele variandile ei ole Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnakogudes vasteid esile tulnud. Nende hulgast olgu nimetatud järgmisi.

abasa, *abase*, *viitsa-abas* = *viitsa-hammas*, Hup. *viitsa ammas* od. *abbas* 'Reifzieher, Faßbinder = Haken'.

alge-me ts 'Urwald'.

ärm, *armi* 'Menge, Gepäck, Bagage', *temal on suur arm sel'jas*, *kõik oma arm sel'jas* 'er hat grosses Gepäck, alles sein Gepäck auf dem Rücken'.

halvama, *-van*, *-vata (vada)* = *halbama* 'gering schätzen, verachten'.

harklema, *-len*, *hargelda*, *üles harklema* 'auflockern (den Boden)'.

hauikas, hauika 'die Lauge, worin Leinengarn gewaschen wird'.

heale, healme = helme = helve 'Flöckchen, Fäserchen (von Zeug, Garn, Flachs)'.

helvima, -vin, -vida 'sich zu helfen, zu schicken wissen', külap tema hel'vib 'er wird sich schon gewöhnen, sich darein finden', nemad hel'vivad kokku 'sie vertragen sich zusammen'.

hepp, hepa 'leicht, flüchtig, munter'.

heppama, heppan, hepata (heppada) 'munter sein, hüpfen, muthwillig sein, springen, tollern'.

jerta, jerta 'Niederung (mit kriechenden Weiden bewachsen)'.

juba, juba 'Dummkopf'.

kabedama, -dan, -dada 'schmücken, putzen'.

karnas, karna, raba-karnad, karna-marjad, 'Schellbeeren'.

keabus, keabusa 'unbeholfen, jämmerlich'.

kibun, kibuna 'kleine Pferdfliege'.

kigi, kigi = küdijas = küdaja 'akuter Gelenkrheumatismus'.

kihv, kihva 'Krankheit, Schmerz'.

kirutama, -tan, -tada 'verwünschen, verfluchen'.

kolgad 'Vorhaus'.

koobe, koope = kombe 'Gewohnheit, Sitte, Art, Weise'.

tkornis 'freundlich, leutselig, angenehm', Hup. kornis 'leutselig'.

kovart, kovarti 'alter Schwächling' (Schimpfwort)'.

kroov, kroovi = koovitajg 'Kronschneepfe'.

kukrik, kukriku, 'kleiner (bei drohendem Unwetter zusammengeknommener) Heuschaber'.

kumutama, -tan, -tada 'einen Schimmer, Schein von etwas sehen'.

kura, kura 'Bodensatz', kura aga jäi järele 'nur der Bodensatz blieb nach'.

kärtsas, kärtsa = kartsas.

kōpakas, kōpaka 'steif, stramm, stolz'.

käämane, käämase, käämatse 'schinnig, schelferig', Hup. käämane 'schinnig, schelbrig' r.

lauge, lauke 'Schnittkohl, Kohlrübe' = leiges.

laupik, laupiku 'am Sonnabend geborenes Thier'.

liberdes (liberdis), liberdese 'Hinker, Hinkender'.

lällekas, lälleka 'krumm, gebogen (zum Beispiel ein Baum)'.

läsimine, läsimise 'der nächste'.

läänitsema, -sen, -seda 'abschmeicheln'.

mürk, mürgi 'Maulwurf'.

napastama, -tan, -tada 'Stockflecken bekommen in der Feuchtigkeit'.

naper, napra, napri 'stockfleckig, mürbe' (von Zeugen, welche

feucht gelegen haben), *koid söönud villad napriks* 'die Motten haben die Wolle zerfressen'.

nurmakile 'uneinig', Hup. *nurmakalle* 'uneinig (werden)'.
olangas, olanga, külma-olangad 'Wiesenkresse', Hup. *ollankad* pl. 'Johannisblumen'.

ot'sik, ot'siku 'Sucher, Forscher, *maa-ot'sik* 'Landbonitierer'.
padur, padura, padur maa 'weiches, morastiges Land'.

†piduline, pidulise statt puuduline 'dürftig, mangelhaft, wo Mangel ist, wo nicht genug ist, fehlend'.

plärtsima, -sin, -sida 'wetterleuchten'.

põllu-pois 'ein Pferd, welches über die Zäune in's Feld springt'.

romp, rombi 'Querl am Hemde'.

roopama, -pan, -bata (pada) 'kriechen, sich schlängern'.

sōrajas, sōraja 'schlank'.

süüre, süürme = süü 'Jahresring (in Bäumen), Ader (im Holze von den Jahresringen)'.

timand, timandi 'Magnetnagel (im Kompass)'.

tänima, -in, -ida 1) 'schleppen, tragen (Schweres)'.

vaabuma, -vun, -buda 'schweben'.

vaalik, vaaliku '(weibliches) weisses Rind'.

ving, vingi 'Eingeweidewurm'.

virak, viraki 'böse Gewohnheit, schlimmer Streich'.

†ärendama, -dan, -dada 'erwecken'.

Selgub, et Wiedemann on läänemurdelistena märgitud keelendite näol talletanud huvitavat ainestikku. Võib arvata, et suur osa neid sõnu ei olnud juba möödunud sajandi kuuekümnendail aastail kuigi laialt levinud, hilisemal aastakümneil on aga mitmed neist unustusse jäänud. Olenevalt eesti murrete uurimise tolleaegsest tasemest ei saanud Wiedemann sõnade levikualasid üksikasjaliselt kindlaks määrata. Murdealadele osutamine on andnud aga kindla pidepunkti hilisematele uurijatele.

Wiedemanni osutatud Läänemaa sõnadest võib käesoleva sajandi murdeandmetega võrreldes puhtläänemurdelisteks pidada vaid vähem kui paarikümmend sõnatüve. Nendest enamiku murdeline levik on vägagi ahtakene. Mõnikord ei olegi enam Läänemaal teateid, ainult vähesed Pärnumaa näited kinnitavad, et vastavat keelendit läänemurdes kunagi tunti.

Mõisteliselt märgivad need sõnad pinnavorme *laks* 'suur väli, tasandik', loodus- ja ilmastikunähtusi *uits* 'hall, härm', *kimama* 'valgeks minema (päevatõusu ajal)', *kõhkama* 'känguma, rikuma', *lõhvatama* 'lõkkele puhkema', ehitiste ja põllutöö alale kuuluvaid mõisteid *tagasik* 'haganik', *vilang* 'latt', *tirp* 'suivilja (katusekujuline) rõuk'. Mitmed sõnad annavad edasi inimese tegevust ja omadusi, nagu *lõõritsema* 'suu ammuli vahtima',

raantsima 'riidlema', *rubjama* 'püüdlema, rabelema', *kohk kahk* 'ehmunud', *nabe* 'kena, puhas'.

Nende vähe tarvitatud ja ununevate keelendite tähendus on aga käesoleva sajandi murdekeeles mõnikord nihkunud ja teisenenud. Nii märgib *nabe* 'kena, puhas' kõrval 'tubli', aga ka 'edev, naeruväärne, rumal', *lõõritama* 'ammuli sui vaatama' kõrval ka 'salaja vaatama' ja 'hulkuma', *uits* põhitähenduseks on 'hall, härm', kuid vastav tuletis *uitsakene* tähendab 'udemeline, kehv'.

Murdesõnade Läänemaale omase häälikulise või tuletusliku kuju osutamisel on Wiedemann võtnud arvesse üsnagi üksikasjalisi nähtusi. Käesoleva sajandi murdeandmed on siin paljudel juhtudel neid puhtläänelisi jooni kinnitanud. Eristamise aluseks on võinud olla näiteks pikk ja lühike vokaal nagu läänemurdeline *kuulits* ja levikuala osutamata *kulisti*, ka üksikkonsonantide murdeomased kõikumised, näiteks *v ~ b kärvisti* — *kärbisti*, *käva* — *käba*, *n ~ l leenis* — *leelis*, *n ~ m koonits* — *koomits*, niisamuti erinevad tuletuslikud kujud *taarges ~ taargas ~ taarikas*.

Mitmest sõnast esitatakse Läänemaa sõnana sufiksiga kuju, selle kõrval on sõnaraamatus toodud üle-eestilise või mõne teise murdeala sõnana lühem kuju. Niisugused on Läänemaa *hädalis*, selle kõrval *hädal*, samuti *kodaras*, lühem kuju *kodar*. Verbidest esitatakse Läänemaale omastena frekventatiivid *kimpsatelema* ja *pustlema*, samal ajal tuuakse ka *kimpsatama* ja *puskama*.

Esineb aga vastupidistki nähtust: üldisemalt tuntud tuletatud tüve nagu *okas*, *tänkijas* kõrval on Läänemaa sõna sufiksita, näiteks *okk*, *tänks*. Ka antud juhul on 20. sajandi murdeandmed kinnitanud niisuguste keelendite tuntust läänemurdes.

Teatava hulga läänemaalistena märgitud sõnade kohta on teateid läänemurde kõrval veel saartelt, sealjuures mõningatele keelenditele on leidunud vasteid ainult saarte murdes. Viimaste hulgas on *jäide* 'kiilasjäe', *takule minema* 'pulstuma', *uju-tanu* 'pruuditau' ja *vintsus* 'köhn, vilets'. Ilmselt on siin tegemist lääne- ja saarte murde varasema ühise sõnavaraga, mis läänemurdes on viimase sajandi jooksul ununenud. Häälikulise kuju poolest osutuvad lääne-saarte keelenditeks *enni* 'enne', *kolvama* 'kõlbama', *kävastama* 'puunõusid männikoorega tihendama', *riivitsema* 'vilja lõikama', *õmbu* 'õunapuu'.

Veerandsajale sõnale ja häälikulisele variandile on peale saarte vasteid Põhja-Eesti mitmesugustelt aladelt, osalt ainult kirde-eesti rannikumurdest. Viimasesse rühma kuuluvad *klomps* 'naps', murdekeeles tähendus 'lonks', *lipard* 'lobiseja', *lit'sima* 'ümber haarama', *kõrik* 'metsapadrik', murdes 'lagendik' ja *ponkhein* 'teatav liik sooheina', millele kõige lähem vaste murdekeeles on *ponkastik* 'kuiv, künkline heinamaa'. Ainult keskmurdes on leidunud vaste sõnale *imsakas* 'kandam'.

Siingi võib märgata ununeva sõna täpse tähenduse tuhmumist, näiteks *tohe* — Wiedemannil 'tõsine, mõistlik, korralik', murde-

keeles 1) 'uhke', 2) 'tõsine, sõnaaher', 3) 'tusane', 4) 'lihtsameelne'.

Üle-eestiliselt on tulnud siin-seal esile vasteid sõnale *kihmana* 'isukalt jooma' ja mitmetähenduslikele *parts* ja *sima*. Selgusetuks jääb, miks Wiedemann on esitanud Läänemaa väljendina üldtuntud *piipu popsima*.

Niisuguseid keelendeid, mille kohta on väheseid teateid ainult lõunaeesti murdest, on *katt* 'härjaike', *luiskam* 'sõimusõna kasutult askeldaja kohta', *räbe* 'kalts', *tümmerdama* 'puutööd tegema' ja *õhme* 'ebe'.

Täiesti ununenud Läänemaa sõnade puhul võib öelda, et ainult mõningad neist on laiemalt tuntud sõnade häälikulised teisendused, nagu *kärtsas*, võrdsustatud *kartsas*, *kigi* 'äge liigesereuma', vrd. *kidi*, *käämane*, vrd. *kõõmane*. Ka tuletuslikku külge arvesse võttes on üldisemalt tuntud tüvedega sõnu vähe, niisugusteks võib pidada *kabedama* 'ehtima, puhastama', vrd. *kabe* 'kena, puhas', *kirutama* 'needma', vrd. *kiruma*, *kumutama* 'helki või paistet saatma(?)', vrd. *kumama*, *laupik* 'laupäeval sündinud loom', vrd. *laupäev*, *vaabuma*, 'hõljuma', vrd. *vabisema*.

Kaugelt suurema osa murdekeeles vasteteta jäänud sõnade puhul on tegemist iseseisvate tüvedega, näiteks *hepp* 'kerge, nobe, vilgas', *keabus* 'saamatu', *kovart* 'vana tudike', *kukrik* 'kiiruga kokkutassitud väike heinahunnik', *ving* 'soolte kõhnuss', *virak* 'halb harjumus'.

Kadunud sõnad osutavad, et saja aasta jooksul on murdekeeles igapäevast elu puudutavast sõnavarast mõndagi unustusse jäänud. Arvata võib aga, et täiendav küsitlus murretest võiks siin veel mõnegi sõna kohta teateid anda.

Võrreldes vaatlusaluseid sõnu Hupeli sõnaraamatuga, selgub, et viimane sisaldab neist ainult väheseid. Hupelil leiame *laks* tähenduses 'großer, breiter Platz', *rubjama* 'zappeln', *kodaras* 'Speiche am Rade und am Schlitten', *limmukas* 'Steinbeere', *jäide* 'Glatteis', *jõllama* 'haseliren', *kihmana* 'in sich schlucken (Getränk)', *vitsa abbas* 'Reifzieher, Faßbinder = Haken', *kornis* 'leutselig', *kämane* 'schinnig, schelbrig', *nurmakalle* 'uneinig (werden)' ja *ollankad* 'Johannisblumen'. Seega võib öelda, et Wiedemanni sõnaraamat on vaatlusaluste sõnade näol registreerinud hulgaliselt uut materjali. Uhtlasi võib aga väita ka seda, et Wiedemanni läänemaalistena esitatud sõnad ei olnud ilmselt Hupeli töömail, s. o. Põltsamaa ümbruses, tüüpilised, sest muidu oleks Hupel need registreerinud.

Wiedemanni läänemaalistena märgitud sõnade hulgas on ka väheseid obsoleteid sõnu (tähistatud ristiga). Osale neist on 20. sajandi murdeuurijad leidnud veel väheseid vasteid, nagu *kõrik* 'metsapadrik', *panu* (*pannu?*) 'kramp (jalgades või kätes)', *ällitama* 'kahjurõõmu tundma'. Sõnade *kornis* 'lahke', *piduline* 'kehv, vaene' ja *arendama* 'äratama' tundmise kohta ei ole aga teateid.

Mõningatele läänemaalistena esitatud sõnadele, millest mur-

retes on vaid väheseid andmeid või mille esinemise kohta käesoleva sajandi kõnekeeles ei ole üldse teateid, leidub vasteid, kuigi mõnikord muutunud tähendusega, sugulaskeeltes, eelkõige soome keeles. Niisugustest sõnadest võiks nimetada *kimama* 'valgeks minema (päevatõusu ajal)', sm *kimaltaa* 'välkkyä, kiiltää' (SKES¹²); *kumutama* 'helki, paistet nägema (? saatma — A. V.)' sm *kumota* 'saattaa kumoon' (NS¹³), *kumottaa* 'kumada, särada, paista' (SES¹⁴); *kura* 'sade', sm *kura* 'loka, rapa; vetelä ulostus' (SKES); *laks* 'suur väli, tasandik', sm *laakso ~ lakso*, 'org, nõgu' (SES), 'myös satun synnyttämä lammikko' (vasteid komi keeleni) (SKES); *lit'sima* 'tihedasti ümber haarama', sm *litsata* 'deskr. survoa', *litistää* 'sulloa, ahtaa' (NS); *riiuitsema* 'vilja lõikama', sm *riipiä* 'murt. irrottaa lehtiä, rohkia pellavia tai hampppua, ruotia'; *sima* 'ekstrakt, juustest voolav vesi', sm *sima* 'mesi, (käärinud) mesijook' (SES); *taine* 'enne (tänapäeva möödunud osa kohta)'; sm *taan(n)oin* 'taane, hiljuti, äsja, ... mõne aja eest' (SES); *vaabuma* 'hõljuma', sm *vaappua* 'heilua, hajua, keinua ...' (NS); *vaalik* 'valge lehm', tüveosas vrd. sm *vaalea* 'hele, valkjas' (SES); *ällitama* 'kahjurõõmu tundma', sm *ällistella* 'olla suuresti ihmeissään, ällistyksissään, kovasti ihmetellen' (NS).

Vaatlusaluste sõnade hulgas on aga ka ilmseid laene ja mugandusi teistest keeltest. Nii on *tümmerdama* 'puutööd tegema' võetud tarvitusele alamsaksa *timberen ~ timmeren* 'von Holz bauen' järgi (MW¹⁵).¹⁶ Laenuid saksa keelest on ka *tombak* 'leevike', vrd. sks *Dompfaff* 'leevike' (SaES¹⁷) ja *undlik* 'õnnetu', vrd. sks *unglücklich* 'õnnetu' (SaES). Võiks arvata, et sedasama päritolu on ka *hel'vima* 'end aitama', vrd. sks *helfen* 'kedagi aitama või abistama' (SaES).

Vene keelest on pärit *kruska* 'põletatud viina klaas', vrd. vn *кружка* 'kruus, kann, toop' (VES¹⁸) ja *poosik* 'vaat', vrd. vn *бочка* 'tünder, tünn, vaat' (VES).

Märgitav on, et Wiedemanni esitatud sõna *litu*-jänes, saksa keeles *Litaurhase* 'lepus europaeus' pärineb täiendosas samast tüvest kui *leedu*.¹⁹

¹² Suomen kielen etymologinen sanakirja I—III. [Koostanud] Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Helsinki 1955—1962.

¹³ Nykysuomen sanakirja I—VI, Porvoo—Helsinki 1962.

¹⁴ Soome-eesti sõnaraamat. Toimetanud J. Mägiste, Tartu 1931.

¹⁵ Mittelniederdeutsches Wörterbuch. [Koostanud] K. Schiller ja A. Lübben, Bremen 1878.

¹⁶ Vastava alamsaksakeelse algkuju leidmisele on allkirjutanu juhtinud akad. P. Ariste.

¹⁷ G. Tuksam, Saksa-eesti sõnaraamat, Tartu 1939.

¹⁸ Vene-eesti sõnaraamat I—II. Koostanud P. Arumaa, B. Pravdin ja J. V. Veski, Tartu 1940—1945.

¹⁹ P. Ariste, Wie der Ehste Litauen und den Litauer nennt. — Baltiska III (2), Vilnius 1967, lk. 205—206.

Mis puutub sõnasse *padur* 'pehme soomaa', siis see on võetud käesoleva sajandi alguses kirjakeeles oskussõnana tarvitusele.²⁰ Sedasama võib ilmselt öelda sõna *jäide* 'kiilasjääd' kohta.²¹

ЛЯЭНЕМААСКИЕ СЛОВА В СЛОВАРЕ ВИДЕМАННА

Айно Валмет

Кафедра эстонского языка

Резюме

В «Эстонско-немецком словаре» Ф. И. Видеманна примерно при 300 словах имеется обозначение W (= *Wiek*), т. е. Ляэнемаа. Согласно авторскому замечанию в предисловии, соответствующей ссылкой отмечена не вся география распространения слова, а лишь территория его распространения, которая по мнению автора словаря является основной.

В настоящей статье делается попытка на основе диалектных материалов Института языка и литературы АН ЭССР установить, насколько это позволяет материал, в какой мере эти слова известны в эстонских диалектах XX века.

При подробном анализе выяснилось, что часть слов, отмеченных Видеманном как ляэнемааские, встречается действительно лишь в ляэнемааском диалекте, т. е. на территории Ляэнемаа и Пярнумаа. Вторая группа слов имеет наряду с Ляэнемаа соответствия и на островах. Часть слов встречается как в прибрежном диалекте северо-восточной части Эстонии, так и в диалекте северной Эстонии. Имеются также слова и выражения, имеющие соответствия или лишь в диалектах южной Эстонии, или на всей территории Эстонии, в том числе и на языковых островах. О ряде же слов в диалектах не имеется никаких сведений. При этом некоторые слова, отмеченные Видеманном как устарелые, в диалектах 20 века имеют мало соответствий.

Следует отметить, что в словаре А. В. Хупеля 1818 года издания из рассмотренных слов имеются лишь немногие. Таким образом, Ф. И. Видеманном в данном уезде было зарегистрировано множество новых слов, притом много таких, которые в народном языке последующих десятилетий, очевидно, быстро стали забываться.

²⁰ A. Veski, J. V. Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana. Disertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1956, lk. 259. (Käsitikiri TRÜ eesti keele kateedris.)

²¹ Vt. Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu 1925.

DIE WÖRTER VON LÄÄNEMAA IN WIEDEMANN'S WÖRTERBUCH

Aino Valmet

Lehrstuhl für Estnisch

Zusammenfassung

Wiedemanns «Estnisch-deutsches Wörterbuch» bezeichnet annähernd 300 Wörter und Wendungen mit W (= Wiek), d. h. Läänemaa. Wie der Verfasser im Vorwort bemerkt, hat er damit nicht auf die ganze geographische Verbreitung des Wortes hinweisen wollen, sondern nur die Ortschaft gezeigt, wo seiner Meinung nach der hauptsächlich Anwendungsbereich des Wortes lag.

Der vorliegende Beitrag stellt einen Versuch dar, anhand von Dialektsammlungen im Institut für Sprache und Literatur der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR festzustellen — soweit das vorhandene Material es ermöglicht —, inwiefern diese Wörter in den estnischen Mundarten im 20. Jh. registriert worden sind.

Eine genauere Analyse zeigt, daß ein Teil der von Wiedemann angeführten Wörter und Wendungen tatsächlich nur im westlichen Dialekt, d. h. im Gebiet von Läänemaa und Pärnumaa, vertreten sind. Eine zweite Gruppe hat Entsprechungen nicht nur im westlichen Dialekt, sondern auch auf den Inseln. Eine gewisse Anzahl Wörter tritt sowohl im Küstendialekt des nordöstlichen Estlands als auch im nördlichen Dialekt auf. Es gibt aber auch Wörter und Wendungen, die nur im südlichen Dialekt oder auf dem ganzen estnischen Dialektgebiet, die Sprachinseln einbegriffen, Entsprechungen haben. Eine Reihe Wörter und Wendungen sind in den Dialekten nicht belegt. Dabei haben doch einige Wörter, die von Wiedemann als veraltet angeführt worden sind, in den Mundarten des 20. Jh. Entsprechungen.

Es ist nennenswert, daß in der Ausgabe des Hupelschen Wörterbuches von 1818 nur wenige der behandelten Wörter angeführt worden sind. Also hat Wiedemann im obenerwähnten Bereich viel neue Wörter registriert, darunter mehrere solche, die offensichtlich in der Volkssprache während der folgenden Jahrzehnte schnell in Vergessenheit gerieten.

LIIVI KIRJAKEEL JA KIRJANDUS

Eduard Vääri

Soome-ugri keelte kateeder

Soome-ugri rahvaste kirjakeeled ja kirjandus on tekkinud suhteliselt hilja, kui võrrelda neid indo-eurooplaste, semiitide jt. saavutustega, mis ulatuvad meie ajaarvamise eelseisse sajandeisse. Kirjakeelte tekkimine ja levik on seotud kultuuripiirkondade kujunemisega Maakera eri kohtades.

Pikkade ning keeruliste rännakute järel sattusid ungarlased 895. a. Arpádi juhtimisel Kesk-Euroopasse, võtsid X sajandi lõpul vastu ristiusu ning kindlustasid oma riiki. Umbes aastast 1200 pärineb vanim ungarikeelne tekst «Halotti beszéd», millega algab ungari kirjakeel, ühtlasi vanim soome-ugri kirjakeel.

Usupuhastuse mõjul said eesti ja soome keel kirjakeelseiks, sest luteri kirik nõudis usukultuse pidamist emakeeles. Esimeseks kindlasti olemasolevaks teoseks on 1535. a. ilmunud Wanradt-Koelli katekismus. On kaudseid andmeid, et vanim trükitud eestikeelne tekst pärineb aastast 1525.¹ Soome kirjakeele vanimaks allikaks on aga Turu piiskopi Agricola «ABC kiria», mis pärineb aastast 1540.²

Liivlaste kohta pole esimesest aastatuhandest peaaegu mingisuguseid kirjalikke andmeid. Alles XII saj. kirjutatud Nestori kroonikas «Jutustus möödunud aegadest» leidub liivi hõimu nimetus.³ Ajaloo valgusse sattusid liivlased siiski alles Henriku «Liivimaa kroonikas»⁴, mis käsitleb aastaid 1184--1227. Ajaraa-

¹ P. Johansen, Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. — Zeitschrift für Ostforschung, 1959, lk. 523—532; vt. ka Eesti kirjanduse ajalugu, I, Tallinn 1965, lk. 112.

² O. Ikola [toimetanud], Suomen kielen käsikirja, Tapiola 1968, lk. 38

³ Д. С. Лихачев, Б. А. Романов, Повесть временных лет, I, Москва—Ленинград 1950, lk. 13.

⁴ Heinrichs Livländische Chronik, II trükk. [Toimetanud] L. Arbuzov ja A. Brauer, Hannover 1955; vt. ka Heinrichs Chronicon Livoniae ex recensione Wilhelmi Arndt. [Toimetanud] G. H. Pertz, Hannover 1874; Läti Hendriku Liivi maa kroonika ehk Aja raamat. [Toimetanud] J. Jung, Tartu 1881; Henriku Liivimaa kroonika. [Tõlkinud ja kommenteerinud] J. Mägiste, Stockholm 1962.

matus leidub liivikeelne lause *Maga magamas* ja hulgaliselt isiku- ja kohanimesid, mis annavad pildi XII—XIII saj. liivi keelest. Isikunimedeks on *Ako, Alo, Asse ~ Asso, Caupo, Dabrel ~ Dabrelus ~ Dobrel, Gerweder, Kulewene, Kyrianus, Layanus, Lembewalde, Ninus, Uldenago, Uldewene, Vesike, Viezo ~ Vietzo, Viewaldus, Viliendi, Wade, Waldeko, Wane, Ylo, Ymaut*.⁵ Eriti väärtuslikud on kohanimed, sest neid on rohkem ning nad aitavad selgitada liivlaste varasemaid asustusalasid. Kroonika liivi kohanimed on *Asscrade ~ Ascrad ~ Ascrade ~ Ascrath ~ Aschrade, Cubbesele ~ Kubbesele, Cogelse, Ooiwa ~ Coywa ~ Goiwa, Coiwemunde ~ Coywemunde ~ Goiwemunde, Lenewarde ~ Lenewerde ~ Lenowarde ~ Lennewarde, Memeculle, Metsepole ~ Methsepole, Rodenpoys ~ Rodopoyse, Rumbula, Saletsa, Sattesele, Sydegunde, Sygewalde, Thoreida ~ Thoreyda ~ Thoreda, Wenden ~ Wenda, Winda, Wogene, Ydumea, Ykescola ~ Ykescole ~ Ykescolae, Ykewalda, Ymera, samuti Lyvonja*.⁶

Järgnevatel sajanditel leidub saksakeelsetes allikates liivi kohanimesid ja üksikuid sõnu, mis on üksnes lingvistiliselt huvitava teke andmeteks. Esimeseks tekstiks on 1525. a. pärinevas eesti, liivi- ja läti keelse luterlikus raamatus leiduv liivikeelne osa. Kuigi raamatust pole ühtki eksemplari säilinud, on usaldusväärseid andmeid, et teos trükiti 1525. a. Lüübekis ning seda taheti toimetada Riiga. Raamat aga konfiskeeriti ning hävitati kui «luterlik jõledus».⁷

Keeleteaduses on erinevaid seisukohti kirjakeele sisu mõistmisel. Ühelt poolt peetakse oluliseks ulatusliku kirjanduse olemasolu, teiselt poolt loetakse küllaldaseks lugemiseks mõeldud tekste või teoseid.⁸ Et 1525. a. trükitud raamat ei jõudnud liivlasteni ning selle tekst pole tuntud, siis ei saa seda pidada kirjakeele algust märkivaks teoseks.

Liivi kirjakeele reeglid loodi Peterburi Teaduste Akadeemia liikmete A. J. Sjögreni (1794—1855) ja F. J. Wiedemanni (1805—1887) uurimisreiside tulemusena valminud liivi keele grammatikas ja sõnaraamatus.⁹ F. J. Wiedemann taotles märkimisel foneetilist täpsust ning sellesama põhimõtte võtsid üle esimesed

⁵ E. Vääri, Liivi ja eesti isikunimed Henriku «Liivimaa kroonikas». — Nõukogude Opetaja, nr. 4 (1293), 25. I 1969, lk. 4.

⁶ E. Vääri, Liivi keele uurimise ajaloost. — Emakeele Seltsi Aastaraamat V, 1959, Tallinn 1959, lk. 192.

⁷ P. Johansen, Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. — Zeitschrift für Ostforschung, 1959, lk. 523—532.

⁸ A. Горшков, История русского литературного языка, Москва 1969, lk. 10—11.

⁹ F. J. Wiedemann, Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben (= Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften II_I), St. Petersburg 1861; Joh. Andreas Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch (= Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften II_{II}), St. Petersburg 1861.

liivi haritlased N. Pollmann ja Prinzide perekond. Ilm-
selt Wiedemanni õhutusel hakkasid nad liivi keelde tõlkima Mat-
teuse evangeeliumi: N. Pollmann idamurrakusse, Prinzid lääne-
murrakusse. 1863. a. ilmusidki Londonis liivikeelsed raamatud,
mis kandsid järgmisi pealkirju: «Das Evangelium Matthäi in
den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von
dem Liven N. Pollmann, durchgesehen von F. J. Wiedemann,
Mitgliede der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg.
Impensis Ludovici Lugiani Bonaparte. London 1863» ja «Das
Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen
übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz
und J. P. Prinz; durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitgliede
der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. Impensis
Ludovici Lugiani Bonaparte. London 1863».

Idamurrakut kõnelevad veel praegugi Mustanumme, Kolka,
Vaide, Sānagi, Pitrōgi, Koštrōgi, Ire, Sīkrōgi ja Ūškila küla liiv-
lased. Nika Pollmann oli Koštrōgi kooli õpetaja. Liivlaste jutus-
tustest selgub, et Koštrōgi kool oli ümbruskonnas esimene. Nika
Pollmann püüdis võimalikult paljudele noortele liivlastele anda
haridust, sealjuures pidi ta aga peale koolmeistriameti täitma ka
köstri kohustusi. Nagu mäletas keelejuht Katrin Zēberg (1877—
1964), pidigi N. Pollmann liigse töökoormuse tõttu ametist lah-
kuma. K. Zēberg jutustas esimesest liivi haritlasest ning kirjakeele
loojast 1961. a. järgmist:

*um veñd vėlāt pa keštārāks || nq | un ni tle_jūr il nā-
dīl || lapstān um veñd k^uoštṛāgāl sie ežmi skūol_tubā | sie
irēl āb_ūo veñd | sie um veñd k^uoštṛāgāl | zūokkāl | mis_ni
nutāp_pa v'ānā_zūokkāks | sāl um veñd sie skūol_tubā || nq |
ni pivān_pāvan_vuol' | nuo-pidāv k^uolkās lōttā un ežmis_pāvan
tegiž lapstān || nel tāmān um veñd pa jeñnāks || nq | un sis_ta
vuol' ie-meilān | ku tāmā sītš āb_j'elā emīntān || un ni tāmā lā'p
krīev_ā_mōzā ||*

*un sis_vuol'tā pie'rā s'edā tull't irgānān ka irēl | pie'rā s'ies_
skūol'sā | mis_paldī_n irēl um || un_vuol'tā tienāt_sie || un nel
ta_vuol' lānd jets_pēdīn krīev_ā_mōzā | j'eltān tās sie jarānāz ||
un nel ta_vuol' ikštāz tāssā sā-kerattān | tāmā jō um veñd
sāl irēl daļzāl | sāl um veñd tāmān ikš vel | un tāssā sie
pol'mān | sie pol'mān_kōrantsā s'lessā | kōrand nutis pa pol-
mānāks tām l'ekka_nim pie'rā || un sītš jō tāmān um veñd
sie sezār | un sie zūoņka pie'rī_nai um veñd tāmān ka ikš
sezār || un nel tāmā um lānd jets_pē'dīn krīev_ā_mōzā || un sāl
ta um sōnd mōdā | lēnd jellēm krīev_ā_mōzā ||*

nel izānō tānda āb_vuol'ks ulzā pañd | nel_ta_vuol'ks veñd tāssā

*j'ellä || bet nei ku sis sleš äigaš mittä miñgist mōdā äb_üo veñd |
un pägiñ mi'erräs kalä mi'ekkäks äb_üo sõnd lä'dä | äb_üo veñd
nei_jeñ veřgidi | siñ at veļjānād lešti veřgādäks || un nei | slest_
ta ni nei um n^{uo}-lānd jels_ pe'dāñ kriev_ä_m_õ_z_ä ||*

*un sis_ta v^{ol} sle üd [---] | sie ta v^{ol} tulkān rānda_kēl
pālāz || un t^ol v^{ol} | kiñkāks ta v^{ol} sa-kērattān | v^{ol} j_õ veñd
sāl pizās veļ İras | kus_sie printis um veñd | v^{ol}ks
sleks || kakš sellist kērattijit tässä set at veñnāv | äb_üo j_õ
veñd veļ sellizi kērattijidi nei_jeñ | sküolidi äb_üo veñd ||*

On valitud köstriks. Noh, siis töö juurde nädala järel. Lastel on olnud Kostrõgil esimene koolimaja, see Irel ei ole olnud, see on olnud Kostrõgil, Zuokal, mida kutsutakse Vana-Zuokaks, seal on olnud see koolimaja. Noh, siis pühapäeval oli, peab Kolkas jumalateenistuse ära ja esmaspäeval jälle lastele. Nii on tal olnud [tööd] liiga palju. Noh, siis ta on mõelnud, et ta siin enam ei tööta. Ja nii ta läheb Venemaale.

Pärast seda olid kohe alustanud ka Irel, pärast selles koolis, mis praegu on Irel, olid teinud selle. Nii oli ta läinud ära Venemaale, jätnud siin [ameti] maha. Siis oli ta siia veel kirjutanud, ta on olnud ju seal Irel, Daizel, seal on tal olnud üks vend, siin aga see Pollmann, talu kutsuti Pollmanniks tema perekonnanime järgi. Siin on tal olnud ka õde, ka Zuonka perenaine on olnud üks tema õde. Nii on ta läinud ära Venemaale. Seal on ta saanud maad ja jäänud elama Venemaale.

Mõisnik teda ei oleks ära ajanud, ta oleks võinud siin elada. Et aga sel ajal ei ole mingit maad olnud, paljud merele kaluriks ka ei ole saanud minna, ei ole olnud nii palju võrke. Siin on püütud lesti võrkudega. Niisiis sellepärast on ta läinud ära Venemaale.

Siis oli ta uue [— —], selle oli ta tõlkinud liivi keelde. Ja teine, kellega ta oli koos kirjutanud, oli olnud seal Pizas või İras, kus Prinz on olnud, sellega [nagu] oleks. Kaks sellist kirjameest siin on olnud, ei ole ju olnud veel selliseid kirjamehi nii palju, koole pole olnud.

Liivlaste hulgas on säilinud ka selliseid mälestusi, mille järgi Pollmann kui liivi rahvuslane sattus vastuollu mõisnikuga ning oli seetõttu sunnitud kodukohast lahkuma. Sedasama kinnitavad O. Looritsa andmed.¹⁰

Pizas elanud Prinzide kohta on samuti säilinud mälestusi. Evangeeliumi tõlkijaks oli Jāņ Prinz, keda aitasid tema pojad. Läänemurraku aladeks on Lūž, Piza ja İra.

Niisiis olid N. Pollmann ja Prinzig 1863. a. väljaantud teostega liivi kirjakeele loojaiks. Raamatud on kirjutatud häälduspärasest kirjaviisist. Vajaduse korral on moodustatud uusi sõnu ning kasutatud rahvapäraseid väljendeid.¹¹

1880. a. ilmus evangeelium saksa-lätipärasest kirjaviisist peal-kirjaga «Püwa Matteus Ewangelium lihbifchki» (Pehterburgs

¹⁰ O. Loorits, Liivi rahva mälestuseks. — Reisivesteid ja ülevaateid, Tartu—Tallinn 1938, lk. 149.

¹¹ E. Vääri, 100 aastat esimeste liivikeelsete raamatute ilmunisest. — Emakeele Seltsi Aastaraamat XI, 1965, Tallinn 1965, lk. 212.

1880). Tiitellehel leidub liivikeelne märkus «Drukkō pandōd England un wōhrō mā bihbōl — ſettſch perahſt». Sama leidub ka saksa keeles. Evangeeliumis märgitakse pikka vokaali h-tähe (*Ihſaak, Jehſōs, kihtōs, rōkahndōb, ōhl, ahrmas, pählō* jt.) või vastava pikendusemärgi - abil (*rāntōd, Dāvid, pāla, māiō* jt.). Näiteist selgub, et põhiliseks pikendusemärgiks on *h*, - esineb üksnes alati pikana esineva *h*-hääliku ja *ai*-diffoongi puhul (*tāb, ſātō, pālandōkiōs; aiga* jt.). Kui samasugused vokaalid kuuluvad eri silpidesse, võib kõrvuti esineda kaks samasuguse vokaali märki (*Ihſaak, Abraam*). Konsonantide märkimisel tarvitatakse võõrtähti *z* (*Zadak, Ezekia, Zorobabel, Saduzierid, Zebedeu* jt.) ja *w* (*rouw-weiijidōks, lowa, wōttōnd* jt.). Viimane asendab kõikjal v-häälikut. Omapäraselt märgitakse palatalisatsiooni, nimelt kriipsuga läbi tähe. Järjekindlalt esineb ü-vokaal (*ūldihn, ſudahm, ūhtō*), kuigi see oli liivi keelest kadumas.

Evangeeliumi raskepärasest kirjaviisist hoolimata muutus teos üldkasutatavaks ning on lugemismaterjalina tänaseni kasutusel. Evangeeliumiga lõpeb ühtlasi liivi kirjakeele esimene etapp, millesse mahub ühtekokku kolm Matteuse evangeeliumi.

1880. a. ilmunud teosele ei järgnenud neljakümne aasta jooksul midagi. Alles pärast Esimest maailmasõda, kui liivlased jäid Läti riigi koosseisu, hakati Tartus tegutseva Emakeele Seltsi poolt liivi keelt uurima ja kirjakeelt taaselustama. Seda tööd alustasid L. Kettunen ja O. Loorits 1920. a. kevadel.¹² Kirjakeele taaselustajaks sai O. Loorits, kes Emakeele Seltsi toetusel ja väljaandel hakkas avaldama liivi lugemikke. Neid ilmus aastail 1921—1926 viis tükki.¹³ Sisult on nad vähenõudlikud, sisaldades jutustusi liivlastest, tõlgitud luuletusi, karskussisulisi artikleid ja kirjutisi liivlaste ajaloost. Lugemike kaudu said liivlased oma emakeeles teada, et nende esivanemad on elanud palju suuremal alal kui nemad praegu, samuti seda, et eestlased, soomlased ja ungarlased on nende sugulased. Mitmeid algupäraseid luuletusi kirjutasiid A. Skadiņ, O. Loorits (Vāldapā pseudonüümi all), U. Kõnkamāg (õige nimega Kāpbergs, kes sai hiljem tuntuks «Liivi kuningana»), J. Belte, K. Stalte jt. Osa luuletusi muutus lauludena väga populaarseks, näit. «Līvli ma uob», «Kalamied loul».

Lugemikes võeti eeskujuks eesti ja läti keele ortograafia. Üldpõhimõtteks on kirjutada häälduspäraselt, sealjuures märgitakse pikki vokaale kriipsuga tähel (*ārmaz, krūz, pā, pāl* jt.), palatalisatsiooni diakriitilise märgiga tähe järel (*vol', tēd'i, potil', emiñt', il', eñtš* jt.). Kolmes esimeses lugemikus eristati esimese silbi õ-häälikut järgsilpide redutseeritud ð-häälikust (*mōitēz, vōta*,

¹² L. Kettunen, Liiviläis-matkalta. — Virittäjä 1920, lk. 111—119.

¹³ Ezmi Līvōd lugdābrōntāz, Tartu 1921; Toi līvōd lugdābrōntāz, Tartu 1922; Kolmēz līvōd lugdābrōntāz, Tartu 1923; Nellōz līvōd lugdābrōntōz, Tartu 1924; Vidōz līvōd lugdābrōntōz, Tartu 1926.

rõkandabād, õdag, kõzzə jt.), kahes viimases aga kirjutati mõlemal puhul õ-täht (mõllõb, jõva, izandõd, jõvgõ jt.).

Lugemike laadis ilmus 1924. a. K. Stalte luuletuskogu¹⁴, mis sisaldab nii algupäraseid kui ka tõkeluuletusi. K. Stalte oli Ire köster, sealjuures hea kirjandusliku ja muusikalise maitsega. Liivi keelt valdas ta põhjalikult, olles palju aastaid L. Kettuse keelejuhiks. Luuletuskogust said lauludena üldtuntuiks «Rändaliz loul», «Min izamõ», «Plaga loul», «Jema», «Kalamie loul», «Võrõl mõl», «Didrik opiz kengšepaks», «Katši kaš» jt., mida liivi koorid on laulnud esinemistel. Nimetatud 24-leheküljeline luuletuskogu on ühtlasi ainuke liivikeelne ilukirjanduslik teos. Ortograafialt vastab ta neljandale ja viiendale lugemikule, üksnes õ-häälikut märgitakse õ-ga (tõla, võili, õgi jt.) ja palatalisatsiooni märgiga tähe all (kõdskin, kuntš, uonđžõl, pägin jt.).

Nimetatud teostega piirdubki Emakeele Seltsi ja eestlaste osa liivi kirjakeele ja kirjanduse arendamisel. Järgnevail aastail koostas Riias tegutsenud liivlane L. R u d z i t kaks liivikeelset kalendrit¹⁵, mis sisaldavad peale kalendaariumi lugusid liivi rahvaluulest, liivlaste ajaloo- ja etnograafiast jm. Kalendreis selgitati ka õige kirjutuspõhimõtteid, mis erinesid tunduvalt Eestis ilmunud liivikeelsete raamatute omast. Eeskujuks oli läti kirjaviis (üksnes õ-häälikut tähistati aga õ-märgiga). Kalendrites jätkus 1880. a. ilmunud Matteuse evangeeliumi lätipärane ortograafia. Riias tegutsenud Lätimaa Liivi Sõprade Seltsi tegevus erines tunduvalt Kuramaal tegutsenud Liivi Seltsi põhimõtetest, mis avaldus ka erinevas ortograafias.

Pärast 1930. a. kandus kirjanduse trükkimine Helsingisse ning see on seotud usulise tegevusega. Soome pastor H. K. Erviõ pidas kohalikes kirikutes aeg-ajalt liivikeelseid jutlusi, liivlane E. Vālgamõ oli asunud Soome õppima teoloogiat. Ilmusidki uus testament (Už testament, Helsinki 1937), väike katekismus (Piški katkismus, Helsinki 1938) ja lauluraamat (Livlist vaimli loulrāntõz, Helsinki 1939). Nende ortograafia on järjekindlalt foneetiline, selles oli teeneid prof. L. Kettusel, tõlkijail K. Staltel ja E. Vālgamõl. Erinevalt varasemaist teoseist märgiti õ-häälikut y-tähga. Tegelikult oli see vastuolus hääldamisega, sest liivi keelest oli ü kadunud ning asendunud i-häälikuga.

Liivi kirjakeele lihvimisel oli oma osa veel P. D a m b e r g i lugemikul «Jemakiel lugdõbrāntõz skuol ja kuod pierast» (Helsinki 1935). Teos oli mõeldud abivahendiks liivi soost lastele, kes õppisid vabatahtliku ainaena koolis oma emakeelt. Lugemiku ortograafia on järjekindel, sisu mitmekesine, palade hulgas on folklo-

¹⁴ K. Stalte, Livõ lōlōd, Tallinna 1924.

¹⁵ Rändalist Ajarantõz 1933 äjgastõn; Livõd Rändalist äjarantõz 1934 äjgastõn.

ristlikku ainekku, luuletusi ja elu-olustikulisi jutustusi. Mitmed tekstid pärinevad sugulasrahvaste kirjandusest (näit. «Sammatti poiški» Elias Lönnotist). Kahtlemata on lugemik liivi kirjakeele parimaks saavutuseks.

Veel trükiti 1930.—1940. a. Irel ajalehte «Līvli», mis sisaldas teateid kodu- ja välismaalt, usulise sisuga kirjutisi, muinasjutte, muistendeid, vanasõnu, mõistatusi ja luuletusi K. Stalte, U. Kõnkamägi, Väldapä (= O. Loorits) jt. sulest. Ajalehe toimetamisel oli taas K. Stalte püsivamalt tegev.

Liivi kirjakeele hulka kuuluvad veel Soomes trükitud laulude noodid tekstidega, mida vajas liivi laulukoor.

*   *
*   *

Eelnevast nähtub, et liivi kirjakeele ja kirjanduse arenemine on katkendlik ning juhuslik. Juba möödunud sajandil oli liivlasi nii vähe, et neile ei võimaldatud õppida emakeeles, mistõttu polnud erilist tarvidust ka liivikeelse kirjanduse järele. Liivi kirjakeele varasemad teosed on kõik usutekstide tõlked. Alles käesoleval sajandil hakkas ilmuma ilmalikke tekste, mille hulgas K. Stalte luuletuskogul on eriline tähtsus. Viimaseks liivikeelseks raamatuks on seni 1939. a. Helsingis ilmunud «Livlist vaimli loulräntöz». Mitmed liivikeelsed materjalid on aga paljundatud kirjutusmasinal ning selliselt viimasel aastakümnel lugejateni jõudnud. Neist on tuntuimad J. Čače, H. Grīva ja P. Dambergi poolt koostatud esperanto-läti-liivi sõnaraamat ja P. Dambergi liivi lugemiku käsikiri. Needki on järjekindlas ortograafias ning moodustavad jätku 1939. a. lõppenud trükitud liivikeelsetele teostele.

Läänemeresoome rahvaste kirjakeele traditsioonid on peale eesti ja soome keele kasinad. Liivi kirjakeel ning selles kirjutatud teosed moodustavad aga märkimisväärse lisa.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЛИВСКИЙ ЯЗЫК И ЛИВСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ

Эдуард Вяари

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

Среди финно-угорских народов венгры первыми создали свой письменный, литературный язык. За ними последовали эстонцы и финны, ливские слова были записаны впервые на рубеже XII—XIII столетий в «Ливской Хронике» Генрика Латыша, а также в некоторых других памятниках. Имеются определенные сведения о том, что некоторые ливские тексты содержались в

напечатанном в начале XVI столетия произведении, однако до сих пор его не удалось найти.

Началом современного ливского литературного языка можно считать вышедшие в середине XIX века научные труды Ф. И. Видеманна и последовавшие за ними ливские книги. В 1861 г. появилось евангелие от Матфея, напечатанное на западном и восточном наречиях, составленное в не совсем точной фонетической транскрипции. В 1880 г. было выпущено второе издание этого же евангелия, но уже в немецкой транскрипции.

За сорок последующих лет не появилось ни одного ливского издания, и только после 1920 года наступила новая эра в ливской письменности. Было издано пять ливских хрестоматий, вслед за ними сборник стихотворений К. Штальте «Livõ löld» и, наконец, — ноты с текстами. Ливская литература издавалась Обществом Родного языка в Тарту, в Риге печатались ливские календари, а в Хельсинки — главным образом религиозные книги. С помощью финнов в деревне Ире (Мазирбе) стала издаваться ливская газета «Livli», публиковавшая информационные материалы, а также переводную и оригинальную литературу.

Хотя развитие ливского письменного языка и протекало спорадично, образовалась некоторая традиция, позволившая высказаться на родном языке. Последняя ливская книга появилась в 1939 г.

ÜBER DIE LIVISCHE SCHRIFTSPRACHE UND LITERATUR

Eduard Väari

Lehrstuhl für Finnisch-Ugrisch

Zusammenfassung

Unter den finnisch-ugrischen Völkern hatte sich eine Schriftsprache zuerst bei den Ungarn herausgebildet, später bei den Esten und Finnen. Die ersten livischen Wörter kommen in der um die Wende des 12. zum 13. Jahrhundert geschriebenen «Livischen Chronik Heinrichs des Letten» vor, ebenso in späteren zufälligen Schriftdenkmälern. Aus glaubenswürdigen Quellen ist zu ersehen, daß schon ein in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts gedrucktes Buch livische Texte enthält, obwohl es bis jetzt nicht möglich gewesen ist, dieses Buch ausfindig zu machen.

Der Anfang der zeitgenössischen livischen Schriftsprache fällt mit den in der Mitte des 19. Jahrhunderts erschienenen wissenschaftlichen Arbeiten F. J. Wiedemanns zusammen, ebenso mit den darauffolgenden livischen Werken. 1863 erschien das Evangelium Matthäi im ost- und westlivischen Dialekt, wobei wir es mit einer mehr oder weniger phonetischen Schreibweise zu tun haben.

1880 erschien eine neue Auflage des Evangelium Matthäi, das betreffs der Schreibweise mehr dem Deutschen gleicht.

Weiter vergingen vierzig Jahre, ohne daß etwas im Livischen erschienen wäre. Erst nach 1920 begann eine neue Etappe der livischen Schriftsprache. Es erschienen der Reihe nach fünf livische Lesebücher, denen die Gedichtsammlung «Livõ lõlõd» von K. Stalte folgte. Außerdem erschienen auch Noten mit entsprechenden Texten. Die Herausgabe der livischen Literatur wurde von der «Gesellschaft der Muttersprache» in Tartu besorgt. In Riga erschienen livische Kalender, in Helsinki wurde hauptsächlich religiöse Literatur gedruckt. Mit Hilfe der Finnen wurde im Dorf Klein-Irben (Mazirbe) die livische Zeitung «Livli» herausgegeben, deren Inhalt sowohl verschiedenartige Information als auch Original- und Übersetzungsliteratur bildete.

Obwohl die Entwicklung der livischen Schriftsprache lückenhaft gewesen ist, haben sich im Laufe der Jahrzehnte doch gewisse sprachliche und literarische Traditionen herausgebildet, die das Entstehen einer livischen Schriftsprache und Literatur ermöglichten. Das letzte livische Buch erschien 1939.

SOOME JA UNGARI KEELE LEKTORAAT TARTU ÜLIKOO LIS 1918.—1940. AASTAL

Reet Väari

Soome-ugri keelte kateeder

Tartu ülikoolis loodi 1803. aastal ka eesti ja soome keele lektoraat. Mainitud keeli asus õpetama pastor Friedrich David Lenz (1745—1809), kes oli oma ametikohal a. 1803—1809. Tema keeleline tegevus Tartu ülikoolis piirdus eesti keele grammatika õpetamise, vestluste ja tõlkeharjutustega. Kuigi Fr. D. Lenz nimetati eesti ja soome keele õpetajaks, ei ole ta soome keelt siiski õpetanud. Pole üldse andmeid selle kohta, et ta soome keelt oleks osanud. Eesti keele lektoritena on Tartu ülikoolis töötanud Georg Philipp August Roth, Ludwig Wilhelm Moritz, Johan Samuel Friedrich Boubrig, Dietrich Henrich Jürgenson, Friedrich Robert Faehlmann, Mihkel Veske, Karl August Hermann jt.¹

Uued tingimused soome-ugri keelte uurimiseks ja õpetamiseks Tartu ülikoolis kujunesid 1918. aastal, kui nähti ette professorid eesti keele ja soome-ugri keelte jaoks. Töö algas aga alles 1919. aastal, kui 6. oktoobril peeti esimesed loengud. Kodanliku Tartu ülikooli pidulik avamine toimus 1. detsembril 1919. Hoopis uue ilme omandas nüüd filosoofiateaduskond, mis teatava määran järgis endise Jurjevi ülikooli ajaloo-filoloogiateaduskonda. Filosoofiateaduskond sarnanes viimasega selle poolest, et ta hõlmas humanitaarteaduste gruppi, erines aga osalt oma ülesannete, osalt koosseisu ja õppekavade poolest. Esimesel õppeaastal oli teaduskonnas vaid 60 üliõpilast, juba 1920. aastaks see arv kahekordistus (142). Arvesse võttes vajadust arendada eesti ja sugulasrahvaste elu käsitlevaid teadusi, samuti vajadust ette valmistada keskkooli-õpetajaid ning täita mitmesuguseid üldkultuurilisi nõudeid, planeeriti filosoofiateaduskonda 18 professori, 7 dotsentuuri ja 7 lektorikohta. Uurali keeleteaduse, läänemeresoome keelte, eesti keele ja üldise foneetika, eesti ning võrdleva folkloori ja eesti

¹ P. Ariste, Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802—1952. — Looming 1952, lk. 1024.

ning üldise kirjandusloo professorid moodustasid uurali keelte osakonna.²

14. VII 1919. a. sai eesti keele professoriks endine lektor Jaan Jõgever (1860—1924), kes pidas loenguid peamiselt kaasaegsest eesti keelest. Pärast J. Jõeveri surma 6. XI 1924. a. läks eesti keele professor A. Saarestele (1892—1964), kes töötas ülikoolis erakorralise professorina 1. VII 1925—15. V 1928 ja alates 1928. aastast korralise professorina. Lektoritena alustasid tööd Johannes Voldemar Veski (1873—1968) 21. XI 1919. a. ja Johannes Aavik (sünd. 1880) 1. VII 1926. a.³

Vastavate õppejõudude leidmine teistesse kateedritesse oli algses seotud suurte raskustega, sest puudusid sobivad kodumaised teadlased. Teaduskond oli sunnitud kateedreid osaliselt täitma välismaalastega. Soome-ugri keelte alal täideti kohad soomlaste ja ungarlastega või Soomes õppinud eestlastega. Nende kaudu jõudsid Tartu ülikooli soome-ugri võrdleva keeleteaduse soome koolkonna seisukohad. Sugulaskeelte arenemist hakati jälgima ajalooliselt, kõneldavaid keeli ja nende murdeid vaadeldi suhteis naaberkeeltega. Erilist tähelepanu pöörati häälikuloole, mõnevõrra ka ajaloolisele morfoloogiale.⁴ Peale läänemeresoome keelte käsitlesid eesti uurijad ungari, lapi, mokša, ersa, mari jt. keeli. Läänemeresoome keelte uurimist ja õpetamist uues Tartu ülikoolis alustas 20. VIII 1919. a. Lauri Kettunen (1885—1963). Läänemeresoome keelte professorina töötas L. Kettunen ülikoolis kuni 1. jaanuarini 1925. Pärast L. Kettuse lahkumist jätkas läänemeresoome keelte õpetamist ja uurimist Julius Mägiste (sünd. 1900), esialgu õppeülesande korras, aastail 1929—1944 professorina. Uurali keeleteaduse professori ülesandeid asus 1919. a. täitma Julius Mark (1890—1959), kes töötas ülikoolis 1944. aastani. Soome-ugri keeltega tegeles ülikoolis ka Alo Raun (sünd. 1905). 1924. a. astus ta filosoofiateaduskonda ning valis oma eriaineks uurali keeleteaduse. Pärast ülikooli lõpetamist sai temast stipendiaat ning juba 1935. a. hakkas ta pidama loenguid uurali keeleteadusest. A. Raun töötas Tartu ülikoolis samuti 1944. aastani.

Juba 1919. a. alates oli ka soome ja ungari keele õpetamise küsimus korduvalt filosoofiateaduskonna koosolekutel arutusel. Teaduskonna koosolekul 9. X 1919. a. peeti vajalikuks kohe sügismestril alustada soome keele õpetamist «...juba soomekeelsete kursusraamatute pärast ja ka selle pääle vaadates, et igale ühele eesti keele õppijatest soome keele oskamist tarvis läheb.»⁵ Nii

² P. Põld, Tartu Ülikool 1918—1929, Tartu 1929, lk. 19.

³ Filosoofiateaduskonnakogu koosolekute protokollid, ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f 2100, nim. 5, sü. 256.

⁴ P. Ariste, Eesti ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis 1802—1952. — Looming 1952, lk. 1034.

⁵ Filosoofiateaduskonnakogu koosolekute protokollid, ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 2100, nim. 5, sü. 151.

asuski soome keelt õpetama Hilja K e t t u n e n, kes määrati Tartu ülikooli soome keele lektori kohusetäitjaks 2. VI 1920. a. H. Kettunen sündis 27. X 1888. a. Helsingis kantseleiametniku Joh. Fr. Sevóni tütrena. Pärast soomekeelse tütarlaste gümnaasiumi lõpetamist Hämeenlinnas astus ta 1908. a. Helsingi ülikooli, kus õppis süstemaatiliselt 2,5 aastat. Õppeaineteks olid soome keel ja kirjandus, foneetika, rahvaluule, esteetika jt. Oma peaines (soome keel ja kirjandus) kuulas H. Kettunen E. N. Setälä, Y. Wichmanni ja H. Ojansuu loenguid ning sooritas 1910. a. sügisel läänemeresoome keelte alal eksami. H. Kettunen võttis osa E. N. Setälä seminariharjutustest ning kirjutas seminaritöö, kuulas loenguid eksperimentaalfoneetikast. Rahvaluule alal valmis H. Kettusel sõnavaraalane töö Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluule kogudest. 1912. a. kevadel töötas ta paar kuud Oslo ülikooli raamatukogus ja kogus materjali H. Ibsenit käsitleva laudatur-töö jaoks. Pärast välismaalt tagasitulekut töötas H. Kettunen neli aastat Soome õppiva noorsoo karskushüdu sekretärina ning pidas selle aja jooksul ligikaudu 175 ettekannet ja andis välja karskuslehte «Pohjantähti». Alates 1918. a. sügisest töötas H. Kettunen Turu soomekeelse ülikooli kirjandustoimkonna sekretärina kuni 1. III 1919. a. Olles huvitatud Lauri Kettuse Eesti-harrastustest, jälgis Hilja Kettunen Eesti olusid ning viibis Tallinnas «Uusi Suomi» ja «Ilta-lehti» kirjasaatjana 1919. a. märtsist augustini.⁶ Töö Tartu ülikoolis soome keele lektorina kestis neli aastat, seega 2. VI 1920 kuni 1. VII 1924. Loengud toimusid mitmes rühmas eraldi algajatele ja edasijõudnutele. 1921. a. jagunes ka edasijõudnute rühm kahte ossa, eri grupi moodustasid kaubandusteaduskonna üliõpilased. Soome keele lektori algkursuse eesmärgiks oli õpetada mõistma nii teaduslikku kui ka ilukirjanduslikku soomekeelset teksti. Alkursuse kestel võeti läbi soome keele morfoloogia ja tehti lihtsamaid tõlkeharjutusi. Kõrgemal kursusel süvendati soome keele oskust niivõrd, et suudeti sõnaraamatu abil tõlkida soomekeelset teksti eesti keelde ja lihtsamat eestikeelset teksti soome keelde, omandati soome keele süntaksi alused ning tutvuti soome kirjanduse põhi-joontega. Läänemeresoome keelte õppijail tuli kõrgema kursuse kestel lektoriloengute ja koduste harjutuste kaudu jõuda keele vormi- ja lauseõpetuse põhjalikuma omandamiseni ja tegeliku soome keele rahuldava oskuseni kõnes. Nii alg- kui kõrgema kursuse järel oli kirjalik ja suuline eksam. Kõrgema kursuse eksami-nõudeisse kuulus eesti keele ja uurali keeleteaduse õppijail soome kirjandusloo põhijoonte tundmine. H. Kettuse soome kirjanduse loengud («Suomalaisen kirjallisuuden pääpiirteet») ei olnud mõeldud mitte ainult filoloogidele. Soovi korral võisid loenguist osa võtta kõikide teaduskondade üliõpilased. Ülikoolis peetud loengu-

---

⁶ H. Kettuse isiklik toimik, ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 2100, nim. 2, sü. 323.

tele lisandusid kaks korda nädalas kodused kõnetunnid. Oppevaheaegadel viibis H. Kettunen keeleuurimisretkedel Ungaris jt. riikides. 15. V 1924. a. esitas H. Kettunen ülikooli nõukogule palve: «Et ma tuleval poolaastal tõenäoliselt Eestis enam ei ole, palun seega lugupeetud Nõukogu mind soome keele lektori kohusetäitja ametist käesoleva õppeaasta järel vabastada.»⁷ H. Kettuse palve rahuldati, ta siirdus tagasi Soome ja asus elama Helsingisse.

Pärast H. Kettuse lahkumist kinnitati 1. VII 1924. a. Tartu ülikooli soome keele lektoriks Aino Suits. Aino-Emilia Suits sündis 9. XI 1884. a. Soomes Haapajärvi kihelkonnas praost E. Thauvõn'i tütreana. Aastatel 1903—1911 õppis A. Suits Helsingi ülikoolis soome keeleteadust ja kirjanduslugu ning võrdlevat etnograafiat. Omandanud 1911. a. mag. phil. astme, oli A. Suits tööl Helsingi ülikooli raamatukogus 1916.—1923. a. Ajakirjas «Noor-Eesti» avaldas A. Suits aastatel 1900—1911 nimimärgi «via» all artikleid soome kunstist. Tema tõlkes ilmus Emilia Tavia varjunime all kogumik Fr. Tuglase novelle «Viilkuva tuli» (Helsingi 1911). Ka avaldas ta 1917. a. kevadel Turu ajalehe «Uusi Aura» veergudel artikleid Eesti kohta ning tegi kaastööd eesti ajakirjandusele.⁸ 1924. a. jätkas A. Suits oma kirjanduslikku ja õpetegevust Tartu ülikoolis, kus pidas soome keele loenguid algajatele ja edasijõudnutele (soome keele algkursus ja kõrgem kursus), esitas soome keele morfoloogiat, süntaksit jm., käsitles tõlkeküsimusi, eesti proosa- ja luuletekstide analüüsimist, üldkursust kõnetehnika elementidest (diktsioon ja deklamatsioon). A. Suits uuris pidevalt ka soome kirjanduse ajalugu ning pidas loenguseeriaid, nagu soome uuema kirjandusloo arengujooni («Piiirteitä uudenaikaisesta suomalaisesta kirjallisuudesta»), ülevaade uuemast soome kirjandusest Aleksis Kivist alates («Yleiskatsaus uudempaan suomalaiseen kirjallisuuteen Aleksis Kivestä lähtien»), soome kirjanduse ülevaade Juhani Ahost alates («Yleiskatsaus uudempaan suomalaiseen kirjallisuuteen Juhani Ahosta lähtien»), soome kirjandus 1880. aastatest («Suomalainen kirjallisuus 1880-luvulta lähtien»), soome kirjanduse areng «Kalevala» ilmumisest saadik, soome hilisem rahvusromantika, soome kirjanduse rahvusromantikale järgnevad voolud, soome kirjandusloo üldkursus, rahvuslikule ärkamisele järgnev kirjandus jt.⁹ Suvevaheaegadel viibis A. Suits teaduslikel komandeeringutel mitmes riigis, näiteks 1927. a. Soomes, 1929. a. Austrias ja mujal. Tartu-perioodil olid A. Suitsul tihedad sidemed eesti teatriga. Aastal 1932 oli ta Tartu Draamateatri Seltsi asutajaid ja juba 1933. aastast seltsi esimees ning 1937. aas-

⁷ H. Kettuse isiklik toimik, ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 2100, nim. 2, sü. 323.

⁸ Eesti biograafiline leksikon, Tartu 1926—1929, lk. 499.

⁹ E. V. Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919—1930, lk. 2—40; Tartu ülikooli loengute kava 1936—1940, lk. 2—40.

tast ühtlasi mainitud seltsi teatrikunsti stuudio juhataja. A. Suits võttis osa mitmete klubide tööst ning avaldas ajakirjanduses mitmeid artikleid, nagu: Ellen Key 1849—1926 /Tema elust ja loomingu-/. «Eesti Naine», 1926, nr. 6, lk. 121—122; Eino Leino. Eluloolisi andmeid. «Noorusmaa», 1926, nr. 2, lk. 36—39; Mõni sõna Eino Leino motiividest. «Üliõpilasleht», 1926, nr. 3, lk. 41; Mõned Ellen Key tõekspidamised. «Eesti Naine», 1928, nr. 4, lk. 75—77; Lauri Haarla esikromaan. «Looming», 1930, nr. 2, lk. 235—238; Arvid Järnefeldi viimane teos kultuuriajaloolise kiirteheitjana. «Looming» 1930, nr. 4, lk. 457—465; Suviselt Pen-klubide kongressilt Poolas. «Olion», nr. 8, 1930, lk. 7—14; Lönnroti ja Faehlmanni kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi. «Eesti Kirjandus», 1931, nr. 3, lk. 157—169; Kes nad on? Mõningaid jooni Soome külalistest. «Postimees», 31. V 1931, nr. 143, lk. 5; Draama ja lava kutsuvad. «Tänapäev», 1935, nr. 3, lk. 106—108; Minna Canth. «Tänapäev», 1937, nr. 7, lk. 204—205; Selma Lagerlöfi elust ja loomingu- . Selma Lagerlöf 80-aastane. «Looming», 1938, nr. 9, lk. 1027—1033.

Tartu ülikoolis töötas A. Suits 1944. aastani, seejärel siirdus elama Soome, hiljem Rootsi. A. Suits suri Göteborgis 5. VIII 1969. a. Seega töötasid soome keele lektoritena Tartu ülikoolis aastatel 1918—1940 Hilja Kettunen ja Aino Suits.

Ka ungari keele lektoraadi küsimust arutati korduvalt filosoofiateaduskonna koosolekutel alates 1919. a., kuid ikka ja jälle lükati lektoraadi asutamise otsuseid edasi. 1922. a. astus dekaan prof. J. Mark ühendusse Budapesti ülikooliga. Pärast kirjjavahetust ja läbirääkimisi ungari teadlastega leiti Ungarist sobiv kandidaat ungari keele lektori kohale. 3. XI 1922 kinnitati Tartu ülikooli ungari keele lektoriks Elémér V i r á n y i. E. Virányi sündis 1897. a. 1923. a. suvel viibis ta Ungaris, et sooritada Budapesti ülikoolis oma lõpueksamid ja lõpetada doktoritöö kirjutamine. Pärast lõpueksamite õiendamist ja doktoritöö lõpetamist alustas E. Virányi õppe-teaduslikku tegevust Tartu ülikoolis, lugedes ungari keele alg- ja kõrgemat kursust ning ungari kirjanduse ajalugu. Grammatikakursuse osas käsitleti loenguil ungari keele grammatika põhiprobleeme, tõlgiti ja analüüsiti ungarikeelseid tekste. 1923. a. teisel poolaastal käsitles E. Virányi ungari kirjanduse ajalugu 1772.—1831. a. Järgnesid I. Madachi teose «Inimese tragöödia» lugemine, tõlkimine ning grammatiline analüüs, seejärel loengud XIX sajandi ungari kirjandusest, XIX sajandi ungari romaanist, uemast ungari romaanikirjandusest, ungari lüürikast aastail 1800—1900 ja ungari kirjandusest aastail 1882—1918. Mainitud loengutele lisandusid veel seminariharjutused eesti ja ungari keele kokkupuuteist. Suviti ja talvistel õppevaheaegadel viibis E. Virányi teaduslikel komandeeringutel Ungaris, Prantsusmaal, Rumeenias, Soomes jm. Ta avaldas mitmeid kirjutisi ungari kirjanduse ja ajaloo ning eesti kirjanduse kohta. E. Virányi tõlkis ungari keelde peamiselt A. Gailiti, A. Kivika ja Fr. Tuglase novelle.

Lektor E. Virányi paistis Tartu-perioodil silma teadlasena, kellelt ilmus rida uurimusi: Thalès Bernard, *littérateur français et ses relations avec la poésie populaire estonienne et finnoise*, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XIV 3, Tartu 1928, 126 lk.; Ferenc Herczeg ja tema kirjanduslik toodang, Tartu—Budapest 1927, 28 lk., referaat; Ungari ajalookirjanduse peajooned, Tartu—Budapest 1927, 24 lk.; Ungari sõnad ja Ungari kohta käivad väljendid eesti keeles, Litterarum Societas Esthonica 1838—1938, lk. 854—859.¹⁰

Filoloogiadoktor E. Virányi töötas Tartu ülikoolis 1928. aastani ning vabastati oma soovil ungari keele lektori ametikohalt 1. VII 1928. Ühtlasi avaldati talle tänu õppe-teadusliku tegevuse eest Tartu ülikoolis. Siirdunud tagasi Ungarisse, asus E. Virányi tööle Ungari entsüklopeedia toimetusse. E. Virányi hukkus Teise maailmasõja ajal.¹¹

Pärast E. Virányi lahkumist kuulutati ungari keele lektori koht alates 15. XI 1928. a. vakantseks. Haridusministeerium esines 1929. a. ettepanekuga muuta ungari keele lektoraat liikuvaks lektoraadiks, mida oleks vajaduse korral võimalik täita kas ungari või rootsi keele lektoritega. Ka prof. J. Mark esitas oma seisukoha nimetatud küsimuses ning leidis, et ungari keele lektoraat on algestest peale olnud ülikooli koosseisus kui vajalik ungari keele õpetamise instants ning pole otstarbekas teda iseseisvate lektoraatide hulgast kustutada ega ühegi teise lektoraadiga ühendada. Kõigile raskustele vaatamata säilitati siiski iseseisev ungari keele lektoraat, kus ajutiselt töötas õppeülesande korras rootsi keele lektor Nils-Herman Lindberg alates 1929. aastast. Ta käsitles ungari grammatikat koos lugemiskursusega ja ungari kirjandust. N. H. Lindberg vabastati ungari keele lektori ülesannetest 21. V 1930. a. ja ta töötas edasi oma põhikohal — rootsi keele lektorina. Hilisemad teated N. H. Lindbergi kohta on prof. Per Wieselgreni kirjast P. Aristele: «Ise võin ütelda, et ta oli keskkooliõpetaja Karlskogas (Högläntavägen 9). Oli esiteks abiellunud ungarlannaga, aga ta naine ei tulnud Tartu, ja ta on nüüd ümberabiellunud baltlannaga. Ta kuulub «Riksföreringen för svenskbetens bevarande i utlandet» juhatusesse ja on välja andnud nelja, ikka suurendatud «Lehrbuch der schwedischen Sprache» trükke. Ta sünnitati a : l 1894, nii et ta kindlaks praegu puhkepalgal on.»¹²

Uueks koosseisuliseks õppejõuks Tartu ülikooli valiti József Georgowits (Györke), kes kinnitati ungari keele lektoriks 1. I 1931. J. Györke õpingute ja teadusliku tegevuse kohta kirjutab viimase abikaasa järgmist: «Györke József/Celldömök, 1906. dec.

¹⁰ Andmed ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi kataloogist.

¹¹ [Ella] Jözsefné Györke kiri R. Pärtelile, Budapest 13. V 1968.

¹² P. Wieselgreni kirjast P. Aristele. Väljavõte saadud P. Aristelt 1968. a.

21—Budapest, 1946. sept. 11/. Algkoolis käis Celldömölkis, kesk-koolis Pécsis, kus 1930. aastal soome-ugri võrdleva keeleteaduse alal lõpetas ka ülikooli. Doktoridissertatsiooni tööks oli: «Vogul jelzos szerkezetek» /Pécs, 1930/. 1931. jan. 1.—1936. 30. juunini Tartu ülikooli ungari keele lektoriks, samas 1931. a. sügisest Ungari Teadusliku Instituudi juhatajaks.»¹³ J. Györke ungari keele loengud algajatele hõlmasid ungari elementaargrammatika ja lihtsamate tekstide tõlkimise. Loengutes edasijõudnutele käsitles ta ungari keele tuletusõpetust, süntaksit jm., millele lisandusid kirjan-dusküsimuste arutlus ja luuletekstide analüüs (M. Vörösmarty'i ja teiste luuletused). 1931. a. suvel viibis J. Györke teaduslikul komandeeringul Ungaris ja kogus murdenäiteid ning pidas ette-kandeid. Ka järgnevatel aastatel viibis ta Ungaris, Tšehhoslovak-kias, Soomes ja mujal. Tartu-perioodi teaduslik tegevus kajas-tus tema teaduslikes töödes ja kirjutistes, millest Józsefné Györke nimetab mõningaid: Transzylvania kirjanduslikke suurusi. Eesti Hõim, Tartu 1931; Tunnuseta omandussuhtest uurali keelis. Eesti Keel, XI 1932; Sugemeid *-ng* deverbalse ja denominaalse nomi-naal-tuletuslõpu ajaloo juurde. Eesti Keel, XIII 1934; Ein denomina-les Nominalsuffix im Uralischen, Ung. Jahrbücher, XV; Die Wortbildungslehre des Uralischen, Primäre Bildungssuffixe, Bibl. Hungarico-Estica 15, Tartu 1935; Zoltán Gombocz. Eesti Kirjan-dus, XXIX 1935; Das Verbum *le* in Ostseefinnischen. Acta et Com-mentationes Univ. Tartuensis, B XL 2, 1936; J. Györke toimetusel ilmus Festschrift des Ungarischen Wissenschaftlichen Instituts in Tartu, Bibl. Hungarico-Estica, Tartu 1936.¹⁴ J. Györke järgneva tegevuse kohta jutustab jällegi Józsefné Györke järgmist: «Tagasi Ungarisse saabudes asus tööle Budapestis Ungari Rahva Muu-seumi Széchenyi raamatukokku, mille peajuhatajaks sai 1945. aastal. Samast aastast peale Akadeemia kirjasaatja liige. 1938. a. alates pidas Budapesti ülikoolis soome-ugri proseminare. 1942. aastal «Uráli szóképzéstan és szóragozástan» töö põhjal habiliteeriti üli-kooli õppejõuks /egyetemi magántanár/. 1936. aastast rahvusvahe-liste soome-ugri kultuurkongresside alaline sekretär. Rahvaülikoolis õpetas praktilist eesti keelt /aastaid ei mäleta/. Magyar Nyelv-tudományi Társoság'i, Magyar Könyvtárosok'i, Levéltárosok Orsz. Egyesület'i, Opetatud Eesti Seltsi ja Eesti Akadeemilise Emakeele Seltsi liige.»¹⁵

Viimaseks mainitud perioodi ungari keele lektoriks Tartu üli-koolis oli samuti ungarlane, nimelt Jenő F a z e k a s, kes kinni-tati oma ametikohale 1. I 1937. a.¹⁶ Oma õpingute ja töö kohta kirjutab J. Fazekas järgmist: «Ich habe an der Universität Debre-

¹³ [Ella] Józsefné Györke kiri R. Pärtelile, Budapest 13. V 1968. a.

¹⁴ Sealsamas.

¹⁵ Sealsamas.

¹⁶ J. Fazekase isiklik toimik, ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 2100, nim. 2, sü. 123.

cen Finnisch-ugrisch, ungarische Sprache und Literatur, samt Lateinisch und Griechisch studiert (1926—32), an der Universität Helsinki als Stipendiat (1929, Halbjahr), an der Universität Tartu (1933/34, zwei Semester). Ich bin gewesen: Bibliothekar in Debrecen (1932/33, 1935/36), Lektor an der Universität Tartu (1936—41), an der Universität Helsinki (1942—44), am Forscherplatz in Uppsala (1945—). Unter meiner Zeit in Tartu bin ich an den Studiereisen zum Peipsi, Võrtsjärv, Narva, Hiiumaa, Saaremaa, Muhu, zu den Liven teilgenommen.»¹⁷

1937. a. algul alustas J. Fazekas oma õppe-teaduslikku tegevust Tartu ülikoolis ungari keele lektorina. Ungari keele algkursuse loengutel toimus rahvalaulude, muinasjuttude ja lihtsamate ilukirjanduslike tekstide tõlkimine ja arutelu heliplaatide kasutamiseks. Edasijõudnute rühmas esitas J. Fazekas ungari keele grammatika põhiprobleeme, vormiõpetuse keeleajaloolist analüüsi, toimus tekstide arutelu koos kõneharjutustega. Ungari kirjandusest käsitleti XIX s. ungari proosakirjanikke, uuemat ungari kirjandust, valitud peatükke varasemast kirjandusest, Petöfi luulet (keeleline ja keeleajalooline analüüs), ungari kirjanduse peajooni XVIII—XIX sajandil (rahvuslik ärkamisaeg, ungari eelromantism ja romantism) jm.¹⁸ Töö teadlasena kajastub aga tema arvukates uurimustes ja teaduslikes artiklites, millest J. Fazekas nimetab oma kirjas E. Väärile järgmisi: Az egyszereü mondat fajai az északi osztják nyelvben. (Die Arten des einfachen Satzes im Nordostjakischen.) Debrecen 1932; Pápay József, Eszaki osztják medveénekek. Debrecen 1934. (Redigiert); Pápay József nyelvészeti hagyatéka. (Sep. aus nr. 2). Debrecen 1934; Eszt nyelvművelő és nyelvújító törekvések. «Pallas Debrecina» 43—100, Debrecen 1936; Ungari rahvaluulest ja rahvamuusikast. EKirj. 1937, 355—364; Ungari uuemast kirjandusest. Looming 1938, 79—86, 224—232; Ungari algkooli korraldusest. Eesti Kool 1939, 325—328; Ungari ja Euroopa kultuur. Varamu 1939, 1021—1026; Ungari liberalismi ajajärk. ERK 1939, 258—263; A népnyelvi anyaggyűjtés Esztországban. Magyar Nyelv 1942, 113—122; Néprajzi kutatások Esztországban. (Die ethnographischen Forschungen in Estland). Ethnographia-Népélet 1942, 84—104; A. Saareste, Eesti murdeatlas I. (Rez.) NyK. 51; G. Ränk, Peipsi kalastusest. (Rez.) Ethnographia-Népélet 1941, 286—287¹⁹. Ka Fazekase hilisem teaduslik tegevus on väga viljakas.

Tartu ülikoolis avati soome ja ungari keele lektoraat kohe pärast eestikeelse ülikooli avamist ja soome-ugri keelte uurimise alustamist 1919. a. Lektoreiks kutsuti inimesi, kes kõnelesid soome ja ungari keelt emakeelena. Soome keele lektoreiks olid Hilja Ket-

¹⁷ J. Fazekase kiri E. Väärile, Upsala 24. V 1969.

¹⁸ Tartu ülikooli loengute kava 1936—1940, lk. 2—40.

¹⁹ J. Fazekase kiri E. Väärile, Upsala 24. V 1969.

tunen ja Aino Suits, ungari keele lektoreiks Elemér Virányi, József Györke ja Jenő Fazekas. Mitmed neist paistsid lektoritõõ kõrval silma ka teadlastena, kes avaldasid hinnatavaid uurimusi (J. Fazekas, Eszt nyelvmüvelő és nyelvújító törekvések. «Pallas Debrecina» 43—100, Debrecen 1936 ning J. Györke, Die Wortbildungslehre des Uralischen, Primäre Bildungssuffixe, Bibl. Hungarico-Estica 15, Tartu 1935). Soome ja ungari keele lektorid tutvustasid ühtlasi nii kirjutistes kui ka loengutes oma rahvuslikku kultuuri.

Lektoraadid lõpetasid tegevuse 1940/41. õppeaastal.

ПРЕПОДАВАНИЕ ФИНСКОГО И ВЕНГЕРСКОГО ЯЗЫКОВ В ТАРТУСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В 1918—1940 ГГ.

Рээт Вяари

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В новых условиях начали работу в Тартуском университете преподаватели и исследователи эстонского и финно-угорских языков. В 1918 г. была создана профессура эстонского и финно-угорских языков. На базе эстонского языка приступили к работе Я. Йыгеве в 1919 г., Й. В. Вески в 1919 г., А. Сааресте в 1925 и Й. Аавик в 1926 г. Обеспечить кафедры финского и венгерского языков преподавателями было довольно трудно, так как отсутствовали национальные кадры. Историко-филологический (в то время философский) факультет был вынужден частично пополнить кафедры иностранцами. Преподавателями финно-угорских языков были финны и венгры, а также учившиеся в Финляндии эстонцы. Профессором прибалтийско-финских языков стал в 1919 г. Л. Кеттунен, позднее, в 1929 г. — Ю. Мягисте. Профессором уральского языкознания стал Ю. Марк (1919 г.). Уральским языкознанием занимался и А. Раун в 1935 г. Преподавателями финского языка работали Х. Кеттунен (1920—1924 гг.) и А. Суйтс (1924—1943 гг.). О создании лектората венгерского языка было принято решение на собрании философского факультета, и преподавателем венгерского языка был назначен прибывший из Венгрии ученый Э. Вирань, который проработал в Тартуском университете с 1922 по 1928 г. Некоторое время после этого место было вакантным, затем его занял Й. Дьёрке (1931—1936 гг.) и Й. Фазекаш (1937—1941 гг.). В 1940/41 уч. году преподавание финского и венгерского языков прекратилось.

LEKTORAT DER FINNISCHEN UND UNGARISCHEN SPRACHE AN DER TARTUER UNIVERSITÄT 1918—1940

Reet Väari

Lehrstuhl für Finnisch-Ugrisch

Zusammenfassung

Die Lehrkräfte und Forscher der estnischen und finnisch-ugrischen Sprachen begannen 1918 ihre Tätigkeit an der Tartuer Universität unter vollkommen neuen Bedingungen. Noch im selben Jahr wurden Professuren auf dem Gebiet der estnischen und finnisch-ugrischen Sprachen gegründet. Als Professoren der estnischen Sprache bekleideten J. Jõgever (1919—1924) und (ab 1925) A. Saareste das Amt. Als Lektoren waren Joh. V. Veski (1919) und Joh. Aavik (1926) tätig.

Die Besetzung der Lehrstühle sowohl für die finnische als auch für die ungarische Sprache erwies sich als eine durchaus nicht einfache Aufgabe, da es an entsprechenden einheimischen Wissenschaftlern mangelte. Die Historisch-Philologische Fakultät (damals Philosophische Fakultät) sah sich gezwungen, diese Lehrstühle teilweise mit Ausländern zu besetzen. Auf dem Gebiet der finnisch-ugrischen Sprachen wurden die Stellen mit Finnen und Ungarn oder mit in Finnland studierten Ersten besetzt. Zum Professor der ostseefinnischen Sprachen wurde anfangs L. Kettunen ernannt (1919—1925), später erhielt diesen Posten J. Mägiste (1929—1944). Professor der uralischen Sprachwissenschaft wurde J. Mark (1919—1944). Ab 1935 begann auch A. Raun Vorlesungen über die uralische Sprachwissenschaft zu halten. Als Lektoren der finnischen Sprache arbeiteten H. Kettunen (1920—1924) und A. Suits (1924—1944). Die mögliche Gründung eines Lektorats für die ungarische Sprache an der Tartuer Universität wurde wiederholt auf den Sitzungen der Philosophischen Fakultät erörtert, bis endlich der aus Ungarn stammende Sprachwissenschaftler E. Virányi zum Lektor der ungarischen Sprache ernannt wurde, der hier von 1922 bis 1928 tätig war. Danach blieb das Lektorat für einige Zeit unbesetzt. 1931—1936 arbeitete hier J. Györke, 1937—1941. J. Fazekas. 1940/41 wurde das Lektorat für finnische und ungarische Sprachen abgeschafft.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

P. Ariste. Ferdinand Johann Wiedemanni kirjad Jakob Hurdale	5
П. Аристэ. Письма Фердинанда Иоханна Видеманна Якобу Хурту. <i>Резюме</i>	53
P. Ariste. Die Briefe Ferdinand Johann Wiedemanns an Jakob Hurt. <i>Zusammenfassung</i>	53
A. Järv. «Kalevipoja» parandamise ajaloost	55
А. Ярв. Из истории генезиса текста «Калевипоэга». <i>Резюме</i>	66
A. Järv. Über die Geschichte der am Text des «Kalevipoeg» vorgenommenen Korrekturen. <i>Zusammenfassung</i>	67
A. Kask. Kaudse kõneviisi käsitlusest eesti keeles kirjanuses	68
А. Каск. Трактовка косвенного наклонения в эстонской лингвистической литературе. <i>Резюме</i>	83
A. Kask. Die Behandlung der indirekten Redeweise in der linguistischen Literatur der estnischen Sprache. <i>Zusammenfassung</i>	84
E. Koit. Saaremaa jala-liitelistest kohanimedest	85
Э. Койт. О топонимах на -jala, встречающихся на острове Сааремаа. <i>Резюме</i>	93
E. Koit. Über die in Saaremaa vorkommenden Ortsnamen mit dem Suffix -jala. <i>Zusammenfassung</i>	94
E. Laugaste. Alexander Heinrich Neusi osa eesti rahvaluuleteaduse ajaloos	95
Э. Лаугасте. Александр Генрих Нейс (Alexander Heinrich Neus) как фольклорист. <i>Резюме</i>	146
E. Laugaste. Alexander Heinrich Neus als Folklorist. <i>Zusammenfassung</i>	147
P. Palmeos. Karjala Djorža murraku näiteid	149
П. Пальмеос. Образцы Дёржского говора карельского языка. <i>Резюме</i>	157
P. Palmeos. Sprachproben der Djorža-Mundart des Karelischen. <i>Zusammenfassung</i>	158
J. Peebo. Eesti keele kateeder mõõdunud veerandsajandil	159
Я. Пээбо. Кафедра эстонского языка в годы 1944—1969. <i>Резюме</i>	182
J. Peebo. The Chair of the Estonian Language in the Years 1944—1969. <i>Summary</i>	183
J. Peegel. ema poeetilised kordusunõuümid eesti regivärssides	184
Ю. Пээгель. Поэтические синонимы к слову <i>ema</i> 'мать' в старых эстонских народных песнях. <i>Резюме</i>	199
J. Peegel. Die poetischen Synonyme von <i>ema</i> 'Mutter' in ältestnischen Volksliedern. <i>Zusammenfassung</i>	200
J. Põldmäe. Jaan Kärneri meetrika	201
Я. Пылдмяе. Метрика Яана Кярнера. <i>Резюме</i>	272
J. Põldmäe. Jaan Kärner: a Study in Metre. <i>Summary</i>	272
A. Valmet. Läänemaa sõnad Wiedemanni sõnaraamatus	273
А. Валмет. Ляэнемааские слова в словаре Видеманна. <i>Резюме</i>	291
A. Valmet. Die Wörter von Läänemaa in Wiedemanns Wörterbuch. <i>Zusammenfassung</i>	292
E. Vääri. Liivi kirjakeel ja kirjandus	293
Э. Вяари. Литературный ливский язык и ливская письменность. <i>Резюме</i>	299
E. Vääri. Über die livische Schriftsprache und Literatur. <i>Zusammenfassung</i>	300
R. Vääri. Soome ja ungari keele lektoraat Tartu ülikoolis 1918.—1940. aastal	302
Р. Вяари. Преподавание финского и венгерского языков в Тартуском университете в 1918—1940 гг. <i>Резюме</i>	310
R. Vääri. Lektorat der finnischen und ungarischen Sprache an der Tartuer Universität 1918—1940. <i>Zusammenfassung</i>	311

Rbl. 2.10

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00286889 3